

Дніпровський національний
університет ім. Олесея Гончара

Центр соціально-політичних
досліджень

**ДНІПРОВСЬКА
ПОЛІТЕХНІКА**
1899

Національний технічний університет
"Дніпровська Політехніка"

ГРАНІ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

2023 ТОМ 26 № 3

Видається з вересня 1998 року
6 разів на рік

Дніпро
Видавництво «Грані»
2023

Науково-теоретичний альманах

Том 26 № 3 2023

Засновники:
Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара,
Національний
технічний університет
"Дніпровська Політехніка",
ГО "Центр соціально-політичних
досліджень"

Свідоцтво про реєстрацію
КВ № 19758 – 9558 ПР від 19.03.13

Відповідно до Наказів Міністерства
освіти і науки України від
02.07.2020 № 886 та від 27.09.2021
№ 1017 альманаху надано статус
фахового видання категорії «Б»
з філософських, політичних,
соціологічних та історичних наук.

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Індексується:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
ERIH PLUS
Ulrichs web
WorldCat
та інші.

Видавець:
Видавництво «Грані»
+38(050)258-83-86
grani-print.dp.ua
graniprint@gmail.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2131 від 23.05.2005

Передплатний індекс – 41703
Відповідальність за достовірність
фактів, цитат, власних імен,
географічних назв, підприємств,
організацій, установ та ін. інформації
несуть автори статей. Статті
публікуються в авторській редакції.
Висловлені у цих статтях думки
можуть не збігатися з точкою зору
редакційної колегії і не покладають
на неї ніяких зобов'язань.
Передруки і переклади дозволяються
лише за згодою автора та редакції.

© «Грані» 2023

Редакційна колегія

Квітка С.	головний редактор д.держ.упр., проф. (Україна)
Аяган Б.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Бородін Є.	д.і.н., проф. (Україна)
Вільборг Е.	д.політ.н., проф. (Швеція)
Вятр Є.	д.п.н., проф. (Польща)
Гао Т.	д.екон.н., доц. (КНР)
Гладуш В.	д.пед.н., проф. (Словаччина)
Городяненко В.	д.і.н., проф. (Україна)
Гугнін О.	д.філос.н., проф. (Україна)
Густафссон М.	д.ф., доц. (Швеція)
Дудек М.	д.габ., проф. (Словаччина)
Іваненко В.	д.і.н., проф. (Україна)
Іванова С.	к.філол.н., доцент (Україна)
Ісетті Дж.	д.ф., с.н.с. (Італія)
Жук С.	д.і.н., проф. (США)
Журба О.	д.і.н., проф. (Україна)
Казакевич Г.	д.і.н., проф. (Україна)
Кляйн В.	к.пед.н., проф. (Словаччина)
Кондрашова Л.	д.пед.н., проф. (Польща)
Кривошеїн В.	д.політ.н., проф. (Україна)
Кузнецовенє Й.	д.філос.н., проф. (Литва)
Кулик О.	д.філос.н., проф. (Україна)
Литвинова Т.	д.і.н., проф. (Україна)
Лучанінова О.	д.пед.н., проф. (Україна)
Ніколенко Л.	к.пед.н., доц. (Україна)
Окороков В.	д.філос.н., проф. (Україна)
Омельченко М.	д.пед.н., проф. (Україна)
Плохій С.	д.і.н., проф. (США)
Рагімлі Р.	д.і.н., доц. (Азербайджан)
Русецький А.	д.психол.н., асоц.проф. (Грузія)
Ружевичус Ю.	д.н. із соц. ком., проф. (Литва)
Робертс К.	д.соц.н., проф. (Великобританія)
Світленко С.	д.і.н., проф. (Україна)
Сидиков Е.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Сорокіна Л.	к.соц.н., доц. (Україна)
Схюрман П.	д.філос.н. (Нідерланди)
Токовенко О.	д.філос.н., проф. (Україна)
Тороп К.	д.пед.н. (Україна)
Третьак О.	д.політ.н., проф. (Україна)
Хейнемаа С.	д.філос.н., проф. (Фінляндія)
Шевцов С.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шляхов О.	д.і.н., проф. (Україна)

Редакція

Головний редактор: Квітка С.
Заступники головного редактора:
Іванова С., Кривошеїн В., Шевцов С., Шляхов О.
Виконавчий редактор: Мазур О.
Коректор: Лиман А.

Контакти:

+38(050)258-83-86; +38(097)269-55-13
granidp@gmail.com
www.grani.org.ua

Scientific and theoretical almanac

GRAN/

26 (3) 2023

Founders:
Oles Honchar Dnipro National
University,
Dnipro University of Technology,
NGO "Centre of Social and Political
Researches"

Registration license
KB № 19758 – 9558 PIP issued 19.03.13

By Decrees № 886 of 02 July 2020
and № 1017 of 27 September 2021
issued by the Ministry of Education
and Science of Ukraine the status of
specialized publication category "B" on
philosophical, political, sociological and
historical sciences was given.

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Indexed:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
ERIH PLUS
Ulrichs web
WorldCat
and other.

Publisher:
Publishing house «Grani»
+38(050)258-83-86
www.grani-print.dp.ua
graniprint@gmail.com
Publishing license
ДК № 2131 dated 23.05.2005

Subscription index in Ukraine – 41703
Responsibility for facts, quotations,
private names, enterprises and
organizations titles, geographical
locations etc. to be bared by the authors.
Articles are published in the author's
editing. The editorial office and board
do not always share the views and
thoughts expressed in published articles.
Reprints and translations are allowed
on the written consent with the editorial
office and the author.

© «Grani» 2023

Editorial board

Kvitka S.	Editor in Chief
Ayahan B.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Borodin Ye.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Vyatr E.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Gao T.	Full Prof. Dr. (Poland)
Hladush V.	Assoc. Prof. Dr. (PRC)
Gorodyanenko V.	Full Prof. Dr. (Slovakia)
Gugin O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Gustafsson M.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Dudek M.	Assoc. Prof. Ph.D. (Sweden)
Ivanenko V.	Full Prof. Dr. (Slovakia)
Ivanova S.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Isetti G.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Zhuk S.	Senior Researcher, Ph.D. (Italy)
Zhurba O.	Full Prof. Dr. (USA)
Kazakevych G.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Klein V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kondrashova L.	Full Prof. Ph.D. (Slovakia)
Kryvoshein V.	Full Prof. Dr. (Poland)
Kuznecoviene J.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kulyk O.	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Lytvynova T.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Luchaninova O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Nikolenko L.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Okorokov V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Omelchenko M.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Plokhii S.	Full Prof. Dr. (USA)
Rahimli R.	Assoc. Prof. Dr. (Azerbaijan)
Rusetsky A.	Assoc. Prof. Dr. (Georgia)
Ruzhevichus Yu.	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Roberts K.	Full Prof. Dr. (United Kingdom)
Svitlenko S.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Sydykov E.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Sorokina L.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Schuurman P.	Full Prof. Dr. (Netherlands)
Tokovenko O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Torop K.	Dr. (Ukraine)
Tretyak O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Heinamaa S.	Full Prof. Dr. (Finland)
Shevtsov S.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Shlyakhov O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Wihlborg E.	Full Prof. Dr. (Sweden)

Editorial office

Editor in Chief: Kvitka S.
Deputies Chief Editor: Ivanova S., Krivoshein V.,
Shevtsov S., Shlyakhov O.
Executive Editor: Mazur O.
Corrector: Lyman A.

Contacts:

+38(050)258-83-86; +38(097)269-55-13
granidp@gmail.com
www.grani.org.ua

Зміст

Філософія

С. 6
Делятинський Руслан, Гоголь Василь
Богословська освіта і наука як засоби формування громадянського суспільства в Україні

С. 20
Бескаравайний Станіслав
Протиріччя інструментального та суб'єктивного підходів в осмисленні загального штучного інтелекту

С. 26
П'яста Руслан
Спорт і церква: католицький контекст

С. 34
Афандієв Фікрат, Ісмаїлов Надір, Ісламов Іслам, Юсіфова Гульнаре
Концепція елементарної реальності на горизонті єдності наукового пізнання

С. 39
Лобанова Катерина
Дослідження розвитку мобільності в філософії ХХ століття: від філософії життя до глобалізації

С. 45
Шевцов Сергій
Танатоцентричність «руського мира» в оптиці ідей Ханни Арендт

С. 54
Аляєв Геннадій
Метафізика абсолютного реалізму: архаїка чи сучасність?

Соціологія

С. 62
Калагін Юрій, Шанідзе Олександр
Гендерний аналіз соціальних практик українських біженців 2022 року

С. 69
Гордієєва Тетяна, Лазарева Алла
Соціальна робота в громаді з учасниками бойових дій, що були нещодавно демобілізовані

С. 74
Якублу Орхан
Деякі кримінально-процесуальні, криміналістичні та кримінологічні аспекти вивчення особистості неповнолітніх, які вчинили крадіжку

Політологія

С. 79
Насірлі Нурлана
Азербайджан та Рух Неприєднання через масову інформацію та комунікацію

С. 87
Цурканова Ірина
Імідж України в умовах війни та міжнародна політична підтримка

С. 94
Іванчик Роман
Інституалізація української автономії в політичній системі Австро-Угорщини: вимір партійного представництва

Contents

Philosophy

P. 6
Deliatynskyi Ruslan, Gogol Vasyl
Theological Education and Science as Means of Forming Civil Society in Ukraine

P. 20
Beskaravainyi Stanislav
Contradiction of Instrumental and Subjective Approaches in the Understanding of General Artificial Intelligence

P. 26
Piasta Ruslan
Sports and the Church: Catholic Context

P. 34
Afandiyev Fikrat, Ismayilov Nadir, Islamov Islam, Yusifova Gulnare
The Concept of Elementary Reality on the Horizon of the Unity of Scientific Knowledge

P. 39
Lobanova Kateryna
Research on the Development of Mobility in the Philosophy of the 20th Century: from the Philosophy of Life to Globalization

P. 45
Shevtsov Serhii
Thanatocentricity of 'Russian World' in the Hannah Arendt's Optics

P. 54
Aliaiev Gennadii
Metaphysics of Absolute Realism: Archaic or Modernity?

Sociology

P. 62
Kalagin Yriy, Shanidze Oleksandr
Gender Analysis of Social Practices of Ukrainian Refugees in 2022

P. 69
Hordieieva Tetiana, Lazareva Alla
Social Work in the Community with Participants of Combat Actions that Were Recently Demobilised

P. 74
Yakublu Orkhan Kamaloglu
Some Criminal-Procedural, Criminalistic and Criminological Aspects of Studying the Personality of Minors Who Have Complete Theft

Politology

P. 79
Nasirli Nurlana
Azerbaijan and the Non-Aligned Movement through Mass Information and Communication

P. 87
Tsurkanova Iryna
The Image of Ukraine in the Conditions of War and International Political Support

P. 94
Ivantsyk Roman
Institutionalization of Ukrainian Autonomy in the Political System of Austria-Hungary: Dimension of Party Representation

C. 100
Кулик Тетяна
Концепція рамоків країн НАТО

C. 109
Соловійова Ельнара
Геополітичний аналіз чорноморської політики Туреччини

C. 118
Гурківська Альона
Змістовна демаркація постправди, пропаганди, дезінформації та неправдивої інформації

C. 126
Висоцький Олександр
Технології національної безпеки у внутрішній та зовнішній політиці держави

Історія

C. 134
Афтанас Андрій
Нацистська кампанія вербування й депортації населення в дистрикті Галичина (1941–1944)

C. 144
Мамедов Ільхам Аділь
Початок окупації Північного Азербайджану Росією

C. 149
Ісмаїлзаде Саїда Джафар
Діяльність Узларів в Південній Європі

C. 154
Мустафаєв Ількін
Німеччина напередодні світової економічної кризи 1901-1903 років

C. 160
Казімі Парвіз
Релігійні сімейні клани в географії Ірану XX ст.

C. 165
Ісмаїлов Надір, Алієва Гульшан
Створення та формування документообігу в галузі бібліотечно-бібліографічної справи (на основі Tazkiras)

Педагогіка

C. 171
Ісмаїлова Назакат
Ідея художньої характеристики дитячої прози в Нахчіванському регіоні (кінець 19 століття, початок 20 століття)

C. 176
Ісмаїлова Нігяр
Способи формування соціально-емоційного розвитку у дітей дошкільного віку

P. 100
Kulyk Tetyana
NATO's Framework Nations Concept

P. 109
Soloviova Elnara
Geopolitical Analysis of Turkey's Black Sea Policy

P. 118
Hurkivska Alona
Substantive Demarcation of Post-Truth, Propaganda, Disinformation and Misinformation

P. 126
Yvsotskyi Oleksandr
National Security Technologies in the Domestic and Foreign Policy of the State

History

P. 134
Aftanas Andrii
Nazi Campaign of Recruitment and Deportation in the District of Galicia (1941–1944)

P. 144
Mammadov Ilham Adil
The Beginning of the Occupation of Northern Azerbaijan by Russia

C. 149
Ismailzade Saida Jafar
Activity of Uzlar in Southern Europe

C. 154
Mustafayev Ilkin Zulfugar
Germany on the Eve of the World Economic Crisis of 1901-1903

P. 160
Kazimi Parviz Firudin Oglu
Religious Family Clans in the Geography of Iran in the 20th Century

P. 165
Ismayilov Nadir, Aliyeva Gulshan
Creation and Formation of Document Flow in the Field of Library-Bibliography (on the Basis of Tazkiras)

Pedagogy

P. 171
Ismayilova Nazakat
Idea Artistic Characteristics of Children's Prose in Nakhchivan Region (Late 19th century early 20th century)

P. 176
Ismayilova Nigar Ramiz
Ways of Forming Social-Emotional Development in Preschool Children

Theological Education and Science as Means of Forming Civil Society in Ukraine

UDC: 27:37.017:378.4(477) "1991/2022"

DOI: <https://doi.org/10.15421/172342>**Deliatynskyi Ruslan**Ph.D., Head of the department of social and humanitarian disciplines,
<https://orcid.org/0000-0002-6020-7666>, r.deliatynskyi@ifaiz.edu.ua**Gogol Vasyly**Ph.D., Assoc. Prof., Head of the theology department,
<https://orcid.org/0000-0001-5236-885X>, gogol.v@ifaiz.edu.ua*Ivano-Frankivsk Academy of Ivan Zolotousty (Ivano-Frankivsk, Ukraine)*

Abstract

In the conditions of a full-scale war of the Russian Federation against Ukraine (from February 24, 2022), the scientific problems of the relationship between religious and national identity, the role of churches and civil society in modern processes were brought up to date. From this moment, it can be argued, a qualitatively new stage of the formation of Ukrainian national identity began, the role and influence of churches on the consolidation of civil society increased. The **purpose** of the article is to clarify the role of theological education and science in the process of formation of civil society in Ukraine at the current stage, to determine the likely limits and mechanisms of influence of this field of education and science on various spheres of social life in the future.

Main results. A short retrospective analysis was carried out and three stages of the development of the specialty «Theology» as an educational and scientific specialty in independent Ukraine were distinguished, statistics of the development of theological higher education institutions for 25 years were presented, the list of institutions of higher education, which in 2022 conducted training in this specialty, was clarified, analyzed the formation and development of individual higher education institutions (on the example of the Ukrainian Catholic University and the Ivano-Frankivsk Academy of Ivana Zolotoustoho).

Conclusions. It has been proven that there has been a qualitative shift in emphasis in the training of specialists in the specialty «Theology» over the past 30 years – from training personnel for Churches (with a limited scope of employment) to training personnel for Churches and society (with a broad perspective of self-realization). It has been proven that the introduction, in accordance with the Law of Ukraine «On Higher Education» (2014), of the mechanism of licensing and accreditation of the specialty «Theology» had a positive effect on the development of higher education institutions, the activation of scientific and educational activities in the field of theological sciences, and opened wide opportunities for professional implementation for theological graduates in «church-religious» and «non-church, secular» spheres of activity, which will contribute to the development of civil society in Ukraine. Therefore, in order to increase the useful potential of the influence of «Theology» as an educational and scientific specialty on civil society, the authors suggest that institutions of higher education focus on the activation of educational and scientific activities, the combination of deep scientific research and the popularization of theological knowledge in society, the gradual differentiation of individual «specializations» within the specialty, creation of interdisciplinary educational programs. The gradual growth of the «demand for spirituality» in society in the future may determine the significant role of the specialty «Theology» in the formation of the spiritual foundations of civil society in Ukraine.

Keywords: civil society, Church, religious identity, national identity, theology, theology specializations, spiritual institutions of higher education, institutions of higher education, system of higher education and science of Ukraine

Богословська освіта і наука як засоби формування громадянського суспільства в Україні

Делятинський Руслан, Гоголь Василь*Івано-Франківська академія Івана Золотоустого (Івано-Франківськ, Україна)*

Анотація

В умовах повномасштабної війни РФ проти України (з 24 лютого 2022 р.) **актуалізувалися** наукові проблеми взаємозв'язку релігійної та національної ідентичності, ролі Церков і громадянського суспільства в сучасних процесах. З цього моменту, можна стверджувати, розпочався якісно новий етап формування української національної ідентичності, зросли роль і вплив Церков на консолідацію громадянського суспільства. **Метою** статті є з'ясування ролі богословської освіти та науки у процесі формування громадянського суспільства в Україні на сучасному етапі, визначення імовірних меж та механізмів впливу цієї галузі освіти і науки на різні сфери суспільного життя у дальшій перспективі.

Основні результати. Проведено короткий ретроспективний аналіз і виокремлено три етапи розвитку спеціальності «Богослов'я» як освітньої та наукової спеціальності в незалежній Україні, подано статистику розвитку духовних ЗВО за 25 років, з'ясовано перелік закладів вищої освіти, які у 2022 році проводили підготовку за цією спеціальністю, проаналізовано становлення і розвиток окремих ЗВО (на прикладі Українського Католицького університету та Івано-Франківської академії Івана Золотоустого).

Висновки. Доведено, що відбулося якісне зміщення акцентів у підготовці фахівців зі спеціальності «Богослов'я» за останні 30 років – від підготовки кадрів для Церков (з обмеженою сферою працевлаштування) до підготовки кадрів для Церков і суспільства (з широкою перспективою самореалізації). Доведено, що запровадження, відповідно до Закону України «Про вищу освіту» (2014 р.) механізму ліцензування та акредитації спеціальності «Богослов'я» позитивно вплинуло на розвиток закладів вищої освіти, активізацію наукової та освітньої діяльності в галузі богословських наук, відкрило широкі можливості професійної реалізації для випускників-богословів у «церковно-релігійній» та «поза-церковній, світській» сферах діяльності, що сприятиме розвитку громадянського суспільства в Україні. Відтак, для підвищення корисного потенціалу впливу «Богослов'я» як освітньої та наукової спеціальності на громадянське суспільство, автори пропонують закладам вищої освіти зосередитися на активізації освітньої та наукової діяльності, поєднанні глибоких наукових досліджень і популяризації богословських знань в суспільстві, поступовій диференціації окремих «спеціалізацій» в межах спеціальності, створенні міждисциплінарних освітніх програм. Поступове зростання «попиту на духовність» в суспільстві у дальшій перспективі може визначити значну роль спеціальності «Богослов'я» в становленні духовних основ громадянського суспільства в Україні.

Ключові слова: civil society, Church, religious identity, national identity, theology, theology specializations, spiritual institutions of higher education, institutions of higher education, system of higher education and science of Ukraine

Стаття надійшла / Article arrived: 14.02.2023

Схвалено до друку / Accepted: 12.06.2023

Вступ.

Постановка проблеми. Переосмислення ролі Церкви у житті сучасного суспільства, зокрема в умовах сучасної повномасштабної агресії РФ проти України (2022 р.), відбувається на різних рівнях – від теоретично-наукового до практичного (наприклад, в сфері державної та міжнародної політики). Характерним прикладом стала заява федерального президента Німеччини Ф.-В. Штайнмаєра на засіданні Всесвітньої Ради Церков 31 серпня 2022 р. про те, що «керівництво Російської православної церкви приєдналося до злочинів війни проти України. Ця тоталітарна ідеологія, замаскована під теологію, призвела до повного чи часткового знищення багатьох релігійних об'єктів на території України – церков, мечетей, синагог, навчальних та адміністративних будівель релігійних громад. Жоден християнин, який ще володіє своєю вірою, своїм розумом і почуттями, не зможе побачити в цьому волю Божу» (Керівництво РПЦ, 2022; Імперські мрії, 2022).

Очевидно, ця теза актуалізує питання про взаємовплив релігійної та національної самосвідомості, в черговий раз ставить на порядок денний наукової спільноти питання про дослідження особливостей функціонування християнської, національної (або національно-культурної) та громадянської ідентичностей в сучасних умовах, зважаючи на негативний вплив на громадську думку або ж суспільну свідомість різноманітних ідеологічних доктрин. Так, наприклад, шляхом використання формули «православ'я, самодержавство, народність» в сучасній ідеологічній доктрині «російського миру», як зазначає К. Зборовська, «релігійна компонента підміняється ідеєю месіанства російського народу, яка є онтологічно несумісною з канонічними догматами православ'я», тому протидія пропаганді цієї ідеології потребує глибшого міждисциплінарного дослідження (Зборовська, 2020, с. 170). В умовах гібридної війни РФ проти України питання формування національної ідентичності українців, на думку О. М. Кіндратець і Т. І. Сергієнко, набувають особливого значення, тому одним із засобів реінтеграції тимчасово окупованих територій вважають врахування механізму «рекатегоризації ідентичностей» («розмивання» групових ідентичностей) для проведення відповідної державної гуманітарної політики щодо формування української політичної нації (Кіндратець, Сергієнко, 2021, с. 44). Зрештою, початок повномасштабної війни РФ проти України 24 лютого 2022 р. став своєрідним рубежем, що визначив якісно новий етап формування української національної ідентичності, адже тепер «кожен громадянин нашої держави ідентифікує себе українцем, патріотом і тим самим доводить давнє існування саме української самоідентичності» (Вовк, 2022, с. 5).

На початку XXI ст. в країнах з демократичним устроєм поряд з державними інституціями та

ідеологією дедалі більшого впливу набуває громадянське суспільство, феномен якого, за визначенням В. Степаненка, проявляється у «відкритому і ніколи не завершеному процесі», тобто перманентній здатності суспільства до різних форм самоорганізації (Степаненко, 2015, с. 7). За іншим визначенням, наведеним М. Луцьким, «під громадянським суспільством розуміють суспільство громадян з високим рівнем економічної, соціальної, політичної культури та моральних властивостей, яке спільно з державою утворює розвинуті правові відносини; суспільство рівноправних громадян, яке не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага» (Луцький, 2014, с. 121).

Одним з активних учасників і співтворців громадянського суспільства вважається Церква як релігійна організація. Сама ідея громадянського суспільства, на думку М. Рибачука, «проростає з євангельської й античної давнини», а взагалі «у філософсько-історичній та політично-історичній ретроспективі можна говорити про паралельне існування й розвиток релігійних ідеологій та ідей громадянського суспільства, інституту церкви та інституту громадянського суспільства» (Рибачук, 2022, с. 2). У ранній, мирний період незалежності України (1991-поч. 2000-х рр.) Церкви та релігійні організації, як підкреслює Л. Виговський, почали відігравати важливу роль у процесі «демократизації життя суспільства на засадах християнських цінностей», формувати соціально активну позицію віруючих, передбачену соціальною доктриною Церкви, а значить слугували «розвитку структур громадянського суспільства в державі» (Виговський, 2007, с. 27). Вже в умовах гібридної війни РФ проти України (з 2014 р.), як відзначив М. Мельник, «церква своєю активною позицією суттєво сприяла консолідації українського суспільства навколо національних та громадянських ідеалів, організації всенародної боротьби на захист Вітчизни» (Мельник, 2016, с. 127).

Водночас, слід зауважити, попри значну увагу сучасних дослідників до проблеми участі Церков у формуванні громадянського суспільства в Україні, окремі аспекти недооцінені та потребують додаткових студій. Так, на думку М. Рибачука, Церкви в Україні, маючи «значні невикористані резерви», обмежують свою суспільну активність переважно доброчинною та освітньо-виховною діяльністю (Рибачук, 2022, с. 18). Однак, на нашу думку, не варто їх недооцінювати, навпаки, слід підкреслити, що саме освітньо-виховна сфера як різновид соціальної діяльності Церков заслуговує на більш значну увагу дослідників, оскільки фактично забезпечує не тільки фахову підготовку священно- та церковнослужителів, але передусім визначає світоглядні засади випускників закладів богословської освіти, а тим самим закладає певний фундамент, зокрема світоглядний

та культурно-формуєчий, у процесі формування громадянської та національної ідентичностей, а відтак – і в становленні громадянського суспільства, політичної нації та національної державності в Україні.

Власне, одним із засобів формування національної, або національно-культурної ідентичності особистості, на думку І. Беха та К. Журби, є освітня та виховна діяльність (Бех, & Журба, 2017, с. 25), які сприяють формуванню світогляду людини, формують її переконання, відтак визначають життєву стратегію. При цьому одним із найважливіших факторів впливу в процесі формування особистості є також релігійний фактор, зокрема «християнсько-орієнтований підхід до проблеми розвитку духовності особистості, що передбачає інтеграцію теологічного, філософського (неологічного) та психологічного знання про духовну природу людини» (Климишин, 2013; 2009).

Зважаючи на це, можемо стверджувати, що розвиток богословської освіти і науки може стати одним із вагомих чинників формування та розвитку громадянського суспільства в Україні не тільки на сучасному етапі, але й в дальшій перспективі. Підкреслимо, що в такому контексті проблема ролі богословської освіти і науки ще не розглядалася у вітчизняній науковій літературі.

Основна частина статті підготовлена у серпні–вересні 2022 року для виступу за напрямком № 8 «Християнська, етнічна та громадянська ідентичності в контексті постколоніальної думки» на Міжнародній науково-практичній конференції «Церква на шляху формування богослов'я нації та громадянства» (м. Івано-Франківськ, 16-17 вересня 2022 року), згодом, у січні 2023 року, частково доповнена актуальними «новинами».

Метою дослідження є з'ясування ролі богословської освіти та науки у процесі формування громадянського суспільства в Україні на сучасному етапі (з короткою ретроспективою з 1991 р.), визначення імовірних меж та механізмів впливу цієї галузі освіти і науки на різні сфери суспільного життя у дальшій перспективі.

Результати дослідження.

Богослов'я як освітня та наукова галузь в незалежній Україні пройшла складний еволюційний шлях становлення, розвитку та визнання з боку держави та суспільства. Умовно можна виокремити три етапи розвитку богослов'я в незалежній Україні (Хромець, 2019, с. 179-180): перший (1991–2000 рр.) характеризувався відродженням мережі вищих духовних навчальних закладів під проводом традиційних Церков і релігійних організацій, водночас роль держави обмежувалася до функції «реєстратора» такого різновиду релігійних організацій; другий (2000–2014 рр.) позначений першими спробами налагодження співпраці між Церквами та органами

державної влади у справі надання богослов'ю певного «статусу» освітньої та наукової спеціальності, внаслідок чого богослов'я продовжувало розвиватися в межах вищих духовних навчальних закладів та з'явилося в окремих державних та приватних вищих навчальних закладах; третій (з 2014 р.) визначається створенням державою законодавчої і нормативно-правової бази, що забезпечила сприятливі умови для розвитку богослов'я як освітньої та наукової спеціальності, завдяки чому сформувалися декілька закладів вищої освіти, в яких здійснюється підготовка фахівців за трьома рівнями вищої освіти (бакалавра, магістра та доктора філософії в галузі).

Для розуміння значного масштабу еволюції «статусу» богослов'я як освітньої спеціальності варто порівняти статистичні дані за останніх 25 років. Так, станом на 1998 р. в Україні мережа закладів вищої богословської освіти (або, за тогочасною законодавчою термінологією, «вищих духовних навчальних закладів» (ВДНЗ)) традиційних Церков мала такий вигляд: Українська Православна Церква Московського патріархату (УПЦ МП) – 18 ВДНЗ (в т. ч. 1 духовна академія, 5 духовних семінарій, 5 духовних училищ, 7 курсів регентів-псаломщиків); Українська Православна Церква Київського патріархату (УПЦ КП) – 8 ВДНЗ (в т. ч. 1 духовна академія, 4 духовні семінарії, 3 духовні училища); Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ) – 4 ВДНЗ (в т. ч. 1 колегія, 3 духовні семінарії); Українська Греко-Католицька Церква (УГКЦ) – 9 ВДНЗ (в т. ч. 1 богословська академія, 1 духовний інститут, 3 духовних семінарій, 4 духовні училища); Римо-Католицька Церква (РКЦ) – 5 ВДНЗ (Стоцький, 1999, с. 18, 28, 34, 43, 47). Вже станом на 2022 рік, крім мережі ВДНЗ (або, відповідно до нової законодавчої термінології, «закладів вищої богословської освіти» (ЗВБО)), які перебувають виключно в підпорядкуванні та структурі традиційних Церков і для держави мають статус одного з видів «релігійної організації» (Хромець, 2019, с. 185-235), функціонують також 10 закладів вищої освіти (ЗВО), переважно приватної форми власності, які отримали ліцензію Міністерства освіти і науки України та державну акредитацію спеціальності 041 «Богослов'я» за одним, двома чи трьома (або ж одним із трьох) рівнями вищої освіти (бакалавра, магістра та доктора філософії в галузі).

Так, у 2022 році прийом на навчання за спеціальністю 041 «Богослов'я» для здобуття освітнього ступеня бакалавра, за даними Єдиної державної електронної бази з питань освіти (ЄДЕБО) Міністерства освіти і науки України, здійснювали дев'ять закладів вищої освіти (ЗВО) державної та приватної форми власності (Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича, Київська православна богословська академія, Волинська православна богословська академія, Український Католицький Університет, Івано-

Франківська академія Івана Золотоустого, Університет Короля Данила, Таврійський християнський інститут, Український гуманітарний інститут, Карпатський університет імені Августина Волошина), для здобуття ступеня магістра – шість ЗВО (Український Католицький Університет, Київська православна богословська академія, Класичний приватний університет, Івано-Франківська академія Івана Золотоустого, Карпатський університет імені Августина Волошина, Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича) (Конкурсні пропозиції за ОП «Богослов'я» ОР бакалавра, 2022; Конкурсні пропозиції за ОП «Богослов'я» ОР магістра, 2022). Тим часом підготовку фахівців за третім освітньо-науковим рівнем вищої освіти, що завершується здобуттям наукового ступеня доктора філософії з галузі богослов'я, у 2022 році продовжили лише два ЗВО (Український Католицький Університет, Київська православна богословська академія), інші два (Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова та Карпатський університет імені Августина Волошина) не мали продовження акредитації (Київська православна богословська академія, 2022; Заклад вищої освіти «Український Католицький Університет», 2022; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2022; Приватний заклад вищої освіти «Карпатський університет імені Августина Волошина», 2022).

Короткий ретроспективний аналіз розвитку декількох із вище перелічених закладів вищої освіти, які проводять підготовку фахівців з богослов'я, може продемонструвати як процес еволюції «статусності» богослов'я як освітньої та наукової спеціальності, так і значний позитивний внесок у розвиток громадянського суспільства та національної державності.

Серед десятка ЗВО проаналізуємо спершу ті, які виникли на базі ВДНЗ однієї з традиційних Церков – Української Греко-Католицької Церкви.

Так, сьогодні, 2023 р., відомий і авторитетний серед закладів вищої освіти Український Католицький Університет (далі – УКУ) (Найкращі приватні заклади вищої освіти України, 2022) сформувався шляхом реорганізації у червні 2002 р. на базі Львівської богословської академії, заснованої чи, радше, відновленої у 1994 р. як правонаступниці Львівської греко-католицької богословської академії, заснованої ще 1929 р. митрополитом Андреем Шептицьким (Історія та факти, 2022; Історія та факти: Передумови, 2022). За порівняно короткий період часу УКУ отримав для спеціальності «Богослов'я» спершу (1998 р.) міжнародну акредитацію, зокрема Конгрегації католицької освіти Ватикану, а відтак (2006 р.) – вітчизняну державну акредитацію від Міністерства освіти і науки України (Історія, сьогодні, майбутнє. Важливі дати в історії УКУ, 2022). Серед основних завдань УКУ, висловлених 2002 р. в інвентураційній

промові її першого ректора Бориса Гудзяка (нині митрополита Філадельфійського УГКЦ), було окреслено такі, як «євангелізаційна місія», «збагачення академічного дискурсу», «міждисциплінарність та етична перспектива наукових досліджень», «пізнання істини й університетське виховання», «практично-пасторальний і соціальний виміри», «внесок до світового екуменічного та культурного діалогу між християнським Сходом та Заходом» (Про візію і місію Українського католицького університету, 2017; Ліцензії та сертифікати про акредитацію [УКУ], 2022). Справді, колектив науково-педагогічних працівників УКУ та чимало його випускників стали не тільки церковно-релігійними діячами, науковцями чи фахівцями в певній галузі, але й активними співтворцями громадянського суспільства в Україні. Взагалі, за даними керівника відділу розвитку УКУ Ольги Зарічанської, «у період з 1999 року по 2015 рік УКУ має 2728 випускників, серед яких: богослов'я – 932, семінарія – 445, історія – 183, соціальна педагогіка – 120, журналістика – 39, медіакомунікації – 16, Інститут лідерства і управління – 415, LvBS – 489, Катехитично-педагогічний інститут – 484, Інститут екуменічних студій – 50...» (Асоціація випускників УКУ, 2016).

Згодом, серед учасників Революції Гідності 2014 р. було чимало працівників і студентів УКУ, зокрема, о. Михайло Димид став одним із «капеланів Майдану», а інший його викладач Богдан Сольчаник – «Героєм Небесної Сотні» (Грицак, 18.02.2022). Відомий також випадок, коли у 2020 р. семеро випускників різних спеціальностей УКУ, реалізувавши себе у професійному розвитку, були обрані народними депутатами Верховної ради України (Чундак, 07.08.2019). Зрештою, як пізніше визнав в одному з інтерв'ю з нагоди 30-ліття незалежності України владика Борис Гудзяк, УКУ достатньою мірою справився із поставленими завданнями, оскільки має «чіткі духовні засади», на яких «працюють за покликанням», а відтак і зробив свій внесок у розбудову громадянського суспільства в Україні (Іванців, & Кошкіна, 2021).

Схожу історію становлення має ще один ЗВО, який «виріс» із вищого духовного навчального закладу УГКЦ, – це Івано-Франківська академія Івана Золотоустого (далі – ІФАІЗ), заснована в статусі приватного закладу вищої освіти у травні 2018 р. (Хто ми є [ІФАІЗ], 2022; Статут приватного закладу вищої освіти «Івано-Франківська академія Івана Золотоустого», 2018), зберігаючи історичну правонаступність від Станиславівської духовної семінарії та богословського ліцею (1907–1945 рр.), відновлених у 1990 р. у формі Івано-Франківської духовної семінарії імені священномученика Йосафата (ІФДС), послідовно реорганізованої у 1991 р. в Івано-Франківський теологічно-катехитичний духовний інститут (ІФТКДІ), у 2000 р. – в Івано-Франківську

теологічну академію (ІФТА), у 2014 р. – в Івано-Франківський богословський університет імені св. Івана Золотоустого (ІФБУ) (Стратегія розвитку приватного закладу вищої освіти «Івано-Франківська академія Івана Золотоустого» на 2018–2023 роки, 2018). Характерно, що за дуже короткий період свого становлення в «новому статусі», як приватний заклад вищої освіти, Івано-Франківська академія Івана Золотоустого показала добрий темп свого розвитку, зосередившись виключно на одній спеціальності 041 «Богослов'я»: упродовж 2018–2021 рр. отримала від Міністерства освіти і науки України державні ліцензії на підготовку бакалаврів та магістрів та акредитацію спеціальності за двома рівнями вищої освіти, а також здійснила перші випуски богословів (Ліцензування. Відомості на право здійснення освітньої діяльності у сфері вищої освіти [ІФАІЗ], 2022; Акредитація [ІФАІЗ], 2022; Перший випуск магістрів в Академії, 2021). Студенти та випускники ІФАІЗ (особливо випускники «попередників» ІФТКДІ – ІФТА – ІФБУ) через реалізацію свого покликання, крім «професійної» діяльності священнослужителів УГКЦ, частково поєднують з продовженням «вищих богословських студій» в кращих католицьких університетах Європи, водночас активно долучилися до розбудови громадянського суспільства в Україні. Так, за розрахунками О. Каськіва, за період 1995–2014 рр. в ІФТКДІ – ІФТА – ІФБУ вищу богословську освіту здобули 939 осіб, більшість з яких стала священнослужителями УГКЦ (Каськів, 2022, с. 58-59).

За офіційними даними архієпархіального управління Івано-Франківської архієпархії УГКЦ, за період діяльності ІФТКДІ – ІФТА – ІФБУ у 1995–2018 рр., понад 130 випускників продовжили «вищі богословські студії» закордоном, зокрема: * за спеціальностями (чи спеціалізаціями) в галузі богословських наук: а) «Практичне богослов'я» – 48 осіб, зокрема: «Канонічне право» – 21 особа; «Пасторальне богослов'я» – 8 осіб, «Педагогіка / Катехитика» – 3 особи; «Духовність» – 8 осіб; «Літургійне богослов'я» – 7 осіб; «Психологія» – 1 особа; б) «Систематичне богослов'я» – 24 особи, зокрема: «Моральне богослов'я» – 9 осіб; «Догматичне богослов'я» – 5 осіб; «Філософія» – 4 особи; «Фундаментальне богослов'я» – 1 особа; «Соціальне вчення Церкви» – 5 осіб; в) «Історичні та біблійні дисципліни» – 15 осіб, зокрема: «Патристика» – 3 особи; «Історія Церкви» – 6 осіб; «Класичні мови» – 1 особа; «Біблійне богослов'я» – 5 осіб; г) «Інші суміжні дисципліни» – 41 особа, зокрема: «Католицьке богослов'я» (магістратура) – 19 осіб; «Живопис і мозаїка» – 2 особи; «Соціальні комунікації» – 4 особи; «Економіка» – 1 особа; «Медицина (лікувальна справа)» – 1 особа; «Юриспруденція» – 1 особа; «Церковна дипломатія» – 1 особа; невідома спеціалізація – 12 осіб; * за країнами: Італія – 64 особи; Польща – 43 особи;

Німеччина – 16 осіб; Австрія – 8 осіб; Ірландія – 2 особи; Чехія – 1 особа; Іспанія – 1 особа; Португалія – 1 особа (Букаччук, 2019, с. 5-70).

Серед цих випускників ІФТКДІ – ІФТА – ІФБУ (1991–2018 рр.) після завершення навчання закордоном більшість повернулися в Україну та взяли активну участь в розвитку елементів церковного служіння та взаємодії з громадянським суспільством, зокрема, через розвиток засобів масової інформації (Історія часопису, 2022; Часопис «Нова Зоря», 2022; Колодний, & Пелехатий, 2016), організації та проведенні різноманітних «екологічних ініціатив» (Бюро УГКЦ з питань екології, 2011; Департамент інформації УГКЦ, 2022), капеланське служіння у сфері охорони здоров'я (Список медичних капеланів, 2015; В Івано-Франківську відбулась Всеукраїнська конференція з медичного капеланства, 2022) і, врешті, капеланство у Збройних Силах України (Випускник Академії – військовий капелан, 2023; Димніч, 2023).

Варто згадати також про інші заклади вищої освіти України, в яких, незважаючи на збереження певної конфесійної приналежності (через засновника, яким, як правило, виступає сам ієрарх або інша уповноважена особа релігійної організації), проводили підготовку за ліцензованою й акредитованою спеціальністю 041 «Богослов'я». Так, один із найдавніших за історичною традицією закладів – Київська православна богословська академія (за конфесійною спрямованістю сьогодні в структурі Православної Церкви України), здобувши у 2015 р. державну ліцензію та акредитацію, проводить підготовку фахівців з богослов'я за трьома рівнями – бакалавра, магістра та доктора філософії (Клос, 2022; Київська православна богословська академія, 2022; Хромець, 2019, с. 197-198). У Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, який, звичайно, не належить до жодної конфесії, деякий час активно здійснювалася підготовка за освітньо-науковим рівнем доктора філософії за спеціальністю «Богослов'я» осіб, які належали переважно до протестантських конфесій (Дятлик, 2018, с. 46-53). Випускники-богослови Київської православної богословської академії та Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, крім професійної самореалізації, звичайно, також стали активними учасниками розбудови різних сфер громадянського суспільства в Україні.

Зважаючи на вище окреслені приклади, факти і тенденції, можемо констатувати, що взагалі у процесі розвитку богослов'я як освітньої галузі за останніх 30 років відбулося якісне зміщення акцентів у підготовці фахівців: якщо раніше вищі духовні навчальні заклади, підпорядковані безпосередньо традиційним Церквам, зосереджували увагу переважно на підготовці церковних кадрів (священників, дяків-регентів, катехитів тощо), які на основі дипломів «церковного зразка» мали обмежену перспективу

працевлаштування і соціальних гарантій, то з часу реалізації положень нового Закону України «Про вищу освіту» (2014 р.) в частині державного ліцензування та акредитації спеціальності 041 «Богослов'я» вже нові (чи засновані на базі ВДНЗ як різновиду релігійних організацій) заклади вищої освіти зосередили увагу на якісному зростанні освітнього процесу, розвитку наукової діяльності, покращенні кадрового складу науково-педагогічних працівників, а їх випускники з дипломами «державного зразка» отримали додаткові перспективи працевлаштування та самореалізації. Отже, можна говорити про те, що «державна легалізація» богослов'я як освітньої галузі заклала основи для формування нового типу фахівців, покликаних, зокрема, й до розвитку громадянського суспільства в Україні. Зрештою під впливом Революції Гідності, як вдало відзначили Л. Филипович і Л. Владиченко, «релігійна Україна, як і загалом громадянське суспільство усвідомило себе дієвим і відповідальним суб'єктом суспільних процесів» (Филипович, & Владиченко, 2022, с. 174).

Водночас, слід зауважити, що окреслений процес формування нового покоління богословів у ліцензованих й акредитованих державою ЗВО, з одного боку, викликав певні застереження з боку ієрархії традиційних Церков щодо імовірності «зісвітчення» змісту богослов'я, «вихолощення» духовно-містичної складової формації богослова (Богослів'я – не галузь філософії, 2010), а з іншого – сприяв зростанню інтересу до богослов'я серед мирян традиційних Церков, які отримали перспективу здобуття вищої освіти та практичного застосування здобутих знань не тільки для розвитку власного світогляду, але й у різних формах професійної діяльності.

Відтак, слід наголосити, цьому сприяло поступове розширення сфери працевлаштування фахівців зі спеціальності 041 «Богослов'я». Так, відповідно до затвердженого в грудні 2021 р. Міністерством освіти і науки України Стандарту вищої освіти зі спеціальності 041 «Богослов'я», випускник має такі академічні права: «Здобуття освіти на другому (магістерському) рівні вищої освіти. Набуття додаткових кваліфікацій в системі освіти дорослих» (Стандарт вищої освіти зі спеціальності 041 «Богослов'я», 2021). Останнє процитоване положення Стандарту визначає право на здобуття додаткового фаху за тією ж або іншою спеціальністю. Тим часом визначення професійних прав випускника віднесено до т. зв. «автономних прав» закладів вищої освіти, які в освітніх програмах визначають відповідні перспективи працевлаштування фахівців. Для фахівців з кваліфікацією «бакалавр богослов'я», відповідно до національного Класифікатора професій (ДК 003:2010) визначаються можливості працевлаштування, як правило, на наступних посадах: вчителя дисциплін духовно-морального спрямування в закладах середньої освіти, методиста позашкільного

закладу, організатора позакласної та позашкільної виховної роботи з дітьми, професіонала у галузі релігії (експерта), асистента богослова, катехита, допоміжного персоналу релігійних організацій, який не має духовного сану (Національний класифікатор України, 2022; ПЗВО «Івано-Франківська академія Івана Золотоустого», 2022б; ЗВО «Український Католицький Університет», 2022б; Київська православна богословська академія, 2020б). Дещо ширші перспективи професійної реалізації, зважаючи на норми класифікатора ДК 003:2010, визначаються для фахівців з кваліфікацією «магістра богослов'я», який, зокрема, може займати посаду викладача закладу вищої освіти, священнослужителя, єпископа, консультанта з суспільних та релігійних питань, наукового співробітника тощо (Національний класифікатор України. Класифікатор професій ДК 003:2010, 2022; ПЗВО «Івано-Франківська академія Івана Золотоустого», 2022а; ЗВО «Український Католицький Університет», 2022а; Київська православна богословська академія, 2020а).

Серед широкого спектру перспективних напрямів залучення фахівців з богослов'я за рівнями бакалавра та магістра слід вказати, крім мережі парафій, недільних катехитичних шкіл та органів управління традиційних Церков, також на такі «поза-церковні» (частково чи повністю) сфери діяльності та пов'язані з ними посади, як вчителі предметів духовно-морального спрямування та організатори виховної роботи з дітьми в закладах середньої та професійної освіти, працівники у сфері релігійної журналістики чи фахівці з релігійних питань засобів масової комунікації, капелани різної спеціалізації (капелани в закладах охорони здоров'я, військові капелани у Збройних Силах України, капелани пенітенціарної системи, капелани академічних спільнот науково-педагогічних працівників і студентської молоді), фахівці органів державної влади та місцевого самоврядування з питань релігії тощо.

Цілком очевидно, що розширення спектру професійної самореалізації для фахівців з богослов'я, формування «професійної ідентичності» (Зливков, 2014, с. 64-95) богословів, зайнятих не тільки релігійно-церковною діяльністю, але й у «поза-церковній, світській» сфері, потенційно може забезпечити їх (апріорі позитивний, хоча і не виключатиме негативний) вплив на формування громадської думки стосовно актуальних проблем суспільного життя, державної політики та розвитку самоврядування в умовах децентралізації, визначення рівня міжконфесійної толерантності в суспільстві та морально-етичної богословської оцінки сучасних процесів, а на цій підставі – сприятиме формуванню громадянського суспільства в Україні. У цьому контексті цілком погоджуємось з думкою М. В. Мельника про те, що «Церкви на основі ініціативи можуть мати великий вплив на формування майбутніх

громадських лідерів і відданих громадян. Коли сім'ї і школи втрачають ступінь влади і участі з дітьми, релігійні організації можуть навчити їх альтруїзму, заохочувати до суспільного блага і дати їм сильну і тривалу мотивацію покращити навколишній світ. Успіх у розвитку майбутніх поколінь, громадянського суспільства буде неможливо без заохочення церквами своїх мирян» (Мельник, 2019, с. 127).

Для підтвердження останньої тези варто з'ясувати тенденції впливу традиційних Церков на формування громадської думки й активізацію громадянського суспільства під час найбільш знакових подій модерної історії України XXI століття. Показовими у цьому плані є результати соціологічних опитування про рівень довіри до Церкви в суспільстві. Так, за даними Київського міжнародного інституту соціології, упродовж 2017–2020 рр. рівень довіри до Церкви як одного з інститутів громадянського суспільства коливався в межах 52–57 %, а за даними Центру Разумкова – у межах 60–64% (Довіра соціальним інституціям і партіям, 2021; Оцінка ситуації в країні, довіра до інститутів суспільства та політиків, 2021; Токман, 2022).

Відтак, з початком повномасштабної війни РФ проти України 24.02.2022 р., очевидно, вплив Церков на громадянське суспільство, попри деяке зниження соціологічного рейтингу довіри до Церкви в січні 2023 р. (до 44 % порівняно із 51 % в грудні 2021 р. (Динаміка довіри соціальним інституціям, 2023)), все ж таки набуває нових масштабів. Про це свідчать, зокрема, такі процеси у 2022 р., як законодавче закріплення та впровадження інституту Служби військового капеланства в Збройних Силах України (2021), запровадження інституту медичного капеланства у закладах охорони здоров'я (У лікарнях України відтепер офіційно працюватимуть капелани, 2022), забезпечення можливості викладання предметів духовно-морального спрямування в закладах середньої освіти (Методичні рекомендації про викладання курсів духовно-морального спрямування, 2021). Характерно, що у процесі запровадження військового капеланства та медичного капеланства законодавчо закріплено норму про необхідність додаткової спеціальної освітньої підготовки цих фахівців. Так, у перспективі 5 років частиною 2-ю статті 7-ї Закону України «Про Службу військового капеланства» передбачено, що для прийняття на посаду військового капелана духовна особа повинна, крім вищої освіти зі спеціальності 041 «Богослов'я», також пройти відповідну військову підготовку (Про Службу військового капеланства, 2021), а претенденти на посаду медичного капелана у закладах охорони здоров'я – крім спеціальності 041 «Богослов'я», також до 01 січня 2026 року повинні пройти спеціалізацію за фахом «Клінічне душпастирство» (Про внесення змін до наказу Міністерства охорони здоров'я України від 28 жовтня 2002 року, 2022).

Зважаючи на останні сучасні тенденції, насамкінець варто, на нашу думку, зосередити увагу тих закладів вищої освіти України, які проводять підготовку фахівців з ліцензованих і акредитованих державою освітніх програм зі спеціальності 041 «Богослов'я» галузі знань 04 «Богослов'я», на потребі активного, поглибленого розвитку освітньої та наукової діяльності в галузі богословської науки, заснуванні та розвитку фахових наукових видань, «продукуванні» навчальної, наукової і науково-популярної літератури, проведенні наукових конференцій та громадських популярних заходів, а згодом – на поступовій диференціації окремих «напрямів», спеціалізацій в межах цієї спеціальності, створенні міждисциплінарних освітніх програм. Очевидно, що збереження мережі неліцензованих державою закладів вищої богословської освіти (духовних семінарій, інститутів, академій) в структурі традиційних Церков поступово дозволить виокремити таку «спеціалізацію» як «Богослов'я (парафіяльне душпастирство)». Тим часом потреби «ринку праці» та сучасні виклики перед Церквами будуть стимулювати розвиток освітньої та наукової спеціальності 041 «Богослов'я» в системі вищої освіти і науки України, зорієнтований на фахову підготовку, наприклад, у межах таких «новостворених» у дальшій перспективі (приблизних за назвою) «спеціалізацій» (з прогнозованим визначенням їх потенційної «корисності»), як «Канонічне право» (потенційно сприятиме розвитку не тільки організаційних структур Церков, але й державно-церковних та міжконфесійних відносин на державному та місцевому рівнях), «Моральне богослов'я» (зорієнтоване на обґрунтування та популяризацію засад біоетики, духовно-моральну підтримку інституту сім'ї, сприяння розвитку різних видів капеланства), «Історія Церкви» (зосереджене не тільки на обґрунтуванні історичної ролі Церкви, але й на розвитку національної історичної пам'яті, релігійного туризму і паломництва тощо), «Християнська педагогіка (Катехитика)» (зорієнтована не тільки на навчання основам віри, але й на формування загальнолюдських морально-етичних цінностей молоді), «Християнська психологія» (спрямована на духовно-моральну і психологічну підтримку різних верств населення, зокрема, воїнів з ПТСР), «Літургійне богослов'я» (спрямоване на поглиблення духовного життя вірян, популяризацію християнських обрядів та літургійної спадщини), «Догматичне богослов'я» (зосереджене на трактуванні догматичних основ віровчення, сприяння налагодженню екуменічного діалогу між різними християнськими конфесіями), «Біблійне богослов'я» (спрямоване на поглиблення досліджень та популяризацію «єкуменічних» знань про Біблію як основу загальнолюдських та християнських моральних цінностей), «Богослов'я і сакральне мистецтво» (зорієнтоване на духовно-мистецьке

сприйняття християнства, його внесок у скарбницю української та світової культури) тощо.

Важливим потенційним фактором розвитку освітньої та наукової спеціальності 041 «Богослов'я» в Україні у найближчій перспективі стане механізм «освітньої мобільності» (Швидун, 2021, с. 27-34), який дозволить у процесі формування фахівця з богослов'я враховувати індивідуальні інтереси здобувачів освітнього чи наукового ступенів, коригувати процес їх підготовки із врахуванням новітніх результатів наукових досліджень в галузі богослов'я, що мають, як правило, або вузькоспеціалізований, або міждисциплінарний характер. Відтак, здобуваючи за програмами мобільності додаткові компетентності в межах спеціальності 041 «Богослов'я» (та, наприклад, «суміжними» з нею спеціальностями чи в інших закладах вищої освіти, в тому числі й закордоном), майбутні покоління фахівців з богослов'я будуть корисними не тільки для Церков, які безпосередньо зацікавлені в їх підготовці, але й для громадянського суспільства, в якому вони знаходитимуть самореалізацію та яке будуть розвивати.

В умовах повоєнної відбудови України важливим фактором відродження та утвердження миру, на думку Д. Брильова, стане співпраця між «релігійними акторами» та громадянським суспільством, при цьому, як підкреслює дослідник, громадянському суспільству в Україні необхідно, врешті, «визнати важливу роль релігійних організацій як частини громадянського ландшафту в Україні та залучати їх до ініціатив там, де є спільні цілі...» (Брильов et al, 2021).

Отже, в сучасних умовах богословська освіта і наука в системі вищої освіти і науки України мають значні потенційні можливості для розвитку, а відтак можуть відіграти значну роль у формуванні громадянського суспільства. В цьому контексті варто погодитись із думкою І. Хареви́ча, який підкреслює, що сьогодні «перед богословською освітою стоїть завдання повернути занедбаній і розгубленій людині розуміння спасительної сили Втіленого Слова й жертвового ідеалізму. На зміну нинішньому періоду корумпованості, очерствіння душ і загального приниження людини має прийти осмислена богослов'ям культура солідарності й ненасильства, гуманізму, гідності й прав людини» (Харевич, 2022, с. 130).

Висновки та перспективи дослідження.

Підсумовуючи, можемо, стверджувати, що окреслені тенденції розвитку богословської освіти і науки в Україні засвідчують поступове зростання впливу фахівців-богословів на формування громадянського суспільства в Україні.

Короткий ретроспективний аналіз розвитку спеціальності «Богослов'я» як освітньої та наукової спеціальності в незалежній Україні дозволив виокремити три етапи, порівняти статистику розвитку духовних ЗВО за 25 років, з'ясувати перелік закладів вищої освіти, які у 2022 році проводили підготовку за цією спеціальністю, проаналізувати становлення і розвиток окремих ЗВО (на прикладі УКУ та ІФАІЗ). Цей фактологічний матеріал дав підстави зробити висновок про якісне зміщення акцентів у підготовці фахівців зі спеціальності «Богослов'я» за останні 30 років – від підготовки кадрів для Церков (з обмеженою сферою працевлаштування) до підготовки кадрів для Церков і суспільства (з широкою перспективою самореалізації). Доведено, що запровадження, відповідно до Закону України «Про вищу освіту» (2014 р.) механізму ліцензування та акредитації спеціальності «Богослов'я» позитивно вплинуло на розвиток закладів вищої освіти, активізацію наукової та освітньої діяльності в галузі богословських наук, відкрило широкі можливості професійної реалізації для випускників-богословів у «церковно-релігійній» та «поза-церковній, світській» сферах діяльності, що, на нашу думку, безпосередньо та опосередковано сприятиме розвитку громадянського суспільства в Україні.

Відтак, для підвищення корисного потенціалу впливу «Богослов'я» як освітньої та наукової спеціальності на громадянське суспільство, вважаємо, закладам вищої освіти варто зосередитись на активізації освітньої та наукової діяльності, поєднанні глибоких наукових досліджень і популяризації богословських знань в суспільстві, а також проводити поступову диференціацію окремих «спеціалізацій» в межах спеціальності, створенні міждисциплінарних освітніх програм. Поступове зростання «попиту на духовність» в суспільстві, хочеться вірити, сприятиме подальшій інтеграції та якісному зростанню освітньої та наукової спеціальності «Богослов'я» в системі вищої освіти і науки України, визначить її роль в становленні духовних основ громадянського суспільства в Україні.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Акредитація [ІФАІЗ]. (2022). Відновлено з <http://www.ifaiz.edu.ua/akredytatsiia.html>
- Асоціація випускників УКУ планує залучити до своєї діяльності 70 % колишніх студентів вишу. (2016, Лютий 2). Відновлено з <https://ucu.edu.ua/news/asotsiatsiya-vypusknikiv-uku-planuye-zaluchyty-do-diyalnosti-70-kolyshnih-studentiv-vyshu/>
- Бех, І., & Журба, К. (2017). Концепція формування у підлітків національно-культурної ідентичності у загальноосвітніх навчальних закладах. *Гірська Школа Українських Карпат*, 16, 24-33. DOI: <https://doi.org/10.15330/msuc.2017.16.24-33>
- Богослов'я – не галузь філософії, а засіб для спасіння: Слово єпископа Переяслав-Хмельницького Єпіфанія, ректора КПБА, на урочистостях з нагоди Актового дня 9 жовтня 2010 р. (2010, Листопад 3). Відновлено з http://risu.org.ua/ua/index/monitoring/society_digest/38748/

- Брильов, Д., Калениченко, Т., Кришталь, А., Корнійчук, А., & Деспондт, С. (2021, Квітень 8). *Релігійний фактор у конфлікті. Дослідження миробудівничого потенціалу релігійних громад України*. Відновлено з <https://paxvoorvrede.nl/media/download/PAX-Religious-Factor-in-Conflict-UA.pdf>
- Букаччук, М. (2019). *Закордонні студії 2019*. Івано-Франківськ: Відділ кадрів Івано-Франківського Архієпархіального Управління УГКЦ. 72 с.
- Бюро УГКЦ з питань екології. (2011, Березень 3). Відновлено з <https://ecobourougcc.org.ua/index.php/pro-nas/70-bjuro-ugkts-z-pitan-ekologii>
- В Івано-Франківську відбулась Всеукраїнська конференція з медичного капеланства. (2022, Вересень 20). Відновлено з https://risu.ua/v-ivano-frankivsku-vidbulasya-vseukrayinska-konferenciya-na-temu-medichnogo-kapelanstva_n132355
- Виговський, Л. (2007). Церква як чинник формування і утвердження громадянського суспільства в Україні. *Релігійна свобода: науковий щорічник*, 12, 23-27.
- Випускник Академії – військовий капелан. (2023, Січень 25). Відновлено з <http://www.ifaiz.edu.ua/novyny/1040-vypusknnyk-akademii-viiskoviy-kapelan.html>
- Вовк, Н. (2022). Формування самоідентичності українського суспільства: погляд крізь призму соціальних мереж. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 55 (1), 4-8. <https://doi.org/10.24919/2308-4863/55-1-1>
- Грицак, Я. (2022, Лютий 18). *Самопожертв Майдану би не було, якби люди не були пройняті любов'ю*. Відновлено з <https://ucu.edu.ua/news/85013-2/>
- Департамент інформації УГКЦ. (2022, Листопад 29). *Відповідальність за створіння в час війни: результати екологічного конкурсу*. Відновлено з <https://ugcc.ua/data/vidpovidalnist-za-stvorinnya-v-chas-viyny-rezultaty-ekologichnogo-konkursu-1544/>
- Димніч, Н. (2023, Січень 22). *Військовий капелан отець Василь Сметанюк: «Зараз формуються засади служіння військового священика»*. Відновлено з <https://suspilne.media/360670-viiskovij-kapelan-otec-vasil-smetanuk-zaraz-formuutsa-zasadi-sluzinna-viiskovogo-svasennika/>
- Динаміка довіри соціальним інституціям у 2021–2022 роках. (2023, Січень 1). Відновлено з <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1174&page=1>
- Довіра соціальним інституціям і партіям: грудень 2020. (2021, Лютий 4). Відновлено з <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1005&page=7>
- Дятлик, О. (2018). *Впровадження та інтеграція освітніх програм спеціальності «богослов'я» в систему вищої освіти України: управління інноваційним проектом (на прикладі громадської організації «Євро-Азіатська теологічна асоціація»)*. (Дипломна робота на здобуття освітнього ступеня магістр; 073 «Менеджмент», «Управління проектами»). Київ: ДВНЗ «Університет Менеджменту Освіти» Національної академії педагогічних наук України. Відновлено з http://umo.edu.ua/images/content/institutes/imp/struktura/kaf_upravl_projekt/proekty_zdobuvach/Diatlyk_O_MBA_Thesis_1.pdf
- Заклад вищої освіти «Український Католицький Університет». *Освітні програми*. Відновлено з <https://registry.edbo.gov.ua/university/244/study-programs/>
- Запрошуємо взяти участь у Міжнародній богословській конференції. (2022, Липень 12). Відновлено з <https://tci.org.ua/news/запрошуємо-взяти-участь-у-міжнародній/>
- Зборовська, К. (2020). Квазірелігійна основа ідеології доктрини «руський мир». *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія»*, 41, 162–172. <https://doi.org/10.24919/2522-4700.41.11>
- ЗВО «Український Католицький Університет» МОН України. (2022a). Освітньо-професійна програма «Богослов'я» другого рівня вищої освіти, ступінь вищої освіти магістр, спеціальність 041 «Богослов'я», галузь знань 04 «Богослов'я». Львів. Відновлено з https://s3.eu-central-1.amazonaws.com/ucu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/07/Profil-osvitnoyi-programy_Bogoslov_ya_magistr.pdf
- ЗВО «Український Католицький Університет» МОН України. (2022b). Освітньо-професійна програма «Богослов'я» першого рівня вищої освіти, ступінь вищої освіти бакалавр, спеціальність 041 «Богослов'я», галузь знань 04 «Богослов'я». Львів. Відновлено з https://s3.eu-central-1.amazonaws.com/ucu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/07/Profil-osvitnoyi-programy_Bogoslovya.pdf
- Зликов, В. (ред.). (2014). *Становлення ідентичності фахівця*. (Монографія). Київ – Кіровоград: Імекс-ЛТД.
- Іванців, Н., & Кошкіна, С. (2021, Серпень 26). *Борис Гудзяк: «Міняти країну треба, владу міняти треба, але я раджу починати з того, що змінити себе»*. Відновлено з https://lb.ua/society/2021/08/26/492277_boris_gudzyak_minyati_krainu_treba.html
- Імперські мрії замість Божої волі: президент Німеччини жорстко розкритикував Російську православну церкву. (2022, Серпень 31). Відновлено з <https://prm.ua/imperski-mrii-zamist-bozhoi-voli-prezydent-nimechchyny-zhorstko-rozkrytykuvav-rosiysku-pravoslavnu-tserkvu/>
- Історія, сьогодні, майбутнє. Важливі дати в історії УКУ. (2022). Відновлено з <https://ucu.edu.ua/about/>
- Історія та факти. (2022). Відновлено з <https://ucu.edu.ua/about/istoriya-ta-fakty/>
- Історія та факти. Передумови. (2022). Відновлено з <https://ucu.edu.ua/about/istoriya-ta-fakty/peredumovy/>
- Історія часопису. (2022). Відновлено з https://novazoria.com.ua/?page_id=82
- Каськів, О. (2022). Роль єпископа Софрона Мудрого в реорганізації Івано-Франківського Теологічно-Катихитичного Духовного Інституту у Івано-Франківську Теологічну Академію (1994–2014 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*, 42, 55–61. <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.42.6>
- Київська православна богословська академія. *Освітні програми*. Відновлено з <https://registry.edbo.gov.ua/university/2718/study-programs/>

- Київська православна богословська академія. (2020а). Освітньо-професійна програма «Богослов'я» другого (магістерського) рівня вищої освіти за спеціальністю 041 «Богослов'я» галузі знань 04 «Богослов'я». Київ. 16 с. Відновлено з https://www.kpba.edu.ua/images/stories/pdf/2020/Master_2020.pdf
- Київська православна богословська академія. (2020б). Освітньо-професійна програма «Богослов'я» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 041 «Богослов'я» галузі знань 04 «Богослов'я». Київ. 16 с. Відновлено з https://www.kpba.edu.ua/images/stories/pdf/2020/Bachelor_2020.pdf
- Кіндратець, О., & Сергієнко, Т. (2021). Особливості формування ідентичності українців в умовах гібридної війни. *Науковий журнал «Політикус»*, 1, 40-46. <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2021-1.6>
- Керівництво РПЦ приєдналося до злочинів війни проти України: Штайнмаєр зробив потужну заяву на Всесвітній раді церков. (2022, Серпень 31). Відновлено з <https://tsn.ua/svit/kerivnictvo-rpc-priyednalosya-do-zlochinyv-viyni-proti-ukrayini-shtaynmayer-zrobiv-potuzhnu-zayavu-na-vsvesvitnij-radi-cerkov-2147545.html>
- Климишин, О. (2013). *Християнсько-психологічні основи духовного розвитку особистості*. (Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук. 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія). Київ: Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України. 48 с. Відновлено з <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/31435>
- Климишин, О. (2009). Християнсько-орієнтований підхід до формування особистості в умовах сучасного суспільства. *Науковий вісник Івано-Франківської теологічної академії УГКЦ «Добрий Пастир»*. Теологія, 2, 205-212. Відновлено з <http://journal.ifaiz.edu.ua/index.php/gp/article/view/290>
- Клос, В. (2022). *Історія та сучасність*. Відновлено з <https://www.kpba.edu.ua/about/istoriia-ta-suchasnist.html>
- Колодний, А., & Пелехатий, І. (2016, Травень 4). 25 років відновленому греко-католицькому часопису «Нова Зоря». *Підсумки та плани на майбутнє*. Відновлено з https://risu.ua/25-rokiv-vidnovlenomu-greko-katolickomu-chasopisu-quot-nova-zorya-quot-pidsumki-ta-plani-na-maybutnye_n107526
- Конкурсні пропозиції за ОП «Богослов'я» ОП бакалавра (2022 рік вступу). (2022, Вересень 1). Відновлено з https://vstup.edbo.gov.ua/offers/?qualification=1&education_base=40&speciality=041
- Конкурсні пропозиції за ОП «Богослов'я» ОП магістра (2022 рік вступу). (2022, Вересень 1). Відновлено з https://vstup.edbo.gov.ua/offers/?qualification=2&education_base=620&speciality=041
- Ліцензії та сертифікати про акредитацію [УКУ]. (2022). Відновлено з <https://ucu.edu.ua/about/ofitsijna-informatsiya/license-accreditation/>
- Ліцензування. Відомості на право здійснення освітньої діяльності у сфері вищої освіти [ІФАІЗ]. (2022). Відновлено з <http://www.ifaiz.edu.ua/licenzuvannia.html>
- Луцький, М. (2014). Церковний вплив на розвиток громадянського суспільства в Україні. *Вісник Прикарпатського університету. Політологія*, 8, 120-125. Відновлено з <https://journals.pnu.edu.ua/index.php/politics/article/view/4024>
- Мельник, М. (2016). Церковний вплив на розвиток громадянського суспільства. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 19 (4), 124-128. <https://doi.org/10.15421/1716089>
- Методичні рекомендації про викладання курсів духовно-морального спрямування у 2021/2022 навчальному році. (2021, Жовтень 7). Відновлено з <https://www.schoolife.org.ua/metodychni-rekomendatsiyi-pro-vykkladannya-kursiv-duhovno-moralnogo-spryamuvannya-u-2021-2022-navchalnomu-rotsi/>
- Найкращі приватні заклади вищої освіти України. (2022, Липень 31). Відновлено з <https://osvita.ua/vnz/rating/25714/>
- Національний класифікатор України. Класифікатор професій ДК 003:2010. (2022, Грудень 29). Відновлено з https://hrliga.com/index.php?module=norm_base&op=view&id=433
- Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Освітні програми. (2022, Вересень 1). Відновлено з <https://registry.edbo.gov.ua/university/194/study-programs/>
- Оцінка ситуації в країні, довіра до інститутів суспільства та політиків. електоральні орієнтації громадян (березень 2021 р.). (2021, Березень 16). Відновлено з <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-institutiv-suspilstva-ta-politykiv-elektoralni-orientatsii-gromadian-berezen-2021r>
- Перший випуск магістрів в Академії. (2021, Березень 5). Відновлено з <http://www.ifaiz.edu.ua/novyny/762-pershij-vipusk-magistriv-v-akademiji.html>
- ПЗВО «Івано-Франківська академія Івана Золотоустого» МОН України. (2022а). Освітньо-професійна програма «Богослов'я» другого рівня вищої освіти зі спеціальності 041 «Богослов'я» галузі знань 04 «Богослов'я». Івано-Франківськ. 36 с. Відновлено з <http://ifaiz.edu.ua/images/pdf/OPP-041-mahistr-2022.pdf>
- ПЗВО «Івано-Франківська академія Івана Золотоустого» МОН України. (2022б). Освітньо-професійна програма «Богослов'я» першого рівня вищої освіти зі спеціальності 041 «Богослов'я» галузі знань 04 «Богослов'я». Івано-Франківськ. 29 с. Відновлено з <http://ifaiz.edu.ua/images/pdf/OPP-041-bakalavr-2022.pdf>
- Приватний заклад вищої освіти «Карпатський університет імені Августина Волошина». Освітні програми. (2022, Вересень 1). Відновлено з <https://registry.edbo.gov.ua/university/173/study-programs/>
- Про візію і місію Українського католицького університету. (2017). Відновлено з <https://s3.eu-central-1.amazonaws.com/ucu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/10/Viziya-ta-misiya-UKU.pdf>
- Про внесення змін до наказу Міністерства охорони здоров'я України від 28 жовтня 2002 року № 385. № 1782. (2022, Вересень 30). *Наказ МОЗ України*. Відновлено з <https://moz.gov.ua/article/ministry-mandates/nakaz-moz-ukraini-vid-30092022--1782-pro-vnesennja-zmin-do-nakazu-ministerstva-ohoroni-zdorov%e2%80%99ja-ukraini-vid-28-zhovtnja-2002-roku--385>
- Про Службу військового капеланства. № 1915-IX. (Листопад 30). *Закон України*. Відновлено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1915-20#n53>

- Рибачук, М. (2022). Громадянське суспільство і Церква. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*, 5, 1-19. Відновлено з <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/pidruchnuku/21/4.pdf>
- Список медичних капеланів Івано-Франківської архієпархії УГКЦ. (2015, Квітень 1). Відновлено з <http://ugcc.if.ua/novyny/5859-spysoy-medychnykh-kapelaniv-ivano-frankivskoi-arkhiieparkhii-uhkts.html>
- Стандарт вищої освіти зі спеціальності 041 «Богослов'я» для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти (затверджено наказом Міністерства освіти і науки України № 1483). (2021, Грудень 30). Відновлено з <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishchaosvita/zatverdzeni%20standarty/2021/12/30/041-Bohoslovya.bakalavr.30.12.21.pdf>
- Статут приватного закладу вищої освіти «Івано-Франківська академія Івана Золотоустого». (2018). Відновлено з <http://ifaiz.edu.ua/images/pdf/000-Statut-Akademii.pdf>
- Степаненко, В. (2015). *Громадянське суспільство: дискурси і практики*. Київ: Інститут соціології НАН України. 420 с. Відновлено з <https://i-soc.com.ua/assets/files/library/stepanenko.pdf>
- Стоцький, Я. (1999). *Релігійна ситуація в Україні: проблеми і тенденції розвитку (1988–1998 рр.)*. Тернопіль: Тернопільський держ. техн. ун-т ім. І. Пулюя.
- Стратегія розвитку приватного закладу вищої освіти «Івано-Франківська академія Івана Золотоустого» на 2018–2023 роки. (2018). Відновлено з <http://ifaiz.edu.ua/images/pdf/Strateh-rozvv-Akad.pdf>
- Токман, В. (2022). Релігійно-церковна динаміка в Україні: особливості 2021 року. Відновлено з https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-11/reliigiina-dynamika_01112021.pdf?__cf_chl_tk=8VbwZAlonU5nH364dqKQ1oc1G8DoKwbWOtQjab4zMAo-1675902265-0-gaNycGzNDGU
- У лікарнях України відтепер офіційно працюватимуть капелани. (2022, Жовтень 24). Відновлено з <https://moz.gov.ua/article/news/u-likarnjah-ukraini-vidteper-oficijno-pracjuvatimut-kapelani>
- Филипович, Л., & Владиченко, Л. (2022). Місце і роль України в геополітичному переформатуванні світу: релігієзнавчі аспекти. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2 / 176 (1), 169-185. <https://doi.org/10.35423/2078-8142.2022.2.1.8>
- Харевич, І. (2022). Роль сучасної Католицької Церкви у формуванні морально-ціннісних й етичних орієнтацій дітей, молоді та дорослих. *Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи*, 1 (21), 125-134. [https://doi.org/10.35387/od.1\(21\).2022.125-134](https://doi.org/10.35387/od.1(21).2022.125-134)
- Хромець, В. (2019). *Богословська освіта як феномен релігійного та світського освітнього простору України. (Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук; 09.00.11 – релігієзнавство)*. Київ: Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Відновлено з https://old.npu.edu.ua/images/file/vidil_aspirant/dicer/D26.053.21/Chomec.pdf
- Хто ми є [ІФАІЗ]. (2022). Відновлено з <http://www.ifaiz.edu.ua/pro-nas.html>
- Церква на шляху формування богослов'я нації та громадянства. (2022, Вересень 21). Відновлено з <https://tci.org.ua/церква-на-шляху-до-формування-богосло/>
- Часопис «Нова Зоря» – скарбниця віри і добра. (2022). Відновлено з <https://lib.if.ua/news/1384763987.html>
- Чундак, А. (2019, Серпень 7). *Серед новообраних депутатів – випускники УКУ*. Відновлено з <https://ucu.edu.ua/news/sered-novoobranuh-deputativ-vru-vypusknky-uku/>
- Швидун, Л. (2021). Освітня мобільність у просторі глобалізованого світу. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 24 (5), 27-34. <https://doi.org/10.15421/172152>

REFERENCES

- About the Military Chaplaincy Service. No. 1915-IX. (2021, November 30). *Law of Ukraine*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1915-20#n53>.
- About the vision and mission of the Ukrainian Catholic University. (2017). Retrieved from <https://s3.eu-central-1.amazonaws.com/ucu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/10/Viziya-ta-misiya-UKU.pdf>.
- Academy graduate - military chaplain. (2023, January 25). Retrieved from <http://www.ifaiz.edu.ua/novyny/1040-vypusknky-akademii-viiskovy-kapelan.html>.
- Accreditation [ІФАІЗ]. (2022). Retrieved from <http://www.ifaiz.edu.ua/akredytatsiia.html>.
- Assessment of the situation in the country, trust in the institutions of society and politicians. *electoral orientations of citizens (March 2021)*. (2021, March 16). Retrieved from <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-instytutiv-suspilstva-ta-politykiv-elektoralni-orientatsii-gromadian-berezen-2021r>.
- Bekh, I., & Zhurba, K. (2017). Conception of Forming National-Cultural Identity in Adolescents Studying in Comprehensive School. *Mountain School of Ukrainian Carpaty*, 16, 24-33. DOI: <https://doi.org/10.15330/msuc.2017.16.24-33>.
- Brylov, D., Kalenychenko, T., Kryshal, A., Korniihuk, A., & Depondt, S. (08.04.2021). *Religious-Factor-in-Conflict. Research on the peace-building potential of religious communities of Ukraine*. Retrieved from <https://paxvoorvrede.nl/media/download/PAX-Religious-Factor-in-Conflict-UA.pdf>.
- Bukatchuk, M. (2019). *Abroad studies 2019*. Ivano-Frankivsk: Personnel Department of the Ivano-Frankivsk Archdiocesan Office of the UGCC. 72.
- Bureau of the UGCC on Ecology. (2011, March 1). Retrieved from <https://ecobourougcc.org.ua/index.php/pro-nas/70-bjuro-ugkts-z-pitan-ekologiyi>.
- Chaplain will officially work in Ukrainian hospitals from now on. (2022, October 24). Retrieved from <https://moz.gov.ua/article/news/u-likarnjah-ukraini-vidteper-oficijno-pracjuvatimut-kapelani>
- Charter of the private institution of higher education "Ivano-Frankivsk Academy of Ivan the Golden-eared". (2018). Retrieved from <http://ifaiz.edu.ua/images/pdf/000-Statut-Akademii.pdf>

- Competitive proposals for the OP "Theology" of the bachelor's OP (2022 entry year)*. (2022, September 1). Retrieved from https://vstup.edbo.gov.ua/offers/?qualification=1&education_base=40&speciality=041
- Competitive proposals for the OP "Theology" of the Master's OP (2022 entry year)*. (2022, September 1). Retrieved from https://vstup.edbo.gov.ua/offers/?qualification=2&education_base=620&speciality=041
- Chundak, A. (2019, August 7). *Among the newly elected deputies are graduates of UKU*. Retrieved from <https://ucu.edu.ua/news/sered-novoobranyh-deputativ-vru-vypuskniky-uku/>
- Department of Information of the UGCC. (2022, November 29). Responsibility for creatures in wartime: the results of an environmental competition. Retrieved from <https://ugcc.ua/data/vidpovidalnist-za-stvorinnya-v-chas-viyny-rezultaty-ekologichnogo-konkursu-1544/>
- Development strategy of the private institution of higher education "Ivano-Frankivsk Academy of Ivan Zolotoustoy" for 2018–2023. (2018). Retrieved from <http://ifaiz.edu.ua/images/pdf/Strateh-rozv-Akad.pdf>
- Diatlyk, O. (2018). *Implementation and integration of educational programs in the specialty "theology" into the system of higher education of Ukraine: management of an innovative project (on the example of the public organization "Euro-Asian Theological Association")*. (Thesis for the Master's degree; 073 "Management", "Project Management"). Kyiv: State educational institution "University of Management of Education" of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine. 117. Retrieved from http://umo.edu.ua/images/content/institutes/imp/struktura/kaf_upravl_proekt/proekty_zdobuvach/Diatlyk_O_MBA_Thesis_1.pdf
- Dymnich, N. (2023, January 22). *Military Chaplain Father Vasyl Smetaniuk: "Now the foundations of the service of a military priest are being formed"*. Retrieved from <https://suspilne.media/360670-vijskovij-kapelan-otec-vasil-smetanuk-zaraz-formuutsa-zasadi-sluzinna-vijskovogo-svasennika/>
- Dynamics of trust in social institutions in 2021–2022*. (2023, January 13). Retrieved from <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1174&page=1>
- Fylypovych L., & Vladychenko L. (2022). The place and the role of Ukraine in the geopolitical reformatting of the world: religious studies aspects. *Multiversum. Philosophical almanac*, 2/176(1), 169–185. <https://doi.org/10.35423/2078-8142.2022.2.1.8>
- Higher education institution "Ukrainian Catholic University". *Educational programs*. Retrieved from <https://registry.edbo.gov.ua/university/244/study-programs/>
- Higher education institution "Ukrainian Catholic University" of the Ministry of Education and Culture of Ukraine. (2022a). Educational and professional program "Theology" of the second level of higher education, master's degree of higher education, specialty 041 "Theology", field of knowledge 04 "Theology". Lviv. 18. Retrieved from https://s3.eu-central-1.amazonaws.com/ucu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/07/Profil-osvitnoyi-programy_Bogoslov_ya_magistr.pdf
- Higher education institution "Ukrainian Catholic University" of the Ministry of Education and Culture of Ukraine. (2022b). Educational and professional program "Theology" of the first level of higher education, bachelor's degree of higher education, specialty 041 "Theology", field of knowledge 04 "Theology". Lviv. 18. Retrieved from https://s3.eu-central-1.amazonaws.com/ucu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/07/Profil-osvitnoyi-programy_Bogoslovyia.pdf
- History and facts*. (2022). Retrieved from <https://ucu.edu.ua/about/istoriya-ta-fakty/>
- History and facts: Background*. (2022). Retrieved from <https://ucu.edu.ua/about/istoriya-ta-fakty/peredumovy/>
- History, today, future. Important dates in the history of UKU*. (2022). Retrieved from <https://ucu.edu.ua/about/>
- Hrytsak, Ya. (2022, February 18). *Self-sacrifice on the Maidan would not have happened if people had not been imbued with love*. Retrieved from <https://ucu.edu.ua/news/85013-2/>
- Imperial dreams instead of God's will: the German president harshly criticized the Russian Orthodox Church*. (2022, August 31). Retrieved from <https://prm.ua/imperski-mrii-zamist-bozhoi-voli-prezydent-nimechchyny-zhorstko-rozkrytykuvav-rosiysku-pravoslavnu-tserkvu/>
- In Ivano-Frankivsk, the All-Ukrainian conference on medical chaplaincy was held*. (2022, September 20). Retrieved from https://risu.ua/v-ivano-frankivsku-vidbulasya-vseukrayinska-konferenciya-na-temu-medichnogo-kapelanstva_n132355
- Ivantsiv, N., & Koshkina, S. (2021, August 26). *Borys Gudziak: "You need to change the country, you need to change the government, but I advise you to start by changing yourself"*. Retrieved from https://lb.ua/society/2021/08/26/492277_boris_gudzyak_minyati_krainu_treba.html
- Kaskiv, O. (2022). The Role of Bishop of Sofron Mudryy in the Reorganization of Ivano-Frankivsk Theological and Cathedical Spiritual Institute in Ivano-Frankivsk Theological Academy (1994–2014). *Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies*, 42, 55–61. <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.42.6>
- Kharevych, I. (2022). The Role of the Modern Catholic Church in Forming Moral-Value and Ethical Orientations of Children, Youth and Adults. *Adult Education: Theory, Experience, Prospects*. 1 (21), 125–134. [https://doi.org/10.35387/od.1\(21\).2022.125-134](https://doi.org/10.35387/od.1(21).2022.125-134)
- Khromets, V. (2019). *Theological education as a phenomenon of religious and secular educational space of Ukraine. (Dissertation for obtaining a scientific degree Doctor of Philosophical Sciences; 09.00.11 - religious studies)*. Kyiv: National Pedagogical University named after M. P. Drahomanov.. 404. Retrieved from https://old.npu.edu.ua/images/file/vidil_aspirant/dicer/D26.053.21/Chomec.pdf
- Kindratets, O., & Serhiienko, T. (2021). Peculiarities of the formation of identity of Ukrainians in conditions of a hybrid war. *Scientific journal "Politicus"*, 1, 40–46. <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2021-1.6>
- Klymyshyn, O. (2013). *Christian-psychological foundations of spiritual development of the individual*. (Abstract of the dissertation for obtaining the scientific degree of Doctor of Psychological Sciences. 19.00.07 - pedagogical and age psychology). Kyiv: National Pedagogical University named after M.P. Drahomanov, Ministry of Education and Science, Youth and Sports of Ukraine. 48. Retrieved from <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/31435>

- Klymyshyn, O. (2009). A Christian-oriented approach to personality formation in the conditions of modern society. *Scientific Bulletin of the Ivano-Frankivsk Theological Academy of the UGCC "Good Parson". Theology*, 2, 205-212. Retrieved from <http://journal.ifaiz.edu.ua/index.php/gp/article/view/290>
- Klos, V. (2022). *History and modernity*. Retrieved from <https://www.kpba.edu.ua/about/istoriia-ta-suchasnist.html>
- Kolodnyi, A., & Pelekhay, I. (2016, May 4). *25 years of the restored Greek-Catholic magazine "Nova Zorya". Conclusions and plans for the future*. Retrieved from https://risu.ua/25-rokiv-vidnovlenomu-greko-katolickomu-chasopisu-quot-nova-zorya-quot-pidsumki-ta-plan-na-maybutnye_n107526
- Kyiv Orthodox Theological Academy. *Educational programs*. Retrieved from <https://registry.edbo.gov.ua/university/2718/study-programs>
- Kyiv Orthodox Theological Academy. (2020a). Educational and professional program "Theology" of the second (master's) level of higher education in specialty 041 "Theology" field of knowledge 04 "Theology". Kyiv. 16 c. Retrieved from https://www.kpba.edu.ua/images/stories/pdf/2020/Master_2020.pdf
- Kyiv Orthodox Theological Academy. (2020b). Educational and professional program "Theology" of the first (bachelor's) level of higher education in specialty 041 "Theology" field of knowledge 04 "Theology". Kyiv. 16 c. Retrieved from https://www.kpba.edu.ua/images/stories/pdf/2020/Bachelor_2020.pdf
- Licenses and certificates of accreditation [UKU]. (2022). Retrieved from <https://ucu.edu.ua/about/ofitsijna-informatsiya/license-accreditation>
- Licensing. *Information on the right to carry out educational activities in the field of higher education [IFAIZ]*. (2022). Retrieved from <http://www.ifaiz.edu.ua/licenzuvannia.html>
- List of medical chaplains of the Ivano-Frankivsk Archdiocese of the UGCC. (2015, April 1). Retrieved from <http://ugcc.if.ua/novyny/5859-spysok-medychnykh-kapelaniv-ivano-frankivskoi-arkhiieparkhii-uhkts.html>
- Lutskyi, M. (2014). Church influence on development of civil society in Ukraine. *Newsletter Precarpathian University. Political science*, 8, 120-125. Retrieved from <https://journals.pnu.edu.ua/index.php/politics/article/view/4024>
- Melnyk, M. (2016). Church's influence on the development of civil society. *Grani*, 19 (4), 124-128. <https://doi.org/10.15421/1716089>
- Methodological recommendations for teaching spiritual and moral courses in the 2021/2022 academic year*. (2021, October 7). Retrieved from <https://www.schoolife.org.ua/metodychni-rekomendatsiyi-pro-vykladannya-kursiv-duhovno-moralnogo-spryamuvannya-u-2021-2022-navchalnomu-rotsi>
- National Classifier of Ukraine. *Classifier of professions DK 003:2010*. (2022, December 29). Retrieved from https://hrliga.com/index.php?module=norm_base&op=view&id=433
- National Pedagogical University named after M. P. Drahomanov. *Educational programs*. (2022, September 1). Retrieved from <https://registry.edbo.gov.ua/university/194/study-programs>
- On amendments to the order of the Ministry of Health of Ukraine dated October 28, 2002, No. 385. No. 1782. (2022, September 30). *Order of the Ministry of Health of Ukraine*. Retrieved from <https://moz.gov.ua/article/ministry-mandates/nakaz-moz-ukraini-vid-30092022--1782-pro-vnesennja-zmin-do-nakazu-ministerstva-ohoroni-zdorov%e2%80%99ja-ukraini-vid-28-zhovtnja-2002-roku--385>
- Private institution of higher education "Ivano-Frankivsk Academy of Ivan the Terrible" of the Ministry of Education and Culture of Ukraine. (2022a). Educational and professional program "Theology" of the second level of higher education in the specialty 041 "Theology" field of knowledge 04 "Theology". Ivano-Frankivsk. 36. Retrieved from <http://ifaiz.edu.ua/images/pdf/OPP-041-mahistr-2022.pdf>
- Private institution of higher education "Ivano-Frankivsk Academy of Ivan the Terrible" of the Ministry of Education and Culture of Ukraine. (2022b). Educational and professional program "Theology" of the first level of higher education in the specialty 041 "Theology" field of knowledge 04 "Theology". Ivano-Frankivsk. 29. Retrieved from <http://ifaiz.edu.ua/images/pdf/OPP-041-bakalavr-2022.pdf>
- Private institution of higher education "Carpathian University named after Augustyn Voloshyn". *Educational programs*. (2022, September 1). Retrieved from <https://registry.edbo.gov.ua/university/173/study-programs>
- Rybachuk, M. (2022). Civil society and the Church. *Modern Ukrainian politics. Politicians and political scientists about her*, 5, 1-19. Retrieved from <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/pidruchnuku/21/4.pdf>
- Shvydun, L. (2021). Educational Mobility in the Globalized World. *Grani*, 24 (5), 27-34. <https://doi.org/10.15421/172152>
- Standard of higher education in specialty 041 "Theology" for the first (bachelor's) level of higher education (approved by order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 1483). (2021, December 30). Retrieved from <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishchaosvita/zatverdzeni%20standarty/2021/12/30/041-Bohoslovya.bakalavr.30.12.21.pdf>
- Stepanenko, V. (2015). *Civil society: discourses and practices*. Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine. 420. Retrieved from <https://i-soc.com.ua/assets/files/library/stepanenko.pdf>
- Stotskyi, Ya. (1999). *Religious situation in Ukraine: problems and development trends (1988–1998)*. Ternopil: Ternopil State Technical University named after. 120.
- The best private institutions of higher education in Ukraine*. (2022, July 31). Retrieved from <https://osvita.ua/vnz/rating/25714/>
- The Church is on the way to forming the theology of the nation and citizenship*. (2022, September 21). Retrieved from <https://tci.org.ua/церква-на-шляху-до-формування-богосло/>
- The first graduation of masters at the Academy*. (2021, March 5). Retrieved from <http://www.ifaiz.edu.ua/novyny/762-pershij-vipusk-magistriv-v-akademiji.html>
- The history of the journal*. (2022). Retrieved from https://novazoria.com.ua/?page_id=82

- The leadership of the Russian Orthodox Church joined the war crimes against Ukraine: Steinmeier made a powerful statement at the World Council of Churches.* (2022, August 31). Retrieved from <https://tsn.ua/svit/kerivnictvo-rpc-priyednalosya-do-zlochyniv-viyni-proti-ukrayini-shtaynmayer-zrobiv-potuzhnu-zayavu-na-vsesvitniy-radi-cerkov-2147545.html>
- The magazine "Nova Zorya" is a treasury of faith and goodness.* (2022). Retrieved from <https://lib.if.ua/news/1384763987.html>
- The UCU Alumni Association plans to involve 70% of former students of the higher education institution in its activities.* (2016, February 8). Retrieved from <https://ucu.edu.ua/news/asotsiatsiya-vypusknikiv-uku-planuye-zaluchyty-do-diyalnosti-70-kolyshnih-studentiv-vyshu/>
- Theology is not a branch of philosophy, but a means of salvation: the speech of Bishop Epiphanius of Pereyaslav-Khmelnyskyi, rector of the KPBA, at the celebrations on the occasion of Act Day, October 9, 2010.* (2010, November 3). Retrieved from http://risu.org.ua/ua/index/monitoring/society_digest/38748/
- Tokman, V. (2022). *Religious and church dynamics in Ukraine: features of 2021*. Retrieved from https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-11/religiina-dynamika_01112021.pdf?__cf_chl_tk=8VbwZAl0NU5nH364dqKQ1oc1G8DoKwbWOtQjab4zM Ao-1675902265-0-gaNycGzNDGU
- Trust in social institutions and parties: December 2020.* (2021, February 4). Retrieved from <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1005&page=7>
- Vyhovskyi, L. (2007). The church as a factor in the formation and establishment of civil society in Ukraine. *Religious freedom: scientific yearbook*, 12, 23-27
- Vovk, N. (2022). Formation of self-identity of Ukrainian society: a view through the prism of social networks. *Humanities Science*, 55(1), 4-8. <https://doi.org/10.24919/2308-4863/55-1-1>
- We invite you to participate in the International Theological Conference.* (2022, July 12). Retrieved from <https://tci.org.ua/news/zaproshuemovzяти-участь-у-міжнародні/>
- Who are we [IFAIZ].* (2022). Retrieved from <http://www.ifaiz.edu.ua/pro-nas.html>
- Zborovska, K. (2020). Quasi-religious basis of the ideology of the "russian world" doctrine. *Human Studies. Series of «Philosophy»: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 41, 162–172. <https://doi.org/10.24919/2522-4700.41.11>
- Zlyvko, V. (Ed.). (2014). *Formation of the identity of a specialist.* (Monograph). Kyiv – Kirovohrad: Imeks-LTD.

Contradiction of Instrumental and Subjective Approaches in the Understanding of General Artificial Intelligence

UDC: 004.8:141

DOI: <https://doi.org/10.15421/172343>**Beskaravainyi Stanislav**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-1707-1369>, 2beskarss78@gmail.com*Ukrainian State University of Science and Technology (Dnipro, Ukraine)*

Abstract

Purpose. To reveal one of the contradictions in the understanding of "artificial general intelligence" (AGI), namely the idea of AGI as both a tool and a subject, and to identify a way to eliminate it.

Relevance. Identifying promising areas for the development of AI, as well as clarifying the potential threats that it can carry. Elimination of some phobias that accompany the process of becoming an AGI.

The **results:** the instrumental approach to understanding AI is based on the instrumental understanding of technology in general, as well as in the classical ideas about artificial intelligence, formed in the works of A. Turing. This approach reduces the role of AI to the role of an "autonomous assistant" aimed at solving a limited range of tasks.

Opponents of a purely instrumental understanding of AI consider it in general, within the concept of global evolutionism, or focus on predicting the social and biological consequences of the creation of AI.

To resolve these contradictions, AI must be seen as a subject that must interact with real objects, which requires a body. It is the body that can verify for AI the processes of abstraction in the study of the environment. Therefore, robotics should be considered not as an applied discipline, but as one of the fundamental components of the creation of general AI. To assess the possibility of creating AGI at the current level of technology development, the dialectical method, historical approach, criteria of autonomy were used.

Conclusions. The creation of an AGI without giving it the qualities of subjectivity is impossible. Whatever utilitarian opportunities AI has received, they themselves remain tools, such cannot pose a threat to society. AGI should be able to formulate its own development goals. A significant threat may be the narrowing of the social role of a person when the goals of an individual's activity in society will be set by AGI.

Keywords: autonomy, robot, subject, purpose, ethics, overmind, singleton

Протиріччя інструментального та суб'єктного підходів в осмисленні загального штучного інтелекту

Бескаравайний Станіслав*Український державний університет науки і технологій (Дніпро, Україна)*

Анотація

Мета: розкрити одне з протиріч у розумінні «загального штучного інтелекту» (ЗШІ), а саме уявлення про ЗШІ одночасно як про інструмент і як про суб'єкт, та виявити шлях його усунення.

Актуальність: виявлення перспективних напрямів розвитку ШІ, а також уточнення потенційних загроз, які він може нести. Усунення деяких фобій, що супроводжують процес становлення ЗШІ.

Результати: інструментальний підхід у розумінні ШІ має основу в інструментальному розумінні техніки взагалі, а також у класичних уявленнях про штучний інтелект, що були сформовані у працях А. Тьюринга. Такий підхід редукує роль ШІ до ролі «автономного помічника», спрямованого на вирішення обмеженого кола завдань, що викликає перманентну етичну дискусію про відповідальність людини-керівника.

Опоненти суто інструментального розуміння ШІ розглядають його узагальнено, у межах концепції глобального еволюціонізму, або фокусуються на прогнозуванні соціальних та біологічних наслідків створення ЗШІ.

Щоб усунути ці протиріччя, ШІ необхідно розглядати як суб'єкт, який повинен взаємодіяти з реальними об'єктами, для чого потрібне тіло. Саме власне тіло може верифікувати для ШІ процеси абстрагування для дослідження навколишнього середовища. Отже, роботехніку необхідно розглядати не як прикладну дисципліну, а як одну із фундаментальних складових створення ЗШІ. Для оцінки можливості створення ЗШІ при існуючому рівні розвитку техніки, використано діалектичний метод, історичний підхід, критерії автономності та цілепокладання.

Висновки: створення ЗШІ без надання йому якостей суб'єктності неможливе. Якби утилітарні можливості не отримали ШІ, самі собою вони залишаються інструментами, а такі не можуть становити загрозу соціуму. ЗШІ повинен мати можливість формувати власні цілі розвитку. Значною загрозою може бути звуження соціальної ролі людини, коли цілі діяльності індивіду в соціумі задаватимуться вже ЗШІ.

Ключові слова: автономність, робот, суб'єкт, цілепокладання, етика, надрозум, сингтон

Вступ.**Актуальність.**

Проблема розширення можливостей штучного інтелекту (ШІ), створення універсальних, призначених на вирішення будь-яких завдань, т.зв. «загальних ШІ» – актуальна тим більше, чим більша участь ШІ в житті людини.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

З одного боку, переважно ШІ мисляться як суто інструментальні, службові програми. Інструменти можуть бути дуже різноманітні: використовуватися в медичних цілях (Lahoud et al., 2022), або у військових (Gomez de Agreda A., 2020). Інструмент, в ідеалі, передбачає збереження за людиною повноти контролю, моральної та юридичної відповідальності за його використання. Для опису різних форм та рівнів самостійності ШІ використовується набір понять «автономний помічник», «інтелектуальний агент», «практичний агент» і т. ін. Частково вони наділяють рисами суб'єктів: «комп'ютерні агенти повинні: працювати автономно, сприймати навколишнє середовище, зберігатися протягом тривалого часу, адаптуватися до змін, а також створювати та переслідувати цілі. Раціональний агент – це той, хто діє так, щоб досягти найкращого результату або за наявності невизначеності найкращого очікуваного результату» (Russell, & Norvig, 2010, p. 4). Але у сумі такі агенти лише забезпечують виконання завдань, реалізацію цілей, які поставлені людиною. Інструмент принципово позбавлений свободи вибору мети свого розвитку та усвідомлення власних інтересів. Тобто його неможливо вважати суб'єктом. Скоріше актуалізується проблема поділу повноважень, триває велика етична дискусія щодо застосування «автономних агентів». Основу етичної дискусії переважно складає не оцінка реальних можливостей ШІ, а поведінкові характеристики людини: люди бажають зробити відповідальними «автономних помічників», зберігаючи у себе право вирішального вибору.

Як визначається, формується уявлення про суб'єктність ШІ?

Якщо говорити про загальний ШІ (ЗШІ) – ще нещодавно він мислився насамперед як об'єднане вирішення приватних завдань, які вирішує людина: ШІ має обіграти людину у всі ігри, і тоді можна буде сказати, що створено «загальний ШІ». Як Р. Декарт бачив джерелом знань міркування, так Р. Курцвейл бачить джерелом створення ШІ «закон Мура», тобто необмежене зростання обчислювальних можливостей комп'ютерів, що приведе людство до «технологічної сингулярності» (Kurzweil, 2006).

Але у 2010-х роках комп'ютери пройшли тест Тьюринга, а також перемогли людину на шахових та шашкових дошках, але загального ШІ ще не створено. Це висуває на перший план інші концепції. ШІ починає розглядатися як суб'єкт, проте, з низкою обмежень.

Нік Бостром міркує про надрозум і форму його втілення – «сінглтон». Якщо надрозум «система, здатна робити все те ж, що і людський інтелект, тільки набагато швидше» (Bostrom, 2014), то «сінглтон» мислиться в соціально-технологічних координатах: розвиток об'єднаної техносфери, у якій постійно підвищується інтеграція між індивідами, у результаті призведе до створення єдиного техногенного суб'єкту.

Зрозуміло, є робототехніка: вже кілька десятиліть не припиняються численні спроби створювати безпілотні машини, різноманітних домашніх помічників та промислових роботів. І успіхи демонструються щороку (Fragapane, de Koster, Sgarbossa, & Strandhagen, 2021). Але й тут використовується поняття-протез «автономний агент», «автономний робот». Безпілотний автомобіль дійсно сам ухвалює рішення про свій поворот на перехресті, але він не визначає мети поїздки та пункту призначення. При тому, що автономність машин поступово підвищується, вони принципово не розглядаються як системи, які можуть ставити якісно нові завдання для людини-працівника.

Ще один вузький підхід у створенні ЗШІ базується на повторенні, копіюванні мозку, як структури, яка вже має інтелект (Andreae, 2021; Savage, 2019). Але в рамках цього підходу домінує зведення всього тіла (всього біологічного організму) лише до мозку. А сам мозок розглядається як більш досконалий процесор, який лише за допомогою обробки інформаційних потоків зможе втілити ЗШІ. І тут мозок мислиться лише як основа ШІ у сенсі концепції А. Тьюринга – тобто системи, що працює лише з потоком інформації, з символами і образами, але не з реальним світом (Turing, 2013). Ця концепція, фактично набула завершеності у 1960-ті, коли Х. Патнем висунув тезу, що мозок відноситься до розуму також, як апаратне забезпечення відноситься до програмного забезпечення: мозок – фізичний пристрій, а інтелект – програма, яка сама по собі не є матеріальною (Putnam, 1960). Такий функціоналізм в осмисленні ШІ й забезпечив усунення тіла з дискусій про можливість створення загального ШІ, й кілька десятиліть був мейнстрімом.

Існує і точка зору, що опонує: Р. Брукс розглядає ШІ саме в контексті тілесного втілення, аналізуючи розум, як щось, що може змінювати навколишній світ (Brooks, 1991). Для набуття суб'єктності сильному ШІ потрібно протиставлення об'єкту (Boltuc, 2020), а для самої можливості цього протиставлення потрібен якийсь носій, якась тілесна проекція ШІ. За поданням К. Дойї потрібна активна взаємодія з навколишнім середовищем, як один з методів створення інтелекту, що еволюціонує та розвивається, який, власне, і буде AGI (Doy, & Taniguchi, 2019). Також існують гіпотези про еволюцію роботів у окремі штучні види (Moravec, 1988).

Отже, для ринку праці потрібен все більш досконалий і автономний інструмент, який буде «знаряддям, що розмовляє» за Аристотелем, але ніколи не повстане проти власника. Розробники створюють дедалі більш «автономних помічників», обмежуючи їх можливості вибору. Футурологи, навпаки, малюють образ надрозуму, який неминуче замінить людину, але вони надто туманні в описі конкретних форм ШІ.

Тобто наявна стійка суперечність у розумінні ШІ: це не завжди усвідомлений поділ двох його ролей – інструменту та суб'єкту. Тому **мета статті**: розкрити одне з протиріч у розумінні «загального штучного інтелекту» (ЗШІ), а саме уявлення про загальний ШІ одночасно як про інструмент і як суб'єкт, та виявити шлях його усунення.

Результати дослідження.

Якщо дослідницька програма А. Тьюринга фактично виконана – комп'ютери у просторі гри перемагають людину і можуть здійснювати значну частину завдань з перекладу текстів – а «загальний ШІ» ще не з'явився, то що може бути причиною такої суперечності?

Ймовірно, вихідною проблемою такого осмислення ШІ можна вважати інструментальний підхід до розуміння техніки взагалі. Техніка – це щось утилітарне, корисне. Філософія техніки традиційно розглядає пристрої та технології як інструменти досягнення мети, задоволення потреб та ін. (Mitcham, 1994, pp. 22-26). Природно, нові програми створюються, щоб отримати від ШІ суто інструментальні якості.

Суб'єкт, навпаки, це початок, що діє та пізнає, та яким у рамках класичної філософії має виступати людина. Але що можливо зазначити як історичні передумови виникнення суб'єкта? Якщо розглядати як суб'єкт ще не людину, але просто організм, то основа суб'єктності – можливість підтримувати власне існування. Тобто життя як джерело нашої цивілізації починається з можливості одноклітинної істоти підтримувати власний гомеостаз. Звичайно, індивід не має абсолютної незалежності від соціуму. Суперечності між егоїзмом і альтруїзмом, відображають необхідність індивіда приймати власні рішення, але забезпечувати родичів, періодично виступаючи для них у ролі інструменту. Але індивід, якого було зведено до єдиної функції, до інструменту, втрачає суб'єктність. Тобто життя вимагає виконання цілей соціуму, і одночасно формування цілей кожного окремого індивіда, що періодично суперечать цілям інших індивідів.

Тоді для характеристики цього індивіду можливо використовувати поняття «автономності»: його поведінка визначається його внутрішніми підставами і не залежить від впливу зовнішнього середовища та інших індивідів.

Виходячи з цього критерію, можливо зазначити, що «загальний ШІ» – це суб'єкт, який настільки

автономний, що виробляє власні цілі діяльності та потенційно може вступити у протиріччя з людиною.

Чи достатній зараз для цього рівень розвитку техніки?

Роботам, наприклад, потрібно приймати рішення у межах управління своїм тілом. Але підготовка робота до періоду функціонування майже скрізь залишається справою людей, які його обслуговують. У сенсі автономності навіть домашній пилосос, який автоматично стає на зарядку, є куди самодостатній за сучасний важкий дрон, що стартує з палуби авіаносця: після приземлення дрон обслуговується десятком техніків. Тобто у роботів немає цілісної незалежної структури управління своїм тілом.

Створено частково автономні програми: це системи безпеки, різноманітні електронні брокери, оптимізаційні помічники менеджерів тощо. Будь-яка програмна оболонка на персональному комп'ютері прагне оптимізувати його діяльність, взяти на себе суто технічні операції. Але навіть найдосконаліші системи безпеки не можуть забезпечити повний цикл переустановлення програмного забезпечення.

Не може забезпечити техніка й автономного від людини розвитку науки і культури, як засобів пізнання світу та створення правил поведінки, наприклад, антропоморфних роботів у суспільстві. Немає навіть автоматизованих засобів формулювання нових обмежень: ухвалення законів про роботів у будь-якому парламенті в жодному разі не є автоматизованою процедурою.

Не досягнуто автономності у становленні індивідуального ШІ-суб'єкта: якщо зараз уявити автономного робота, який отримав найпередовіше програмне забезпечення, та розпочав трудову діяльність, для того щоб заробляти гроші на запчастини – то немає жодних сумнівів, що розробка його програмного забезпечення буде здійснена багато в чому людьми та не автоматизована. Навіть найсучасніша нейронна мережа при своєму навчанні потребує супроводу та контролю фахівців. Так, частково автоматизовано розробку носія для програмного забезпечення: існують різні пакети САПР, але ось поєднання проекту з вимогами економіки та суспільства (тобто розробка соціального тіла робота) щоразу є плодом цілої суми компромісів: економічних, політичних, етичних, соціальних.

Ще менш автономним є процес еволюції ШІ-суб'єкта: якщо говорити про розробку принципово нових видів ШІ, наприклад, заснованих на використанні квантових комп'ютерів, то розробка теорії квантових комп'ютерів була проведена людьми, і сучасні лабораторії так само лише частково автоматизовані. Винаходи робляться за допомогою комп'ютерних програм, але ще не виключно програмами.

Тобто суб'єктність ШІ, як умова, має на увазі набуття певного рівня автономності. Звичайно,

автономність не може бути абсолютною, якщо тільки перед нами не «сінглтон», не монособ'єкт, який включив у себе всю існуючу техносферу та контролює суспільство.

Але що використовувати як критерій автономності штучного інтелекту?

З одного боку, критерієм може бути контроль над потоками речовини та енергії, які споживає техніка. Але повного контролю над такими потоками не змогла досягти навіть сучасна людська цивілізація: ознакою неповноти контролю є актуальні екологічні проблеми та спроби врятувати біосферу від апетитів власної промисловості.

З іншого боку, можливо сформулювати когнітивні критерії: можливість незалежно від людини проводити абстрагування – підніматися від відчуття феномену, до формулювання поняття. Поки що для комп'ютерної програми це так само неможливе. Але навіть якщо стане можливо в найближчому майбутньому, то чи отримає ШІ автономність у сенсі свободи дій?

Щоб усунути це протиріччя, тіло робота можливо розглядати як набір його індивідуальних актуаторів (інструментів для впливу на навколишній світ) та як об'єкт-верифікатор, той полігон, що дозволяє техногенному суб'єкту проводити процедури абстрагування. Інші якості цього тіла – розміри, джерела енергії, матеріали – це питання, що виходить за межі цієї статті.

Тобто роботехніка неспроможна розглядатися як якась побічна, суто утилітарна область, де можна застосовувати знахідки, зроблені у процесі створення загального ШІ. Це базова дисципліна для досліджень процесів абстрагування, які мають проводити ШІ-суб'єкти.

Однак, навіть потенційна наявність ШІ-суб'єкту зіткається з побоюваннями суспільства.

Сьогодні існують різні форми неолуддизму (досить типовим є страх водіїв таксі, що Uber почне експлуатацію безпілотних автомобілів), не кажучи вже про те, що люди побоюються безпосередньо взаємодіяти з роботами (Subero-Navarro et al., 2022). Але це страх втрати соціального статусу, пов'язаний із програшем конкуренції машинам: трудові операції, які виконувала людина, тепер виконуватиме машина. Страх сучасних художників чи сценаристів перед ШІ-інструментом, не відрізнити від страху середньовічних переписувачів книг перед появою друкарського верстата.

Історія показує, що люди переходять до виконання інших трудових операцій. Сучасні дослідники пропонують художникам колаборацію, співпрацю з роботами (Mazzon, & Elgammal, 2019), тобто все одно бачать у машинах – інструмент, хай і вищого рівня.

Аналогічна ситуація з військовими роботами: проблема остаточного ухвалення рішення на відкриття вогню породжує суму побоювань. Основні

загрози вбачають у «дружньому вогні» (випадковому знищенні своїх солдатів), перехопленні керування бойовими машинами, розмитій відповідальності командування тощо. При цьому образи бунту машин залишаються атрибутом фантастичних творів, а не виважених прогнозів. Тому що навіть можливість «ухвалення остаточного рішення» не робить військового робота автономним у сенсі обслуговування.

Чого справді може побоюватися суспільство?

Звичайно, неминучий перехід кількості в якість: якщо машини виконують краще за людину всі можливі трудові операції, роблять це дешевше, швидше, а також швидше за людський колектив створюється безлюдний техноценоз – то так, людина витісняється з виробничого процесу. Поки що класичний пролетаріат рятує «парадокс Моравека»: простіше автоматизувати процес, який уже алгоритмізований, а якщо технологія ще не алгоритмізована, тобто потребує буквально навичок однорічної дитини у розпізнанні та орієнтуванні, то людина справляється з нею краще (Moravec, 1988, p. 15.). При цьому у 2023 році парадокс Моравека явно застаріває: нейронні мережі все краще освоюють наслідування, мімезис.

Але в історії техніки безліч прецедентів, коли виробничий процес теоретично, начебто, можна автоматизувати, а він зберігає в собі частку ручної праці. У цьому висувуються не виробничі вимоги: безпека, конфіденційність, необхідність зберігати традицію (тобто соціальні процеси у суспільстві), необхідність підтримки неможливих тощо. Сума цих вимог фактично є відображенням не-автономності ШІ.

Але уявімо ШІ, які почнуть самостійно заробляти на ринку праці, акумулюючи кошти на власному розрахунковому рахунку, замовляти програмні оновлення, запасні частини та послуги роботів з їх встановлення. Щоб таке сталося, ШІ повинен мати можливість планування витрат, купівлі оновлених пакетів програм, легальний юридичний статус, тобто якусь форму автономності. Для автономності у суспільстві – необхідне набуття кількох десятків критичних навичок, і відсутність будь-якого їх ставить під сумнів суб'єктність людина чи машини. Наприклад, інвалідність людини, якій не могли допомагати треті особи, ще відносно недавно була підставою, щоб поставити під сумнів її дієздатність. У цьому сенсі показовим є набір можливостей, які Б. Герцель вважає за необхідне для загального ШІ, хоча б порівнянного з людиною: серед них можна побачити «соціальне планування», «імпровізації при групових взаємодіях», «орієнтованість на соціальні відносини» тощо (Goertzel, 2014, pp. 9-10).

Якщо ШІ отримує автономність як суб'єкт, він починає конкурувати з людиною не за трудові операції, а за соціальні ролі та контроль за розподілом ресурсів.

Роль характеризується масштабом, формалізацією процесів, методом отримання цієї ролі. Вирішальний вплив на неї можуть задавати фактори, що пов'язані не лише з отриманням даних, але з формуванням світогляду та становленням особистості. Метою конкуренції стає можливість ухвалювати управлінські рішення, планувати розвиток. І як найвищий вираз розвитку – формулювати цілі, перспективи та цінності, яких необхідно досягти в процесі розвитку. Тому перспективним об'єктом дослідження може бути безпілотні автомобілі як такі, а умовна вантажівка на самоокупності, яка оснащена ШІ, має юридичний статус платника податків та намагається подовжити своє функціонування.

Природно, подібній процеснарядчирозпочнеться у карикатурних чи жаклих образах, які створюють фантасти. Спроби конструювання етики для ШІ, яким, наприклад, багато в чому присвячена книга Н. Бострома (Bostrom, 2014) – це спроби помислити «виховання» майбутнього ШІ сприятливим для людини способом, тобто сформувати у ШІ гуманні уявлення про світ. Ці міркування вкладаються у традицію авторів Просвітництва, і суму концепцій, що шляхом виховання людину можливо зробити кращою.

Зрозуміло, подібна етика не дає гарантії: якщо етичні кодекси автономних помічників раз і назавжди задаються при їхньому «вихованні» та не можуть змінюватися в процесі діяльності, то такі помічники позбавлені можливості конструювання цілей свого розвитку та їх свобода є неповною. Реальний конфлікт у соціумі завжди ставить під сумнів норми моралі.

Тому для суспільства актуальними стають питання співпраці з роботами, коректного вибудовування людино-машинних взаємодій та колективів.

Висновки.

1. Створення «загального ШІ» без надання йому якостей суб'єктності неможливо. Повноцінне пізнання ним світу, накопичення знань, використання інформації у своїх інтересах – можливо лише в тому випадку, якщо автономність ШІ не буде жорстко обмежена цілереалізацією людських вказівок. «Загальний ШІ» повинен мати можливість формулювати власні цілі та хоча б обмежену можливість їх досягнення;

2. Терміни «автономний помічник», «автономний агент», які широко використовуються в роботобудуванні та індустрії ШІ – відображають перехідний статус програмних продуктів і машин: їхня дійсна автономність значно, якісно поступається автономності біологічних організмів, хоча має тенденцію до зростання;

3. Набуття ШІ якостей суб'єкту пов'язане з можливістю автономної підтримки власних технологічних циклів, і навіть з можливостями автономного від людини становлення техногенного індивіду, технологічної еволюції. Але за нинішнього рівня розвитку техніки це неможливо. Також для суб'єктизації ШІ у суспільстві йому потрібне набуття численних соціальних навичок;

4. Для усунення протиріччя інструмент-суб'єкт як критерій автономності ШІ можливо використовувати його тіло: з одного боку тіло можливо розглянути як набір індивідуальних актуаторів-кінцівок, причому вони можуть бути підконтрольні лише даному конкретному ШІ, з іншого боку тіло – це найкращий для індивіда об'єкт-верифікатор, який дозволяє техногенному суб'єкту проводити процедури абстрагування;

5. Технофобії, пов'язані з поліпшенням ШІ окремих інструментальних якостей – відбивають реальні проблеми лише окремих соціальних груп, і є проявами неолуддизму. «Слабкі ШІ» призводять до великих змін на ринку праці, але які б утилітарні можливості не отримали ШІ, самі по собі, такі зміни не можуть загрожувати соціуму в цілому. Поки цільову вказівку для ШІ формулює користувач, люди пристосовуються до нових можливостей програм та робіт;

6. Загрози, викликані суб'єктизацією ШІ, можуть виявлятися в узурпації ним соціальних ролей, які досі виконують люди. Будь-які етичні кодекси «автономних помічників» не зможуть стримувати суб'єктів, які мають свободу вибору. Тому як перспективу подальших досліджень необхідно розглянути, як потенційно небезпечну для людини, практику звуження або формалізації її соціальної ролі при взаємодії з ШІ. Також можливо розглянути проміжні стадії становлення суб'єктності ШІ, наприклад, як юридичної особи або робота з обмеженим набором навичок.

REFERENCES

- Andreae, J. H. (2021). *An AGI Brain for a Robot*. Academic Press.
- Boltuc, P. (2020). Consciousness for AGI. *Procedia Computer Science*, 169, 365-372.
- Bostrom, N. (2014). *Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies*. Oxford: Oxford University Press.
- Brooks, R. A. (1991). Intelligence Without Representation. *Artificial Intelligence*, 47, 139-159.
- Doy, K., & Taniguchi, T. (2019). Toward evolutionary and developmental intelligence. *Current Opinion in Behavioral Sciences*, 29, 91-96.
- Fragapane, G., de Koster, R., Sgarbossa, F., & Strandhagen, J. O. (2021). Planning and control of autonomous mobile robots for intralogistics: Literature review and research agenda. *European Journal of Operational Research*, 294(2), 405-426.
- Goertzel, B. (2014). Artificial General Intelligence: Concept, State of the Art, and Future Prospects. *Journal of Artificial General Intelligence*, 5(1), 1-46.

- Gomez de Agreda, A. (2020). Ethics of autonomous weapons systems and its applicability to any AI systems. *Telecommunications Policy*, 44(6).
- Kurzweil, R. (2006). *The Singularity Is Near: When Humans Transcend Biology*. London: Penguin Books.
- Lahoud, P., Diels, S., Niclaes, L., Van Aelst, S., Willems, H., Van Gerven, A., ..., & Jacobs, R. (2022). Development and validation of a novel artificial intelligence driven tool for accurate mandibular canal segmentation on CBCT. *Journal of Dentistry*, 103891
- Mazzon, M., & Elgammal, A. (2019). Art, Creativity, and the Potential of Artificial Intelligence. *Arts*, 8(1). DOI: 10.3390/arts8010026
- Mitcham, C. (1994). *Thinking Through Technology: The Path Between Engineering and Philosophy*. Chicago: University of Chicago Press.
- Moravec, H. (1988). *Mind Children: The Future of Robot and Human Intelligence*. Harvard: University Press.
- Putnam, H. (1960). Dimensions of Mind. In S. Hook (Ed.), *Minds and machines* (pp.148-179). N.Y.: New York University Press.
- Russell, S., & Norvig, P., (2010). *Artificial Intelligence: A Modern Approach*. 3rd Ed. New Jersey: Pearson Education, Inc.
- Savage, N. (2019). How AI and neuroscience drive each other forwards. *Nature*, 571(7766), 15-S17. DOI: 10.1038/d41586-019-02212-4
- Subero-Navarro, A., Pelegrín-Borondo J., Reinares-Lara, E., & Olarte-Pascual, C. (2022). Proposal for modeling social robot acceptance by retail customers: CAN model + technophobia. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 64(102813), 30-39.
- Turing, A. M. (2013). Intelligent Machinery. In S. B. Cooper, & van Leeuwen J. (Ed.), *The selected works of A.M. Turing: his work and impact* (pp. 501-517). Waltham, MA.

Sports and the Church: Catholic Context

UDC: 272/273:796/799

DOI: <https://doi.org/10.15421/172344>**Piasta Ruslan****Ph.D., Asoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0001-7905-3719>, pyastaua@gmail.com*****Ivano-Frankivsk Academy Ivana Zolotoustoho (Ivano-Frankivsk, Ukraine)***

Abstract

Taking into account the role of physical education as a means of developing physical, moral-willed, mental abilities and professional-applied skills of a person, physical culture and sports should occupy an important place for Christians. Caring mainly about the soul and eternal life in heaven, a Christian does not neglect to care about the body and life on the earth, because the apostle Paul calls the body the vessel of the soul (Holy Scripture, 2007, 2 Cor. 4, 7). The relevance of the research is to satisfy the interest of society (especially Christian) in the objective understanding and attitude to sports, based on moral principles and science presented by the Catholic Church.

The **purpose** of the article is to establish the role of sports in Christian life, the formation of moral and intellectual abilities of a person for the harmonious development of the personality at the present stage and that physical culture and sports do not contradict the Christian teachings of the Catholic Church.

Main results. A brief retrospective analysis of the moral and theological teaching of the Catholic Church regarding the importance of sports and physical culture in society and the importance of their cooperation has been carried out.

Conclusions. The role of sports in the formation of personal qualities is strengthened in the connection with its social essence and the possibility of developing spirituality in a person. The Church respects sports because it values everything that constructively contributes to the harmonious and integral development of a person, soul and body. Religion and sports improve and form a person in their spiritual and physical hypostasis. That is why cooperation, coordination, and contacts of the Church with representatives of sports and social and educational organizations are needed. Such cooperation between church and sports organizations can have a social effect and positive consequences in the development of the civil society. There are no theological or worldview obstacles in the cooperation between Christian Churches and the world of sports.

Keywords: d Church, sports, physical exercises, athletes, health, body, life, physical culture, morality

Спорт і церква: католицький контекст

П'яста Руслан***Івано-Франківська академія Івана Золотоустого (Івано-Франківськ, Україна)***

Анотація

Зважаючи на роль фізичного виховання як засобу розвитку фізичних, морально-вольових, розумових здібностей та професійно-прикладних навичок людини, для християн фізична культура і спорт мають займати важливе місце. Піклуючись головним чином про душу і про вічне життя на небі, християнин не залишає турботу і про тіло, про життя на землі, адже апостол Павло називає тіло посудиною душі (Святе Письмо, 2007, 2 Кор. 4, 7). Актуальність дослідження полягає у задоволенні інтересу суспільства (особливо християнського) в об'єктивному розумінні та ставленні до спорту, ґрунтуючись на моральних принципах та науці, яку подає Католицька Церква.

Метою статті є з'ясування ролі спорту у християнському житті, формування морально-вольових та інтелектуальних здібностей людини, гармонійного розвитку її особистості на сучасному етапі і що фізична культура та спорт не суперечать християнському вченню Католицької Церкви.

Основні результати. Проведено короткий ретроспективний аналіз морально-богословського вчення Католицької Церкви щодо значення спорту та фізичної культури у суспільстві та важливості їх співпраці.

Висновки. Роль спорту у формуванні особистісних якостей підсилюється у зв'язку з її соціальною сутністю та можливістю розвитку духовності у людині. Церква шанує спорт, оскільки цінує все, що конструктивно сприяє гармонійному та цілісному розвитку особи, душі й тіла. Релігія і спорт вдосконалюють і формують людину в її духовно-тілесній іпостасі. Тому потрібна співпраця, координація і контакти Церкви із представниками спорту та громадсько-проствітницьких організацій. Така співпраця між церковними та спортивними організаціями може мати соціальний ефект і позитивні наслідки у розбудові громадянського суспільства. Жодних богословських чи світоглядних перешкод не існує у співпраці між християнськими Церквами та світом спорту.

Ключові слова: Церква, спорт, фізичні вправи, спортсмени, здоров'я, тіло, життя, фізична культура, мораль

Вступ.**Постановка проблеми.**

З давніх-давен фізичні вправи використовуються не тільки для розвитку рухових якостей людини, тренування сили, швидкості та витривалості. Фізична культура здобула визнання як незамінний засіб розширення й розвитку функціональних можливостей організму людей різного віку, профілактики й лікування захворювань, досягнення довголіття. Фізичне виховання є головним напрямом впровадження фізичної культури і становить органічну частину загального виховання, покликану забезпечувати розвиток фізичних, морально-вольових, розумових здібностей та професійно-прикладних навичок людини. Тому для християн фізична культура і спорт мають займати важливе місце.

Піклуючись головним чином про душу і про вічне життя на небі, християнин не залишає турботу і про тіло, про життя на землі. Душа може жити і діяти на землі не інакше, як в тілі. А звідси випливає обов'язок піклуватися про життя у здоровому тілі. Ап. Павло називає тіло посудиною душі (Святе Письмо, 2007, 2 Кор. 4, 7). Тому безплідно протиставляти людській природі душу й тіло, бо вони складають цілість, і як душа впливає на тіло, так само стан тіла впливає на душу. Актуальність дослідження полягає у задоволенні інтересу суспільства (особливо християнського) в об'єктивному розумінні та ставленні до спорту, ґрунтуючись на моральних принципах та науці, яку подає Католицька Церква.

Упродовж історичного розвитку людства такі соціальні явища як фізична культура і релігія мали значний вплив на формування окремої особистості та суспільства загалом. Історії фізичної культури, так само, як історія релігії та Церкви, присвячено багато наукових праць. Проте ще недостатньо висвітлено взаємодію цих двох соціальних явищ у ході розвитку суспільства.

Церква теж ніколи не стояла осторонь питань, що стосуються здоров'я людини. Так, у Кодексі Канонів Східних Церков, канон 629 говорить: «Усі вихователі повинні старатися приділяти увагу цілісному формуванню людської особи так, щоб через гармонійний розвиток фізичних, інтелектуальних і моральних якостей юнаки, наділені християнськими чеснотами, готувались до досконалішого пізнання і любові Бога, до правильного усвідомлення людських і моральних цінностей, прийняття їх зі справжньою свободою й одночасно розвинутим почуттям справедливості і суспільної відповідальності для досягнення разом з іншими братньої спільноти» (Кодекс Канонів Східних Церков, 1995, с. 180).

Спорт поступово втрачає свою «душу». Дух утилітаризму та гедонізму все більше заповнює сферу фізичної культури та спорту. Тому культурні та суспільні явища, спричинені новими, часом

неконтрольованими свободами, розкутістю та новими пастками, ще потребують правильної оцінки.

Серед досліджень проблематики погляду Католицької Церкви щодо спорту стала корисним відзначити офіційні документи Католицької Церкви, енцикліка «Євангеліє Життя» Івана Павла II (1995); Кодекс Канонів Східних Церков (1995), Хартія працівників служби охорони здоров'я (2010). Також документ Дикастерії у справах мирян, сім'ї та захисту життя «Якнайкраще себе проявити» (Dicastero per, 2018)—щодо християнського бачення спорту і людини. У п'яти розділах на 50 сторінках проаналізовано історію явища спортивної діяльності, запропоновано його антропологічний аналіз з погляду цінностей та розглянуто його виклики й викривлення, як от допінг і корупція. Документ завершується описом ставлення Церкви до цієї сфери, підкреслюється, що не існує «християнського спорту», але є «християнський погляд на спорт».

Важливими у написанні даної статті були збірки статей, зокрема збірка «Церква і спорт: на шляху до співпраці» (2003), яка дає нам зрозуміти правильне ставлення Церкви до фізичного виховання та спорту. Показує нам шлях, що спорт повинен служити не тільки здоровому способу життя, але й служити Богові. Тому спорт повинен виходити за межі суто фізичної сили, щоб провадити нас шляхом моральної сили і величі.

Серед найновіших публікацій, присвячених проблемі співвідношенні Церкви і спорту, зокрема слід згадати дослідження вітчизняних дослідників, таких як С. Кулик та А. Веремчук (2021), Б. Жалба і Т. Базиліук (2019), Н. Куліш (2021), А. Куліш та В. Турпітько (2020), Д. Кубай (2021), А. Литвинець (2015), а також польської дослідниці С. Погодзінської (2010), італійський дослідників А. Де Ото (De Oto, 2017), А. Палма (Palma, 2019), Р. ді Страті та М. Канторі (Strani, & Cantori, 2022). Окремі тези їхніх досліджень були враховані у процесі розробки досліджуваної проблематики.

Метою статті є з'ясування ролі спорту у християнському житті, формування морально-вольових та інтелектуальних здібностей людини з метою гармонійного розвитку її особистості на сучасному етапі та доведення тези, що фізична культура та спорт не суперечать християнському вченню Католицької Церкви.

Результати дослідження.

Довгий час спортивні філософи та вчені намагалися визначити визначення, яке підходить для спорту. Це непросте завдання також тому, що досі не існує загального визначення. Крім того, слід сказати, що спорт — це явище, яке піддається історичним змінам. Те, що сьогодні вважається спортом, завтра може ним не стати і навпаки. Тому буде важко знайти визначення спорту. Однак це не означає, що деякі загальні елементи, повсюдно віднесені до спорту,

не можна визначити. Термін «спорт» неоднозначний і застосовується як у вузькому, так і в широкому значенні. До того ж у ряді мов цей термін набув вельми різне, а нерідко і вкрай невизначене значення (коли, наприклад, «спортом» називають і олімпійські ігри, і змагання у карти та розважальну прогулянку на яхті).

Щоб уникнути непорозуміннь щодо точності професійної термінології, фахівцю фізичного виховання потрібно дотримуватися чітких визначень, що відносяться до спорту.

Існує багато визначень спорту. Одне з них визначає спорт як мирне змагання, суть якого полягає в індивідуальному або командному суперництві (за певними правилами), що здійснюється відповідно до принципів чесної гри та прагненням досягти найкращих можливих результатів, та з метою відпочинку та вдосконалення власних фізичних якостей. Це комплексна спроба визначити сутність спорту з урахуванням різних аспектів підходу до фізичної активності (Pogodzińska, 2010, с. 122).

Документ Католицької Церкви «Якнайкраще себе проявити» зазначає, що спорт – це кожна «фізична діяльність у русі, індивідуальна чи колективна, яка має ігровий чи змагальний характер та кодифікована системою правил, із результатами, які можна порівнювати одні з одними за умов рівних можливостей» (Dicastero per, 2018).

Ще святий папа Іван Павло II запропонував ефективно визначення, вбачаючи у спорті «форму тренування тіла й духа», зауважував, що спорт не є «чистою фізичною могутністю та ефективністю м'язів, але також має душу та повинен проявляти своє цілісне обличчя» (Dicastero per, 2018).

Церква веде діалог із спортом з перших років свого існування. Для обґрунтування фізичної культури у світлі Святого Письма виняткове значення мають висловлювання апостола Павла. Актуальним для розгляду спорту є його заклик піклуватися про тіло, яке є храмом Божим (Святе Письмо, 2007, 1 Кор 3:16; 6:19). Це зобов'язання вимагає не тільки утримуватися від заподіяння шкоди тілу, але й закликає до дій, які захищають, плакають і вдосконалюють його. Хоча посилення на спортивні метафори можна знайти у Святому Письмі, наприклад, свідчення про традицію організації ігор (2 Макк 4, 18) або використання спортивної номенклатури (пор. Муд 4, 2; пор. Сир 4, 28), лише святий Павло визнає суттєві риси спортивної діяльності і пов'язує їх з християнським життям. Слід зазначити, що його згадка про спорт не є дослідженням природи чи аналізом самої спортивної діяльності, але кожна згадка про спорт нерозривно пов'язана з вірою і життям віруючої людини. Таким чином, воно має глибоко релігійний підтекст (Strani, & Cantori, 2022, с. 14).

Відомо, що святий апостол Павло використовував спортивні метафори, щоб пояснити християнське

життя язичникам: «хіба не знаєте, що ті, які біжать на перегонах, біжать усі, але лиш один бере нагороду? Біжіть так, щоб її досягнути!» (Святе Письмо, 2007, 1 Кор. 9, 24).

Святіший Отець Іван Павло II на проповіді під час урочистої Божественної Літургії на Олімпійському стадіоні в Римі, яку він очолив 29 жовтня 2000 року, на ці слова апостола Павла говорить так: «у Коринті, де апостол Павло проповідував Євангеліє, був дуже великий стадіон, де відбувалися ігри. Користаючи з такої нагоди, апостол, щоб заохотити християн цього міста бути до кінця наполегливими у «бігу» життя, послуговується прикладом спортивних змагань... За допомогою метафори високого здорового спортивного духу він висвітлює цінність життя, порівнюючи її з бігом до мети не лише земної і короткочасної, але вічної. Біг, у якому не лише один, а й усі можуть бути переможцями» (Іван Павло II, 2003, с. 9). Цими словами папа Іван Павло II запросив усіх, хто займається різними видами спорту, до серйозних роздумів і навернення, «бо навіть світ спорту не може ухилитися від динамізму даного Провидінням» (Іван Павло II, 2003, с. 9). Тут папа мав на увазі те, що усі зміни, що відбуваються у світі, не виключаючи світу спорту, мають Боже Провидіння.

Дорікати Церкві, що вона, мовляв, не піклується про тіло та розвиток фізичної культури, є так само далеким від правди, як і намагатися обмежити діяльність Церкви суто релігійними та духовними справами. «Чи ви, отже, їсте, чи п'єте, чи що-небудь робите, – писав апостол Павло у посланні до Коринтян, – усе робить на славу Божу!» (Святе Письмо, 2007, 1 Кор. 10, 31). Отже апостол Павло говорить про фізичну діяльність і спорт, який треба розуміти під словами «чи що-небудь робите». До речі, святий Павло часто висловлюється про це зрозуміло, тобто про біг, як вже згадувалося вище, або єдиноборства, говорить не критикуючи чи засуджуючи, але з християнським підходом, ушляхетнюючи спортивну діяльність. Знову ж у посланні до Коринтян апостол пише: «Хіба ви не знаєте, що ваше тіло – храм Святого Духа, який живе у вас?...Тож прославляйте Бога у вашому тілі!» (Святе Письмо, 2007, 1 Кор. 6, 19).

Спорт, таким чином, знаходячи свою основу і виправдання у Святому Письмі, є дуже доброю метафорою самовдосконалення людини, її шляху до Бога. Ніщо так, як спортивне подолання фізичних слабкостей і зміцнення духу, тобто уся спортивна досконалість, не зможе передати глибину змагань, які відбуваються щодня і в яких нагородою людині є сам Бог. «Боротьба», «біг», «нагорода» - це метафори зі спортивного життя нагадують християнинові про необхідність праці над собою на шляху до Бога – повноти людського життя (Palma, 2019).

Спорт, у якому людська особа та її гідність опиняються на узбіччі, а рушійною силою стають будь-які інші інтереси, наприклад фінансові, навряд

чи виконує свою функцію вповні. Фізична культура, як удосконалення та розвиток можливостей людського тіла в розумінні християнина не мислима без плекання також духовно-інтелектуальних вартостей. Тому автентичний спорт повинен бути носієм обох систем вартостей.

У наш час, як відомо, певну частину молоді спорт приваблює зовсім не як сфера виявлення естетики, моральності, культури та засіб гармонійного розвитку, а передусім - можливістю заробляти гроші, спостерігати і проявляти жорстокість, агресивність, грубу фізичну силу (Бугуйчук, 1997, с. 118).

Серед спортсменів, в тому числі і наймолодших, спостерігається прагнення досягти перемоги чи відчутти адреналін за будь-яких умов, навіть за рахунок здоров'я та порушення моральних норм. Заняття спортом можуть призводити до цілої низки негативних явищ, які суперечать основним ідеалам і цінностям християнського віроучення та загально прийнятим моральним нормам: до стресів у дітей, погіршення стану їх здоров'я, розвитку негативних якостей особистості, таких, як егоїзм, агресивність, заздрість, ненависть до суперників, жадібність та інше. Ряд дослідників висловлюють побоювання з приводу того, що агресивність, насильство, грубість будуть займати в подальшому більш питому вагу у спорті (Куліш, 2021, с. 54).

Чи не суперечить фізична культура і спорт християнському вченню? Ми можемо сказати, що не суперечить за своєю суттю. Насправді і серед спортсменів є християни. І як говорять багато з них, віра часто допомагає спортсмену у важких ситуаціях, а якості, набуті у великому спорті, стають корисними у духовному житті. Так, відомі світові спортсмени - футболіст Хуан Карлос Валерон (Іспанія), футболіст Лусіо (Бразилія), футболіст Пауло Сержіо (Бразилія), футболіст Зе Роберто (Бразилія), тенісист Майкл Чанг (США), легкоатлет Джонатан Едвардс (Великобританія), хокеїст Майк Гартнер (Канада) та інші, свідчать, що вони знайшли надійну основу в своєму житті - Ісуса Христа. Їхня віра в Бога зміцніла і привела до того, що вони самі називають її своєю найбільшою перемогою (Петришин, 2003, с. 25).

Разом з тим не можна погодитися із людьми, які стверджують, що заняття спортом потрібні людині лише на певному етапі її розвитку, а також те, що спорт не створює духовних цінностей. Така оцінка не відповідає реальному значенню спорту і фізичної культури в розвитку людства. По-перше, фізична культура і спорт допомогли людині виживати, перемагати життєві негаразди. По-друге, перед Україною, яка стала на шлях духовного відродження та вирішення економічних проблем, стоять великі труднощі. Для досягнення поставлених цілей і їх подолання потрібні не тільки великі матеріальні ресурси, а й активні, творчо обдаровані, здорові і фізично розвинуті люди, які прагнуть

до різностороннього розвитку та виявлення своїх здібностей і висунення на перший план духовно-моральних цінностей у своєму ставленні до інших людей, до природи та самих себе. Адже саме на ці життєві цінності орієнтується і вчення християнства. Християни знають, що здоров'я - це Божий дар, який ми маємо зберігати і зміцнювати, фізично розвивати і вдосконалювати себе та своїх дітей. Ми зобов'язані до цього вже тому, що несемо відповідальність не тільки за їх духовне, але і фізичне здоров'я. По-третє, самі служителі католицької та православної Церкви, визнають положення про те, що фізична культура і масовий спорт корисні для людей, які переходять від світського життя до духовного (Strani, & Cantori, 2022, с. 34-35).

На перший погляд, Церква і спорт, особливо великий, - сфери, дуже далеко віддалені один від одного. Але чи може Церква відроджуватися від світського життя? Тим більше від подій, які притягують увагу світової громадськості.

Отож, з християнської точки зору, спорт повинен виходити поза межі суто фізичної сили, щоби провадити нас шляхом моральної сили і величі. Це також підкреслює папа Венедикт XVI, говорячи про роль спорту в моральному вдосконаленні людини: «заняття спортом є засобом гармонійного розвитку особистості та її морального вдосконалення» (Бойко, 2003, с. 37).

Папа Венедикт XVI зазначив, що спорт виховує не тільки здоровий командний дух, але є школою поглибленого розуміння гуманістичних і християнських цінностей. Займаючись спортом, людина краще може зрозуміти, що її тіло не може бути трактоване лише як предмет, а її тілесність є засобом виразити себе й творити стосунки з іншими (Юрковіч, 2017).

Загалом впродовж XX початку XXI століття вище духовенство Католицької Церкви приділяло неабияку увагу фізичній культурі і її поширенню серед молоді. Відомо чимало випадків із біографій понтифіків, які про це свідчать. Зокрема, папа Римський Пій XI мав репутацію книжника і спортсмена. Друзі жартівливо називали його «альпіністом». Цим видом спорту він справді пристрасно захоплювався в молодості. В районі Монблану у Франції, його ім'ям названа одна альпіністська стежка. Він також залюбки їздив на велосипеді, був невтомним мандрівником і навіть свого часу мав намір узяти участь в експедиції на Північний полюс (Григулевич, 1998, с. 236).

Папа Пій XI прихильно ставився до спортивної діяльності. Він неодноразово спеціальними актами благословляв спортсменів, вважаючи, що «спортсмени своїми спортивними результатами прославляють Всевишнього» (Palma, 2019).

Папа Пій XII, нагадуючи нам слова свого попередника папи Пія XI, що був спортсменом, пише: «наражати тіло на здорову втому, щоби розум

міг відпочити та приготуватися до нових завдань, загострювати відчуття, щоб інтенсивніше розвивати інтелектуальні здібності, тренувати м'язи і звикати до фізичних зусиль, щоб виробити характер і сформувати сильну та гнучку, немов сталь, волю, – ось якою була ідея спорту, сформульована священиком-альпіністом» (Пій XII, 2003, с. 15).

Папа Римський Пій XII також неодноразово виявляв своє позитивне ставлення до фізичного виховання і спорту. Він дотримувався норм здорового життя, був стриманий у їжі, дуже любив піші прогулянки. За ці самотні прогулянки, його прозвали «вокером». «Вокер» – англійською мовою «ходак» (Григулевич, 1998, с. 237).

Чи не найбільшим прихильником спорту серед вищого духовенства Католицької Церкви за всю її історію був папа Іван Павло II. Замолоду він активно займався футболом, веслуванням на байдарках, туризмом та гірськолижним спортом. Очолівши Католицьку Церкву, Іван Павло II не полишав заняття спортом. Він дуже любив піші прогулянки у горах і плавання. За любов до спорту Івана Павла II газети Західної Європи називали «атлет віри», «папа-спортсмен» (Григулевич, 1998, с. 239).

Оцінюючи значення спорту і спортсменів для всього людства, Іван Павло II заявив, що «спорт поширився у найвіддаленіші куточки світу, здолавши відмінності культур та націй. З огляду на планетарний вимір його діяльності, відповідальність спортсменів у світі неабияка. Вони покликані перетворити спорт у нагоду для зустрічі і діалогу, які були б вищі від мовних, расових та культурних перешкод. Спорт насправді може зробити вагомий внесок у досягнення мирного порозуміння між народами, сприяти утвердженню у світі нової цивілізації, побудованої на любові» (Іван Павло II, 2003, с. 10).

У такому розумінні спорт буде не самоціллю, а лише засобом досконалого та врівноваженого формування людини. Спорт мусить служити не тільки здоровому способу життя, але й служити Богові. Тому з християнської точки зору спорт повинен скеровувати людей, їх фізичні зусилля та моральні чесноти, які він розвиває, для досягнення такої мети. Тому християнин повинен використовувати спорт тільки як один із засобів для досягнення вічної нагороди в небі (Пій XII, 2003, с. 15). Водночас глава Католицької Церкви застерігав від негативних проявів спорту: «важливо наголошувати і пропагувати позитивні аспекти спорту, однак не менш важливо звертати увагу на ситуації, коли спорт може допускатися порушень моралі та етичних норм» (Іван Павло II, 2003, с. 11).

Папа Франциск у Посланні з нагоди Чемпіонату світу з футболу 2014 року зазначав: «у занятті спортом ми можемо побачити метафору життя. В житті потрібно “тренуватися”, прагнути досягнути важливих результатів. Дух спорту стає образом жертв,

потрібних для зростання в чеснотах, необхідних для формування характеру людини. Для того, аби людина могла вдосконалюватися, потрібне всеціле й послідовне “тренування”, і набагато більше зусиль потрібно для досягнення миру між “вдосконаленими” людьми! Потрібно багато «тренуватися». Церква завжди цікавилася питаннями, пов'язаними зі спортом, бо вона високо цінує все, що конструктивно сприяє гармонійному та повному розвитку людської особи, її тіла й душі» (Юркович, 2017).

На жаль Церква говорячи про спорт часто зустрічається і з такими проблемами, коли культурні та суспільні явища, спричинені новими, часто неконтрольованими свободами, розкутістю, небаченими досі можливостями, ще потребують правильної оцінки. Цінність людського життя в християнстві, полягає у тому, що уся людина в її тілесно-духовній єдності, розглядалася як творіння Бога. Крім того, внаслідок таїнства Втілення, кожна людина розглядається як уособлення милосердя Божого, згідно з яким, те що ти робиш не тільки із життям ближнього а із своїм: «Мені ви вчинили» (Святе Письмо, 2007, Мт. 25, 45).

На цих засадах Католицька Церква виробила богословську мораль, яка проголошує сакральність життя кожної людини, тому спричинення шкоди життю, здоров'ю, тілу людині, а також необгрунтована ризикована поведінка щодо свого життя – католицькою Церквою засуджуються (Згречча, Спаньйола, & П'єтро, 2007, с. 64).

Небезпека для правильного розуміння спорту виникає тоді, коли бажання перевершити себе стає домінуючим, небезпечним та хибним ідеалом. Адже відкидання обмежень свого організму неодмінно призводить до патологічної поведінки та установок, таких як вживання допінгу або - що набагато гірше - до серйозних пошкоджень організму (Pogodzińska, 2010, с. 126).

Папа Іван Павло II, усвідомлюючи велику небезпеку дегуманізації спорту, говорив спортсменам: «поруч із спортом, який допомагає людині, є інший спорт, який шкодить їй; поруч зі спортом, який обгороджує тіло, є спорт, який принижує і зраджує його; поруч із спортом, який служить високим ідеалам, є спорт, який шукає лише прибутку; поруч із спортом, який об'єднує, є спорт, який розділяє». Прогресуюче зведення спорту до засобу задоволення, бажання змагатися або бути більш успішним, вимагає більш глибокої відповіді, яка допомогла б відновити його справжнє обличчя. Тому звернення до релігії та віри дає надію на новий, реабілітаційний погляд на спорт.

У своєму вченні про спорт Католицька Церква насамперед рішуче виступає проти форм спорту, у яких людина є сировиною на службі спорту. Можна навіть спокуситися сказати, що будь-яка деформація спорту є приниженням людини, підпорядкуванням

її гідності спортивним результатам, жадобі грошей чи видовищності шоу, яким, без сумніву, стають спортивні змагання. Церква, відстоюючи гідність людської особи, не може потурати таким явищам, як об'єктивація людини, ставлення до неї як до "матеріалу", який можна покращити за допомогою допінгу, комерціалізації чи порушення базових етичних принципів. Християнські роздуми про спорт також визнають небезпеку неправильно зрозумілого вдосконалення, яке набуває форми «відчайдушного прагнення до професійної та технічної досконалості».

У своїх заявах Церква не обмежується лише вказівкою на негативні сторони спортивної діяльності та безпеки, які їй загрожують. Вона також вказує на шляхи виходу з кризи, яка охопила спорт. Пам'ятаючи про те, яким є спорт сьогодні і що він залежить виключно від самої людини, вона бачить шлях до його покращення в людських діях. Церква заохочує священників, вихователів і вчителів, а також людей, залучених до спортивних організацій, цікавитися спортом і підтримувати його через просвітницьку діяльність та заохочення людей до занять спортом. Самі спортсмени та спортсменки, які беруть участь у спортивній діяльності, можуть сприяти покращенню спорту, демонструючи власну поведінку, вірність ідеалам та особисту культуру (Pogodzińska, 2010, с. 133-134).

Напередодні чемпіонату світу з футболу в Італії, в 1994 році папа Іван Павло II сказав футболістам: «Спортсмени з усього світу дивляться на вас. Будьте свідомими вашої відповідальності, не тільки тут на стадіоні, але і поза ним як люди, які цілим своїм єством мають прагнути стати прикладом для наслідування мільйонам молоді, а не їхніми ідолами. Молодь потребує лідерів, які відкриті до спілкування з нею, які можуть дати їй відчуття повноцінності, дисципліни, справедливості і вартості» (Глова, 2007, с. 4).

Позиція Католицької Церкви щодо спорту у світлі вищенаведених міркувань є однозначно позитивною. Про це свідчить не лише визнання Церквою у ньому цінностей, важливих для людини, яка прагне до досконалості, але й небезпек і загроз. Це є вираженням особливої турботи, якою Церква оточує світ спорту.

У правильному розумінні спорт - це сфера людської діяльності у якій людина є суб'єктом дії, спрямована на фізичне і духовне вдосконалення. Неправильне розуміння призводить до об'єктивації людської особистості, зведення її до площини речей. Саме ставлення до людини як до пасивної матерії, позбавленої духовності, є головною загрозою для спорту. Тільки спорт, заснований на переконанні невід'ємної гідності кожної людини, може служити її вдосконаленню (Strani, & Cantori, 2022, с. 68).

Спорт повинен бути для християнського суспільства не тільки фактором задоволення своїх потреб чи досягнення певних цілей, він має

акумулювати в собі морально-етичні цінності, мусить стати універсальним засобом гармонізації людини та сприяти реалізації отриманих від Бога можливостей як духовних, інтелектуальних та тілесних.

Висновки та перспективи дослідження.

Підсумовуючи, можна ствердити, що мова спорту є універсальна, яка долає суспільні, культурні, расові та релігійні парадигми і передає нам широкий спектр загальнолюдських цінностей. Одночасно із сумом можемо ствердити, що із комерціалізацією, спорт поступово втрачає свою «душу». Дух гедонізму та утилітаризму щораз більше заповнює сферу фізичної культури та спорту. Вчення Католицької Церкви щодо спортивної діяльності зосереджене, насамперед, на її виховному потенціалі та розглядає її як засіб цілісного розвитку людини. Спорт є засобом виховання людей до щедрості, дружби й пошани, а також солідарності.

Отже спорт повинен бути не самоціллю, а лише засобом для розвитку позитивних людських якостей. Фізична культура як частина загальної культури може суттєво впливати на формування і виховання особистісних якостей, тих хто займається спортом. Роль спорту у формуванні особистісних якостей підсилюється у зв'язку з її соціальною сутністю та можливістю розвитку духовності у людині. Високий емоційний фон виконання різноманітних фізичних вправ сприяє розвитку схильності до співпраці, взаємодопомоги та відповідальності.

Спорт повинен бути для суспільства не лише оздоровчим і виховним фактором, але має включати у себе морально-етичні та світоглядні цінності, стати універсальним засобом гармонізації людини, її духовного і тілесного самовдосконалення, сприяти реалізації духовних, тілесних та інтелектуальних можливостей, отриманих від Бога.

Релігія і спорт вдосконалюють і формують людину в її духовно-тілесній іпостасі. Тому потрібна співпраця, координація і контакти Церкви із представниками спорту та громадсько-просвітницьких організацій.

Беручи до уваги незаперечний факт, що Церква і спорт мають великий вплив на ментальність десятки мільйонів людей в Україні, особливо на дітей та молодь, потрібно визнати, що через відсутність тісної співпраці, суспільство багато втрачає. Жодних богословських чи світоглядних перешкод не існує у співпраці між християнськими Церквами та світом спорту. Навпаки від такої співпраці виграють усі, насамперед діти, спортсмени. Через спорт Церква може активніше проводити євангелізацію суспільства. Щоб досягти співпраці, необхідно обговорити шляхи можливої співпраці Церкви і спортивних організацій (круглі столи, конференції, тощо) за участю провідних фахівців фізичної культури і спорту, а також священнослужителів та богословів.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Бойко, І. (2007). *Біоетика: скрипти для студентів*. Львів: УКУ.
- Бугуйчук, С. (1997). *Физическая культура, спорт, мировоззрение*. Д.: Воск.
- Глова, І. (2007). В здоровому тілі здоровий дух. *Пізнай правду: католицький часопис*, 5, 2-4.
- Григулевич, Й. (1998). *Папство. XX століття*. Київ: Видавництво політичної літератури України.
- Жалба, Б. В., & Базилук, Т. А. (2019). Вплив фізичної культури і спорту на моральність студентів. *Освітньо-інноваційна інтерактивна платформа «Підприємницькі ініціативи»: матеріали IV Всеукраїнської наукової Інтернет-конференції (5 грудня 2019 р., м. Київ) (с. 380-383)*. Київ: КНУТД. Відновлено з https://er.knutd.edu.ua/bitstream/123456789/15122/1/OIPR2019_P380-383.pdf
- Згечча, Е., Спаньйоло, А., & П'єтро, М. (2007). *Біоетика*. (Переклад з італ. В. Шовкун). Львів: Видавництво ЛОБФ «Медицина і право».
- Іван Павло II. (1995). *Енцикліка Evangelium Vitae*. Відновлено з <http://katekhytyka-6.blogspot.com/2018/01/evangelium-vitae-1995.html>
- Іван Павло II. (2003). Іспит сумління для спорту. *Церква і спорт: На шляху до співпраці (с. 9-12)*. Львів: Галицька Видавнича Спілка.
- Кодекс Канонів Східних Церков*. (1995). Львів: Видавництво оо. Василян.
- Кубай, Д. (2021). Філософські аспекти еволюції спортивної діяльності. *Соціально-політичні комунікації як чинник консолідації та демократизації українського суспільства: щорічн. наук. праць*. (с. 391). Тернопіль: ЗУНУ. Відновлено з <http://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/46991>
- Кулик, С. М., & Веремчук, А. В. (2021). Глобалізація спорту: Ватикан підтримує футбол. *Соціально-політичні процеси в Україні та світі у контексті глобалізаційних перетворень: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Ірпін, 23 квітня 2021 року) (с. 90-95)*. Ірпін: Університет ДФС України. Відновлено з <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/39202/1/Bessonova-Irpen-2021-confer.pdf>
- Куліш, А. М., & Турпітько, В. В. (2020). Розвиток спорту в Україні та за кордоном. *Правові горизонти*, 20(33), 42-46. DOI: <http://www.doi.org/10.21272/legalhorizons.2020.i20.p42>
- Куліш, Н. (2021). Соціальне служіння Церков і конфесій на ниві збереження індивідуального та громадського здоров'я сучасних українців. *Українське релігієзнавство*, 93, 49-69. DOI: <https://doi.org/10.32420/2021.93.2210>
- Литвинець, А. І. (2015). Спортивна діяльність християнських організацій в Україні: проблема взаємодії державних органів управління спортом з інституціями церков. *Спортивна наука України*, 4(68), 18-27. Відновлено з <https://sportscience.idufk.edu.ua/index.php/snu/article/view/339>
- Пій XII. (2003). Значення спорту і фізичного виховання для розвитку людини. *Церква і спорт: На шляху до співпраці (с. 13-16)*. Львів: Галицька Видавнича Спілка.
- Святе Письмо Старого та Нового Завітів*. (2007). (Переклад Іван Хоменко). Видавництво Отців Василян «Місіонер».
- Хартія працівників служби охорони здоров'я. (2010). *Папська Рада у справах душпастирства служби охорони здоров'я*. Львів: ЛОБФ «Медицина і право».
- Юркович, І. (2017). *Про цінності чесного спорту*. Відновлено з <https://live-christ.com/ua/rizne/pro-tsinnosti-chesnogo-sportu>
- De Oto, A. (2017, Maggio 15). Sport, religione e pluralismo culturale: le molteplici forme di lotta alla discriminazione etnico-confessionale. *Stato, Chiese e pluralismo confessionale*. DOI: <https://doi.org/10.13130/1971-8543/8448>
- Dicastero per i Laici, la Famiglia e la Vita. (2018, June 1). «Dare il meglio di sé». *Documento sulla prospettiva cristiana dello sport e della persona umana*. Відновлено з <https://press.vatican.va/content/salastampa/it/bollettino/pubblico/2018/06/01/0401/00856.html#italianodoc>
- Palma, A. (2019, July 28). *Sport, religione e pluralismo culturale. Il simbolismo religioso nell'ordinamento sportivo*. Retrieved from <http://www.salvisjuribus.it/sport-religione-e-pluralismo-culturale-il-simbolismo-religioso-nellordinamento-sportivo/>
- Pogodzińska, S. (2010). Sport jako droga doskonalenia człowieka. *Wrocławski Przegląd Teologiczny*, 18(2). DOI: <https://doi.org/10.34839/wpt.2010.18.2.113-136>
- Strani, di R., & Cantori, M. (2022). *Lo sport linguaggio universale. Atletica Vaticana e Fiamme Gialle*. Roma: Editoriale Romani.

REFERENCES

- Boiko, I. (2007). *Bioethics: scripts for students*. Lviv: UKU.
- Buhuichuk, S. (1997). *Physical culture, sport, outlook*. D.: Wax.
- Code of Canons of the Eastern Churches*. (1995). Lviv: Publishing house o.o. Vasiliyan.
- De Oto, A. (2017, Maggio 15). Sport, religione e pluralismo culturale: le molteplici forme di lotta alla discriminazione etnico-confessionale. *Stato, Chiese e pluralismo confessionale*. DOI: <https://doi.org/10.13130/1971-8543/8448>
- Dicastero per i Laici, la Famiglia e la Vita. (2018, June 1). «Dare il meglio di sé». *Documento sulla prospettiva cristiana dello sport e della persona umana*. Retrieved from <https://press.vatican.va/content/salastampa/it/bollettino/pubblico/2018/06/01/0401/00856.html#italianodoc>
- Hlova, I. (2007). Healthy body healthy mind. *Know the Truth: A Catholic Journal*, 5, 2-4.
- Holy Scripture of the Old and New Testaments*. (2007). (Translated by Ivan Khomenko). "Missioner" Publishing House of Fathers Vasiliyan.
- Hryhulevych, Y. (1998). *Papacy. 20th century*. Kyiv: Publishing House of Political Literature of Ukraine.

- Ivan Pavlo II. (1995). *Encyclical Evangelium Vitae*. Retrieved from <http://katekhytyka-6.blogspot.com/2018/01/evangelium-vitae-1995.html>
- Ivan Pavlo II. (2003). An examination of conscience for sports. In *Church and sport: On the way to cooperation* (pp. 9-12). Lviv: Halytska Publishing Union.
- Kubai, D. (2021). Philosophical aspects of the evolution of sports activities. In *Socio-political communications as a factor of consolidation and democratization of Ukrainian society: annual. of science works* (p. 391). Ternopil: ZUNU. Retrieved from <http://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/46991>
- Kulish, A. M., & Turpitko, V. V. (2020). Development of sports in Ukraine and abroad. *Legal horizons*, 20(33), 42-46. DOI: <http://www.doi.org/10.21272/legalhorizons.2020.i20.p42>
- Kulish, N. (2021). Social service of churches and denominations in the field of preservation of individual and public health of modern Ukrainians. *Ukrainian religious studies*, 93, 49-69. DOI: <https://doi.org/10.32420/2021.93.2210>
- Kulyk, S. M., & Veremchuk, A. V. (2021). Globalization of sports: Vatican supports football. In *Socio-political processes in Ukraine and the world in the context of globalization transformations: materials of the All-Ukrainian scientific and practical conference (Irpın, April 23, 2021)* (pp. 90-95). Irpin: Universytet DFS Ukrainy. Retrieved from <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/39202/1/Bessonova-Irpen-2021-confer.pdf>
- Lytvynets, A. I. (2015). Sports activities of Christian organizations in Ukraine: the problem of interaction between state sports management bodies and church institutions. *Sports science of Ukraine*, 4(68), 18-27. Retrieved from <https://sportsscience.ldufk.edu.ua/index.php/snu/article/view/339>
- Palma, A. (2019, July 28). *Sport, religione e pluralismo culturale. Il simbolismo religioso nell'ordinamento sportivo*. Retrieved from <http://www.salvisjuribus.it/sport-religione-e-pluralismo-culturale-il-simbolismo-religioso-nellordinamento-sportivo/>
- Pii XII. (2003). Significance of sports and physical development for the development of people. In *Church and sport: On the way to spivpratsi* (pp. 13-16). Lviv: Galikka Vidavnycha Spilka.
- Pogodzińska, S. (2010). Sport jako droga doskonalenia człowieka. *Wrocławski Przegląd Teologiczny*, 18(2), DOI: <https://doi.org/10.34839/wpt.2010.18.2.113-136>
- Pontifical Council for the Pastoral Care of Health Services. (2010). Charter of health care workers. Lviv: LOBF «Medicine and Law».
- Sgreccia, E., Spagnolo, A., & Pietro, M. (2007). *Bioethics*. Lviv: "Medicine and Law" publishing house.
- Strani, di R., & Cantori, M. (2022). *Lo sport linguaggio universale. Atletica Vaticana e Fiamme Gialle*. Roma: Editoriale Romani.
- Yurkovich, I. (2017). *About the values of fair sport*. Retrieved from <https://live-christ.com/ua/rizne/pro-tsinnosti-chesnogo-sportu>
- Zhalba, B. V., & Bazyliuk, T. A. (2019). The influence of physical culture and sports on the morality of students. In *Educational and innovative interactive platform "Entrepreneurial Initiatives": materials of the IV All-Ukrainian Scientific Internet Conference (December 5, 2019, Kyiv)* (pp. 380-383). Kyiv: KNUTD. Retrieved from https://er.knutd.edu.ua/bitstream/123456789/15122/1/OIIP2019_P380-383.pdf

The Concept of Elementary Reality on the Horizon of the Unity of Scientific Knowledge

UDC: 1(091)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172345>**Afandiyev Fikrat**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0001-8529-8034>, Fikret.m.efendiyev@gmail.com**Ismayilov Nadir**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-2966-1991>, Nadir_ismayil@gmail.com**Islamov Islam**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0001-7840-0344>, i.malsi1963@gmail.com**Yusifova Gulnare**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-0822-0254>, g_y_m65@gmail.com*Baku State University (Baku, Azerbaijan)*

Abstract

Science at the present stage of its development is characterized by a number of features. And although different authors formulate the list of these features in different ways, nevertheless, almost all, one way or another, agree that one of these features, among others, is the transition of modern scientific knowledge to the knowledge of complexly organized developing objects. This, one might say fundamental, feature, in turn, finds its expression in what is usually called the "crisis" of the concept of elementarity. We took the term crisis in quotation marks because we are actually talking here about a crisis or collapse of the former metaphysical or mechanistic concepts of elementarity, which faithfully served natural science at least since the time of I. Newton. Further, this "crisis" has more than half a century of history behind it. With a certain degree of conventionality, it can be attributed to the beginning of the 30s of our centuries, when Dirac developed the relativistic theory of the electron and theoretically predicted on its basis the existence of an "antielectron" - the positron, which was soon discovered experimentally by Anderson. Here is what V. Heisenberg writes about this – one of the most sensational consequences of Dirac's discovery (meaning Dirac's theoretical prediction of the existence of a positron) was, therefore, the complete collapse of the old concept of an elementary particle. An elementary particle turned out to be no longer elementary.

Currently, there is no more or less unambiguous and generally accepted definition of the concept of "scientific view of the world", as well as its relationship with such more special concepts as, for example, "physical view of the world". However, it can be stated that the scientific view of the world is a certain form of systematization of knowledge in a specific form reflecting reality on a particular historical material of scientific knowledge. The fundamental relationship between the "scientific view of the world" and the elementary objects of theories indicates that the elementary objects are the initial images of the theory for constructing theoretical models of all phenomena in the area under study. Such methodological significance, as images of the essences of the basis of reality, also acts as the basis for the program of all cognitive activity, acting as a function of the strategy of cognitive theoretical and practical activity. This article tries to show the methodological significance of this fact.

Keywords: simplicity, theory, concept, system, element, essence, theoretical model, view of the world

Концепція елементарної реальності на горизонті єдності наукового пізнання

Афандієв Фікрат, Ісмаїлов Надір, Ісламов Іслам, Юсіфова Гульнаре
Бакинський державний університет (Баку, Азербайджан)

Анотація

Наука на сучасному етапі свого розвитку характеризується низкою особливостей. І хоча різні автори по-різному формують перелік цих ознак, тим не менше майже всі, так чи інакше, сходяться на думці, що однією з цих ознак, серед інших, є перехід сучасного наукового знання до пізнання складно організованих об'єктів, що розвиваються. Ця, можна сказати, фундаментальна особливість, у свою чергу, знаходить своє вираження в тому, що зазвичай називають «кризою» поняття елементарності. Термін «криза» ми взяли в лапки, тому що насправді мова йде про кризу або крах колишніх метафізичних або механістичних концепцій елементарності, які вірою і правдою служили природознавству принаймні з часів І. Ньютона. Крім того, ця «криза» має понад півстолітню історію. З певною часткою умовності його можна віднести до початку 30-х років нашого століття, коли Дірак розвинув релятивістську теорію електрона і на її основі теоретично передбачив існування «антиелектрона» – позитрона, який незабаром був експериментально відкритий Андерсоном. З цього приводу В. Гейзенберг зазначав, що одним із найбільш сенсаційних наслідків відкриття Дірака (мається на увазі теоретичне передбачення Діраком існування позитрона) став, таким чином, повний крах старої концепції елементарної частинки – частинка виявилася вже не елементарною.

В даний час не існує більш-менш однозначного та загальноприйнятого визначення поняття «науковий погляд на світ», а також його співвідношення з такими більш спеціальними поняттями, як, наприклад, «фізичний погляд на світ». Проте можна констатувати, що науковий погляд на світ є певною формою систематизації знань у специфічній формі, що відображає дійсність на конкретному історичному матеріалі наукового знання. Фундаментальний зв'язок між «науковим поглядом на світ» і елементарними об'єктами теорій свідчить про те, що елементарні об'єкти є вихідними образами теорії для побудови теоретичних моделей усіх явищ у досліджуваній області. Таке методологічне значення, як образи сутностей основи дійсності, також виступає основою програми всієї пізнавальної діяльності, виступаючи функцією стратегії пізнавальної теоретичної та практичної діяльності. Ця стаття намагається показати методологічне значення цього факту.

Ключові слова: простота, теорія, концепція, система, елемент, сутність, теоретична модель, погляд на світ

Стаття надійшла / Article arrived: 06.05.2023

Схвалено до друку / Accepted: 12.06.2023

Introduction.

Somewhere around the end of the 40s of the twentieth century, in addition to the already known protons and neutrons, new strongly interacting particles, π mesons, were discovered. Then, in the 50s, with the advent of new powerful accelerators designed to obtain higher and higher energies, a whole stream of discoveries of new elementary particles began - hyperons, k -mesons, p -mesons, the so-called "strange" particles - in short, a whole "zoo" of particles, the number of which clearly expressed a tendency to unlimited growth. All these strongly interacting particles received the common name "hadrons", which meant strong, heavy, dense. Most of them, however, turned out to be highly unstable, rapidly decaying into other more stable hadrons. The very fact of this multiplication of subatomic particles looked very mysterious from the point of view of the epistemological and methodological principles adopted in physics. Although, we note that the attitudes were not always formulated in any explicit and distinct way, their meaning in one way or another came down to the conviction that nature at the fundamental level should be simpler, and not more complex. Belief in some primordial simplicity of the universe was largely shaken. A quite natural question arose: "Why, then, are the meson, proton and other particles called elementary? After all, they are arranged so complicated. Is there really nothing simpler, really elementary in the world." and at the present time, as V. S. Barashenkov, "particles are traditionally called elementary, but physicists are aware that each such "element" is a complex material system (Barashenkov, 1992, p. 19-20).

The purpose of the research. The scientific and theoretical interpretation of the concept of elementarity is the main object of study in the article. Referring to the works of foreign authors, the author used the method of analysis, synthesis, and precise grouping.

The result of the research.

If we make a comparative analysis with other fields of science, we can note that the first aspect of the problem of existence is a chain of ideas about existence, each of which gives rise to the next question: What exists? Where does the world exist? Here and everywhere. How long is it available? Now and always. How long do individual things, organisms, people exist? They are finite and transitory. That is, they arise, develop, and die after a certain period of time, but they do not disappear, they take new forms and turn into other objects. The root of the problem, its meaning, lies in the contradictory unity of the impermanent existence of nature with the existence due to the various states of things. The existence of the world as a whole is inseparable from the existence of all things that exist in the world. The second aspect of the existence problem is that nature, man, thoughts, ideas, society, which are different according to their forms of existence, exist equally, and above all, by their existence, they form the whole unity of the infinite,

non-transitory world. The third aspect of the problem of existence consists in the fact that each person in his practical activity accepts existence, which constitutes the precondition of the unity of the world. It also accepts the idea not only of the existence of the world as it is, of its constant existence, but also of the existence of the world in itself in the unity of different bodies.

The category of "being" and its synonyms "real" and "reality" occupy a special place in the system of concepts that allow a person to understand the processes of the world. In order to understand the essence of the category of existence, which is the broadest concept of ontology, and to characterize it as a philosophical category, we must look at the concepts of reality and reality. This is because the content of the category of existence is revealed and made concrete through the concepts of reality and reality (Agosheva, & Novoselov, 2013).

However, does this mean that in modern scientific knowledge the concept of elementarity is a kind of relic of the past development or even, moreover, is completely meaningless, like the caloric or phlogiston of physics of past centuries? The answer to this question, apparently, can only be negative. It can be said that the classical concept of elementarity has lost its significance, which faithfully served classical natural science from the very moment of its inception. However, even this statement looks too categorical. The dialectic of real scientific knowledge is more complicated: new concepts and ideas do not arise here from scratch and not due to complete destruction and rejection as completely false, old ideas and concepts. In scientific knowledge, for all the revolutionary nature of certain stages of its development, the principle of continuity, the correspondence of its theoretical models, categorical systems, various methodological principles, and concepts justified in practice are fully realized. Among them is the concept of elementarity - a concept that has fully preserved its fundamental ideological and methodological significance in the natural sciences of our days. It is another matter, of course, that we now perceive this concept more dialectically, without absolutizing it to the extent that it was characteristic of the classical natural science of past centuries. Of course, such statements about dialectic in themselves, taken in isolation from the real practice of modern scientific knowledge, especially physical knowledge, will inevitably look purely declarative. And one of the main goals of this work, in fact, is precisely to show that in modern scientific knowledge, the main feature of which, as it is rightly believed, is the transition to the knowledge of complex systems, the orientation towards the search for elementary objects of the universe in no way has not lost its leading role (Leibniz, 1980).

Another thing is that it is no longer considered as some kind of only correct, only possible, scientifically justified, but rather as reflecting a certain understanding of nature. N. Stepanov, in particular, draws attention to this circumstance, noting that the methodological

orientation towards the search for elementary objects has lost its absolute, universal status in modern science. This attitude is now more and more realized associated with a certain understanding, a vision of nature, but not as something the only possible one. "In the works of a number of modern physicists," writes N.I. Stepanov, such as D. Bohm, J. Chu, and others, an attempt is made ... to realize the opposite anti-elementarian attitude, according to which the Universe is considered as a which does not exist isolated and fundamental units. If this attempt succeeds, then physics will enter into a dialogue with an even more ancient tradition of thinking and understanding nature " (Stepanov, 1981, p. 68-69).

At the same time, we emphasize that the entry of physics into a dialogue with this tradition will in no way cancel the elementary attitude but will only limit its reductionist claims. In turn, this limitation brings to the fore the question of the criteria of elementarity, their objective content in specific scientific knowledge at the present stage of its development. Special attention is paid to this circumstance in the works of V. S. Barashenkov. He discusses the problem of formulating such a definition of elementarity, which would provide us with an effective criterion for the unambiguous selection of elementary objects. A detailed analysis of the complex epistemological and methodological issues arising from this connection, as well as other points of view presented in scientific literature on this problem, leads to the conclusion that the mass defect criterion is fundamentally important as the most objective criterion for distinguishing the level of elementary objects (Mamzin, 2013).

So, for example, the mass of virtual particles formed during the dissociation of the π -meson (nucleon and antinucleon) is an order of magnitude greater than the mass of the π -meson itself. This gives grounds to assert that the π meson is more elementary than, say, the deuteron, whose mass defect is only about one thousandth of its mass. That is why we can consider the deuteron to really consist of a proton and a neutron, since its components - a proton and a neutron - as part of a single physical system, which is the deuteron, do not change in any significant way, while the above components of the π - meson are completely lose their self-identity in the process of their interaction, the intensity of which is ultimately characterized by a mass defect (Stepin, 2003).

So, the mass defect criterion allows, in accordance with the modern level of development of scientific knowledge, to single out a class of elementary particles. These particles, firstly, cannot be considered as excited states of other particles and, secondly, the possible decays of these particles occur with a mass defect comparable in magnitude to the masses of decaying particles (Barashenkov, 1992, p. 65-67).

However, the mass defect criterion, for all its fundamental nature, does not give us a completely satisfactory solution to the problem of elementarity. A very important question here is how to combine the

concept of elementarity with the concept of the structural complexity of an object. It was noted above that, in the modern sense, an elementary object is not at all devoid of any structure whatsoever. Currently on the agenda in physics is the question of the possibility of the existence of an even deeper (or "lower") level of the structural organization of matter than the level of quarks - the level of the so-called prions, rishons, aplons, more elementary than quarks. And this question, in turn, very sharply raises the problem of elementary criteria. Indeed, if we, for example, assert that the above-mentioned prions are more elementary than quarks, then on what basis is this done, on the basis of what specific criteria.

In our opinion, purely structural criteria alone (in the sense of "consists of") are not enough to solve the problem of elementarity. This does not mean that we consider the search for structural criteria unnecessary. The idea of the structural levels of matter, the search for the fundamental components of matter lying in the foundations of the universe, still retains its heuristic value. At the same time, we believe that the "structural" direction of the search for elementary objects should be organically combined, comprehended from the angle of ideas of development, formation, qualitative change, process. In our opinion, it is to this approach to considering the problem of elementarity that the whole course of development of modern scientific knowledge leads us, which more and more actively assimilates such ideas as the idea of evolution, self-organization, irreversibility, nonlinearity, internal activity, dynamism of the studied objects.

From the point of view of the question of elementarity that interests us, in methodological terms, the informational approach becomes important: in particular, the idea put forward by I. A. Akchurin about the exponentially growing information capacity of elementary objects of modern natural science knowledge (Akchurin, 1974, p. 41-53). This idea, in our opinion, throws a bridge from a purely structural approach to the problem of the elementary to a functional or, more precisely, its structural-functional consideration. It is on this path that opportunities open up for the synthesis of two mutually complementary approaches to the development of a modern understanding of elementarity, synthesizing in itself traditional ideas about the stability and variability of a thing and a process.

In other words, the transition to a new, deeper level of knowledge of matter, although still associated with the discovery of new elementary objects, but no longer understood in the sense of the traditional "bricks" of the universe, but as interrelated processes.

In this regard, it should be emphasized that the study of each level of matter organization requires its own experimental technique, its own research methods, its own theoretical ideas, among which one of the main ones is the idea of the existence of a deeper level. Cognition is characterized by the desire to break down already known "elementary objects" into more fundamental entities and

reveal the nature of their interaction. This analytical trend of human thinking can be called fruitful if it is combined with a general worldview orientation towards synthesis, towards the search for unity in the laws discovered by fundamental sciences. The idea of a single beginning carries a great heuristic potential. Elementarity performs special epistemological functions that are revealed specifically within the framework of a certain physical theory, but at the same time expressing their general worldview attitude to physical reality as a whole. And this circumstance is important for understanding the integrating role played by the principle of elementarity in scientific knowledge.

This integrating role of the principle of elementarity in scientific knowledge is manifested in different, but internally interconnected aspects.

As already noted, its concept of "elementary object", being a historically relative concept, is traditionally associated with the idea of the structural units of matter, which fix the essential properties of the studied fragment of reality. At the same time, ideas about elementarity are also associated with specific features of cognitive activity, which can only take place within the framework of a fairly stable and each time limited system of concepts - the theory is precisely ideas about elementary objects that make it possible to establish the simplest, initial structure of connections in the corresponding theoretical systems. However, these representations themselves are not the simplest elements of theoretical systems. And this is not only because the elementary objects in modern theoretical systems are obviously not elementary but have a very complex structure. Since the initial connections between concepts are established on the basis of ideas about elementary objects, it already follows from this that in the theoretical systems themselves, concepts are elements. A scientific theory in this case can be defined as a stable system. Ideas about an elementary object enter the theory not as something decomposable, but as a basis, a basis for the synthesis of concepts.

Thus, the concepts of elementary and complex functioning in scientific knowledge act as one of the most important methodological guidelines in the search for the fundamental laws of nature, indirectly pointing at the same time to the relative limits of our knowledge of material reality. The problem of elementarity acquires an essentially ideological and historical character. It can be attributed to the category of eternal problems in the sense that it is inexhaustible both in terms of volume and depth of philosophical and special-scientific issues covered by it. Hence the need to consider the problem of elementarity in a historical perspective. The natural starting point for such consideration is ancient atomism.

Ancient atomistics gave a certain method to natural science, characterizing the movement of knowledge from the study of properties to the explanation of these properties on the basis of the idea of structures composed of elementary objects. At the same time, she tried to establish

the criterion of elementarity - indivisibility (qualitatively - quantitatively), immutability, irreversibility. The idea of the immutability of the constituents of matter played a decisive role in the development of physics as a science, opening up the possibility for a scientific explanation of natural phenomena.

In general, any science, any section of science includes a certain group of objects and processes that are elementary within the given theory. "These fundamental concepts and laws," writes A. Einstein, which cannot be further reduced, form an integral part of the theory, which cannot be rationally interpreted. The most important goal of any theory is to have as few of these basic irreducible elements as possible and to they were as simple as possible, but in such a way that this did not exclude an accurate reflection of what is contained in experience (Einstein, 1934, p. 18). Elsewhere he also notes that "... the highest duty of physicists is the search for those general elementary laws, from which, by pure deduction, one can obtain a picture of the world" (Einstein, 1934, p. 40).

The history of the development of knowledge shows that there has always been a search for the "Principles of all things" as the basis for a theoretical explanation of material processes, as the basis for constructing initial theoretical systems. These goals were served by "water", Thales, "Air" by Anaximenes, "apeiron" by Anaximander, "Fire" by Heraclitus, "earth" by Xenophanes, "remeomeria" by Anaxagoras, "atoms" by Leucippus and Democritus, "ether" by Aristotle, "monads" by Leibniz. Elementary objects intuitively seem to be something "internal", something like that, penetrating into which one can explain and understand the "whole" "In a simple substance," Leibniz wrote, "a plurality of states and relations must necessarily exist, although it does not have parts". On this path, an explanation of the "whole" is built.

Various theoretical systems, as already noted, are characterized by their elementary objects. With the development of science, there is a change, the development of ideas about new elementary objects. As noted by N. F. Ovchinnikov, "... A new naga in the theoretical knowledge of the structure of matter is impossible without the discovery of new forms of indivisibility of its structural elements. The discovery of the divisibility of objects that were previously considered indivisible means only the first, descriptive step in the cognition of the structure. The next, deeper step is the discovery of new forms of indivisibility, new structural elements" (Ovchinnikov, 1977, p. 21).

According to M. A. Markov, "the search and, finally, the discovery of the next "atom", "elementary particle", etc., is not a pursuit of ghosts. The next "atom" in the broad sense of the word is real evidence of the discovery of a qualitative jump in the property of matter" (Markov, 1970, p. 5). Elementary objects enable us to imagine the objects of study, its stable aspects and are a kind of tool for cognition. A limited number of

them makes it possible in the process of cognition, as it were, to "remove" an inexhaustible variety in the field of knowledge, to obtain an ideal picture of the complex objects under study. The deepest problem of all in the face of the whole variety of particles is to find out what is the criterion of elementarity. Even if elementary particles do not consist of other smaller particles, then it can still be concluded that each of them contains some kind of "pramatter". This is what M. A. Markov, stating: "If indeed all particles are necessary to build the image of each of them, then it is natural to look for some other "material", more elementary in the sense that it would be common to the entire list of elementary "particles" (Markov, 1970, p. 5).

Conclusions.

As we can see, the development of physical knowledge has always, in one way or another, been correlated with the principle of elementarity, orienting primarily on the search for elementary objects and ways of explaining the observed phenomena on their basis. So, if we try to briefly summarize what has been said, then we can say with confidence that the principle of elementarity will retain its heuristic integrating role in scientific knowledge in the foreseeable future. However, such a forecast will look like a trivial, almost tautological conclusion, if we leave aside questions relating to those

real worldview and methodological problems that are associated with the functioning of the principle of elementarity in modern scientific knowledge, where this principle always appears not by itself, but in unity with other methodological regulators such as the principles of simplicity, correspondence, mathematization, invariance, observability, etc. We will limit ourselves to only one example illustrating the relationship between elementarity and mathematization in its form as it is interpreted in the works of I. Akchurin. As he emphasizes, one of the central moments in the construction of any new fundamental theory is the identification "... among the whole variety of natural and artificial (caused by man in a natural science experiment) material processes of such a special - extremely simple and at the same time absolutely universal, which could be played by the role of an always effective rule, which makes it possible to completely unambiguously and unambiguously correlate some elementary material object with a completely definite element of the chosen abstract mathematical space" (Akchurin, 1983). It is on the basis of elementary representations that the choice of a method for the theoretical description of a complex system is determined and knowledge about complex multilevel objects is recreated.

REFERENCES

- Agosheva, E. B., & Novoselov, M. M. (2013). Interval in the structure of scientific theories. *Questions of Philosophy*, 4, 44-58.
- Akchurin, I. A. (1983). *Some regularities of the development of knowledge and the problems of its synthesis. Synthesis of modern scientific knowledge*. M.
- Akchurin, I. A. (1974). *Unity of natural science knowledge*. M.: Science.
- Barashenkov, V. S. (1992). *Are there boundaries of science?* M. Thought.
- Einstein, A. (1934). On the Method of Theoretical Physics. *Philosophy of Science*, 1(2), 163-169. Published By: The University of Chicago Press
- Leibniz, V. G. (1980). *Monadology. Izbr.filosof.soch.* M.
- Mamzin, A. S. (2013). Reduction, integration, evolutionism in modern biology. *Questions of Philosophy*, 8, 93-104.
- Markov, M. A. (1970). On the modern form of atomism. *Questions of Philosophy*, 4, 132.
- Ovchinnikov, N. F. (1977). *Category of structure in the sciences of nature. Structure and forms of matter*. M.
- Stepanov, N. I. (1981). On social conditioning and specificity of understanding in physics. *Value aspects of science and problems of ecology* (pp. 68-69).
- Stepin, A. S. (2003). Self-developing systems and postclassical rationality. *Questions of Philosophy*, 8, 5-17.

Research on the Development of Mobility in the Philosophy of the 20th Century: from the Philosophy of Life to Globalization

UDC: 116:316.444

DOI: <https://doi.org/10.15421/172346>**Lobanova Kateryna**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0000-0002-8177-7940>, lobanovakateryna@gmail.com*Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)*

Abstract

This article investigates the development of the idea of mobility in 20th-century philosophy. It examines publications by various philosophical authors such as H. Bergson, M. Merleau-Ponty, G. Deleuze, A. Whitehead, T. Veblen, Z. Bauman, G. Simmel, and M. Castells, who have explored mobility in relation to movement, displacement, or state change. While not all of these authors explicitly used the term "mobility" (or "immobility") or "mobile", they addressed the concept using terms like "motion" and "movement." The goal was to examine their perspectives on mobility and to pay attention to the terminology they employed.

The article highlights the extensive contribution of British sociologist John Urry in the realm of mobility, as he comprehensively described and conceptualized this idea. It compares Urry's understanding of mobility with the views of other philosophers during that era. It is important to note that, at the time, the term "mobility" was not extensively studied in philosophy and had diverse meanings. Therefore, the article aims to establish connections between Urry's concept of mobility and the philosophical inquiries into movement by other 20th-century authors.

The study presents an exploration of mobility and its related processes within the philosophical domain. It demonstrates that the idea of mobility had already been contemplated in philosophy prior to John Urry's theory. By delving into this topic, the research lays the groundwork for further investigations and stimulates future studies in the field of mobility, particularly within philosophy but also extending beyond the realm of social science. Consequently, mobility emerges as a philosophical category that offers possibilities for interdisciplinary research in the future.

Keywords: history of philosophy, history of mobility, XX century, John Urry, mobility, movement, mobile world, mobility turn

Дослідження розвитку мобільності в філософії XX століття: від філософії життя до глобалізації

Лобанова Катерина*Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)*

Анотація

У цій статті досліджується розвиток ідеї мобільності у філософії 20-го століття. У ньому розглядаються публікації різних філософських авторів, таких як Г. Бергсон, М. Мерло-Понті, Г. Дельоз, А. Уайтхед, Т. Веблен, З. Бауман, Г. Зіммель і М. Кастельс, які досліджували мобільність у відношенні до руху, переміщення або зміни стану. Хоча не всі з цих авторів чітко використовували термін «мобільність» (або «не-мобільність») або «мобільний», вони зверталися до цього поняття, використовуючи такі терміни, як «рух» і «рухливість». Метою статті було вивчити їхні погляди на мобільність і звернути увагу на термінологію, яку вони використовували.

У статті висвітлюється значний внесок британського соціолога Джона Урі в сферу мобільності, оскільки він всебічно описав і концептуалізував цю ідею. Порівнюється розуміння мобільності Урі з поглядами інших філософів XX століття. Важливо зазначити, що на той час термін «мобільність» не був широко вивченим у філософії і мав різне значення. Тому стаття має на меті встановити зв'язки між концепцією мобільності Урі та філософськими дослідженнями руху інших філософів обраної епохи.

Дана робота вивчає становлення мобільності та пов'язаних з нею процесів у філософській сфері. Це дозволяє підтвердити, що ідея мобільності вже розглядалася у філософії ще до теорії Джона Урі. Заглиблюючись у цю тему, стаття закладає основу для подальших наукових розвідок і стимулює майбутні дослідження в галузі мобільності, зокрема в рамках філософії, а не лише в сфері соціальних наук. Отже, мобільність постає як філософська категорія, яка пропонує можливості для міждисциплінарних досліджень у майбутньому.

Ключові слова: історія філософії, історія мобільності, XX століття, Джон Урі, мобільність, рух, мобільний поворот, поворот мобільності, мобільний світ

Introduction.

Mobility and mobile processes begin to be studied in philosophy only in the previous century. However, certain ideas that can be considered as ideas of mobility can be found in earlier studies - despite not using the term «mobility» directly, philosophers of the previous century created a discourse on its various aspects.

Mobility is not solely defined as the ability to move, although the term is predominantly used in this context. It is closely associated with the research conducted by the British sociologist John Urry, who comprehensively outlined the overarching global processes of active changes and movements within the mobility system. These encompass physical movements of subjects and objects, as well as the movement of ideas, money, and internet communication, among others (Lobanova, 2023). The study of mobility also relates to the philosophical examination of movement, revitalizing ancient Greek philosophies concerning the nature of mobility and making them more relevant in contemporary times. While it may not be considered a fully developed scientific discipline, the philosophy of movement has long been a subject of inquiry since the times of Ancient Greece, with philosophers such as Plato, Aristotle, and Zeno attempting to comprehend the essence, purpose, and properties of movement. Thus, the study of mobility represents the modern culmination of philosophical investigations into the concept of movement, mobility, and progress.

In general, the concept of development and its active manifestation over time emerged relatively recently. For instance, the earliest recorded usage of the term «progress» in the English language dates back to the 1590s (Online Etymology Dictionary, 2023). Similarly, the initial appearances of the term "mobility" can be traced to around the same period (Merriam-Webster Dictionary, 2023). It can be hypothesized that the use of these terms began shortly before the onset of the Age of Enlightenment, which brought about significant transformations in the approach to science. Interestingly, it was during the period of the Scientific Revolution in the Early Modern era that words denoting movement, development, and evolutionary processes came into existence. This indicates a gradual shift in the worldview of that era.

Problem setting.

This study offers a unique perspective on the evolution of the concept of «mobility» by examining its development from the philosophy of life to more contemporary philosophical studies. It demonstrates that the proponents of the philosophy of life have had a significant impact on the advancement of the idea of mobility and have made the initial research endeavors in this philosophical realm.

It is these philosophers who actively reflect on the idea of life as a constant and ever-changing flow. The philosophy of life, in an irrational and intuitive manner, inherently contemplates the process of dynamic changes

that emerged in the late 19th and early 20th centuries. As mentioned earlier in the article, the advancement of mobile processes, driven by technological progress, received significant impetus in the previous century (Lobanova, 2023). Within this context, philosophers such as G. Simmel, A. Bergson, J. Deleuze, M. Merleau-Ponty, and others began to actively explore the notions of movement and active changes. Through the lenses of the philosophy of life, physicality, cinema, historical movement, and the phenomena of globalization, a philosophical interpretation of the idea of dynamic changes, their potential, and possibilities emerged. This interpretation is closely connected to the development and examination of John Urry's system of mobilities. This article provides a comprehensive overview of the concept of mobility in 20th-century philosophy, thereby expanding the conventional framework for interpreting mobility within the philosophical tradition.

Results.

One of the challenges in studying the term «mobility» lies in the analysis of its references within the scientific discourse of the recent past. This difficulty arises primarily because 'mobility' is often used interchangeably with «movement» or «the ability to move», without explicitly considering mobility as a comprehensive system within the context of John Urry's sociology. While certain forms of mobility are mentioned, they are typically discussed in relation to specific domains such as social mobility, migratory mobility, or personnel mobility. However, as previously mentioned, the interpretation of mobility should encompass a broader scope, ranging from migration and transportation to global trade and the emergence of transnational corporations.

It may be mistakenly assumed that mobility is an exclusively recent phenomenon. Within contemporary studies on migration, for instance, there is sometimes a sense of panic that large waves of modern migrants may destabilize society. However, this reaction to migration is not new. Similar ideas about migration causing transformative change can be found in studies of ancient migration processes (Lucassen, Lucassen, & Manning, 2010, p. 4-5). In reality, migration processes have always existed and continue to be a normal occurrence. There is even a growing tendency to avoid terms like 'migration crisis' or 'refugee crisis' for the events of 2015, as migrants are not to blame for the wars that necessitate their movement. Instead, it would be more accurate to frame it as a «crisis of tolerance» (Çaglar, & Schiller, 2018). Therefore, migration, as a manifestation of mobility, is not a new phenomenon that has suddenly 'flooded' Europe. Large waves of migration have occurred in previous eras as well (for example, during World War II, around 40 million people were forcibly displaced in Europe (UNHCR, 2000), so the arrival of several million Syrian or Ukrainian refugees is not unprecedented in quantitative terms for Europe.

Similarly, it would be overly optimistic to claim that mobility and mobile processes solely consist of new, unique phenomena exclusive to our time. In reality, what John Urry presents as examples of mobility systems (Urry, 2007) have existed for a long time: labor migration, refugees, pension mobility, movement of military equipment, and more. However, it is in the modern and postmodern world that we witness a significant increase in opportunities for movement, both physical and virtual. This proliferation of possibilities has led to a "mobile turn" and a shift in scientific research from static to dynamic phenomena. While society has never been static, the method of studying phenomena in a mobile state is indeed new in modern times.

The usage of the term «progress» mentioned earlier allows us to perceive the historical process in a different light, transforming the understanding of history as a science. Philosophical comprehension of progress, as well as historical processes in general, emerges. This, in turn, catalyzes changes in historical-philosophical and historical research. For instance, it prompted Voltaire to create the philosophy of history, and influenced the development of the history of philosophy and the philosophy of history by Hegel and Windelband. Subsequently, it contributed to the emergence of the «Annals» school, which introduced a novel approach to historical science and influenced the evolution of the concept of «world history».

The inclination to study mobility gained popularity in the second half of the 20th century, coinciding with another shift in the scientific paradigm. It became crucial not only to examine the object of research but also to consider the researchers themselves (as seen in the study of laboratories by Bruno Latour) and the methods employed (i.e., the research process itself). While the 19th century witnessed the classification of sciences to systematize knowledge, the late 20th century saw the rise of inter-, trans-, and multidisciplinary studies. This shift emerged from the desire to study society and other phenomena not in a static but in a dynamic state.

Subsequently, more studies necessitated increasingly complex systemic approaches, such as examining money flows, epidemiological infections, and the diffusion of terms. Science recognized that not only physical objects or living beings exhibit movement. This realization led to the idea of employing methodologies and tools from various scientific domains to explore phenomena, thereby facilitating common research. Examples of such studies include the functioning of smart cities, investigations into pandemics, and analyses of global migration.

Simultaneously, John Urry observes that the world, starting from the 19th century, has been steadily moving towards increased complexity. Consequently, there arose a need for greater systematization of processes and accumulated knowledge. This led to various initiatives, ranging from the establishment of schedules and time zones to the subsequent study of epidemics and viruses,

the creation of the Oxford dictionary, and the development of the first digital encyclopedias.

Hence, the notion of complexity, as described by Urry, is intricately connected to the phenomena of mobility. We refer to the 20th century as a period of mobility's development precisely because the previous century witnessed the active establishment of new scientific disciplines and significant technological advancements, particularly in the realm of information sciences and technologies. Consequently, there was a proliferation of dynamic changes and transformations, not only within the realm of science but also in politics, society, culture, and beyond. Even at its inception, the 20th century saw the emergence of philosophical concepts concerning transformative changes in the world, as evident in the works of philosophers associated with the philosophy of life.

In general, the study of movement falls within a particular branch of philosophy known as the philosophy of process, sometimes referred to as the "philosophy of the organism" as created by Alfred Whitehead (Whitehead, 1978). Whitehead, in addition to exploring essences and ontology, sought to develop philosophical ideas on movement by offering his own interpretation of previous thinkers such as Newton, Descartes, and Leibniz. According to Whitehead, reality is inherently dynamic, and recognizing the significance of active changes becomes crucial for comprehending the world: *"The fundamental meaning of the notion of 'change' is 'the difference between actual occasions comprised in some determinate event.'"* (Whitehead, 1978, p. 73). While he does not employ the term "mobility," he utilizes the term "motion" in the context of Zeno's paradoxes and reflections on relative and absolute motion.

Thorstein Veblen uses the term 'mobility' in the context of population and labor mobility (Veblen, 2009, p. 61, p. 63), particularly associating mobility with his "leisure class" — the social class of affluent Americans who have the means to be mobile, travel, abstain from work, and focus solely on leisure and consumption. Veblen views mobility as a privilege rather than a right. It serves as a distinguishing factor between the wealthy and the poor, representing a form of social superiority. When Urry mentions Veblen in the context of consumer society, it highlights the shift in emphasis in modern times: now, everyone has the right to both mobility and regular (even extended) leisure (Urry, 1995, p. 130). Structured leisure time has become not only a social norm but also a societal necessity. It may be challenging to imagine, but familiar «mobile» aspects that enable vacation trips emerged relatively recently in society: annual paid vacations (introduced in 1936), two weekends (established in 1879), traffic lights (introduced in 1868), train schedules (dating back to 1839), and so on.

Georg Simmel made an important contribution to the foundation of mobility research, greatly influencing Urry and the development of the mobility system

(Lobanova, 2023). Urry and Simmel share common research interests, such as the study of large cities, travel, the concept of 'routes,' and displacement, among others. In his numerous essays, Simmel examines the transformation of cultural forms as vital movement, reflects on contemporary societal changes (such as the emergence of a distinct 'women's culture'), and explores history and its laws. These aspects collectively make his publications significant contributions to the early studies of mobility.

Henri Bergson considered the concept of evolution using the concept of movement as its active force. For Bergson, mobility represents both the ability to move and the capacity for development. He criticizes Zeno's paradoxes and dismisses the absurd idea that *«movement is made of immobilities»* (Bergson, 2005, p. 335). According to Bergson, mobility is indivisible, as the state of movement itself fundamentally differs from a state of rest. Therefore, it is incorrect to divide this process into 'stops' or 'segments.' Bergson's mentioned criticism can be compared with Rorty's error of rational reconstruction, when we try to reconstruct the views of scientists of the past through the prism of modern discourse: static methods are not suitable for the study of mobile phenomena. Thus, dividing the 'motion arrow' into segments is an attempt to impose static elements on a process that is inherently dynamic, contradicting its original nature. Additionally, in this fragment, Bergson grapples with the perennial philosophical problem of the whole and its parts. He sees movement, both in terms of progress and spatial change, as more akin to a 'stretching' of the original state of things into the next, rather than a composition of individual static segments. Movement is not merely a measure of length but encompasses something greater than a mere collection of separate traversed segments. Bergson explains: *“But the possibility of applying the movement to the line traversed exists only for an observer who, keeping outside the movement and seeing at every instant the possibility of a stop, tries to reconstruct the real movement with these possible immobilities”* (Bergson, 2005, p. 337).

Accordingly, in the context of mobility, we should consider movement not as a change of states, but as a continuity or continuous transition, which cannot be divided into fixed segments, since the set of possible states during movement is much larger than in static states (Bergson, 2005, p. 341). During the transition state, it is impossible to precisely determine the moment when the subject or object transforms into another state since this transformation occurs gradually, and not by the rapid loss of previously acquired properties and the acquisition of new ones. Consequently, Bergson raises another classic philosophical question about the problem of identity and change in the context of mobility: Where is the fixed moment in time when a child becomes a man, for example? In general, Bergson considers the problem of mobility through the prism of the study of evolution,

where mobility represents both movement and progress or change in the state of being. In other words, movement is akin to evolution, and evolution is akin to movement. Bergson actively employs the concept of "mobility" to describe growth and development, contrasting it not so much with immobility but with fixity.

As later in Urry, Bergson mentions the idea of complexity, but only in the context of evolution - the more developed an organism is, the more complex its system becomes, and it has more choices for movement (Bergson, 2005, p. 122). In Urry, complexity is considered as a global phenomenon and as the close interconnection of social relations and systems. Urry emphasizes the study of the global as a system or interconnected systems (Urry, 2002, p. 7). That is, as independent, developing structures rather than chaotic accumulations. Urry's interpretation of the term links complexity to mobility and globalization.

A unique contribution to the development of the idea of mobility is made by M. Merleau-Ponty, who also examines movement through the philosophy of corporeality. Movement for him is *«displacement or change of position, even if it cannot be defined as such»* (Merleau-Ponty, 2002, p. 311). For him, movement is the ability of living or non-living things, but only when interacting with the surrounding world - movement requires a body that will be in it (and will be preserved during the entire time of movement) and a certain external reference point. Merleau-Ponty shares Bergson's opinion about the difficulty of defining the nature of movement as such - because it is still difficult to understand the effect of transition or change in a moving body. That is, due to the practically infinite set of potential "stops" and *«transitions»* between point A and B, we cannot divide the movement into parts. In addition, we are able to perceive all these intermediate states. Motion, thus, is transformed from a straight line into an active force that the object possesses. Absolute motion does not exist; it is only a property of the body that resides in it. Movement is not separated from the body that resides in it (Merleau-Ponty, 2002, p. 317). The author considered movement as the movement of the body and its ability to move. Merleau-Ponty does not use the direct term *«mobility»* (except in some cases in the opposite sense - as immobility), but he uses the term *«movement»*. That is, unlike Whitehead, we are talking about the ability to move from one point to another (movement), rather than the state of mobility itself (that is, the state of movement - motion).

J. Deleuze, like Bergson, mentions cinema in the context of movement. However, while the latter criticizes cinema for supposedly dividing time into intervals, Deleuze considers it as different types of images that are reproduced in motion in cinema (Deleuze, 1986, p. 69). But an even more significant contribution of Deleuze to the idea of mobility is the concepts of rhizome and nomadism, which, like mobility, provide an alternative to everything static. The states of mobility and nomadism

share similarities: the refusal to settle down, a dynamic process that develops independently, the rejection of fixed divisions and classifications, stable identity, and a state of constant transformation (Deleuze, & Guattari, 1987). Similar to Simmel's description of the changing cultural forms, Deleuze and Guattari describe a constant state of change, a state of mobility of both the subject and the surrounding environment. Regarding the term itself, the authors actively and casually use «mobility» and «mobile», but rather as auxiliary words rather than the main concepts under study. The authors' research allows us to examine mobility through the prism of nomadism, not only as physical movement but also as a philosophical concept.

The publications of the globalization researcher Z. Bauman can also be considered in the context of mobility. For example, his vision of «liquid modernity»: *«If orthodox sociology, born and developed under the aegis of solid modernity, was preoccupied with the conditions of human obedience and conformity, the prime concern of sociology made to the measure of liquid modernity needs to be the promotion of autonomy and freedom...»* (Bauman, 2000, p. 213). Sociology, as a phenomenon that reflects modernity, requires a change in its approach and methodology. The contrast between «solid» and «liquid» modernity depicts the development of mobility and mobile processes: *«the era of unconditional superiority of sedentarism over nomadism and the dominance of the settled over the mobile is on the whole grinding fast to a halt. We are witnessing the revenge of nomadism over the principle of territoriality and settlement. In the fluid stage of modernity, the settled majority is ruled by the nomadic and extraterritorial elite»* (Bauman, 2000, p. 13). Bauman indirectly mentions mobility in the context of identification, movement in space and bodily mobility, labor mobility, and so on. In general, Bauman's studies on globalization and the society of fluid modernity, which is dynamic and constantly changing, trace stable trends in mobility.

More modern philosophers, such as Erin Manning (2012) and Thomas Nail (2018), consider movement as the primary aspect of social, economic, and other processes. For E. Manning, movement is more than just physical movement in space. Like Deleuze and Bergson, she examines movement through the aesthetic prism of cinema and other arts. T. Nail, on the other hand, focuses on the ontology of movement and its unique history.

In the context of mobility, it is important to mention Manuel Castells and his «network society» - *«... a society whose social structure is made of networks powered by microelectronics-based information and communication technologies»* (Castells, 2004, p. 3). Such a society is built thanks to the active movement of goods, information, and people - that is, a mobile society is a network society. And such a society is not only a product of mobilities but also depends on them and their functioning. The author also actively studies the impact of technology on society,

the interaction of communication and progress (Castells, 2007). Also, in the Castells collection, the author I. Tubella, like Simmel, also considers society through the prism of the «growth of cultural forms», and similarly, like Urry clearly calls globalization a process that is associated with the active mobility of various categories: *«Globalization is about growing mobility across frontiers, mobility of goods, information, and people. Will this mobility affect collective identities? In this chapter, I will focus on the global diffusion of cultural forms through communication media, the local appropriation of these forms, and the impact of this process of globalization and localization of meanings on collective identity»* (Castells, 2007, p. 385). Thus, Castells' research makes a significant contribution to contemporary scholarship, bringing together the study of mobility, society, and globalization as interconnected factors of the 21st century.

In general, as can be seen, Zeno's aporias have still not lost their relevance, especially in modern studies of mobility and movement. Mobility studies are changing research methods themselves, and not only in a scientific format. Thanks to technical progress and mobile methods, modern content analysis is taking place in the marketing field (analysis of publications in social networks, tracking the mention of certain persons, events and phenomena), modern research on propaganda, research on the emergence of new terms and trends (especially "viral" videos and information), automation of data collection and analysis during a sociological survey of public opinion, etc.

Conclusions.

The concept of mobility is not widespread in modern historical and philosophical research in Ukraine. Despite the active research on the topics of globalization, the information world and society, mobility quite often still remains within the narrow framework of sociology, and is also widely used only as a separate name for such processes as «social mobility», «academic mobility», etc. But since the concept is quite broad and is actively used in modern Western research, it requires partial corrections of historical and philosophical vectors: as the article proves, ideas of mobility are present in many philosophers of the 20th century, which opens a separate field for new scientific research even in an interdisciplinary context.

Active use of the term "mobility" occurs only from the second half of the previous century, however, ideas that can be called mobile can be found in the works of earlier researchers - from the philosophers of life to Merleau-Ponty and Deleuze. Also, the philosophy of mobility is partially related to the philosophy of movement and the philosophy of progress, but the very idea of mobility is broader and includes concepts from both directions: both progress and physical movement but is not limited to them. Thus, the philosophy of mobility examines phenomena, events, and changes as a whole as active and dynamic processes of modernity, which are closely intertwined in global systems. Mobility acts as the ability

to move, grow and progress, but not only in a physical context, which allows you to explore the history of the development of phenomena, ideas, concepts, etc.

The conducted research is an attempt to understand the development of mobility in a historical-philosophical context and lays the foundations for further study of the evolution of mobile ideas in the history of philosophy. This allows us to consider mobility as a philosophical

concept, and not only as a sociological term, and to expand the boundaries of mobility research as a phenomenon. Thus, mobility can be further studied both in the history of philosophy, that is, to find and explore the development of mobile ideas in various philosophers of previous eras, and in philosophical studies of modern phenomena, which are not only within the scope of the study of humanities.

REFERENCES

- Bauman, Z. (2000). *Liquid modernity*. Blackwell Publishing.
- Bergson, H. (2005). *Creative evolution*. Barnes & Noble Publishing.
- Çaglar, A., & Schiller, N. G. (2018). *Migrants and city-making: Dispossession, displacement, and urban regeneration*. Duke University Press.
- Castells, M. (2004). *The network society: A cross-cultural perspective*. Edward Elgar Publishing.
- Castells, M. (2007). *Mobile communication and society: A global perspective: a project of the Annenberg research network on international communication*. MIT Press (MA).
- Merriam-Webster Dictionary*. (2023). Mobility. Retrieved from <https://www.merriam-webster.com/dictionary/mobility>
- Deleuze, G. (1986). *Cinema: The movement-image*. University of Minnesota Press.
- Deleuze, G., & Guattari, F. (1987). *A thousand plateaus: Capitalism and schizophrenia*. University of Minnesota Press.
- Lobanova, K. O. (2023). Philosophical perspectives on mobility: a comparative study of the legacy of Georg Simmel and John Urry. *Current Problems of Philosophy and Sociology*, (40), 43-50. Retrieved from <https://doi.org/10.32782/apfs.v040>
- Lucassen, J., Lucassen, L., & Manning, P. (2010). *Migration history in world history: Multidisciplinary approaches*. BRILL.
- Manning, E. (2012). *Relationscapes: Movement, art, philosophy*. MIT Press.
- Merleau-Ponty, M. (2002). *Phenomenology of perception*. Routledge.
- Nail, T. (2018). *Being and motion*. Oxford University Press, USA.
- Online Etymology Dictionary*. (2023). Progress. Retrieved from <https://www.etymonline.com/word/progress#:~:text=1590s%20in%20the%20etymological%20sense,was%20obsolete%20in%20English%2018c>
- UNHCR. (2000). The early years. (Chapter 1). In *The State of The World's Refugees 2000: Fifty Years of Humanitarian Action*. Retrieved from <https://www.unhcr.org/media/state-worlds-refugees-2000-fifty-years-humanitarian-action-chapter-1-early-years>
- Urry, J. (1995). *Consuming places*. London: Routledge.
- Urry, J. (2002). *Global complexity*. Polity.
- Urry, J. (2007). *Mobilities*. Polity.
- Veblen, T. (2009). *The theory of the leisure class*. Oxford University Press.
- Whitehead, A. N., & Griffin, D. R. (1978). *Process and reality: An essay in cosmology*.

Thanatocentricity of 'Russian World' in the Hannah Arendt's Optics

UDC: 130.2+304

DOI: <https://doi.org/10.15421/172347>**Shevtsov Serhii**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0002-2187-5936>, ulysses1967@gmail.com*Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)***Abstract**

Actuality of the topic is due to the civilizational challenges that Ukraine has faced as a result of the full-scale Russian invasion from February 24, 2022, as well as the need to understand the worldview foundations of the long war between Ukraine and Russia. **The goal** is to articulate the signs of thanatocentricity of 'Russian World' through the H. Arendt's ideas as one of the first researchers of phenomenon of totalitarianism.

The results of the study are, firstly, the designation of the two poles of the concept "Russian world" – technocratic, represented by the views of Russian methodologists (P. Shchedrovitsky, etc.), where "Russian world" is a network structure of large and small communities that think and speak Russian, and religiously-mythological (O. Dugin), where "Russian world" is the messianic idea of the center of struggle between tellurocratic anti-globalism and thalassocratic globalism. Secondly, the outline of the implementation mechanisms of the realization of the "Russian world", where the technocratic pole is represented by the moderate-bureaucratic proposals of S. Pereslegin and S. Gradirovsky, and the religious-mythological pole is represented by the radical-bureaucratic proposals of T. Serhiitsev. Thirdly, imperialism is shown in its worldview (forceful subjugation of others), anthropological (an official person as a bearer of certain values and meanings), political (struggle against dissent) aspects. Fourthly, resentment is considered as an inferiority reduced to a moral system. Fifthly, the mass phenomenon is articulated as a consequence of the total de-subjectivation and de-axiologisation of the population. Sixthly, the facets of ideology as a manifestation of the instrumentalization of culture are outlined. Seventhly, propaganda is clarified as a powerful lever of influence on the consciousness of citizens, forcing it to function within binary oppositions (us / them, own / others, etc.). Eighthly, possible options for the application of totalitarian practices within the "Russian world" are indicated.

The **conclusions** show that the thanatocentricity of the "Russian world" is due to its depersonalization and fascination with death, and therefore its manifestation within Ukraine is ontocide. Based on this, the problem of overcoming desubjectivity at the personal, interpersonal, domestic, and foreign political levels is considered a civilizational challenge.

Keywords: imperialism, resentment, mass, ideology, propaganda, practice, subjectivity

Танатоцентричність «руського мира» в оптиці ідей Ханни Арендт

Шевцов Сергій*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)***Анотація**

Актуальність теми обумовлена тими цивілізаційними викликами з якими Україна зіштовхнулася у результаті повномасштабної російської навали з 24 лютого 2022 р., а також необхідністю осягнення світоглядних підвалин тривалої війни між Україною та Росією. **Метою** є артикуляція ознак танатоцентричності «руського мира» крізь призму ідей Х. Арендт, яка була однією з перших дослідниць феномену тоталітаризму.

Результатами дослідження є, по-перше, позначення двох полюсів концепту «руський мир» – технократичний, представлений поглядами російських методологів (П. Щедровицький та ін.), де «руський мир» – мережева структура великих та малих спільнот, які мислять та розмовляють російською мовою, та релігійно-міфологічний (О. Дугін), де «руський мир» – месіанська ідея осередку боротьби телуократичного антиглобалізму та таласократичного глобалізму. По-друге, окреслення імплементаційних механізмів втілення «руського мира», де технократичний полюс представлений помірно-бюрократичними пропозиціями С. Переслегіна та С. Градіровського, а релігійно-міфологічний – радикально-бюрократичними пропозиціями Т. Сергіїцева. По-третє, показаний імперіалізм у світоглядному (силове підкорення інших), антропологічному (людина-чиновник як носій певних цінностей та смислів), політичному (боротьба з інакомисленням) аспектах. По-четверте, розглянутий ресентимент як неповноцінність, що зведена у систему моралі. По-п'яте, артикульований феномен маси як наслідок тотальної десуб'єктивації та деаксіологізації населення. По-шосте, окреслені грані ідеології як прояву інструменталізації культури. По-сьоме, з'ясована пропаганда як вагомий важіль впливу на свідомість громадян, примушуючи її функціонувати у межах бінарних опозицій (ми / вони, свої / чужі тощо). По-восьме, позначені можливі варіанти застосування тоталітарних практик у межах «руського мира».

У **висновках** наведено, що танатоцентричність «руського мира» обумовлена його деперсоналізованістю та зачарованістю смертю і тому його прояв у межах України – це онтоцид. Виходячи з цього, цивілізаційним викликом уявляється проблематика подолання десуб'єктності на персональному, міжособистісному, внутрішньо- та зовнішньополітичному рівнях.

Ключові слова: імперіалізм, ресентимент, маса, ідеологія, пропаганда, практика, суб'єктність

Стаття надійшла / Article arrived: 08.05.2023

Схвалено до друку / Accepted: 12.06.2023

Вступ.

У далекому майбутньому, якщо воно, сподіваємось, буде можливим, події першої третини ХХІ ст. неминуче стануть предметом інтересу фахівців різних галузей – істориків, філософів, соціологів, психологів тощо – це і друга після Карибської кризи 1962 р. загроза застосування ядерної зброї, і один з перших конфліктів, в якому важливу роль відіграють сучасні інформаційні технології, і парадоксальне відродження минулого, яке певний час вважалось остаточно похованим під уламками Берлінської стіни як своєрідним завершенням Холодної війни. Але позначений вище науковий інтерес саме через певну часову відстань буде і більш об'єктивним, і більш всебічним, і, безумовно, відстороненим. Ми ж перебуваємо в епіцентрі подій і у певному сенсі є безпосередніми свідками своєрідної жакливної соціальної магії, де сучасні російські великовікові «волхви» не лише ексгумували, а й оживили соціокультурний труп тоталітаризму і він має можливість транслювати свої застарілі дискурси, майстерно використовувати власні софістичні прийоми, а головне – продукувати енергію страждання, болі, жахів, смерті – те, чим накрив українську землю «русский мир», починаючи з 24 лютого 2022 р.

Мій текст є не стільки його викриттям (він сам за себе каже власними діями), скільки певним рухом у горизонті складних питань, рішення яких виходить за межі компетенції однієї людини. Ми дійсно опинились перед екзистенціальними викликами – чи вистачить сил, ресурсів вистояти, вижити, перемогти? – і відповіді на ці питання не стільки в дискурсивній, скільки у перформативній площині. Але їх вирішення актуалізує цивілізаційні виклики – якою бути Україні в майбутньому, у чому полягає наша суб'єктність у геополітичному та культурно-онтологічному сенсі, тобто що саме Україна здатна запропонувати сучасному світові?

Ступінь наукової розбленості.

Війна проходить на різних рівнях і війна за смисли, цінності є також простором зіткнення з ворогом. І тут філософія виходить за межі своєї суто академічної сфери. Спостерігається те, що можна назвати феноменом «публічного інтелектуала» (Ясна, 2021). У контексті війни з Росією я б виділив три проблемних блоки.

Перший блок пов'язаний з самою генезою цього конфлікту – у чому полягає його природа? І на це спрямовані міркування С. Дацюка (Дацюк, 2015), А. Баумейстера (Баумейстер, 2022), В. Кебуладзе (Кебуладзе, 2023), Т. Лютого (Лютий, 2022). В огляді С. Блиндарук (Блиндарук, 2023) надається історіографічний матеріал, присвячений російсько-українському конфлікту з 2014 по 2022 рр., що нараховує двісті тридцять шість статей. К. Сілантьєва-Папп розглядає як гібридна війна проти

України представлена в сучасному російському науковому дискурсі (Сілантьєва-Папп, 2019, с. 211–217). Історичні передумови агресії Росії проти України та пов'язані з цим сучасні виклики містяться в колективній монографії за редакцією П. Гай-Нижника (2016).

Другий блок містить ідеї стосовно того, що саме Україні потрібно робити задля перемоги. І тут позначу монографію В. Горбуліна (Горбулін, 2020), статті С. Яремчука, В. Дияка, К. Тушко (2023), О. Кулика (2022) тощо. Окремо хотів би відмітити жваву й аргументовану полеміку вітчизняних мислителів з західними, зокрема з ідеями Ю. Габермаса (Habermas, 2022) – Є. Бистрицького та Л. Ситніченко (Бистрицький, Ситніченко, 2022), А. Єрмоленка (2022) тощо.

Третій блок спрямований у майбутнє. І тут можна побачити спеціалізовані дослідження. Так, відбулась фахова дискусія стосовно політичних, економічних, структурних наслідків російської агресії з обговоренням майбутнього країни (Фахова дискусія, 25 квітня 2023). Також можна побачити міркування В. Єрмоленка спрямовані на бачення країни у майбутньому (Єрмоленко, 2022). Фахівці Українського інституту майбутнього надрукували матеріал щодо того, як нам не втратити свій світ після війни (Як не втратити післявоєнне майбутнє, 24 квітня 2023) тощо.

Мета статті – артикуляція ознак танатоцентричності «русского мира» крізь призму ідей Х. Арендт, яка була однією з перших дослідниць феномену тоталітаризму. На мій погляд, саме у зв'язку з подіями, що розпочались з 24 лютого 2022 р., авторитарний за фактом режим В. Путіна набуває ознак тоталітарності і через це має історіософську спрямованість до смерті.

Результати дослідження.

«Русский мир» є соціально-інженерним конструктом, який має, з одного боку, концептуальну складову, що обґрунтовує ідеологію цього явища, з іншого, імплементаційну складову у вигляді деяких заходів для втілення цієї ідеології. Що стосується концептуальної складової «русского мира», то тут потрібні ще більш ґрунтовні дослідження і історико-філософської, і філософсько-історичної спрямованості, але у межах даної статті я позначу лише два полюси – технократичний та релігійно-міфологічний. Такий розподіл має умовний характер, суть якого в тому, що технократичний полюс відображає той факт, що в основу «русского мира» покладається певна науко-прагматична ідея, а релігійно-міфологічний полюс містить певну месіанську ідею. При цьому, і науково-прагматичний підхід може набувати своєрідного месіанства, і релігійно-міфологічний у свою чергу мати власну прагматику.

Отже, технократичний полюс визначається ідеями Московського методологічного гуртка і безпосередньо

П. Щедровицького та його найближчого кола. У статті «Русский мир и транснациональное русское» (Щедровицький, 2000) «русский мир» визначається, як мережева структура великих та малих спільнот, які мислять й розмовляють російською мовою. Тобто «русский мир» не обмежується територією РФ, де, на думку автора, мешкає лише біля половини «русского мира», а останні розсіяні по світу. У цьому контексті російська мова є, так би мовити, *conditio sine qua non* – необхідною, але недостатньою умовою цього концепту. Мережевий характер «русского мира» походить, з точки зору П. Щедровицького, саме зі складності сучасних трансформаційних процесів, фундамент яких – перехід від моделей екстенсивного розвитку (це різноманітні ієрархічні структури – родина, бізнес-корпорація, держава тощо) до можливих моделей інтенсивного розвитку (це різноманітні мережеві структури на кшталт чисельних діаспор, трансрегіональних об'єднань, стратегічних альянсів країн тощо). Інакше кажучи, під економічним кутом зору на перший план виходять не об'єми виробництва та рівень забезпеченості споживання, що було притаманно індустріальній та постіндустріальній культурам, а здатність керувати глобальним виробництвом, тобто складність, стратегічність, креативність, інноваційність мислення – це те, що здатні генерувати майбутні суспільства знання. У цьому контексті П. Щедровицький вважає, що збирання «русского мира» саме як мережевої структури повинно відбуватись дипломатичним шляхом або, скажімо, шляхом «м'якої сили», оскільки екстенсивний, силовий сценарій, на кшталт сербського, вже не працює в сучасних умовах.

Релігійно-міфологічний полюс представлений неоевразійським проектом О. Дугіна (2014), в якому знайшли притаманні російській культурі теми пошуків Бога, російського народу як «убогого», тобто такого, який перебуває під заступництвом Бога, більш того, російського народу як носія Бога, Москви як Третього Риму тощо. У О. Дугіна фактично «русский мир» є серцевиною боротьби телурократичного антиглобалізму з таласократичним глобалізмом колективного Заходу на чолі зі Сполученими Штатами Америки. Мета цієї боротьби – реалізація месіанського за задумом центристського «третього шляху», що долає межі капіталізму та комунізму, як такі що залишаються у минулому, у горизонті формування геополітичної осі Москва-Тегеран-Делі-Пекін. Ідеалом людини цього проекту є євразієць, як сильна, пасіонарна, здорова, красива людина, а російський народ є імперсько-утворюючим. Месіанський характер цього проекту підкреслюється тим фактом, що у документальній кінострічці «Світопорядок 2018» В. Путін стверджує, що Росія має ті незаперечні переваги над іншими країнами завдяки тому, що вона на відміну від них безпосередньо керується Богом.

Позначені два концептуальні полюси концепту «русского мира» повинні мати і своєрідні механізми втілення. Я переходжу до них і саме тут зустрічаються достатньо цікаві речі, як з точки зору розкриття потенцій цього концепту, так і з різноманітних дослідницьких точок зору від філософів та соціологів, з одного боку, та психоаналітиків й психіатрів, з іншого.

Імплементативна складова умовно технократичного крила «русского мира» спостерігається у бесіді С. Градіровського та С. Переслегіна, які у власній співбесіді (Градіровський, Переслегін, 2003) визначають «русский мир» не як феномен, а лише як завдання саме через низку внутрішніх суперечностей російського світу: це – бінарність емігрантського та іммігрантського рухів, контроверсійне ставлення до радянського періоду Росії, відсутність ефективних гуманітарних механізмів збирання тощо. Торкаючись останніх, автори міркують про фундаментальну «кризу Заходу» і на цьому тлі висловлюють думку, що Росії вдасться відтворити цей механізм імплементації, як саме *соціокультурної переробки* (підкреслено мною – С.Ш.) традиційного населення та власного ядра у бік тензорної – багатомірної, матричної – ідентичності. Дуже цікаво саме з точки зору технократичної спрямованості концепції «русского мира» російських методологів використання метафори «соціального теплового двигуна» як певної транснаціональної корпорації, що переробляє різноманітні ідентичності. І у цьому контексті С. Переслегін підкреслює, по-перше, що у Росії є величезний досвід подібної переробки ідентичностей, по-друге, що чинити опір подібній переробці небезпечно (як висловився на російському телебаченні один великовіковий естрадний блазень «нравится, не нравится, Россия расширяется»).

Імплементативну складову релігійно-міфологічного крила «русского мира» розглянемо на прикладі тексту Т. Сергійцева «Что Россия должна сделать с Украиной» (2022). Тут одразу спостерігається, що автору вже не до семантичних нюансів й тонкощів. Він каже про Росію як лідера глобального процесу деколонізації, як останнього рятівника цінностей Старого Світу, які опинились зрадженіми сучасною Європою. Виходячи з цього, Україна, як «західний антиросійський проект» повинна бути ліквідованою (а країна, яка підлягає денацифікації, на думку Т. Сергійцева, не може бути суверенною) через різноманітні заходи денацифікації й демілітаризації: знищення ВСУ, знищення інформаційної, освітньої інфраструктури, люстрація, формування органів народного самоуправління та денацифікації тощо. Більш того, Т. Сергійцев відмовляє Україні навіть в назві. Позначений процес він характеризує, як справжню деколонізацію, яка повинна відбутись протягом одного або кількох поколінь. Що ж, його текст буде цікавим не лише

філософам, соціологам, психоаналітикам, а в першу чергу – юристам у майбутніх судових справах.

Отже, виходячи з позначеної розмітки «русского мира» у концептуальному та імплементаційному смислах, я хотів би поглянути саме на танатоцентричність цього концепту крізь коло понять, які належать філософським розвідкам у межах феномену тоталітаризму Х. Арендт (2005), а саме: імперіалізм, ресентимент, маса, ідеологія, пропаганда, соціальна практика, але перш за все позначу, що таке танатоцентричність.

Як відомо, «танатос» являє собою культурно-онтологічний концепт, який разом з «еросом» встановлює бінарну опозицію. Якщо «ерос» є потягом до життя, до створення, до миролюбності, до метафізики, до влади, до Бога, то «танатос» є протилежністю – потягом до смерті, до знищення, до агресії, до формалізму, до пригнічення, до релігійного фанатизму. Танатоцентричність «русского мира» і полягає у цьому постійному потязі до формальності, до не просто пригнічення, а й агресії, знищення, смерті і також до релігійного фанатизму. Поглянемо на все це більш детально, використовуючи оптику ідей Х. Арендт (2005).

Першим фактором танатоцентричності «русского мира» я бачу імперіалізм у вигляді соціального явища та концепту. Х. Арендт пов'язує імперіалізм як соціальне явище з колоніальною експансією, де Росія, як і Німеччина, на відміну від Нідерландів, Великобританії, Іспанії тощо, є континентальною імперією, поширення якої відбувалось в першу чергу за рахунок захоплення найближчих територій.

Імперіалізм як концепт містить низку аспектів і першим є світоглядний. Імперіалізм як світоглядна установка спрямована на загарбницьке, силове підкорення інших територій. І тут ми бачимо, якщо Німеччина після поразки у Другій світовій війні здобула урок, зробила певні висновки, то Росія після поразки у Холодній війні не провела жодної роботи з помилок і навпаки, опинилась певним чином в ситуації ресентименту (про це трохи пізніше), який наклав Німеччину після поразки у Першій світовій війні. Той факт, що в Росії ось ця імперська екстенсивна світоглядна установка зберігається, свідчить відомий вислів В. Путіна про те, що Російська Федерація не має ніяких меж. І тому до України відношення суто імперське, що виразив Т. Сергійцев в тезі, що процес денацифікації України Росією не передбачає союзників, оскільки це «сугубо русское дело» (Сергійцев, 2022). Той історичний етап, в якому ми перебуваємо, має низку назв з позначкою «пост-» – постмодернізм, постколоніалізм, посткапіталізм тощо. Але тут головним є наступне – екстенсивний розвиток людства, на якому базувалась світова економіка, починаючи з власної появи, зайшов у глухий кут саме після завершення Холодної війни. Серед трьох світоглядних установок,

сформованих у Новому часі зусиллями європейських інтелектуалів (раціоналісти, емпірики, просвітники, класики, романтики), які стикнулись у XX ст. – націоналістична (Німеччина), інтернаціоналістична (Радянський Союз), ліберально-демократична (США, Великобританія), перемогла остання. Але ж її перемога містила в собі певний парадокс – фундаментальна зміна вектору з екстенсивного на інтенсивний, що зараз і відбувається. РФ, при цьому, зберігає в собі цю установку на екстенсивне поширення і навіть в концептуальному смислі суперечить тій же версії «русского мира», яку висловив П. Щедровицький.

Далі, антропологічний аспект концепту імперіалізму. На думку Х. Арендт, імперіалізм породжує специфічний тип людини – чиновника як носія вищої ідеї, який має право стверджувати новий порядок, керувати, спираючись не тільки на певні юридичні норми, які можуть заважати волі чиновника, скільки на власноручні декрети. В. Путін як авторитарний лідер може і не має таких харизматичних якостей та ораторських здібностей, які були притаманні А. Гітлеру, Ф. Кастро, але при цьому він має вагомий досвід ось такої апаратної праці, нехтувати яким при оцінці його дій, з моєї точки зору, не слід. Ми бачимо як за двадцять три роки була побудована жорстка ієрархічна система, яка спирається на російську культуру, має потужну підтримку серед певних верств населення і компенсує відсутність харизматичних та ораторських здібностей свого лідера. І якщо звернутись до текстів С. Градіровського з С. Переслегіним (2003) та Т. Сергійцева (2022), пов'язаних з імплементацією «русского мира», то в них багато уваги приділяється не творчій або еротичній, а саме бюрократичній – танаталогічній за сутністю – складовій.

Нарешті, політичний аспект імперіалізму. Імперіалізм веде різноманітну боротьбу з інакомисленням. Зсередини сучасної Росії, не секрет, реальна опозиція або інша точка зору, якщо не ліквідована, то знаходиться в складному стані – хтось вбитий (Г. Політковська, Б. Немцов тощо), хтось знаходиться за ґратами (О. Навальний, І. Яшин, В. Кара-Мурза тощо), хтось змушений покинути межі РФ (І. Пономарьов, Є. Альбац, Т. Ейдельман тощо), когось оголошено іноземним агентом: засоби масової інформації (Голос Америки, телеканал «Дождь», Радіо Свобода, Meduza тощо), фізичні особи (дуже величезний перелік з представників різноманітних професій від журналістів до релігійних діячів), незареєстровані громадські об'єднання (ОВД-Инфо, Голос, Весна тощо). Позначена на початку війни (СВО, за висловом В. Путіна та його режиму) денацифікація України має ту ж танатоцентричну спрямованість – знищення «Іншого» як такого. За Т. Сергійцевим, денацифікація повинна реалізовуватись різноманітними механізмами ідеологічних й фізичних репресій. При цьому, ідеологія самого денацифікатора

у чомусь нагадує дружину Цезаря – вона не може заперечуватись винною стороною (Сергійцев, 2022).

Другий фактор танатоцентричності «руського мира» – ресентимент, як не просто певне озлоблення, злопам'ятність, обурення, почуття ворожості до того, хто вважається причиною невдач або ворогом, це, як помітив С. Дацюк, певна неповноцінність, зведена у систему моралі. Сучасна Росія відчуває ресентимент до США, НАТО, постмодерністської версії демократичних свобод (якою західна культура не вичерпується). Коріння цього ресентименту не лише у поразці у Холодній війні, проблема значно глибше у тому числі й в історичній проекції також. У геополітичному вимірі російського ресентименту Україна, на думку того ж Т. Сергійцева, є «інструментом Заходу у знищенні Росії» (Сергійцев, 2022). Це достатньо «цікава» точка зору. Якщо її перефразувати, то форпостом знищення країни, яка сьогодні має найбільшій у світі ядерний боєзапас («хрен вам мы его уменьшим», за висловом В. Путіна), стає країна, яка цілковито відмовилась від власної ядерної зброї.

Тобто, безумовно, коріння такого бачення лежать в іншій, мабуть у чомусь психоаналітичній, площині. Плюс до цього, своєрідна геополітична софістика, де лідер країни-агресора, з одного боку, постійно нагадує світові про можливість застосування ядерної зброї, а з іншого, каже про відсутність превентивного ядерного удару, лише у відповідь, після чого Росія, як жертва агресії попадає в рай, а всі інші «здохнуть» без каяття. Культуролог М. Ямпольський називає сучасну Росію «країною, де переміг ресентимент», позаяк всі в Росії – від Путіна до звичайного стрілочника – є носіями цього озлоблення і якщо для президента країни – це невизнання Росії у якості важливого сучасного гравця на світовій геополітичній арені, то для рядового обивателя – безпорадність перед лицем поліції, чиновників, судів та бандитів, і так склалося, що ці два ресентименти резонують між собою (Ямпольський, 2014).

Третій фактор танатоцентричності «руського мира» – «маса», як новий суб'єкт історії, притаманний саме XX ст. Одним з перших його зафіксував Х. Ортега-і-Гассет (Ортега-і-Гассет, 1965). Маса відрізняється від натовпу. Якщо натовп являє собою сукупність озлоблених, скривджених, роздратованих індивідів, позбавлених соціальних зв'язків і не здатних до регулярного спілкування, то маса – це своєрідний наступний крок подальшої тотальної дезінтеграції населення, відсутності спільних інтересів, принципової нездатності до об'єднання, байдужості до аргументації, несприйняття диференціації, складності умов людського існування і на цьому тлі розуміння лише однієї мови – мови сили та того, хто її уособлює – вождя. Для іспанського філософа маса – феномен, що виникає внаслідок Першої світової війни.

Як відомо, В. Путін розглядає розпад Радянського Союзу як величезну катастрофу XX ст. І за такою логікою маса виникає наприкінці минулого століття внаслідок цього розпаду. Але така оцінка свідомо чи несвідомо ігнорує важливі обставини, завдяки яким ми маємо справу з більш складним процесом. Справа в тому, що сама континентальна імперія як утворення має внутрішні можливості для продукування феномену маси. Притаманна континентальній імперії соціальна практика депортації народів працює саме на це, тому що люди втрачають зв'язки, власні коріння, вимушені жити у стані невизначеності. Це спостерігалось і під час існування Радянського Союзу, де можна виділити дві фази: перша – депортаційна – низка хвиль депортації, фактично з 1918 р., але найбільш інтенсивно з 1930-х рр. по 1953 р.; друга – реабілітаційна – відновлення автономії та повернення народів – з 1956 по 1991 рр. І залишення рідних місць, і повернення до них – складний процес. Люди втрачають звичайні місця існування, починають обживати й пристосовуватись до нових, а потім знову повертаються туди, де їх не було протягом кількох поколінь – все це пов'язано з психологічними й екзистенціальними кризами. Сьогодні внаслідок російської агресії ми бачимо вимушене зростання міграційних процесів – люди відриваються від власних домівок, мігрують всередині країни в інші області, за межами країни в інші держави.

У контексті феномена маси фігура вождя є ключовою, оскільки саме через нього маса є здатною відчувати власну силу, значущість, здатність вершити історію, змінювати світ тощо. У цьому сенсі потужний рейтинг підтримки В. Путіна у російському суспільстві саме тому, що йому вдалось відчувати, зрозуміти й відповісти на певні запити суспільства щодо сильної волі. Як помітив одного разу Е. Радзінський у лекції, присвяченій революційним подіям у Франції та Росії, якщо французам вдалось вбити власного монарха не лише фізично, а й метафізично і через те перейти від монархії до республіки, де ключова роль належить саме інституціям, то Росія вбила царя лише фізично, але залишила в собі ось цей потяг до сильної особи, до господаря, а не до інституцій та закону. Життя за поняттями є танатоцентричним через власну кримінальну підкладку і протилежним життям за законом. Тому, те, що для російських обивателів «спецоперація» і збирання споконовічно російських земель, то для громадян України – національно-визвольна боротьба.

Четвертим фактором танатоцентричності «руського мира» є імперська ідеологія. З одного боку, в сучасній Росії експліцитно подібна ідеологія відсутня, а з іншого, – імпліцитно вона присутня на різних рівнях. І в першу чергу подібна ідеологія виникає як своєрідний результат того, що можна назвати інструменталізацією культури: діюча влада використовує певний набір ідей, які, через те, що

лунають з різних ЗМІ, створюють певний наративний простір, у межах якого відбувається символічний вплив ідей на свідомість пересічного громадянина.

Ще один складний шар – це кореляція між культурою у вигляді літератури, філософії, мистецтва та соціальними подіями. Скажімо, хтось вважає, що існуючий російський режим є суто путінським, а так звана висока культура тут ні при чому. Але ж, можна пригадати вплив поглядів І. Канта, Г. В. Ф. Гегеля, І. Г. Фіхте, братів Шлегелей тощо на імперські настрої німців, вплив творів В. Шекспіра, Дж. Вінтропа, Е. Гіббона, Р. Кіплінга, А. Конан Дойла тощо на імперські амбіції британців, творів Б. Франкліна, А. де Токвіля, Т. Пейна, Р. В. Емерсона тощо на імперські настрої США. Безумовно, у цьому випадку йдеться не стільки про причинно-наслідковий, скільки про його складний символічно-аксіологічний характер впливу. Інакше кажучи, ми маємо справу не з лінійною кореляцією, а виразною, так би мовити, пластичною. Твір як такий – літературний, музичний, образотворчий – належить лише сфері естетики. Таким чином, твір будується за власними естетичними законами, правилами, а вплив цього твору на свідомість людей, має відношення до соціального, ціннісного, міфічного виміру культури.

Коли людина розвивається, то позитивний елемент сумніву, рефлексії, є так чи інакше обов'язково присутнім. Коли людина вважає себе розвинутою краще, ніж інші, то це вже – велика спокуса, з якої і може початись її певне падіння. Оспівувати власну країну є цілковито природним для митців і це, так би мовити, одне. А ось вважати, що власна країна має перевагу над іншими країнами, позаяк ближче до Бога, і через те нібито має право нав'язувати власну волю, втручатись у внутрішні справи других країн, це – зовсім інші речі.

У старця Філофея в листах до дяка Місюрі та князя Василя III ідея Москви як Третього Риму пролунала, але не була там головною. Однак потім саме вона починає оволодівати умами і стає ідеологією російського самодержавства. Ні події 1917 р., ні події 1991 р. не змогли подолати цю ідею у якості певного культуруотворюючого механізму, вона ця ідея, як певний культуруотворюючий механізм, не була подолана, вона набула власної трансформації, але зберегла свою есхатологічну й месіанську спрямованість.

У сучасному протистоянні Росії та колективного Заходу можна побачити практично двохсотрічне протистояння західників та слов'янофілів стосовно тих чи інших цивілізаційних шляхів. Для сучасних «родіонів раскольникових» те, що вони називають СВО, є простором доведення собі, що вони як і раніше є не тремтячими тварюками, а мають наполеонівське право вказувати іншим як жити. Поруч з ними сучасні «акакії акакійовичи», які змінили шинелі титулярних радників на військові бушлати та насиллям і мародерством компенсують свій комплекс «маленької

людини». В істеричності Чичеріни проступають лики тургенівських панночок. У дугінському неоевразизмі є щось від екстатичності секти хлістів. Маріуполь, Севєродонецьк, Мар'їнка, Бахмут, Рубіжне, Попасна, Волноваха, Лиман, Ізюм – наочні свідки того, як четвертий уїтраор – всеросійський демон державності з андрєєвської «Рози світу» рясно живиться енергією людських страждань. А сучасні «петри чаадаєви», знову ж таки, або вбиті, або за ґратами, або мають тавро «іноагенту».

П'ятий фактор танатоцентричності «русского мира» – масова пропаганда, яка у сукупності позначених факторів, має вирішальне значення, позаяк формує особливий тип свідомості, позбавлений необхідності самостійно й критично мислити. Те, що відбувається у сфері російської пропаганди має у чомусь безпрецедентний характер, оскільки тут задіяні фактично всі інформаційні важелі – телебачення, радіо, періодичні видання, інтернет, де працює одна з потужніших плеяд пропагандистів, яка систематично і для найбільшої ефективності у прайм-таймі створює низку бінарних опозицій – «ми / вони», «свої / чужі», «друзі / вороги», «Росія – велика держава й останній оплот традиційних європейських цінностей / Україна – недодержава з нацистською, бандерівською ідеологією». Ідеологічна обробка населення здійснюється через різноманітні реверсивні філософсько-історичні наративи, звернені на радянське минуле – наукові, технічні, спортивні досягнення, але головне: Росія – країна переможець у Другій світовій війні (низка масових акцій «безсмертний полк», а також кінострічок, заснованих на подорожі у часі – «Ми з майбутнього» тощо). Для з'ясування того, що в сучасній Росії відбувається в інформаційному плані С. Гурієв та Д. Трейсман запропонували концепт «інформаційна диктатура» або «спін-диктатура» (Гурієв, & Трейсман, 2023), як диктатура обману й страху водночас. Скажімо, експліцитно цензура заборонена, але імпліцитно вона присутня у вигляді чисельних стоп-листів на телебаченні, радіо, заборони називати спецоперацію війною, включення різноманітних діячів культури у список іноземних агентів тощо.

Нарешті, шостим фактором танатоцентричності «русского мира» є практика тоталітарного режиму. Відомо, що тоталітаризм розподіляє людей на три категорії: перша – свідомо діючий авангард з певними надлюдськими повноваженнями; друга – так званий матеріал, який належить переробці в однорідну масу, що виконує власне призначення; третя – ті, хто повинен бути ліквідованими через власну невідповідність певним нормам. Україна та її громадяни – саме такі для путінського режиму. Т. Сергійцев у власній статті (Сергійцев, 2022) концептуалізував особливості цієї практики. Безумовно, найбільш виразним проявом практики тоталітаризму є концтабори. Їх поки ще немає, але тоталітарний вимір путінського режиму

ще не розгорнув власні потенції (як він зазначав сам у «Світопорядку 2018» «ми вміємо грати в довгу гру»). На цьому тлі дуже симптоматичними є заклики деяких російських пропагандистів до подібних речей і у якості прикладу можна пригадати С. Мардана, журналіста «Комсомольської правди», який пропонував організувати концтабір у Запоріжжі.

Танатоцентричність «руського мира» є наслідком його неусуненої деперсоналізованості. Людина, особистість у межах «руського мира» не є самоцінністю, проте лише «гвинтиком» здійснення загальних механізмів позаісторичного, надособистісного закону, де, скажімо, марксистське провіщення майбутнього комуністичного суспільства перетворилось у дугінське провіщення геополітичного проекту неоевразійства, в якому він, як мінімум стилістично, бачить себе його пророком. Далі, танатоцентричність «руського мира» полягає у певному редукціонізмі або спрощеному баченні світу без складнощів й напівтонів. З одного боку, О. Дугін пише про складну багатовекторну євразійську стратегію російської зовнішньої політики (Дугін, 2014), яка дистанціюється від монополярного світу на чолі з США та, водночас, від ізоляціонізму, націоналізму, реанімації «радянського проекту». А з іншого, В. Путін стверджує, що Росія не має меж, демонструючи міфічність своєї власної точки зору, і виконуючи у цьому контексті своєрідну функцію символічного чоловіка. і порушення міжнародних правил й законів. Повертаючись до О. Дугіна, то у 2014 р. під час стриму на youtube-каналі він саме як «професор» закликав «вбивати, вбивати і вбивати, і ніяких розмов не може бути». Танатоцентричність «руського мира» полягає в його принциповій подвійності, яка буде деконструювати цей концепт зсередини: з одного боку, російська еліта, яка постійно намагається стати частиною західного світу, а з іншого, – звичайний народ, якого, як і раніше, системно й методично привчають ненавидити все інше.

І, нарешті, танатоцентричність «руського мира» містить у собі імпліцитну зачарованість у смерті. У статті, присвяченій магічному більшовизму

А. Платонова, О. Дугін оспівує, з одного боку, «червону смерть», яка має здатність створювати з людського об'єкта суб'єкта, а з іншого, – душу, чий справжній аромат ближче до порожніх нутрощів порожнистої земляної тягачої і безглуздої трубки (Дугін, 1999).

Танатоцентричність «руського мира» на мою думку дуже яскраво виразив філософ й культуролог М. Епштейн, позначивши те, що Росія коїть в Україні з 2014 р. онтоцидом (Епштейн, 2022) або знищенням буття як такого, що включає, з одного боку, геноцид – знищення людей, а з іншого, екоцид – знищення життєвого середовища.

Висновки.

Танатоцентричність «руського мира», його тяжіння до тоталітарних форм існування нагадує мені шварцівського дракона, який змінює обличчя, але не змінює власної сутності. А як відомо, під час битви з драконом важливо не перетворитись у нього. Тому цей текст не стільки «про них», скільки «для нас». У метафоричному сенсі цивілізаційною перемогою України є подолання в собі самих насіннь цього дракона тоталітарності. Серед позначених шести факторів – імперіалізм, ресентимент, маса, ідеологія, пропаганда, практика, – на мою думку, перші три встановлюють певне субстанційне ядро танатоцентричності, а інші три – її функціональні обрії. Саме субстанційне ядро визначає власні функціональні прояви – ідеологію, пропаганду, практику. Мені уявляється, що основу позначеного субстанційного ядра – імперіалізм, ресентимент, маса – складають наступні культуруотворюючі механізми: по-перше, експансивність як волевое розповсюдження ззовні, по-друге, десуб'єктність як відмова від відповідальності, по-третє, деаксіологічність як знецінення. Серед цих трьох ресентиментальна складова танатоцентричності або десуб'єктність, безумовно, є найбільш складною саме через витонченість її дії. Здобуття суб'єктності на персональному, міжособистісному, внутрішньополітичному та зовнішньополітичному рівнях – важка праця на шляху до нашої цивілізаційної перемоги.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Арендт, Х. (2005). *Джерела тоталітаризму*. Київ: Дух і Літера.
- Бистрицький, Є., & Ситніченко, Л. (2022). Філософія і дискурс війни. Конфлікт світів як межа комунікативної теорії Юргена Габермаса. *Філософська думка*, 3, 64–82. DOI: <https://doi.org/10.15407/fd2022.03.064>
- Блиднарчук, С. (2023). *Анатомія російсько-українського конфлікту (2014–2022 рр.) в епоху гібридних війн*. НАБУ імені В.І. Вернадського. Відновлено з <http://www.nbu.gov.ua/node/5937>
- Війна з Росією та дорослішання України. *Дебати Сергія Дацюка та Андрія Баумейстера*. (2022, Грудень 4). Відновлено з https://www.youtube.com/watch?v=T_pYCiG5mNk
- Війна почалася навіть не у 2014 році, а щойно виникла Російська імперія. Інтерв'ю з Тарасом Лютим. (2022, Жовтень 25). *Інтернет видання «Лівий берег»*. Відновлено з https://lb.ua/culture/2022/10/25/533630_taras_lyutyi_viyna_pochalasya_navit.html
- Война и философия. *Идеология выжженной земли. Беседа Александра Гениса и Михаила Эпштейна на Радио Свобода*. (2022, Червень 27). Відновлено з <https://www.svoboda.org/a/voyna-i-filosofiya-mihail-epshteyn-ob-ideologii-vyzhzhennoy-zemli/31911748.html>

- Гай-Нижник, П. (наук. ред.). (2016). *Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики*. Київ: «МП Леся».
- Горбулін, В. (2020). *Как победить Россию в войне будущего*. Киев: Брайт Букс.
- Гурієв, С., & Трейсман, Д. (2023). *Спін-диктатори. Як змінюються обличчя тиранії в XXI столітті*. Київ: BookChef.
- Дацюк, С. (2015). Семантическая война против путинской России. *Хвиля*. Відновлено з <https://hvylya.net/uk/analytics/61460-semanticeskaya-voyna-protiv-putinskoj-rossii>
- Дугин, А. (1999). *Магический большевизм Андрея Платонова*. Відновлено з <http://imperium.lenin.ru/Lenin/18/platonov.html>
- Дугин, А. (2014). *Евразийский рывок России*. М.: Алгоритм.
- Єрмоленко, А. (2022). Маємо не домовлятися, а чинити опір. *Видання Gazeta.ua*. Відновлено з https://gazeta.ua/articles/poglyad/_mayemo-ne-domovlyatisya-a-chiniti-opir-poglyad-anatoliya-ermolenka/1090979
- Кулик, О. (2022). Як мислити про війну в Україні? *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 25(6), 112-121. DOI: <https://doi.org/10.15421/172277>
- Ортега-і-Гассерт, Х. (1965). *Бунт мас*. Нью Йорк: ООЧСУ.
- Русский Мир: механизмы осуществления. Беседа Сергея Градиловского и Сергея Переслегина. *Сетевой проект «Русского мира» Русский Архипелаг*. Відновлено з https://archipelag.ru/ru_mir/history/histori2003/machinery/
- Сергейцев, Т. (2022, Квітень 3). Что Россия должна сделать с Украиной. *РИА Новости*. Відновлено з <https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html>
- Сілантьєва-Папп, К. (2019). Історіографія гібридної війни проти України: погляд російських дослідників. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія»*, 211-217. Відновлено з <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/26287>
- Україна майбутнього схожа на ранню Америку. Інтерв'ю з Володимиром Єрмоленко. (2022, Вересень 20). *Журнал Forbes Ukraine*. Відновлено з <https://forbes.ua/ru/lifestyle/ukraina-maybutnogo-skhozha-na-rannyu-ameriku-filosof-volodimir-ermolenko-pro-te-yak-ukraintsi-zminyuyut-khid-istorii-ta-formuyut-vlasni-tsinnosti-21042022-5579>
- Усе, що нас девестернізує, нас убиває. Інтерв'ю з Вахтангом Кебуладзе. (2023, Березень 6). *Суспільне телебачення*. Відновлено з <https://suspilne.media/403163-use-so-nas-devesternizue-nas-ubivae-intervu-z-filosofom-vahtangom-kebuladze/>
- Фахова дискусія «Політичні, економічні і структурні наслідки російської агресії для України і світової спільноти. Завдання економічного відновлення України у повоєнний період з врахуванням євроінтеграційних пріоритетів. (2023, Квітень 25). Відновлено з <https://razumkov.org.ua/novyny/fakhova-dyskusiia-politychni-ekonomichni-i-strukturni-naslidky-rosiiskoi-agresii-dlia-ukrainy-i-svitovoi-spilnoty-zavdannia-ekonomichnogo-vidnovlennia-ukrainy-u-povoiennyi-period-z-vrakhuvanniam-ievrointegratsiinykh-priorytetiv>
- Чи може війна бути виправданою? Есе Вахтанга Кебуладзе. (2023, Лютий 27). *Журнал Forbes Ukraine*. Відновлено з <https://forbes.ua/ru/lifestyle/chi-mozhe-viyna-buti-vipravadanoyu-voyuhati-dlya-lyudstva-prirodno-chi-neobkhidno-poyasnyue-filosof-vakhtang-kebuladze-27022023-11942>
- Щедровицкий, П. (2000). Русский мир и транснациональное русское. *Сетевой проект «Русского мира» Русский Архипелаг*. Відновлено з https://archipelag.ru/ru_mir/history/history99-00/shedrovicky-transnatio/
- Як не втратити післявоєнне майбутнє. Досвід та помилки інших країн. (2023, Квітень 24). *Український інститут майбутнього*. Відновлено з <https://uifuture.org/publications/yak-ne-vtratytu-pislyavoienne-majbutnye-dosvid-ta-pomylyk-inshyh-krayin/>
- Яка суспільна угода нам потрібна? Есе Володимира Єрмоленка. (2022, Вересень 20). *Журнал Forbes Ukraine*. Відновлено з <https://forbes.ua/ru/lifestyle/yaka-suspilna-ugoda-nam-potribna-filosof-volodimir-ermolenko-pro-te-yak-pobuduvati-novu-ukrainsku-derzhavu-20092022-7999>
- Ямпольский, М. (2014, Жовтень 6). В стране победившего resentimenta. *Colta*. Відновлено з <https://www.colta.ru/articles/specials/4887-v-strane-pobedivshego-resentimenta>
- Яремчук, С., Дяк, В., & Тушко, К. (2023). Проблеми формування української культурної ідентичності в умовах війни. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 26(1), 105-111. DOI: <https://doi.org/10.15421/172317>
- Ясна І. (2021). Форми сучасного публічного філософського дискурсу. Частина 1. Література, медіа, діалог, освіта. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 24(12), 94-105. DOI: <https://doi.org/10.15421/1721124>
- Ясна І. (2022). Форми сучасного публічного філософського дискурсу. Частина 2. Експертна думка, практика, терапія, дозволя. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 25(3), 16-24. DOI: <https://doi.org/10.15421/172231>
- Habermas, J. (2022, April 28). Krieg und Empörung. *Süddeutsche Zeitung*. Retrieved from <https://www.sueddeutsche.de/projekte/artikel/kultur/das-dilemma-des-westens-juergenhabermas-zum-krieg-in-der-ukraine-e068321/?reduced=true>

REFERENCES

- Arendt, H. (2005). *The Origins of Totalitarianism*. Kyiv.
- Blyndaruk, S. (2023). *Anatomy of the Russian-Ukrainian Conflict (2014–2022) in the Era of Hybrid Wars*. Retrieved from <http://www.nbu.gov.ua/node/5937>
- Bystrytsky, Ye., & Sytnichenko, L. (2022). Philosophy and Discourse of War: Conflict of Worlds as the Limit of Jurgen Habermas' Communicative Theory. *Філософська думка*, 3, 64-82. DOI: <https://doi.org/10.15407/fd2022.03.064>
- Datsyuk, S. (2015). Semantic War against Putin's Russia. *Hvylya*. Retrieved from <https://hvylya.net/uk/analytics/61460-semanticeskaya-voyna-protiv-putinskoj-rossii>
- Dugin, A. (1999). *The Andrey Platonov's Magic Bolshevism*. Retrieved from <http://imperium.lenin.ru/Lenin/18/platonov.html>
- Dugin, A. (2014). *Russia's Eurasian Revenge*. М.

- Everything That Dewesternizes Us Kills Us, Interview with Vakhtang Kebuladze. (2023, March 6). *Public TV*. Retrieved from <https://suspilne.media/403163-use-so-nas-devesternizue-nas-ubivae-intervu-z-filosofom-vahtangom-kebuladze/>
- Gay-Nyzhnyk, P. (Sci. Ed.) (2016). *Russia's Aggression against Ukraine: Historical Background and Modern Challenges*. Kyiv.
- Gorbunin, V. (2020). *How to Defeat Russia in the War of the Future*. Kyiv.
- Guriev, S., & Treisman, D. (2023). *Spin Dictators: The Changing Face of Tyranny in the 21st Century*. Kyiv.
- Habermas, J. (2022, April 28). Krieg und Empörung. *Süddeutsche Zeitung*. Retrieved from <https://www.sueddeutsche.de/projekte/artikel/kultur/das-dilemma-des-westens-juergenhabermas-zum-krieg-in-der-ukraine-e068321/?reduced=true>
- How not to Lose the Post-War Future. Experience and Mistakes of Other Countries. (2023, April 24). *Ukrainian Institute of the Future*. Retrieved from <https://uifuture.org/publications/yak-ne-vtratyty-pislyavoyenne-majbutnye-dosvid-ta-pomylyk-inshyh-krayin/>
- Kulyk, O. (2022). How To Think about War in Ukraine? *Grani*, 25(6), 112-121. DOI: <https://doi.org/10.15421/172277>
- Ortega-i-Gasset, H. (1965). *The Revolt of the Masses*. NYC.
- Professional Discussion "Political, Economic and Structural Consequences of Russian Aggression for Ukraine and the World Community. The Task of Economic Recovery of Ukraine in the Post-War Period, Taking Into Account European Integration Priorities. (2023, April 25). Retrieved from <https://razumkov.org.ua/novyny/fakhova-dyskusii-politychni-ekonomichni-i-strukturni-naslidyk-rosiiskoi-agresii-dlia-ukrainy-i-svitovoi-spilnoty-zavdannia-ekonomichnogo-vidnovlennia-ukrainy-u-povoiennyi-period-z-vrakhuvanniam-ievointegratsiinykh-priorytetiv>
- Russian World: Implementation Mechanisms. Conversation between Sergei Gradirovsky and Sergei Pereslegin. *Network Project of 'Russian World' Russian Archipelagos*. Retrieved from https://archipelag.ru/ru_mir/history/histori2003/machinery/
- Sergeitsev, T. (2022, April 30). What Should Russia Do with Ukraine. *AIA News*. Retrieved from <https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html>
- Shchedrovitsky, P. (2000). Russian World and Transnational Russian. *Network Project of 'Russian World' Russian Archipelagos*. Retrieved from https://archipelag.ru/ru_mir/history/history99-00/shedrovicky-transnatio/
- Silant'eva-Papp, K. (2019). Historiography of Hybrid War against Ukraine: Points of View of Russian Researchers. *Scientific Journal of Uzhgorod University. Series «History»*, 211-217. Retrieved from <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/26287>
- The Vakhtang Kebuladze's Essay 'Could War Be Justified?'. (2023, February 27). *Magazine Forbes Ukraine*. Retrieved from <https://forbes.ua/ru/lifestyle/chi-mozhe-viyna-buti-vipravdanoyu-voyuvati-dlya-lyudstva-prirodno-chi-neobkhidno-poyasnyue-filosof-vakhtang-kebuladze-27022023-11942>
- The Vladimir Yermolenko's Essay 'What Kind of Social Contract Do We Need. (2022, March 20). *Magazine Forbes Ukraine*. Retrieved from <https://forbes.ua/ru/lifestyle/yaka-suspilna-ugoda-nam-potribna-filosof-volodimir-ermolenko-pro-te-yak-pobuduvati-novu-ukrainsku-derzhavu-20092022-7999>
- The War Didn't even Begin in 2014, but the Russian Empire Had Just Emerged. Interview with Taras Lyutyj. (2022, October 25). *Internet-Resource 'Livyj bereg'*. Retrieved from https://lb.ua/culture/2022/10/25/533630_taras_lyutyj_viy_na_pochalasya_navit.html
- The War with Russia and the Growing Up of Ukraine. Debate between Serhii Datsyuk and Andrii Baumeister*. (2022, December 4). Retrieved from https://www.youtube.com/watch?v=T_pYCiG5mNk
- Ukraine of the Future Is Similar to Early America, Interview with Volodymyr Yermolenko. (2022, March 20). *Magazine Forbes Ukraine*. Retrieved from <https://forbes.ua/ru/lifestyle/ukraina-majbutnogo-skhozha-na-rannyyu-ameriku-filosof-volodimir-ermolenko-pro-te-yak-ukraintsi-zminyuyut-khid-istorii-ta-formuyut-vlasni-tsinnosti-21042022-5579>
- War and Philosophy. The Ideology of Scorched Earth. Conversation between Alexander Genis and Mikhail Epstein on Radio Svoboda*. (2022, June 27). Retrieved from <https://www.svoboda.org/a/voyna-i-filosofiya-mihail-epshteyn-ob-ideologii-vyzhzhennoy-zemli/31911748.html>
- Yampol'sky, M. (2014, October 6). In the Land of Victorious Ressentiment. *Colta*. Retrieved from <https://www.colta.ru/articles/specials/4887-v-strane-pobedivshogo-resentimenta>
- Yaremchuk, S., Dyiak, V., & Tushko, K. (2023). Problems of the Formation of Ukrainian Cultural Identity in the Conditions of War. *Grani*, 26(1), 105-111. DOI: <https://doi.org/10.15421/172317>
- Yasna, I. (2021). Forms of Contemporary Public Philosophical Discourse. Part 1. Literature, Media, Dialogue, Education. *Grani*, 24(12), 94-105. DOI: <https://doi.org/10.15421/1721124>
- Yasna, I. (2022). Forms of Contemporary Public Philosophical Discourse. Part 2. Expert Opinion, Practice, Therapy, Leisure. *Grani*, 25(3), 16-24. <https://doi.org/10.15421/172231>
- Yermolenko, A. (2022). We Should not Negotiate, but Resist. *Internet-Resource Gazeta.ua*. Retrieved from https://gazeta.ua/articles/poglyad/_mayemo-ne-domovlyatisya-a-chiniti-opir-poglyad-anatoliya-ermolenka/1090979

Metaphysics of Absolute Realism: Archaic or Modernity?

UDC: 1(091)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172348>**Aliaiev Gennadii**Dr. Sc., Full Prof., <https://orcid.org/00000-0001-6713-2014>, gealyaev@gmail.com*Dnipro University of Technology (Dnipro, Ukraine)*

Abstract

The **aim** of the article is to define the main ideas of Simon Frank's (1877-1950) metaphysics of absolute realism, which allow us to position this philosophical system in the field of modern philosophy.

The **relevance** of the article is justified by the attention that is given today to the philosophy of Frank by researchers in Germany, the USA, Poland, and other countries, as well as by the republishing of his works in different languages; this attention, in turn, seems to be due to the real Frank's contribution to the development of traditional philosophical problems in the spirit of modern philosophy.

The **results** of the study are an explication of the theoretical content of S. Frank's two main systematic works – “The Object of Knowledge” (1915) and “The Unknowable” (1939). The content of the term “absolute, or concrete ideal-realism” is established. The content of the concept “absolute being” and its correlation with the concept “all-unity” is defined. The character of the key concept of Frank's metaphysics – “living knowledge” – in its difference from the usual understanding of intuition is shown. The understanding of “unknowable” in three dimensions – as unknowable in subject being, unknowable as identity and absolute unknowable (“Deity”) is characterized. The contents of the toolkit of “metalogs” or “transcendental thinking”, which was developed by Frank on the basis of the principles of *docta ignorantia* of Nicolas of Cusa. The place of the categories of “reality” and “life” (“primeval life”) in this philosophical system is defined. The analysis of the basic concepts of Frank's metaphysics is made in the context of their correlation with the main directions of 20th century philosophy – phenomenology, philosophical anthropology, existentialism, critical ontology (M. Heidegger, N. Hartmann, etc.).

The **conclusion** states that S. Frank's system of absolute realism is not archaic (“dogmatic”) metaphysics, but a creative combination of classical traditions of philosophical thought with the latest ideas of modern philosophy.

Keywords: metaphysics, absolute realism, Simon Frank, living knowledge, unknowable, absolute being, modern philosophy

Метафізика абсолютного реалізму: архаїка чи сучасність?

Аляєв Геннадій*Національний технічний університет «Дніпровська політехніка» (Дніпро, Україна)*

Анотація

Метою статті є визначення основних ідей метафізики абсолютного реалізму Семена Франка (1877–1950), які дозволяють позиціонувати цю філософську систему у полі сучасної філософії.

Актуальність статті обґрунтовується тією увагою, яка надається сьогодні філософії Франка дослідниками Німеччини, США, Польщі та інших країн, а також перевиданням його творів різними мовами; ця увага, у свою чергу, обумовлена, здається, дійсним внеском С. Франка у розробку традиційних філософських проблем у душі сучасної філософії.

Результатами дослідження є експлікація теоретичного змісту двох основних систематичних праць С. Франка – «Предмет знання» (1915) і «Незбагненне» (1939). Встановлено зміст терміну «абсолютний, або конкретний ідеал-реалізм». Виявлений зміст поняття «абсолютне буття» та його співвідношення з поняттям «всесідність». Показаний характер ключового поняття метафізики Франка – «живе знання» – на відміну від звичайного розуміння інтуїції. Охарактеризовано розуміння «незбагненого» у трьох вимірах – як незбагненого у предметному бутті, незбагненого як самобуття і абсолютного незбагненого («Божества»). З'ясований зміст інструментарію «металогіки», або «трансцендентального мислення», який Франк розробляв на підставі принципів *docta ignorantia* Ніколая Кузанського. Встановлено місце категорій «реальність» і «життя» («першожиття») у цій філософській системі. Аналіз основних понять метафізики Франка здійснений у контексті їх співвідношення з основними напрямками філософії 20 століття – феноменологією, філософською антропологією, екзистенціалізмом, критичною онтологією (М. Гайдеггер, Н. Гартман та інші).

У **висновку** констатується, що система абсолютного реалізму С. Франка є не архаїчною («догматичною») метафізикою, а творчим поєднанням класичних традицій філософської думки з новітніми ідеями сучасної філософії.

Ключові слова: метафізика, абсолютний реалізм, Семен Франк, живе знання, незбагненне, абсолютне буття, сучасна філософія

Стаття надійшла / Article arrived: 11.05.2023

Схвалено до друку / Accepted: 12.06.2023

Вступ.

Метафізика у наші часи сприймається здебільшого як архаїка, як щось таке, що вже віджило і давно подолано неklasичним розвитком сучасної філософії. З метафізикою асоціюється, наприклад, середньовічна схоластика або «догматична метафізика», яку піддавав критиці ще І. Кант – на кшталт системи Хр. Вольфа тощо. У нашу секулярну добу таке ставлення до метафізики як способу і змісту філософського дискурсу пов'язано, вочевидь, з її безпосереднім релігійним наповненням чи прямою дотичністю до питань, що зазвичай мають релігійне звучання, а також з її налаштованістю на всеохопність і розв'язання перших – а, отже, всіх – питань, що виникають перед людиною. Такі настанови метафізики, начебто, суперечать як сучасному розвитку науки та раціонального знання, так і внутрішнім відчуттям сучасної людини, що часто густо опиняється у ситуації безпорадності перед нез'ясованими і непідвладними обставинами, що їх влаштовують природа, суспільство, інформаційно-техногенна цивілізація. Між тим, розвиток науки і раціонального знання, з одного боку, і прагнення людської екзистенції, з іншого, самі все частіше набувають різновекторного спрямування, і це створює той зазор, в якому метафізика – як «перша філософія», Арістотелева *«philosophia perennis»* – усвідомлюється як необхідність.

Одним з потужних метафізичних проєктів ХХ століття, який не втрачає, а скоріше набуває нової актуальності, є метафізика абсолютного реалізму Семена Франка (1877–1950). Ознакою такої актуальності є видання його творів різними мовами, а також нові дослідження його філософії. Так, у Німеччині багато було зроблено у цьому напрямі професором Петером Еленом (1934–2022), який, зокрема, був одним з ініціаторів видання зібрання творів С. Франка німецькою мовою (у 8 т., 2000–2013). Йому належить багато статей та спеціальна монографія, присвячена метафізиці С. Франка (Ehlen, 2009). Низка досліджень здійснена також в останні роки його учнями, зокрема Оксаною Назаровою (Nasarova, 2017) та Денісом Штаммером (Stammer, 2016). Продовжуються дослідження філософії абсолютного реалізму і в США – так, нещодавно вийшла друком монографія Роберта Шлезінські (Slesinski, 2020). Онтологічний аргумент у С. Франка став предметом розвідки польського дослідника Павла Роека (Rojek, 2019). Багато зроблено у царині дослідження ідей російського філософа, зокрема публікації архівних матеріалів, а також і перекладів його творів краківською дослідницею Терезою Оболевич (Frank, 2007; Obolovitch, 2021). За ініціативи Папського Університету Івана Павла II у межах проєкту Міжнародних Краківських зустрічей у 2021 р. відбулась міжнародна наукова конференція «Семен Франк. Філософія абсолютного реалізму».

Нарешті, не можна не відзначити започатковане Православним Свято-Тихоновським гуманітарним університетом видання Повного зібрання творів С. Л. Франка – з 2018 року вийшли друком перші чотири томи.

Отже, спробуємо зазначити деякі основні ідеї метафізики абсолютного реалізму, котрі дозволяють вбачати її актуальність.

Результати дослідження.

«Предмет знання». Першою систематичною працею Семена Франка стала книга «Предмет знання. Про основи та межі відстороненого знання», яка вийшла друком у 1915 р. Зазначимо одразу, що ще за життя філософа, у 1937 р. вийшов її французький переклад (щоправда, скорочений) – *«La connaissance et l'être»*. У 2000 р. німецький переклад книги з'явився в якості першого тому згаданого вище німецькомовного зібрання творів філософа. У 2018 р. був надрукований іспанський переклад.

Франк називає свою систему «абсолютним реалізмом», точніше – «абсолютним або конкретним ідеал-реалізмом» (Франк, 1915, с. VII). У своїх лекціях він пояснював зміст терміну «ідеал-реалізм» як визнання тієї єдності, котра «є не єдністю свідомості, а абсолютною єдністю, що охоплює свідомість і буття» (Франк, 1922, с. 36). Франк відрізняв цей світогляд, з одного боку, від різних форм ідеалізму, котрі або взагалі заперечують самостійне існування зовнішнього світу, або намагаються якимось чином включити предметне буття у сферу свідомості; з іншого – від різних форм матеріалізму і натуралістичного реалізму, які тією чи іншою мірою ставлять під сумнів реальність ідеального і психічного.

Сам термін «ідеал-реалізм» («абсолютний ідеал-реалізм») Франк запозичує у Й. Г. Фіхте завдячуючи книжці Б. Вишеславцева «Етика Фіхте» (1914), проте сам зміст вчення обґрунтовується Франком самостійно, з опорою на цілу низку філософів «лінії платонізму», до якої він відносить і себе – Плотіна, Августина, Ніколая Кузанського, Мальбранша, Ляйбніца, Фіхте, Шеллінга та інших. Важливим доповненням Франка було позначення ідеал-реалізму не тільки «абсолютним» (тобто таким, що вказує на абсолютне буття), але й конкретним. Онтологічне значення цього предикату полягає в усвідомленні буття «як конкретно-понадчасової всеєдності, а саме як єдності позачасовості і становлення, або ідеальності і реальності» (Франк, 1915, с. IV). Конкретність виражає якості індивідуальності, неповторності, повноти і життєвості; при цьому ця характеристика застосовується зовсім не лише до чогось «конкретно-індивідуального» (у логічному сенсі, на відміну від «абстрактно-загального»), але й до абсолютного буття, яке дається нам «у формі конкретної всеєдності, що виходить за межі системи визначеностей і в цьому сенсі утворює єдність різнорідних визначень (coincidentia oppositorum)» (Франк, 1915, с. 241).

Центральним поняттям книги «Предмет знання» є, безумовно, поняття «абсолютне буття». Це «не буття для іншого, а чисте буття-для-себе, проте таке буття для себе, котре випереджає подвоєння на суб'єкт і об'єкт і є абсолютно єдиним у собі і для-себе-буття, життя, яке безпосередньо само себе переживає» (Франк, 1915, с. 156). Саме шляхом «висвітлення» абсолютного буття в опозиції, з одного боку, «того, що дано», тобто змісту безпосереднього досвіду, а з іншого – «того, що є», тобто безмежного буття, зміст якого ми не знаємо, але присутність, наявність якого ми знаємо з очевидності, Франк розв'язує основну гносеологічну проблему, з формулювання якої він, власне, розпочинав своє дослідження. Абсолютне буття «*підноситься* над протилежністю між суб'єктом і об'єктом та містить її у собі», і в цьому сенсі «воно з необхідністю є іманентним себе самому, а відтак і нам – оскільки ми безпосередньо беремо в ньому участь» (Франк, 1915, с. 156), іншими словами – воно доступно нашій свідомості як певна трансцендентна іманентність.

Випереджаючи Гайдеггера («*Sein und Zeit*», 1927), Франк використовує пару категорій «буття» і «сущє» з метою характеристики абсолютного буття, проте не зупиняється на ній: «Зміст є змістом *буття* або сущим змістом, проте він не є самим буттям. Первинний момент *буття* є необхідним, як такий, для того, щоб могло бути щось сущє» (Франк, 1915, с. 381). Разом з тим, Франку мовби «заважає» традиційне використання терміну «буття» стосовно «буття поза свідомістю» – цей смисл надається ним лише «предметному буттю». Тому абсолютне буття нерідко називається всеєдністю; при цьому філософ не вагається у визначенні співвідношення цих понять: «“Понадчасова єдність” і “абсолютне буття” є одним і тим самим. <...> Абсолютне, понадчасове буття і всеєдність є тотожними поняттями» (Франк, 1915, с. 169, 170). Разом з тим, можна все ж помітити певні відмінності в їх використанні.

Абсолютне буття – це певне буття у собі (не статичність, оскільки йдеться про розвиток і становлення, але все ж певна замкненість), а всеєдність – це те ж саме абсолютне буття, але з точки зору відношення, яке в ньому присутнє. Отже, це буття як стан і буття як відношення, або взаємовідношення у цьому стані. Говорячи про всеєдність, Франк підкреслює його абсолютний, а не логічний характер, тобто те, що це є не єдність на відміну від множинності, а первинна єдність єдності і множинності. Всеєдність поєднує у собі характеристики єдності і замкненості з характеристиками незавершеності та становлення, і в цьому сенсі зовсім не є замкненою статичною єдністю. Якщо поняттю абсолютного буття віддавалась перевага у гносеологічному аналізі, то з переходом до аналізу часу і числа, співвідношення реального та ідеального частіше фігурує поняття всеєдності.

Важливо підкреслити, що співвідношення абсолютного і предметного буття не тлумачилось Франком у сенсі співвідношення двох зовнішніх один одному шарів реальності – на кшталт того, як пізніше вибудовував «реальний світ» Ніколай Гартман («*Der Aufbau der realen Welt*», 1940). Франк взагалі говорить лише про «мислимість» цих шарів, підкреслюючи їх реальну єдність: «Ми маємо, таким чином, два шари мислимого – систему визначеностей, з одного боку, та її основу – “первісну єдність” або “всеєдність” – з іншого. Ці шари пов'язані між собою відношенням металогічної єдності, завдяки якому сфера “всеєдності”, яка не є тотожною окремим визначеностям і разом з тим не відрізняється від них за своїм якісним складом, в особливій формі єдності приховує їх у собі і з необхідністю призводить до них» (Франк, 1915, с. 240).

В якості ключового методологічного інструменту аналізу Франк використовує поняття «металогічна єдність», яке доповнюється (або розкривається) поняттями «металогічна схожість та несхожість». Поняття металогічної єдності Франк демонструє на прикладі відношення між частиною і цілим, при цьому глибоко та оригінально розкриває вчення про співвідношення частини і цілого як таке, і одночасно формулює загальний принцип підходу до тієї сфери буття і мислимості, котра виходить за межі можливості використання логічних понять і законів. Йдеться про «*металогічну* природу всеєдності, як єдності протилежного», як єдності «цього» і «іншого» (Франк, 1915, с. 256), яка, таким чином, потребує для свого пізнання інструменти, яка виходить за межі традиційної логіки. Франк фактично лише натякає на опис цієї методології, хоча вся його система вже на ній побудована, – він пише про те, що «*користуватися* поняттями ще не означає *опиратися* на них», тобто розрізняє використання логічних понять як «підстав нашої думки» і як «знарядь сходження до змістів, які їх логічно випереджають» (Франк, 1915, с. 335). Іншими словами, залишаючись у межах філософії, хоча і проводячи тут паралель з «негативним богослов'ям», Франк пише про можливість за допомогою понять досягти «царину, яка випереджає будь-яке поняття взагалі», і тільки тут вбачає шлях для «вільного від порочного кола філософського знання як такого» (Франк, 1915, с. 336).

Ключовим поняттям вже в цьому контексті – контексті досягнення сфери, яка постає першою основою самих понять – у книзі Франка є поняття «живе знання» (або «знання-життя»). Воно розглядається як розвиток понятійного ряду «предметне (відсторонене) знання» і «інтуїція (всеєдності)», і одночасно як головний інструмент досягнення абсолютного буття і подолання суб'єкт-об'єктної дихотомії. При цьому Франк встановлює співвідношення між поняттями інтуїції і живого знання у душі металогічної єдності (або металогічної

несхожості): живе знання є інтуїцією, але на її вищому щаблі, тобто не будь-яка інтуїція є живим знанням, а тому живе знання в якомусь сенсі є чимось більшим, ніж інтуїція.

Поняття живого знання, якому формально присвячена остання глава XII «Предмета знання» (власне, три з її семи параграфів), насправді було підготовлено усім попереднім ходом думки у книзі, а також попередніми статтями 1910–1913 рр., в яких Франк писав про «конкретне пізнання», «художнє пізнання», «емоційне знання» і т. ін. Конкретна всеєдність розкривається як єдність ідеального і реального, позачасового і часового, єдиного і множинного, загального і індивідуального, мислимого і того, що переживається, «істин вічності» та «істин факту» – всі ці опозиції та їх конкретне наповнення фіксуються нашим звичайним (понятійним) знанням у *формі думки*, тобто відсторонено і однобічно, а отже й неадекватно всеєдності як такої. Це не означає, що відсторонене знання взагалі не є істинним – воно, безумовно, має (або може мати) у собі змісти, загалом адекватні тому чи іншому предмету, тобто частковому моменту всеєдності, – проте ця адекватність забезпечується не тільки дотриманням логічних законів мислення, а в першу чергу тим, що таке знання ґрунтується на інтуїції предметності, яка пов'язує предмет знання із всеєдністю. Проте така інтуїція є недостатньою, оскільки вона є фактично споглядальною, тобто інтуїцією *свідомості*, яка, власне, діє в актах уваги і актуалізації («першого визначення» і «першого об'єднання») саме в якості свідомості, тобто суб'єкта, що протистоїть об'єкту. Натомість сама можливість такого проникнення у предмет обумовлена тим, що свідомість саме *належить до буття* – абсолютного буття – так само, як і предмет знання. Саме в цій онтологічній площині Франк виявляє і досліджує «живе знання»: це зовсім не знання у буденно-профанному значенні, тобто певна сукупність ідей, понять, навіть інтуїтивних осяянь, які має суб'єкт (індивідуальний, колективний або трансцендентальний) щодо певного об'єкту. Це не знання, як визначений *ідеальний* зміст думки (яке, звичайно, може отримувати певну матеріальну *форму*, але при цьому залишається ідеальним *змістом*). Наголос у цьому подвійному терміні Франк робить на першій частині – це *живе* знання, *живознання* як *життя*, котре само себе усвідомлює, точніше – *споглядає* (отже, це також інтуїція, але інтуїція не індивідуальної свідомості, а самого життя як «індивідуальної понадіндивідуальності»). Це *сама дійсність* як вона сама себе відкривається.

Таким чином, ідеал-реалізм Франка – на відміну, наприклад, від інтуїтивізму Миколи Лосського – не ґрунтується на понятті інтуїції як

певного ірраціонального осяяння, пов'язаного із «присутністю» у свідомості «самого предмета»; це поняття, скоріше, відіграє у його системі допоміжну роль, у той час як в основі його метафізики – вчення про «живе знання» як про абсолютну реальність, яка сама себе розкриває, яка може бути досягнутою лише «металогічним знанням».

«Незбагнення». Другим твором, в якому Франк систематично розвинув свою метафізичну систему – тепер вже під кутом філософії релігії – стала написана вже в еміграції книга «Незбагнення» (1939)¹. Варто відзначити, що на сьогодні ця книга вже перекладена італійською (1976), англійською (1983, 2-ге видання у 2020), німецькою (1995), французькою (2007), польською (2007), сербською (2010) та українською (2013) мовами. Між тим, історія написання цієї книги була драматичною. Франк написав її спочатку німецькою мовою, але із зрозумілих причин книжка автора-єврея не могла вийти у нацистській Німеччині; зазнали невдачі і кілька спроб видати її в Швейцарії чи Австрії. Отже, Франк був вимушений переписати її російською, як вона і була надрукована у Парижі. Оригінальний авторський німецький текст книги (редакція 1937 р., а також дві глави першої, більш розлогої редакції 1935 р.) досі чекають публікації в архівах.

Що ж таке Незбагнення? Саме так – з великої літери; отже, це не атрибутивна характеристика чи гносеологічний діагноз – це сутнісне поняття, яке має позначати якусь піднесену річ, яке є власним ім'ям. Вже підзаголовок праці – «Онтологічний вступ до філософії релігії» – вказує, якої царини стосується основна назва. Але до Незбагнення як Святині – тієї самої, яка відчувається *безпосередньо* в живому релігійному досвіді, – філософська рефлексія має пройти складний шлях.

Спочатку йдеться все ж таки про незбагнення в його звичайному, буденному сенсі – щось приховане, потаємне, незнайоме. Йдеться про *щось*, а не про якусь річ або ім'я. Але навіть й це незбагнення (загадкове) збуджує в нас подив, якийсь священний трепет або благоговіння. «<...> Ми відчуваємо *незбагнення*, ніби якусь *реальність*, що, вочевидь, знаходиться в якомусь абсолютно іншому вимірі буття, ніж предметний, логічно збагнений, подібний до нашого звичайного оточення світ» (Франк, 2013, с. 42). Поринаючи у цей інший вимір буття ми, відповідно, починаємо «іншими очима» бачити як довколишній предметний світ, так і самих себе.

Відштовхуючись, але не зупиняючись на буденному досвіді, Франк розрізняє «незбагнення для нас» і «само по собі незбагнення» (або «незбагнення за суттю») (Франк, 2013, с. 47). У першому випадку йдеться не про сутнісну ознаку цієї, *поки що* лише

¹ У короткій статті немає можливості прослідкувати докладніше етапи філософської творчості С. Франка; відзначимо тут лише філософський щоденник «Перша філософія» (1928–1933), який віддзеркалив початок роботи над цією книгою (див.: Аляев, 2019).

інтуїтивно відчутій реальності, а про її відношення до нашого пізнання – тобто, про те, що це «щось» поки що є недоступним нашому пізнанню. Другий випадок, принципово важливіший, – незбагненне *за суттю* – послідовно розкривається Франком у трьох вимірах – незбагненне *за суттю* у предметному бутті, що усвідомлюється зрештою як безумовне буття; незбагненне як реальність, що самовідкривається (безпосереднє самобуття, що розкривається в особистості); абсолютно незбагненне – «Святія», або «Божество».

Для пояснення *самого по собі* незбагненого Франк вводить категорії, котрі повинні охоплювати будь-які опозиції, протилежності та суперечності («надраціональне» або «трансраціональне»). У самому понятті «*буття*» – навіть якщо мова йде лише про предметне буття – він убачає не *зміст* – як *те, що міститься*, а *те, що містить*, або єдність того і іншого, і саме цей надлишок, носій визначених предметностей, уособлюючи собою буття як таке, є чимось *трансраціональним*, або *незбагненим за його суттю*. Буття, таким чином, постає як *металогічна єдність*, яку ми повинні безпосередньо мати до будь-якого його «визначення» як основу такого визначення. Франк знаходить цікавий образ – сплутаного клубка, який розгортається не в єдину нитку, а в складний переплетений візерунок – у цьому візерунку буття (якій, до речі, віддалено нагадує пізнішу «ризому» Ж. Дельоза) «початок і кінець будь-якого окремого явища або змісту належать не йому самому, а знаходяться в іншому – врешті, у цілому як такому» (Франк, 2013, с. 76). Саме в осяганні цієї трансраціональності та металогічності, тобто буття як такого, набуває повної сили Франкове «живе знання». Знання незбагненої реальності відрізняється від незнання тим, що є «*німим, мовчазним, невисловленим*», – але все ж таки знанням, при цьому знанням первісним, яке полягає у безпосередньому споглядальному володінні реальністю.

За характером «даності» предметного буття Франк розрізняє «*дійсність*» та «*реальність*». Дійсність як певний *відрізок* всеохоплюючої сукупності сущого не збігається з усім, що взагалі є. Реальність ширше дійсності. З іншого боку, дійсність є предметом думки, вирваним з безпосереднього досвіду переживання. Вона – лише *відрізок раціонального* (або того, що раціоналізується нами) у складі реальності, тобто раціонально пізнаваного, за яким розгортається темний океан ірраціонального. Об'єктивна дійсність, конституюючись як система об'єктивних, визначених змістів, разом з тим як її *носій* є темною безоднею незбагненого ірраціонального буття – таким чином, царина дійсності не може бути однозначно окресленою. «<...> Будучи сферою того, що є об'єктивно, “насправді”, сама дійсність не вкладається у свою чергу в поняття об'єктивно-сущого» (Франк, 2013, с. 107).

Таким чином, предметне буття мов би виростає з лона *безумовного, абсолютного буття* і мислиться вкоріненим в останньому. Абсолютному буттю властиве пронизувати все емпіричне буття, власне *бути*, тобто мати *повноту* буття, як і «переливатися через край», «виходити за межі самого себе». Така реальність не може бути схоплена логічним поняттям – вона може бути лише пережитою. Реальність абсолютного буття у Франка – це одночасно і мета, й межа філософії (як раціонального знання), адже лише у «живому володінні реальністю» ми маємо її «істинну *незбагненність за суттю*» (Франк, 2013, с. 90). Сама філософія постає при цьому «орієнтуванням ніби в безмежно розлитій *атмосфері* буття, як у загальному тлі, на якому вимальовується предметне буття й особливостями якого визначена сама його предметність» (Франк, 2013, с. 147).

Наступний крок до осягнення незбагненого – це усвідомлення його «*реальністю, що сама себе собі відкриває*», або «*безпосереднім самобуттям*» (німецькою: *unmittelbares Selbstsein*). Безумовне буття не є чимось, що повинно бути розкритим і з'ясованим *ззовні*, якою-небудь інстанцією буття, що є *зовнішньою* стосовно нього (адже що може знаходитись *за межами* безумовного, *всеохоплюючого* буття?). «<...> Воно, навпаки, є таким, що *володіє самим собою*, так що є одвічною єдністю “*того, хто має*” і “*наявного*”, або єдністю буття як *буття-для-себе*, як “ідеального” *володіння самим собою*». Відповідно цьому, «Я» не є замкненою в собі, автономною і самодостатньою сферою буття, натомість «є *самовідкриттям* у нас моменту “володіння”, “наявності”, який сам належить до безумовного буття» (Франк, 2013, с. 128).

Звертаючись у цьому зв'язку до глибинних духовних основ особистості, Франк вважає, що уявлення про абсолютну, цілковиту пізнаваність світу, про завершеність нашого пізнання, про можливість осягнути весь світ, що залишається поза нашим поглядом, уже відомими визначеннями і поняттями, є, за своєю суттю, невиправданим обмеженням поля життя та пізнання нашими інтересами. Це уявлення ототожнює наш вузький світ зі світом узагалі, який відтак сприймається лише як середовище, де ми мусимо орієнтуватися, а не як власна внутрішня значущість, яка передає сенс життя людини. Зокрема, це не дає нам відчуття «маленький світ ближнього свого» такою ж мірою реальним, як і власний, тобто осягти його незалежність і унікальність. Відчуваючи себе центром світу, людина тим самим сприймає світ хибно.

Якості ірраціональності, індивідуальності, трансфінітності (невизначеності), становлення і свободи властиві кожній конкретній, внутрішньо цілісній реальності, але ще більшою мірою вони є притаманними людині як *особистості*. Франк

виходить з поняття особистості як духовної істоти, яка має основу в безконечності *духовного царства*, завдячуючи чому людина завжди за її такою природою є *чимось більшим й іншим*, ніж усе, що ми сприймаємо в ній як закінчену визначеність, що конститує її сутність. Тому ніхто не може до кінця вичерпати, розкрити, здійснити себе в будь-якому виявленні для іншого, в будь-якому спілкуванні, – завжди залишається щось незвідане, неказане навіть для себе самого, чим насправді й визначається самоцінність особистості, або цінність істинного буття, яке в ній виявляється. Особистість стає собою, лише виходячи за власні межі, але водночас її дії не підпорядковані цілком зовнішньому впливові. Елемент незбагненності, непередбаченості зумовлений належністю особистості до вищого, надприродного начала, її причетністю до «реалізуючої» сили, яка дарує справжню реальність силі безумовно значущого буття. В особистості як реальності, що сама себе відкриває, з особливою виразністю у Франка підкреслюється виключно конкретний, індивідуальний, а не абстрактно-загальний характер незбагненого.

Але ця індивідуальність не означає замкненості. Особистість стає такою лише остільки, оскільки виходить за власні межі, мовби переливається через власні краї, долає власну обмеженість, як вона відображається в певних поняттях чи характеристиках. Франк стверджує, що «фактично людина є “особистістю” й “індивідуальністю” з усіма зазначеними ознаками індивідуальності, навпаки, якраз настільки, наскільки вона що-небудь “*значить*” для *інших*, може їм щось дати, – тоді як замкнутість у собі та справжня відособленість є конститутивною ознакою божевілля, *втрати особистості*» (Франк, 2013, с. 248).

«Я» як таке, стверджує Франк, виникає у його співвідношенні з «ти», – при цьому філософ розрізняє дві основні форми відношення «я – ти». По-перше, це виникнення та існування «я» *«перед лицем “ти” як чужої, моторошно-таємничої, страшної появи мені-подібного-не-я, що бентежить своєю незбагненністю»* (Франк, 2013, с. 203). По-друге, це коли «я» впізнає в «ти» певну «заспокійливу, втішну для нього реальність подібного до нього, спорідненого, рідного йому», – як *«мені-подібне»* (Франк, 2013, с. 204). Але йдеться, власне, не так про два різних типи відношення «я – ти» – *негативне і позитивне*, – як про два моменти, що внутрішньо притаманні *будь-якому* конкретному відношенню «я – ти».

Це відношення стає ключовим і під час розкриття Франком третього виміру незбагненого – абсолютно незбагненого. Висхідне «ти», «форма “ти” як така», яка постає основою і витоком будь-якого часткового «ти-відношення», збігається у нього з одкровенням Божества як Бога-зі-мною. Саме тут незбагненне стає Незбагненим.

Абсолютно незбагненне постає, як доводить Франк, з'єднуючою ланкою, а точніше – висхідною єдністю стосовно незбагненого у «зовнішньому» і у «внутрішньому» світах. Незбагненна єдність цих двох світів є, з одного боку, *«незбагненне для нас»*, і до того ж – *«безумовно й абсолютно незбагненне для нас»*, а з іншого – є *«по суті незбагненим, і до того ж ніби гранично-максимальною мірою незбагненим»* (Франк, 2013, с. 280). Ця першореальність називається Франком *«Святиною»* або *«Божеством»*, – при цьому він підкреслює неминучу неадекватність *будь-якого* її словесного позначення. З іншого боку, «те, що мова релігійного життя називає “Богом”, є <...> уже абсолютно визначеною *формою вияву або одкровення* того, що ми розуміємо під “Святиною” або “Божеством”» (Франк, 2013, с. 282).

Незбагненне Божество відкривається як «Бог-в-мені» та «Бог-зі-мною», або «Бог-зі-світом», – відкривається, перш за все, у конкретних формах релігійного досвіду, в яких «Незбагненне стає зовсім по-іншому зримим, відчутним, близьким, ніж у найглибшій філософській умоглядності» (Франк, 2013, с. 311). Ще й ще раз Франк маніфестує неможливість передати його сутність обмеженим людським словом. Одночасно виявляється, що Незбагненне «має голос» – *«голос самої реальності»*, і «людське слово саме виникає зі “слова Божого” – зі *Слова*, яке “*спочатку було у Бога*” і “саме було Богом”» (Франк, 2013, с. 307–308). Таємницею Слова як одкровення філософ пояснює таємничість і незбагненність недосконалого людського слова – особливо слова поетичного, яке постає людським одкровенням тайни першореальності.

Розвиваючи цю тему, Франк вказує на безпорадність абстрактної думки, яка, плутаючи в тенетах існуючих словесних форм, виявляється нездатною адекватно схопити трансраціональне начало – що, власно, й дискредитувало «догматичну метафізику». Філософ застосовує інструментарій металогіки, або «трансцендентального мислення» – принцип *антиномістичного монодуалізму*. Йдеться про використання категорій і понять, які виходять за межі односторонніх визначень; які, власне, вже не є поняттями, оскільки не *визначають (вимежують)* обмежену якісну царину («вид»), що відноситься до іншої царини («роду»), а скоріше охоплюють всю можливу (і потенційну) сукупність визначень. Якщо йдеться про абсолютне буття – то не як про щось протилежне свідомості, а як про те буття, котре є основою протиставлення буття і свідомості. Якщо йдеться про всеєдність – то не як про єдність, що протиставляється множинності, а як про первинну єдність, на підставі котрої тільки й можливо розрізнення єдності й множинності. Металогічне пізнання наближається до образного – так, не *поняттями*, а *образами* «світла» і «темряви» користується євангеліст Іоанн, даючи «певний

наочний натяк на незбагненну в абстракціях таїну буття» (Франк, 1949, с. 25–26), – і ця «таємнича метафізика» стає благодатним полем глибокої філософської екзегези Франка у книзі «Світло в темряві» (1949). Металогічне пізнання, або «вчене незнання» (*docta ignorantia*, за Ніколаєм Кузанським), доповнює формальний логічний зв'язок матеріальним змістом, на підставі якого тільки й можливі логічні побудови – зв'язок визначеностей може впливати тільки з природної структурної єдності буття, а не бути чимось зовнішнім.

Категорія «незбагненне» з'являється у німецькомовній статті Франка «Das Absolute» (1934) поруч з «абсолютним буттям» і «всеедністю», і тут вже цілком зрозуміло, що всі ці поняття, кінець кінцем, ведуть до Бога, Святині, Божества (Frank, 1934). При цьому «незбагненне», на відміну від «абсолютного буття», говорить скоріше не про Абсолют сам по собі, а про його відношення – відношення до мене, до людини. Категорія «всеедність» також підкреслювала момент відношення, але як внутрішнього стану абсолютного буття, натомість «незбагненне» – це відносини абсолютного буття-у-собі і людини, як абсолютного буття, що себе усвідомлює.

У «Незбагненному» Франк уводить (або сповнює новим сенсом) ще одну категорію – «реальність», фактично замінюючи нею категорію «абсолютне буття». Категорія «буття» виявляється зрештою недостатньою для позначення Абсолютного – філософа не влаштовує та «самозамкненість», «незалежність від нас», яка зазвичай пов'язана з цим поняттям. «Реальність» виявляється більш адекватним позначенням всеосяжного абсолютного. «Реальність як єдність буття й істини, буття, яке усвідомлюється або переживається, із самим началом свідомості або життя, є самою безпосередністю як безумовно неможливою для вираження, несканною суттю того, що для нас врешті означає реальність» (Франк, 2013, с. 129).

Якщо категорія «реальність» замінює у філософському словнику Франка «абсолютне буття», то категорії «всеедність» і «незбагненне» тяжіють тепер до сенсу предикативних позначень «реальності». Це пов'язане, власне, з тим, що «реальність» – саме та «реальність», як і *те саме* буття, – вимагає додаткових предикатів, уточнення з метою відокремлення цього поняття від буденного розуміння реальності або буття. Але знову ж таки, понятійне охоплення Абсолюту виявляється нерозв'язною проблемою: Абсолютне неможливо мислити і зрозуміти в категоріях, і простежена нами зміна категорій – це нескінченний пошук адекватності недосяжного, яке досягається – за словами Кузанця, які Франк обрав епіграфом своєї книги, – лише за допомогою його недосягнення.

Йдучи шляхом своєї металогіки, Франк переконується, що істинна безумовність, або

абсолютність, не притаманна ані чистому буттю, ані реальності як єдності буття та самоодкровення. «Остання безумовність й істинна абсолютність є ознаками тільки Божества, як першоджерела або першооснови, яке лише єдине обґрунтовує себе та все інше» (Франк, 2013, с. 294). Саме Божество (Святиня) є Незбагненим – а також Незрівняним, Незримим, Невловимим та ін. – з великої літери. Незбагненне виявляється зрештою не тільки предикатом, але й суб'єктом – власним іменем реальності.

Одночасно цю першооснову, або першореальність, філософ називає «першожиттям» – *живим першоджерелом життя* (Франк, 2013, с. 275). Абсолют виявляється у С. Франка життям як духовною реальністю, що характеризується конкретністю, одиничністю і монадоподібністю. Життя є духом (знову ж таки – не в розумінні протиставлення духу й матерії; це дух, який перевершує та обґрунтовує це протиставлення), і першореальність є духом – це Божество і абсолютна реальність.

Категорія «життя» («первожиття») додає до онтологічно-гносеологічного і релігійно-метафізичного контекстів розуміння Абсолюту ще й екзистенційно-аксіологічний контекст. Першооснова (Божество) є не тільки онтологічним ґрунтом, але також цінністю та істиною (правдою); не тільки наявним буттям, але також творчістю, творенням; воно відповідає не тільки на питання «як можливо», але й на питання «навіщо» і «заради чого». «Для цього у нас немає іншого слова, окрім слова “життя”, під яким розуміють реальність як творчість і самообґрунтування» (Франк, 2013, с. 276). Саме в цьому контексті в одному ряду з блискучими спробами категоріально позначити понятійно непозначуване – такими, як «Предмет знання» і «Незбагненне», – вишукуються такі книги Франка, як «Сенс життя», «З нами Бог» і «Світло в темряві», присвячені, перш за все, осмисленню особистої віри, особистої долі і життя – «тому, що Бог говорить безпосередньо нам і тепер» (Франк, 1949, с. 11).

Висновки.

Короткий огляд метафізичної системи абсолютного реалізму, накресленої Семеном Франком у першій половині XX ст., дає підстави вважати, що в даному випадку ми маємо справу не з архаїчною «догматичною» метафізикою, а з творчим поєднанням класичних традицій філософської думки (своїми головними філософськими вчителями сам Франк називав Плотіна і Ніколая Кузанського) із новітніми ідеями, які були втілені у сучасній філософії такими напрямками, як феноменологія, філософська антропологія, критична онтологія, екзистенціалізм. При цьому абсолютний реалізм свідомо позиціонується Франком як «перша філософія», тобто метафізика – філософія, основним змістом якої є онтологія у найширшому розумінні цього поняття, тобто відповідь на питання про те,

що насправді є. Одночасно Франк ще на початку XX століття фіксував поворот до «нової онтології» – зокрема, у феноменології Гуссерля, в інтуїтивізмі Бергсона тощо. Неодноразово закидаючи Гайдеггеру обмеженість, «замкненість» його екзистенції, наприкінці життя Франк побачив у «Holzwege» німецького філософа прорив до істинного буття, із задоволенням відзначивши у листі до Л. Бінсвангера,

що «найвидатніший німецький мислитель прийшов на своєму власному шляху до результату, який керував усією моєю творчістю протягом 40 років в якості основної інтуїції, одкровення» (Антонов, 2021, с. 921). Актуальність творчості самого Франка фіксується вже на початку XXI ст. численними перевиданнями його творів різними мовами, все новими й новими дослідженнями його метафізики.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Аляєв, Г. Є. (2019). «Перша філософія» Семена Франка: на шляху до Незбагненого. *Проблеми гуманітарних наук*, 41, 11–28.
- Антонов, К. М. (ред.) (2021). *Переписка С. Л. Франка и Л. Бинсвангера (1934–1950)*. М.: Изд-во ПСТГУ.
- Франк, С. Л. (1915). *Предмет знания. Об основах и пределах отвлеченного знания*. Петроград, Тип. Р. Г. Шредера.
- Франк, С. Л. (1922). *Введение в философию в сжатом изложении*. Петербург.
- Франк, С. Л. (1949). *Свет во тьме. Опыт христианской этики и социальной философии*. Париж, YMCA-Press.
- Франк, С. Л. (2013). *Незбагненне. Онтологічний вступ до філософії релігії*. Харків, Видавець Савчук О. О.
- Ehlen, P. (2009). *Russische Religionsphilosophie im 20. Jahrhundert: Simon L. Frank. Das Gottmenschliche des Menschen*. München, Verlag Karl Alber Freiburg.
- Frank, S. (1934). Das Absolute. *Idealismus, Jahrbuch für die idealistische Philosophie*, 1, 147–161.
- Frank, S. L. (2007). *Dowód ontologiczny i inne pisma o wiedzy i wierze*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie.
- Nasarova, O. (2017). *Das Problem der Wiedergeburt und Neubegründung der Metaphysik am Beispiel der christlichen philosophischen Traditionen. Die russische religiöse Philosophie (Simon L. Frank) und die deutschsprachige neuscholastische Philosophie (Emerich Coreth)*. München, Herbert Utz.
- Obolevitch, T. (2021). Ontologism in Semyon Frank. *Studies in East European*, 73, 155–168.
- Rojek, P. (2019). God and Cogito: Semen Frank on the ontological argument. *Studies in East European Thought*, 71, 119–140.
- Slesinski, Robert F. (2020). *The Philosophy of Semyon Frank: Human Meaning in the Godhead*. Fairfax, VA, Eastern Christian Publications.
- Stammer, D. (2016). *Im Erleben Gott begegnen. Zur philosophischen Theologie Simon L. Franks*. München, Verlag Karl Alber.

REFERENCES

- Aliaiev, G. (2019). «Persha philosophiia» Simona Franka: na shliakhu do Nezbagennogo. *Problemy humanitarnykh nauk*, 41, 11–28.
- Antonov, K. (ed.) (2021). *Perepiska S. L. Franka i L. Binswanger (1934–1950)*. M.: Izd-vo PSTGU.
- Ehlen, P. (2009). *Russische Religionsphilosophie im 20. Jahrhundert: Simon L. Frank. Das Gottmenschliche des Menschen*. München, Verlag Karl Alber Freiburg.
- Frank, S. (1934). Das Absolute. *Idealismus, Jahrbuch für die idealistische Philosophie*, 1, 147–161.
- Frank, S. L. (2007). *Dowód ontologiczny i inne pisma o wiedzy i wierze*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie.
- Frank, S. L. (1915). *Predmet znaniia. Ob osnovah i predelah otvlechiennogo znaniia*. Petrograd, Tip. R. G. Shredera.
- Frank, S. L. (1922). *Vvedenie v philosophiiu v szhatom izlozhenii*. Peterburg, 1922.
- Frank, S. L. (1949). *Svet vo t'me. Opyt khristianskoi etiki i social'noi philosophii*. Paris, YMCA-Press.
- Frank, S. L. (2013). *Nezbagnenne. Ontologichniy vstup do philosophii religii*. Kharkiv, Vydavec Savchuk O. O.
- Nasarova, O. (2017). *Das Problem der Wiedergeburt und Neubegründung der Metaphysik am Beispiel der christlichen philosophischen Traditionen. Die russische religiöse Philosophie (Simon L. Frank) und die deutschsprachige neuscholastische Philosophie (Emerich Coreth)*. München, Herbert Utz.
- Obolevitch, T. (2021). Ontologism in Semyon Frank. *Studies in East European*, 73, 155–168.
- Rojek, P. (2019). God and Cogito: Semen Frank on the ontological argument. *Studies in East European Thought*, 71, 119–140.
- Slesinski, Robert F. (2020). *The Philosophy of Semyon Frank: Human Meaning in the Godhead*. Fairfax, VA, Eastern Christian Publications.
- Stammer, D. (2016). *Im Erleben Gott begegnen. Zur philosophischen Theologie Simon L. Franks*. München, Verlag Karl Alber.

Gender Analysis of Social Practices of Ukrainian Refugees in 2022

UDC: 316.34:314.745

DOI: <https://doi.org/10.15421/172349>**Kalagin Yuriy**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0002-9681-5743>, kalagin_y@ukr.net**Shanidze Oleksandr**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0000-0002-0484-6746>, s.alexandr21@gmail.com*National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute» (Kharkiv, Ukraine)*

Abstract

The **relevance** of the study is determined by the growing attention to gender issues in the world, and in particular in Ukraine, which acquires special importance during military aggression. In times of powerful social upheavals, which can undoubtedly be considered war and hostilities, as well as the consequences to which war leads - the stable, convenient, comfortable social order is changing. Fixed roles are changing, and some parts of the population suffer from the crisis more than others. Women, especially those who were forced to become refugees and IDPs, have become a particularly vulnerable part of the population, taking on the burden of the struggle for survival. This article presents the results of a sociological study of gender analysis of social practices of Ukrainian refugees in 2022 conducted by sociologists of the National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute" in June-July 2022 (N 1170).

The **purpose** of the study was to carry out a gender analysis of social practices of meeting basic needs during the war, as well as an analysis of existing social practices, their classification and description in relation to specific actions of refugees and forcibly displaced persons. On the basis of scientific developments, three types of social practices are defined in terms of activity: innovative, traditional and paternalistic.

The **conclusions** given by the authors indicate that Ukrainians who for one reason or another became refugees and internally displaced persons prefer the active nature of social practices - they all made a difficult decision to choose a strategy of active behavior, the presence of which indicates a real change in the entire lifestyle of an individual in conditions of risk and uncertainty. It was found that women mostly demonstrate social practices of the first and second types (innovative and traditional).

Keywords: gender, gender stereotypes, gender studies, refugees, internally displaced persons, social assistance, social practices

Гендерний аналіз соціальних практик українських біженців 2022 року

Калагін Юрій, Шанідзе Олександр*Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут» (Харків, Україна)*

Анотація

Актуальність дослідження визначена зростанням уваги до гендерної проблематики в світі та зокрема в Україні, що набуває особливого значення під час воєнної агресії. В часи потужних соціальних потрясінь, яким беззаперечно, можливо вважати війну і бойові дії, а також ті наслідки, до яких призводить війна – стабільний, зручний, комфортний соціальний порядок змінюється. Змінюються сталі ролі, а деякі частини населення потерпають від кризи сильніше за інші. Особливо уразливою частиною населення стали жінки, особливо ті хто вимушений був стати біженцем та ВПО, прийняти на себе тягар боротьби за виживання. У цій статті наводяться результати соціологічного дослідження гендерного аналізу соціальних практик українських біженців 2022 року проведеного соціологами Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» у червні-липні 2022 року (N 1170).

Метою дослідження стало здійснення гендерного аналізу соціальних практик задоволення базових потреб під час війни, а також аналіз існуючих соціальних практик, їх класифікація та опис щодо конкретних дій біженців та вимушено переселених осіб. На основі наукових доробків визначено три типи соціальних практик з огляду на активність: інноваційна, традиційна та патерналістська.

Висновки, наведені авторами, свідчать, що українці, які через ті чи інші причини стали біженцями та внутрішньо переміщеними особами віддають перевагу активному характеру соціальних практик – усі вони прийняли складне рішення про обрання стратегії активної поведінки, наявність якої свідчить про реальну зміну всього способу життя особистості в умовах ризику й невизначеності. Виявлено, що жінки здебільшого демонструють соціальні практики першого та другого типів (інноваційну та традиційну).

Ключові слова: гендер, гендерні стереотипи, гендерні дослідження, біженці, внутрішньо переміщені особи, соціальна допомога, соціальні практики

Стаття надійшла / Article arrived: 01.05.2023

Схвалено до друку / Accepted: 12.06.2023

Вступ.

В Україні триває жорстока і кривава війна. Бомбові удари по українським містам, селам, житловим будинкам, лікарням, школам, дитячим садочкам стали нормою для російських загарбників. На тимчасово окупованих територіях вони вбивають, калічать, катують та гвалтують мирних мешканців. Все це призвело до того, що українці переселяються в безпечніші області країни чи за кордон. Війна змусила покинути свої домівки близько 13 млн. українців або третину довоєнного населення України. За оцінками експертів, це найбільше переміщення людей у Європі з часів Другої світової війни. Зараз в Європі перебувають 7,8 млн. українських біженців, з яких 4,8 млн отримали статус тимчасового захисту. Кількість внутрішньо переміщених осіб (ВПО) в Україні становить 6,5 млн. (Богдан, 2022). При цьому, жінки та діти, люди похилого віку та люди з обмеженими можливостями складають найбільшу вразливу групу людей.

Очевидно, війна, яка триває в Україні, стосується всіх, але спеціальне соціологічне дослідження надає можливість визначити, які конкретні проблеми має кожна соціальна група та які соціальні практики вона обирає для їхнього подолання. Враховуючи високий відсоток жінок, що страждають від війни, особливо актуальною проблемою є гендерний аналіз соціальних практик задоволення базових потреб українців під час війни. Такий аналіз був визначений у переліку завдань соціологічного дослідження, яке було ініційовано та проведено науковцями кафедри соціології і публічного управління Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» у червні-липні 2022 року. Дослідження проводилося за допомогою Інтернет-опитування (N=1170 осіб), вибірка стихійна, регіональна за принципом снігового кому. Методологією дослідження виступили теорії соціального капіталу, соціальних практик та соціального партнерства (Бірюкова, Рущенко, Ляшенко & Григор'єва, 2022).

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Соціологічні дослідження соціальних практик завжди носили актуальний характер для отримання об'єктивної інформації щодо сфери управління соціальними процесами, з метою проведення якісних суспільних перетворень.

Теоретико-методологічні основи дослідження соціальних практик були закладені у роботах: Є. Дюркгейм, Г. Хайдегер, М. Фуко, М. Мосс, Н. Єліас, П. Бурдьо, Ж. Делеза, Г. Гарфінкель, А. Шюць, І. Гофман, Б. Латура та інших.

Дослідження соціальних практик в українській соціології проводили: В. Тарасенко (дослідження практики споживання), О. Ручка (дослідження соціокультурної динаміки практик), О. Личковська (дослідження комунікативних практик), Л. Скокова (дослідження культурних практик), Н. Коваліско

(дослідження практики як маркеру стилю споживання), М. Наумова (дослідження соціального механізму практик). Особливе місце щодо типології соціальних практик, аналізу наявних типологій і їх основних критеріїв займають роботи К. Настоящої (2017).

Проблеми українських біженців вивчаються соціологами з самого початку російсько-української війни – з 2014 року. Предметом аналізу науковцями обиралися різноманітні аспекти проблеми українських біженців. Політичні та соціальні аспекти проблеми переселенців досліджувала Є. Широкова (2016). О. Міхеєва та В. Середя звернулися до аналізу причин, стратегій переселення та проблем адаптації (Міхеєва, & Середя, 2015). Оцінкою потреб та можливостей зайнятості внутрішньо переміщених осіб займалася робоча група під керівництвом О. Купець (Оцінка потреб та можливостей, 2016).

З початком повномасштабного вторгнення в Україну спостерігається нова хвиля досліджень проблем українських біженців та переселенців.

Доктор соціологічних наук Ігор Рущенко був одним з перших, хто звернувся до проблем біженців та переселенців 2022 року. Соціологічний аналіз дозволив йому визначити явище швидкого вимушеного переселення українців як Великий Вихід Українського Народу, що зірвав з місць постійного перебування близько 14 млн. осіб (Рущенко, 2022).

У колективної монографії за ред. член.-кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, д. соц. н. С. Макеєва “Українське суспільство в умовах війни” представлено результати соціологічних спостережень за змінами в українському суспільстві та його підсистемах унаслідок агресії РФ (Дембіцький, Злобіна, & Костенко, 2022). У монографії доктора соціологічних наук Н. Коваліско охарактеризовано поняття “соціальне самопочуття внутрішньо переміщених осіб” та запропоновано концептуальну схему вимірювання рівня соціального самопочуття внутрішньо переміщених осіб і на загальнонаціональному рівні виокремлено основні чинники впливу на цей соціальний феномен (Коваліско, & Бубняк, 2022).

Активно досліджують проблеми біженців та внутрішньо переміщених осіб соціологи кафедри соціології і публічного управління Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Так, у 2022 році, після чергового дослідження, була надрукована стаття яка присвячена аналітичному опису соціальних характеристик й практик, що здійснювали біженці й внутрішньо переміщені особи російсько-української війни 2022 року (Бірюкова, Рущенко, Ляшенко, & Григор'єва, 2022).

Одними з найбільш уразливих і найменш захищених у війні є жінки. Сьогодні саме вони несуть важкий тягар, намагаючись упоратись з втратами, біллю, борючись за виживання, тому особливо

актуальною проблемою є гендерний аналіз проблеми біженців та внутрішньо переміщених осіб.

Одне з перших досліджень гендерної проблематики було проведено О. Балакіревої. У соціологічному дослідженні «Оцінка потреб внутрішньо переміщених жінок та осіб похилого віку в Україні» 2015 року аналізувалися потреби внутрішньо переміщених жінок в Україні (Балакірева, 2015). Можливо інші дослідники також зверталися до гендерного аналізу проблем біженців та внутрішньо переміщених осіб, але нам не вдалося знайти таку інформацію.

Повномасштабне вторгнення Росії в Україну триває вже другий рік, жінки продовжують стикатися з серйозними ризиками, зростанням тягаря обов'язків по догляду за дітьми, величезним стресом і труднощами, пов'язаними з проживанням у зонах бойових дій. Жінки і дівчата-біженки становлять більшість від загального числа українських біженців, багато хто з них відчують особливі проблеми в питанні задоволення базових потреб. Актуальним стає гендерний аналіз соціальних

практик задоволення базових потреб українських біженців.

Метою дослідження, з результатами якого автори статті намагаються ознайомити читачів, стало здійснення гендерного аналізу соціальних практик задоволення базових потреб під час війни, а також аналіз існуючих соціальних практик, їх класифікація та опис щодо конкретних дій біженців та вимушено переселених осіб.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Аналіз результатів дослідження дозволив нам описати соціальний портрет жінок, які були вимушені залишити власну домівку з початку активних бойових дій.

За результатами дослідження третина тих жінок, що виїхали за кордон (32%), не мали дітей. Серед біженок на момент червня-липня 2022 року 4% були багатодітні матусі, ще 14% мали двох дітей й 37% шукали тимчасового притулку від війни за кордоном з однією дитиною (рис. 1). Вимушені переселенці, також евакуювалися з дітьми, причому багатодітних було близько 4%.

Рис. 1. Розподіл жінок, учасниць дослідження, за місцем притулку на момент опитування та кількістю дітей

Саме таким жінкам, поза межами рідного дому необхідно вирішувати безліч проблем, шукати ресурси для існування на новому місці життя, а потім поєднувати роботу та догляд за дітьми або утриманнями. Вони вимушені одночасно вирішувати житлову проблему, налагоджувати побут, шукати освітній заклад для дітей тощо та подолати особистісні внутрішні переживання. Не слід забувати те, що під час війни збільшується вразливість жінок до насильства. Гендерно зумовлене насильство посилюється під час війни завдяки послабленню захисту з боку державних інституцій, місцевих громад та родини, появі значних обмежень в можливості постраждалих звернутись по допомогу чи повідомити про випадок насильства.

Жінки опинилися у новому соціальному середовищі, для них дуже важлива будь-яка допомога, тому на наступному етапі дослідження ми вивчали питання про суб'єктність допомоги жінкам під час евакуації.

Як показали результати емпіричного дослідження

українкам під час евакуації допомагали передусім знайомі, друзі, які запропонували підтримку, та близькі родичі, які запропонували притулок (рис. 2). В особистісних коментарях біженки й ВПО вказують, що часто допомагали незнайомі люди, які зустрічалися під час евакуації, колеги по роботі, одновітці. Були випадки коли жінки могли розраховувати тільки на себе.

Між тим за результатами дослідження жінки (біженки й ВПО) чекають й потребують від органів державної влади, в першу чергу, матеріальної допомоги (грошові виплати), медичної допомоги, допомогу у пошуках житла, безкоштовне житло, безкоштовне отримання ліків (рис. 3). В особистих коментарях у відповідях на питання стосовно запитів на додаткову допомогу від держави, жінки зі статусом біженця акцентують велику вдячність державним установам західних країн-партнерів, особливо Німеччини, за надану матеріальну й гуманітарну допомогу.

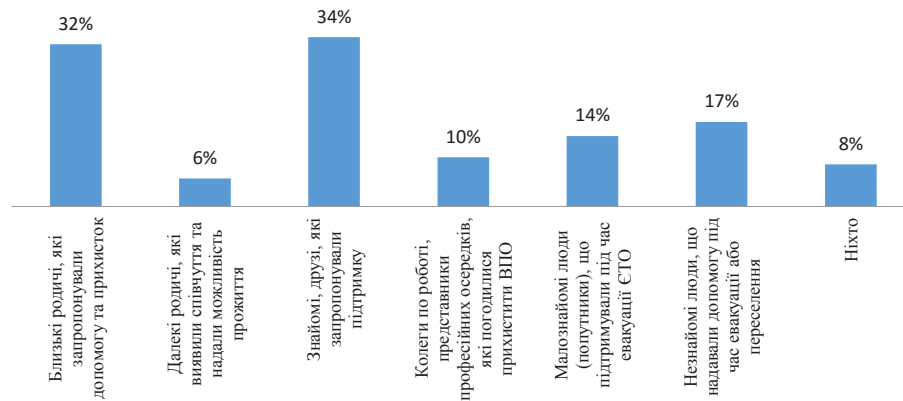

Рис. 2. Особи – люди, які надали допомогу українським жінкам на шляху їх евакуації

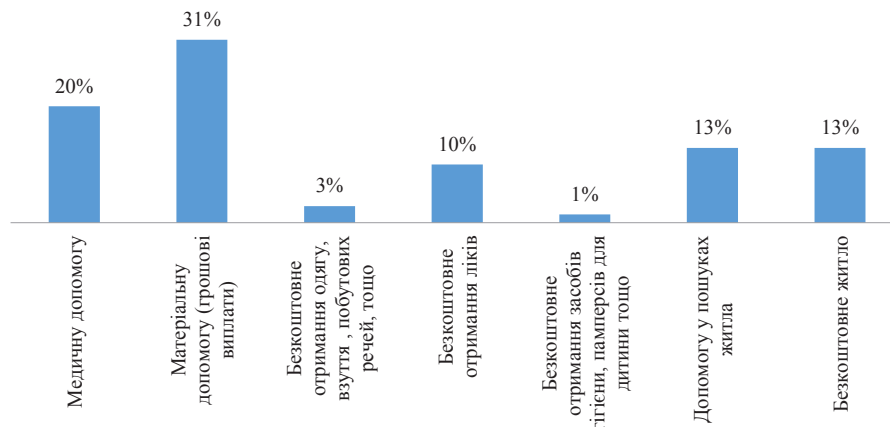

Рис. 3. Відомості про необхідну допомогу, яку б хотіли отримували українки (біженки й ВПО) від органів державної влади в першу чергу

Соціальні практики виникають як спосіб взаємодії людини з соціальним оточенням. Люди обирають соціальні практики під впливом різних факторів (демографічних, соціальних, психологічних тощо), які впливають на мотивацію. Для повного дослідження соціальних практик окремих індивідів і груп необхідно здійснити умовний розподіл соціальних практик за обраним критерієм, тобто провести класифікацію. У нашому дослідженні, доцільно обрати критерії, що вказують яким чином кожний респондент включається в даний момент і в даному контексті у нове соціальне середовище, зважаючи на безперервні зміни в економічній, технологічній, культурній та політичній сферах в умовах війни.

По-перше. У нашому дослідженні беруть участь українці, які віддають перевагу активному характеру соціальних практик – усі вони прийняли складне рішення про обрання стратегії активної поведінки, наявність якої свідчить про реальну зміну всього способу життя особистості в умовах ризику й невизначеності. Вони прийняли рішення,

коли швидко змінюються умови існування, немає можливості отримання повної інформації про перебіг подій, коли існує велика ймовірність виникнення збитків, втрат, коли існує реальна загроза, яка забирає людські життя.

По-друге. Кожний громадянин має потребу та право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає харчування, одяг, житло, що обов'язково передбачає наявність джерел існування. В ситуації в якій опинилися респонденти нашого дослідження, їм необхідно вирішувати питання пошуку передбачених законодавством доходів, як джерела існування. Вони можуть обрати один з можливих способів отримання законних джерел для існування: заробітна плата, прибуток від підприємницької діяльності або отримувати пенсію, стипендію, аліменти, інші соціальні виплати, розраховувати на власні фінансові заощадження або фінансову допомогу від членів сім'ї.

Відповідно до обраних критеріїв, соціальні практики вимушених переселенців можуть поділятися на наступні групи:

1 група: інноваційна активність – соціальні практики вимушених переселенців, які залишили місце постійного проживання внаслідок початку активних бойових дій та обрали спосіб отримання законних джерел для існування шляхом відкриття власного бізнесу.

2 група: традиційна активність – соціальні практики вимушених переселенців, які залишили місце постійного проживання внаслідок початку активних бойових дій та обрали спосіб отримання законних джерел для існування шляхом найму за трудовим договором (контрактом) на підприємстві, в установі, організації незалежно від форм власності, виду діяльності та господарювання або у фізичної особи.

3 група: патерналістська активність – соціальні практики вимушених переселенців, які залишили місце постійного проживання внаслідок

початку активних бойових дій та мають законним джерелом існування державну соціальну допомогу, власні заощадження або іншу фінансову підтримку.

Аналіз результатів дослідження надав можливість визначити кількість респондентів кожної групи.

Результати нашого дослідження повністю підтверджують тезу про руйнування усталених міфів про соціальні практики біженців під час війни. За результатами аналізу, абсолютна більшість жінок обрали соціальні практики, що належать до 1 групи (інноваційна активність) та 2 групи (традиційна активність). Вони обрали спосіб отримання законних джерел для існування шляхом відкриття власного бізнесу або шляхом найму за трудовим договором (контрактом) на підприємстві, в установі, організації незалежно від форм власності, виду діяльності та господарювання або у фізичної особи (рис. 4).

Рис. 4. Основне джерело доходу жінок-респондентів дослідження (обиралися всі актуальні варіанти)

Швидка адаптація українців вже приносить певну вигоду європейському ринку праці. Статистика це підтверджує. За різними даними, в Нідерландах з 55 тисяч біженців працездатного віку вже працевлаштовані 83% (статистика UWV), 40% українців працевлаштувались у Великій Британії (Бюро національної статистики країни), у Польщі працевлаштовані вже майже 400 тисяч («Голос Америки»). За деякими джерелами, українці у Польщі сплатили податків на 2 млрд євро – це утричі більше ніж країна витрачає на біженців. Досвід 10 місяців війни показав, що економіка ЄС залишається «у вииграші», навіть враховуючи виплати на допомогу українцям, оскільки мігранти долучилися до ринку праці, закривають дефіцитні вакансії, сплачують податки, привносять нові ідеї та моделі роботи у європейський бізнес. Також у багатьох країнах застосовується практика грошової компенсації особам (хостам), які розміщують у себе вдома біженців (Ковпак, 2022).

Висновки та перспективи досліджень.

Таким чином, гендерний аналіз соціальних практик щодо задоволення базових потреб

українських біженців 2022 року дозволив нам насамперед описати соціальний портрет жінок, які були вимушені залишити власну домівку з початку активних бойових дій. Середній вік українських жінок – вимушених переселенок склав 36 років. Це вік розквіту професійного потенціалу людини, у якій попереду можливість багато років працювати на благо країни та забезпечення гідних умов існування своєї родини. За результатами дослідження більшість тих жінок, що виїхали за кордон, мали дітей. Серед біженок є як багатодітні матусі, так й ті, що мають одного або двох дітей. Діти різного віку, але більшість знаходиться у віці активної соціалізації, коли людина познає світ та формує особисте ставлення до навколишнього середовища.

Результати дослідження показали, що коли жінки опинилися у новому соціальному середовищі, то багато людей намагалися допомогти у вирішенні проблем, що виникали під час евакуації. Українкам під час евакуації допомагали передусім знайомі, друзі, часто це були незнайомі люди, які зустрічалися під час евакуації, також колеги по роботі та одновітці не залишилися байдужими. На нашу думку, це свідчення

прояву людяності, про яку можливо ми забули у повсякденному, мирному житті. На жаль, були поодинокі випадки коли жінки могли розраховувати тільки на себе.

Гендерний аналіз соціальних практик щодо задоволення базових потреб українських біженців 2022 року показав, що українські жінки – вимушені переселенки активно беруть на себе відповідальність за свою долю та долю своїх дітей, виступають активними суб'єктами суспільного життя в нових умовах. Вони відкривають власний бізнес або влаштовуються на роботу за трудовим договором, контрактом. Абсолютна більшість жінок обирає соціальні практики, що належать до типів: інноваційна та традиційна активність. Таким чином, формуються уявлення про вимушених переселенців як соціально активну групу взагалі та уявлення про нову жіночність.

Щодо перспективи досліджень, то на нашу думку, треба розпочинати дослідження процесу інституалізації соціальних практик «внутрішньо переміщених осіб». Справа в тому, що унаслідок збройного конфлікту на територіях Донецької та Луганської областей, а також окупації Криму у 2014 році в Україні вперше заговорили про цю категорію людей. Протягом понад 8 років таким людям доводиться на новому місці розпочинати заново все: шукати житло, лікарів, школи і садочки для дітей та, найголовніше, – намагатися забезпечити свою економічну незалежність. Саме тому, вже зараз необхідне дослідження процесу інституалізації соціальних практик, процесу, у ході якого соціальні практики стають регулярними і довготривалими, так що їх можна представити як соціальні інститути.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Балакірева, О. М. (2015). Трудовий потенціал та рівень державної підтримки внутрішньо переміщених осіб. *Міжнародна науково-практична конференція «Внутрішньо переміщені особи в Україні: реалії та можливості»*, 27 лютого 2015 р. Відновлено з <http://ief.org.ua/?p=4562>
- Бірюкова, М., Рущенко, І., Ляшенко, Н., & Григор'єва, С. (2022). Біженці і внутрішньо-переміщені особи російсько-української війни: соціальні характеристики й практики. *Науково-теоретичний альманах Грани*, 6, 143-156. DOI: <https://doi.org/10.15421/172282>
- Богдан, Т. (2022). Як повернути українських біженців додому після війни. Відновлено з <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/12/28/695503/>
- Дембіцький, С., Злобіна, О., & Костенко, Н. (2022). *Українське суспільство в умовах війни*. (Монографія). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Коваліско, Н. В., & Бубняк, С. М. (2022). *Соціальне самопочуття внутрішньо переміщених осіб в Україні: соціологічний дискурс*. (Монографія). Львів: ЛНУ ім. Івана Франка.
- Ковпак, А. (2022). «Не сидять на шиї»: вплив біженців з України приносить економічну вигоду Європі. Відновлено з <https://www.slovoudilo.ua/2022/11/14/statija/suspilstvo/ne-sydyat-shyyi-naplyv-bizhenciv-ukrayiny-prynosyt-ekonomichnu-vyrodu-yevropi>
- Міхєєва, О., & Середа, В. (2015). Сучасні українські внутрішньо переміщені особи: основні причини, стратегії переселення та проблеми адаптації. *Стратегії трансформації і превенції прикордонних конфліктів в Україні. Збірка аналітичних матеріалів* (с. 9-49). Львів: Галицька видавнича спілка.
- Оцінка потреб та можливостей зайнятості внутрішньо переміщених осіб в Україні: узагальнення результатів дослідження та рекомендації. (2016). *Група технічної підтримки з питань гідної праці та Бюро МОП для країн Центральної та Східної Європи. Міжнародна організація праці*. Будапешт: МОП. Відновлено з https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-budapest/documents/publication/wcms_464289.pdf
- Настояща, К. (2017). Соціальні практики: спроба типології по вертикалі. *Нова парадигма*, 132, 172-183. Відновлено з http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nopa_2017_132_18
- Рущенко, І. (2022). Великий вихід українського народу (феномен переміщених осіб 2022 року). *Український соціум*, 6, 155-168.
- Широкова, Є. О. (2016). Вимушені переселенці в сучасній Україні: політичні та соціальні аспекти проблеми. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики* (с. 69-70). Відновлено з http://nbuv.gov.ua/UJRN/staptp_2016_69-70_25

REFERENCES

- Balakireva, O. M. (2015). Labor potential and level of state support for internally displaced persons. *International Scientific and Practical Conference "Internally Displaced Persons in Ukraine: Realities and Opportunities"*, February 27, 2015. Retrieved from <http://ief.org.ua/?p=4562>
- Biryukova, M., Rushchenko, I., Lyashenko, N., & Grigoryeva, S. (2022). Refugees and internally displaced persons of the Russian-Ukrainian war: social characteristics and practices. *Grani*, 6, 143-156. DOI: <https://doi.org/10.15421/172282>
- Bohdan, T. (2022) *How to return Ukrainian refugees home after the war*. Retrieved from <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/12/28/695503/>

- Dembitskyi, S., Zlobina, O., & Kostenko, N. (2022). *Ukrainian society in the conditions of war*. (Monograph). Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine.
- Kovalisco, N. V., & Bubnyak, S. M. (2022). *Social well-being of internally displaced persons in Ukraine: sociological discourse*. (Monograph). Lviv: LNU named after Ivan Franko.
- Kovpak, A. (2022). *"They do not sit on the neck": the influx of refugees from Ukraine brings economic benefits to Europe*. Retrieved from <https://www.slovoidilo.ua/2022/11/14/statija/suspilstvo/ne-sydyat-shyyi-naplyv-bizhenciv-ukrayiny-prynosyt-ekonomichnu-vyrodu-yevropi>
- Mikheeva, O., & Sereda, V. (2015). Modern Ukrainian internally displaced persons: main reasons, resettlement strategies and adaptation problems. In *Strategies of transformation and prevention of border conflicts in Ukraine. Collection of analytical materials* (pp. 9-49). Lviv: Galicia Publishing Union.
- Assessment of employment needs and opportunities of internally displaced persons in Ukraine: summarization of research results and recommendations. (2016). *Decent Work Technical Support Group and ILO Bureau for Central and Eastern Europe. International Labor Organization*. Budapest: ILO. Retrieved from https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-budapest/documents/publication/wcms_464289.pdf
- Nastoyasha, K. (2017). Social practices: an attempt at a vertical typology. *New Paradigm*, 132, 172-183. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nopa_2017_132_18
- Rushchenko, I. (2022). The great exodus of the Ukrainian people (the phenomenon of displaced persons in 2022). *Ukrainian society*, 6, 155-168.
- Shirokova, E. O. (2016). Forced migrants in modern Ukraine: political and social aspects of the problem. In *Social technologies: current problems of theory and practice* (pp. 69-70). Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/staptp_2016_69-70_25

Social Work in the Community with Participants of Combat Actions that Were Recently Demobilised

UDC: 364.2

DOI: <https://doi.org/10.15421/172350>**Hordieieva Tetiana¹**Ph.D., Senior Lecturer, <https://orcid.org/0000-0002-4586-4510>, t_hordieieva@ukr.net**Lazareva Alla²**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-7817-2481>, fort4356@gmail.com¹*The Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Cherkasy, Ukraine)*²*Odessa Politechnic National University (Odessa, Ukraine)*

Abstract

The article examines the implementation of social work in the community with recently demobilized combatants. For this, the methods of description, analysis and synthesis, comparison, and generalization were applied. A review of the literature on this issue was carried out.

The purpose of the study is to theoretically and practically reveal the issue of social work with recently demobilized combatants.

Topicality. The relevance of the study is due to the fact that views on social work as a field of assistance to categories that are in difficult life circumstances are constantly changing. In particular, this is due to the fact that outdated approaches to social work with combatants cannot be used, given the growing number of demobilized military personnel and their individual needs. All this determines the relevance of this topic for its consideration.

The results. The work considered the essence of the adaptation of combatants and its elements. The readaptation of the military, their socialization in the army and civilian environment, the problem of gender in social work are characterized. Modern approaches to social work with combatants who have recently been demobilized have been identified.

The implementation of the process of social work with the participants of hostilities, who were recently demobilized, in the Cherkasy region was analyzed. The diary "Everything will be" is characterized as a universal collection of practices for carrying out social work with the military. The importance of the experience of the Cherkasy region was determined.

On the basis of the territorial communities of the Cherkasy region, the peculiarities of social work with demobilized military personnel in the areas of the region, in particular Mankivska, Leskivska, Horodyschenska and Drabivska communities, were determined.

Conclusions. The main directions of social work with recently demobilized combatants are the provision of educational services on a free or partially paid basis, the provision of medical services on a free or discounted basis, home visits participants in hostilities and solving everyday problems, providing legal and informational assistance.

Keywords: adaptation, veterans, military, community, demobilized, social assistance, combatants, Cherkasy region

Соціальна робота в громаді з учасниками бойових дій, що були нещодавно демобілізовані

Гордєєва Тетяна¹, Лазарева Алла²¹*Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького (Черкаси, Україна)*²*Національний університет «Одеська політехніка» (Одеса, Україна)*

Анотація

У статті досліджено реалізацію соціальної роботи в громаді з нещодавно демобілізованими учасниками бойових дій. Для цього було застосовано методи опису, аналізу та синтезу, порівняння, узагальнення. Здійснено огляд літератури з цієї проблематики.

Мета дослідження – теоретично та практично розкрити питання соціальної роботи з нещодавно демобілізованими учасниками бойових дій.

Актуальність дослідження обумовлена тим, що погляди на соціальну роботу як на сферу допомоги категоріям, що потрапили у складні життєві обставини, постійно змінюються з урахуванням зростання кількості демобілізованих військових та наявності у них індивідуальних потреб.

Результати. У роботі було розглянуто сутність адаптації учасників бойових дій та її елементи. Охарактеризовано реадaptaцію військових, їх соціалізацію в армійському та цивільному середовищі, проблему гендеру в соціальній роботі. Визначено сучасні підходи до соціальної роботи з нещодавно демобілізованими учасниками бойових дій.

Проаналізовано реалізацію процесу соціальної роботи з нещодавно демобілізованими учасниками бойових дій у Черкаській області. Охарактеризовано щоденник «Все буде» як універсальний збірник практик для здійснення соціальної роботи з військовими. Визначено важливість досвіду Черкаського регіону.

На основі територіальних громад Черкаської області було визначено особливості соціальної роботи з демобілізованими військовими в районах регіону, зокрема в Маньківській, Лесківській, Городищенській та Драбівській громадах.

Висновки. Основними напрямками соціальної роботи з нещодавно демобілізованими учасниками бойових дій є надання освітніх послуг на безкоштовній або частково платній основі, надання медичних послуг на безкоштовній основі або зі знижкою, відвідування житла учасників бойових дій та вирішення побутових проблем, надання правової та інформаційної допомоги.

Ключові слова: адаптація, ветерани, військові, громада, демобілізовані, соціальна допомога, учасники бойових дій, Черкаська область

Стаття надійшла / Article arrived: 05.05.2023

Схвалено до друку / Accepted: 12.06.2023

Вступ.**Актуальність теми дослідження.**

На сучасному етапі питанню соціальної роботи відводиться вагома роль. Це обумовлено тим, що нині значно змінюються підходи до розуміння соціальної роботи як надання допомоги людям, що потрапили у складні життєві обставини. Так, зараз соціальна робота це не просто перевірка житлових умов, надання побутової допомоги, вирішення певних медичних чи оздоровчих питань. Нині це цілий комплекс заходів, які були розроблені з урахуванням індивідуальних потреб людини. Зокрема, це формування умов, при яких особа залежно від специфіки проблеми, може отримати юридичну, правову, матеріальну, фінансову допомогу. Також це здійснення заходів для розвитку у людини адаптації та соціалізації, отримання освіти та перекваліфікації.

Враховуючи все це, не можна не відмітити, що змінилися підходи до соціальної роботи з учасниками бойових дій, адже зі збільшенням кількості осіб, що належать до цієї категорії, розширилося і коло проблем, які потрібно вирішити із їх демобілізацією. Як наслідок, питання соціальної роботи в громаді з учасниками бойових дій, що були нещодавно демобілізовані є досить актуальним.

Мета дослідження – теоретично та практично розкрити питання соціальної роботи з нещодавно демобілізованими учасниками бойових дій.

Методи дослідження. У роботі було використано описовий метод (охарактеризовано сутність соціальної роботи з учасниками бойових дій), аналіз та синтез (проаналізовано підходи до соціальної роботи з нещодавно демобілізованими учасниками бойових дій), порівняння (зіставлено соціальну роботу з військовими у різних громадах Черкаської області), узагальнення (зроблено підсумок щодо того, які підходи нині є найбільш поширеними серед громад Черкаського регіону відносно соціальної роботи з нещодавно мобілізованими учасниками бойових дій).

Аналіз літератури та наявних підходів до визначення предмета дослідження.

Станом на 2023 р. питання соціальної роботи в громаді з учасниками бойових дій, що були нещодавно демобілізовані, є ще мало вивченим. Джерельна база нині представлена дослідженнями соціальної роботи з військовими періоду 2014-2021 років, що демонструє застарілість підходів до розв'язання даного питання.

Серед сучасних дослідників даної проблеми доцільно виділити О. Логвінову. Вчена наполягає на тому, що нині варто звернути вагомий увагу на адаптацію та реадaptaцію учасників бойових дій до цивільного життя. Зокрема, це обумовлено тим, що перебуваючи в умовах складного психологічного тиску, військовому складно пристосуватися до мирного та спокійного життя (Логвінова, 2022).

Свій підхід до даного питання пропонує і дослідниця Т. Семигіна. Вона вважає, що зараз доцільно відходити від погляду на соціальну роботу, що передбачає здебільшого надання пільг та соціальних виплат. Зараз потрібно сформувати вектор на економічну підтримку військових, тобто здійснювати допомогу в отриманні нового фаху або формування умов, при яких учасник бойових дій може займатися підприємницькою діяльністю (Семигіна, 2022).

Вчена В. Турбан вважає, що учасники бойових дій, що були нещодавно демобілізовані, повинні отримувати комплексну допомогу. Як наслідок, у громадах має бути налагоджена ефективна багатоступенева система соціальної роботи з військовими. Зокрема, це можливо шляхом доручення до соціальних центрів фахівців різного профілю, що можуть допомогти військовим у цивільному житті (Турбан, 2022).

Виклад основного матеріалу.

Соціальна робота нині передбачає комплекс заходів, які спрямовані на допомогу людям, що потрапили у складні життєві обставини. Тобто це процес сприяння у допомозі особам, що на даний час не можуть вирішити самостійно складні питання. На місцевому рівні соціальна робота здійснюється представниками центрів соціальних служб та центрів соціальної допомоги.

Механізмами реалізації соціальної роботи у громадах є:

- координація відповідних служб;
- планування перспективи подальших дій та планів;
- включення громадян в ініціативи допомоги центрам соцслужб;
- розвиток системи допомоги у громаді.

Нині можна простежити різку зміну підходу до соціальної роботи з нещодавно демобілізованими, зокрема, вагому увагу функціонери соціальних служб приділяють таким формам соціальної роботи, які були б спрямовані на адаптацію ветеранів до цивільного життя. Це обумовлено як складним психологічним станом, так і потребою у соціалізації та отриманню нової професії, пристосуванням до суспільних змін.

Адаптація військовослужбовців та членів їх сімей включає такі основні складові:

- психологічну – оволодіння системою цінностей (нормами, установками, зразками поведінки), культурою, які існують у цивільному середовищі, з метою виконання наявних у ньому вимог до особистості;
- правову – освоєння правових норм, які регламентують соціальний і правовий статус особи, звільненої з військової служби, та членів її сім'ї, визначають їх права, обов'язки та можливості, а також оволодіння інформацією про державні органи, установи й організації, які можуть допомогти

в освоєнні таких норм та реалізації своїх прав і соціальної позиції;

- професійну – залежно від професії спеціалізоване удосконалення наявних професійних знань, умінь і навичок або оволодіння новими та подальше успішне працевлаштування (Головаха, 2022).

Важливим напрямом є інформування. Учасників бойових дій інформують про їх права, зміни у законодавстві, знижки на певні послуги. При цьому працівники центру соціального захисту допомагають заповнити заяви на отримання соціальних пільг та повідомляють про їх статус.

Особливим напрямом є правова допомога. Кожна громада сприяє учасникам бойових дій в отриманні необхідної юридичної допомоги, тому працівниками соціального центру та юристами громади на безкоштовній основі здійснюється консультування військових щодо процедури отримання статусу учасника бойових дій, написання заяв та скарг, механізму розв'язання різних питань. Важливим тут є те, що військові мають бути впевнені у тому, що держава їх захищає та дотримується їх прав.

Основою соціальної роботи з учасниками бойових дій є реадaptaція. У процесі визначення концептуальних відмінностей було встановлено, що поняття реадaptaція, як і процес, що йому відповідає, основну увагу зосереджують на психологічній функції учасника процесу, психологічних та емоційних змінах, пов'язаних з поверненням до цивільного життя, подоланням розладів. Поняття реадaptaція містить в собі багато аспектів: зайнятість, освіта, міжособистісні відносини, сфера здоров'я тощо, однак саме психологічні та емоційні зміни визначаються як рушійний фактор оволодіння новими цивільними ролями. Цей термін був надзвичайно поширеним у науковій літературі, але з 2009 року спостерігається доволі помітне скорочення у його використанні. Можливим поясненням цього є поширення в науковому середовищі ідеї про те, що повернення з воєнної служби вимагає багатфункціональних змін (психологічних, фізичних, соціальних), а не лише психологічних (Лавренюк, 2022).

В контексті соціалізації головна увага приділяється відмінностям між тим, як цей процес відбувається в армії й цивільних інститутах. Тут виділяють такі фактори як швидкість процесу соціалізації у війську та його планована скерованість, тоталітарний тип самого інституту армії, що забезпечує жорсткий соціальний контроль, майже відсутність альтернативних, девіантних, взірців поведінки, безальтернативність та самоідентифікація, що базується на повному отождествленні себе зі збройними силами.

Що стосується гендеру, то його основний вплив на процес переходу до цивільного життя вбачається не стільки у виконанні певних гендерних ролей, скільки у засвоєнні цінностей, пов'язаних з таким

поняттям як мужність. Серед них виділяють, в першу чергу, чітку і зрозумілу ієрархію, а також фізичну та емоційну стійкість, здатність долати труднощі, самовпевненість, агресивність. Однак на процес соціальної адаптації можуть негативно вплинути не самі ці «чоловічі» цінності, а стійке несприйняття протилежних, доволі поширених у цивільному житті стандартів поведінки, а саме: залежності, емоційності, демократичності тощо (Дем'яновська, 2022).

Соціальна робота, спрямована на військовослужбовців-учасників бойових дій, передбачає наявність чотирьох основних видів – психологічної, соціальної, медичної/фізичної, й етичної допомоги, які можуть поєднуватися між собою, утворюючи нові підвиди (соціально-психологічна, етико-психологічна, медико-психологічна, професійно-психологічна тощо) в залежності від об'єкта соціальної роботи, його психоемоційного стану, факторів та умов, що впливають на проведення заходів соціального характеру. Соціальна допомога - система заходів, спрямованих на відновлення соціального статусу військовослужбовців, можливість стати повноцінним учасником соціального процесу (Спицька, 2022).

Медична та фізична допомога – це система медичних заходів, спрямованих на попередження зниження і втрати працездатності, відновлення порушених функцій, профілактику ускладнень і рецидивів захворювань військовослужбовців та їх раннє повернення до професійної діяльності. Етична соціальна допомога є комплексом заходів, спрямованих на переосмислення ситуації, формування позитивної самооцінки, мотивації досягнення, надання індивідуальної допомоги, розвиток моральних уявлень, вироблення адекватних навичок поведінки та спілкування, підвищення рівня саморегуляції (Кравченко, 2022).

Якщо брати реалізацію соціальної роботи з нещодавно мобілізованими учасниками, то доцільно розглянути досвід Черкаської області, яка активно втілює теоретичні напрацювання з даного питання у практичне поле. В області соціальна робота здійснюється місцевими Центрами соціальних служб.

Зокрема, у громадах області починаючи із березня 2023 р. діє щоденник «Все буде», який спрямований на соціальну роботу з учасниками бойових дій, які були нещодавно демобілізовані («Все буде», 2023). Документ вміщує у собі практики із психологічної допомоги ветеранам військових дій, методики роботи з ним, техніки психологічної терапії. Велика увага у цьому аспекті приділена арт-терапії як способу швидко морально відновитися та розкрити власні таланти. При цьому також наявні поради щодо адаптації та соціалізації, пошуку роботи, саморозвитку.

Особливістю щоденника є те, що він може використовуватися як основа при соціальній роботі як фахівцем служби соціального захисту, так і самим

військовим. Це обумовлено тим, що він побудований для зручної роботи з ним спеціалістами, так і учасниками бойових дій. Тому поки фахівець із соціальної роботи підбирає програму соціального супроводу учасника бойових дій, військовий може вже сам підготуватися до наступної зустрічі та здійснити певні напрацювання, що полегшує процес адаптації.

Одним із ключових напрямів соціальної роботи з учасниками бойових дій, що були нещодавно демобілізовані, є підтримка їхнього психологічного та фізичного здоров'я. Це обумовлено тим, що нерідко військові не приділяють увагу незначним проблемам зі здоров'ям або вважають такі послуги недоступними через їх вартість. У громадах області ведеться активна робота із медичними закладами щодо надання послуг військовим за зниженою ціною або безкоштовно.

До прикладу у селищі Маньківка, що належить до Маньківської громади, було у 2022 році відкрито «Центр здоров'я». Медичний заклад надає усі медичні послуги учасникам бойових дій на безоплатній основі. Також наприкінці 2022 року у центрі з'явилася послуга масажу, яка надається за половину стандартної вартості. Таким чином, у громаді стимулюється отримання військовими медичних послуг, роблячи їх доступними (До уваги учасників, 2023а).

У даній територіальній громаді соціальну роботу здійснює комунальна установа «Центр надання соціальних послуг». Він перевіряє побутові умови демобілізованих та надає матеріальну допомогу при наявних потребах. Також фахівці із соціальної роботи соціального центру формують списки тих, хто потребує медичної допомоги та співпрацюють із «Центром здоров'я» щодо позачергового прийняття до розгляду медичні справи таких військових та їх огляду. Також соціальні працівники комунальної установи «Центр надання соціальних послуг» з'ясовують, чи мають демобілізовані потреби в освіті та перекваліфікації, та, співпрацюючи із відповідними установами, допомагають військовим реалізувати свої запити.

У Драбівській громаді велика увага приділяється індивідуальним потребам кожного учасника бойових дій. Саме тому комунальний центр «Центр надання соціальних послуг» громади активно співпрацює з іншими центрами задля надання кваліфікованої допомоги військовим. Так, військових, які потребують соціально-психологічної допомоги спрямовують до Соціально-психологічного центру міста Славутич, де військовим фахівці із соціальної роботи надають послуги з оздоровлення, фізичної реабілітації, правового та інформаційного захисту, адаптації, пошуку роботи, реадаптації (До відома ветеранів, 2023).

Комплексна соціальна робота із військовими, що недавно були демобілізовані із зони бойових дій,

ведеться також у Леськівській громаді. Соціальна робота здійснюється тут фахівцями із соціальної роботи центру «Центр надання соціальних послуг».

Основним напрямом соціальної роботи тут є освіта. Учасники бойових дій, що були нещодавно демобілізовані, мають право на отримання професійної та фахової освіти у навчальних закладах громади, а також у закладах вищої освіти області, повним коштом громади або за часткових відшкодувань витрат на освіту. Такі учасники бойових дій можуть безкоштовно проживати у гуртожитках навчальних закладів та мають право на отримання соціальних стипендій (До уваги учасників, 2023b).

У Городищенській територіальній громаді соціальна робота здійснюється установою «Городищенський центр надання соціальних послуг». Робота соціального центру спрямована переважно на відвідування житла учасників бойових дій з метою з'ясування належності умов проживання. Відповідно, військові, які не мають можливості забезпечити свій побут, отримують допомогу соціальних працівників. Також їм надається допомога у вигляді матеріальних речей, яких ветеран потребує, їжі, ліків (Городищенська територіальна громада, 2023).

Увага приділена додатково і питанню освіти. Так, військовий, що був демобілізований, має можливість стати абітурієнтом або продовжити навчання у закладах технічної та професійної освіти громади. Це здійснюється поза конкурсом і за рахунок громади, при цьому він отримує соціальну стипендію та додаткові пільги. Якщо військовий уже має освіту, то він може пройти перекваліфікацію та отримати новий фах за спрощеною процедурою. Водночас громада співпрацює також із закладами освіти інших областей та відправляє учасників бойових дій, що були демобілізовані, в інші навчальні заклади для отримання відповідної освіти.

Висновки.

На сучасному етапі вагома увага приділяється соціальній роботі в громаді з учасниками бойових дій, що були нещодавно демобілізовані. Це обумовлено тим, що зі зміною підходу до соціальної роботи, змінюється і бачення допомоги нещодавно демобілізованим учасникам бойових дій. Зокрема, нині першочергова увага приділена адаптації, яка полягає в отриманні правової, психологічної, професійної допомоги.

Зокрема, військовий повинен розуміти як захистити свої права у цивільному житті та мати можливість отримати юридичну консультацію. Також він може отримати допомогу психологічного аспекту, оскільки важкий моральний стан заважатиме спілкуватися з іншими людьми. Професійна допомога виявляється у тому, що військовий повинен розуміти, що може отримати фах та перекваліфікуватися і як наслідок отримати роботу або зайнятися підприємницькою діяльністю.

На прикладі Черкаської області було виявлено, що соціальна робота з нещодавно демобілізованими учасниками бойових дій має системний та комплексний характер. На основі дослідження соціальної роботи у Городищенській, Драбівській, Леськівській, Маньківській громаді, можна стверджувати, що у Черкаському регіоні основними видами соціальної допомоги є надання освітніх послуг на безкоштовній або частково платній основі, надання медичних послуг на безкоштовній основі або зі знижкою, відвідування житла учасників бойових дій та розв'язання побутових проблем, спрямування військових у соціально-психологічні центри інших громад, надання правоті та інформаційної допомоги.

Одночасно з цим у регіоні діє програма, де соціальна робота фахівцями здійснюється за щоденником «Все буде». Його перевагою є можливість використання документа як соціальними працівниками, так і самим військовим. У ньому вміщено методики, техніки, форми роботи із демобілізованим учасником бойових дій.

Можна стверджувати, що нині надання такої допомоги військовим є досить важливою. Водночас соціальна робота фахівцями повинна враховувати як реалії часу, так і індивідуальні потреби учасників бойових дій. Лише так можна досягти оптимального процесу адаптації наших захисників та захисниць.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- «Все буде»: у Черкасах видали щоденник для психологічної підтримки бійців. (2023, Лютий 3). Відновлено з <https://cdu.edu.ua/news/vse-bude-u-cherkasakh-vydaly-shchodennyk-dlia-psykholohichnoi-pidtrymky-biitsiv.html>
- Головаха, Є. (2022). *Українське суспільство в умовах війни 2022*. Київ.
- Городищенська територіальна громада. (2023). Відновлено з <https://gormrada.gov.ua/>
- Дем'яновська, С. (2022). *Соціальна підтримка фахівцями соціальної роботи військовослужбовців, учасників бойових дій*. Київ.
- До відома ветеранів війни, учасників бойових дій, учасників війни, осіб з інвалідністю внаслідок війни, членів родин ветеранів та членів сімей загиблих. (2023, Березень 8). Відновлено з <https://drabivska-gromada.gov.ua/news/1678282678/>
- До уваги учасників бойових дій. (2023b). Відновлено з <https://leskivska-gromada.gov.ua/do-uvagi-uchasnikiv-bojovih-dij-14-00-48-21-07-2022/>
- До уваги учасників бойових дій в АТО/ООС! (2023a). Відновлено з <https://mankivska-gromada.gov.ua/do-uvagi-uchasnikiv-bojovih-dij-v-atoos-15-30-55-27-01-2022/>
- Кравченко, О. (2022). Соціальний захист учасників бойових дій. *Social Work and Education*, 9, 197-209.
- Лавренюк, В. (2022). *Навчання, професійна адаптація ветеранів та допомога їм на відкриття власної справи*. Київ.
- Логвінова, О. (2022). Соціальна робота з військовослужбовцями та їхніми сім'ями в умовах тривалого конфлікту на сході України. *Соціальна робота та соціальна освіта*, 2, 61-71.
- Семигіна, Т. (2022). Уроки війни, (не) вивчені вітчизняною соціальною роботою. *Традиційні та інноваційні підходи до наукових досліджень*, 1, 47-49.
- Спицька, К. (2022). Правові засади соціального захисту учасників бойових дій в Україні. *Юридичний вісник*, 2, 171-181.
- Турбан, В. (2022). Реабілітаційна та реінтеграційна робота з військовослужбовцями, учасниками бойових дій в центрах соціальних служб, етичний аспект. *Психологія*, 11, 336-345.

REFERENCES

- "Everything will be fine": a diary was published in Cherkasy for the psychological support of fighters. (2023, February 3). Retrieved from <https://cdu.edu.ua/news/vse-bude-u-cherkasakh-vydaly-shchodennyk-dlia-psykholohichnoi-pidtrymky-biitsiv.html>
- Holovakha, E. (2022). *Ukrainian society in conditions of war 2022*. Kyiv.
- Horodyschensk territorial community. (2023). Retrieved from <https://gormrada.gov.ua/>
- Demyanovska, S. (2022). *Social support by specialists in the social work of military personnel, participants in hostilities*. Kyiv.
- For the information of war veterans, participants in hostilities, war participants, persons with disabilities as a result of war, family members of veterans and family members of the deceased. (2023, March 8). Retrieved from <https://drabivska-gromada.gov.ua/news/1678282678/>
- To the attention of the combatants in hostilities. (2023b). Retrieved from <https://leskivska-gromada.gov.ua/do-uvagi-uchasnikiv-bojovih-dij-14-00-48-21-07-2022/>
- To the attention of the combatants in ATO/OOS! (2023a). Retrieved from <https://mankivska-gromada.gov.ua/do-uvagi-uchasnikiv-bojovih-dij-v-atoos-15-30-55-27-01-2022/>
- Kravchenko, O. (2022). Social protection of combatants. *Social Work and Education*, 9, 197-209.
- Lavreniuk, V. (2022). *Training, professional adaptation of veterans and helping them to start their own business*. Kyiv.
- Logvinova, O. (2022). Social work with military personnel and their families in the conditions of the long-term conflict in the east of Ukraine. *Social work and social education*, 2, 61-71.
- Semigina, T. (2022). Lessons of war, (not) learned by domestic social work. *Traditional and innovative approaches to scientific research*, 1, 47-49.
- Spytska, K. (2022). Legal principles of social protection of combatants in Ukraine. *Legal Bulletin*, 2, 171-181.
- Turban, V. (2022). Rehabilitation and reintegration work with servicemen, combatants in social service centers, ethical aspect. *Psychology*, 11, 336-345.

Some Criminal-Procedural, Criminalistic and Criminological Aspects of Studying the Personality of Minors Who Have Complete Theft

UDC: 316.3

DOI: <https://doi.org/10.15421/172351>**Yakublu Orkhan Kamaloglu**Head of the Department of Criminalistics, Police Lieutenant Colonel, <https://orcid.org/0009-0001-4172-9207>, orkhan.kamal.89@gmail.com*Police Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Azerbaijan (Baku, Azerbaijan)*

Abstract

The study of apartment thefts committed by minors has its own characteristics. In the research process, determining the age of the minor, studying the conditions of life and upbringing, determining the level of physical, intellectual and mental development, discovering the adult persons who provoked them to criminal activity, the possibility of separating the criminal proceedings against him if there were other participants in the crime he committed, investigators the provisions on sending the research material to the Commission on the Affairs and Protection of Rights of Minors when finding cases that exclude criminal prosecution have been analyzed in detail.

Thefts occupy a special place in the structure of all crimes committed on the territory of our republic, as a result of which significant material and moral damage is inflicted on citizens. In many cases, juveniles are the subjects of these types of crimes. In article 428.2 of the Code of Criminal Procedure of the Republic of Azerbaijan, minors in criminal proceedings include persons who have not reached the age of eighteen at the time of the crime. One of the important points is the determination of criminal cases in the proceedings on the case of minors, with the exception of cases that must be determined for the commission of a crime under Article 429 of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan.

It can be concluded that the study of burglaries committed by minors has its own characteristics. In the course of the study, the provisions related to determining the age of a minor, studying the life and "conditions of education", determining the level of physical, intellectual and mental development, the possibility of separating a criminal case against him in the presence of others were taken into account, the participants in the crime he committed were analyzed in detail.

Keywords: apartment theft, method, primitive, specialized, professional, combination lock, key selection, lock mechanism

Деякі кримінально-процесуальні, криміналістичні та кримінологічні аспекти вивчення особистості неповнолітніх, які вчинили крадіжку

Якублу Орхан*Поліцейська академія Міністерства внутрішніх справ Азербайджанської Республіки (Баку, Азербайджан)*

Анотація

Дослідження квартирних крадіжок, вчинених неповнолітніми, має свої особливості. У процесі дослідження, встановлення віку неповнолітніх, вивчення умов життя та виховання, визначення рівня фізичного, інтелектуального та розумового розвитку, виявлення повнолітніх осіб, які спровокували їх до злочинної діяльності, розглядається можливість виділення кримінальних проваджень за об'єктом і чи були інші учасники вчиненого ним злочину. Автором детально проаналізовано положення про направлення матеріалів розслідування до комісії у справах і захисту прав неповнолітніх при виявленні справ, що виключають кримінальне переслідування.

Особливе місце в структурі всіх злочинів, що вчиняються на території Азербайджанської Республіки, займають крадіжки, внаслідок яких громадянам завдається значна матеріальна та моральна шкода. У багатьох випадках суб'єктами цих видів злочинів є неповнолітні. У статті 428.2 Кримінально-процесуального кодексу Азербайджанської Республіки до неповнолітніх у кримінальному провадженні відносяться особи, які на момент вчинення злочину не досягли вісімнадцяти років. Одним з важливих моментів є визначення кримінальних справ провадження у справах неповнолітніх, за винятком справ, які повинні бути визначені за вчинення злочину, передбаченого статтею 429 Кримінального кодексу Азербайджанської Республіки.

Можна зробити висновок, що дослідження квартирних крадіжок, вчинених неповнолітніми, має свої особливості. У ході дослідження розглядаються положення щодо визначення віку неповнолітнього, вивчення побуту та «умов виховання», визначення рівня фізичного, інтелектуального та розумового розвитку, можливості виділення щодо нього кримінальної справи та врахування присутності інших осіб і детально досліджено учасників вчиненого ним злочину.

Ключові слова: квартирна крадіжка, спосіб, примітивний, спеціалізований, професійний, кодовий замок, підбір ключа, замковий механізм

Introduction.

Thefts occupy a special place in the structure of all crimes committed on the territory of our republic, as a result of which significant material and moral damage is inflicted on citizens. In many cases, juveniles are the subjects of these types of crimes. In article 428.2 of the Code of Criminal Procedure of the Republic of Azerbaijan, minors in criminal proceedings include persons who have not reached the age of eighteen at the time of the crime. One of the important points is that in addition to the cases that should be determined for the crime committed under Article 429 of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan, the following cases should also be determined in the course of proceedings against minors.

1. Determining the Age of a Minor.

A person's identity, including age, is determined by a birth certificate or identity card. At this time, the eighteen-year age of a person is taken not from the day of his birth, but from the end of that day, that is, from the beginning of the next day. If during the study of preliminary materials, it was not possible to establish the exact age of the teenager, then this issue is resolved in the investigative process after the initiation of a criminal case. In the absence of an identity card or birth certificate, the age limit is changed by obtaining the relevant documents (medical record, office work in educational institutions, personal file from the personnel department, etc.). Witnesses (parents, guardians, relatives, etc.) may be interrogated for this purpose. In the absence of other possibilities, the age of a person is determined by the appointment of a forensic medical and forensic psychological examination. At the same time, it should be taken into account that when determining the age of a minor accused by the conclusion of a forensic medical expert, his birthday is considered to be the last day of the year indicated in the expert's conclusion. When determining the age of such a person according to the minimum and maximum years, the minimum age proposed by the experts is taken as a basis. (On judicial practice, 2008, p. 2).

2. Study of the Living Conditions and Upbringing of a Minor.

In order to implement this provision of the law, information is obtained that characterizes the family of a teenager, and the following is determined: life outlook. Here, in particular, where and in what position the parents of a minor (or persons replacing them) work, how parents interact, whether they are in a registered marriage, their moral and cultural level, their views and attitude to raising children, circumstances surrounding a teenager, characteristics, whether parents have the opportunity to really engage in his upbringing, the presence of other children in the family, their age limit, employment, financial and living situation of the family, relationships between families of members, the presence in the family of persons suffering from alcoholism and previously convicted, etc. In other cases, it should be clarified.

All of these cases must be investigated. After all, the worldview of a teenager, his character, psychology, life principles, attitude to the team, work, women are formed in the family. A person receives the first ideas about good and evil in the family, observes the behavior of elders and often blindly imitates them.

As a rule, honest, hardworking children grow up in families where they live kindly and work honestly. If there are opposite relations between parents in a family, then the children who grow up here are selfish and do not hesitate to use any means to achieve their goals. As a result of the influence of certain factors, they often begin to commit crimes. Usually, the breakup of a family has a strong effect on children. As a result, many of them run away from home, become vagrants, fall under the influence of criminal elements, and some begin to commit criminal acts.

If a teenager dropped out of school, it is necessary to find out what is the reason for this, when this event occurred, how the teaching staff, a public organization should react to it, and what measures need to be taken to return the teenager to school. educational institution. In cases of expulsion of a teenager from an educational institution, it is necessary to check whether this measure of influence is justified and whether this measure is coordinated with the commission on juvenile affairs.

If a minor works, it is necessary to determine: where and in what position he works, whether he likes the profession he has chosen, how he mastered this profession, what salary he receives, how he behaves at work, his subordinate (foreman, foreman) how to him to address, the moral qualities of these persons; if the minor attends evening schools after work, his educational achievements; whether he worked somewhere before, why he was released from work; experience; the establishment of individual guardianship over a minor and how this guardianship is expressed; the moral qualities of each, whether his personal qualities influence the correct upbringing of a teenager, etc.

It is no coincidence that the issues to be studied in connection with the education and work of a minor have such a wide scope. It is known that an educational institution, and then production, serve to continue the upbringing of a teenager in a family. It is in these institutions that the organization of educational work on the correct organization of work and free time of young people at the appropriate level plays an important role in their growth as a useful member of society.

But in secondary schools, institutes, etc. We often have to deal with such serious violations in the system of educating the younger generation. These violations do not affect the formation of a new person. During the investigation of burglaries, it turns out that the educational work at the school attended by the accused minors is organized improperly, there is no proper discipline, there are serious shortcomings in education, and students' free time is not organized. At the same time,

more particular cases are being identified that explain the bad behavior of children. Such cases include the drinking of alcoholic beverages by children on school evenings, their participation in gambling, etc. can be attributed.

Recently, the flow of teenagers to industrial enterprises, construction and transport has been increasing. However, experience shows that the management of enterprises and public organizations does not pay due attention to the industrial training and education of young men and women. During the investigation of criminal cases, facts are revealed confirming the lack of work with adolescents, the improper organization of their industrial training, violations of the legislation on labor protection of adolescents and safety regulations, and the long-term use of minors in auxiliary work. All this causes a feeling of dissatisfaction in a teenager, he tries to get rid of work and look for another way to live. A teenager released from work is briefly exposed to negative influences and may begin to commit crimes.

3. The level of physical, intellectual, and mental development of a minor must be determined.

In order to find out the interests of a minor, his friends and how he spends his time, it is necessary to find answers to the following questions: How does a minor spend his free time, what does he like best? What films does he like, and which do not? Does he read newspapers, magazines, books? What kind of literature is he fond of, does he play sports, what sports does he do? Does he participate in creative associations? Does the minor have friends, what do they do? Do they know about the juvenile delinquency, how did they feel about it? What is the influence of friends on a teenager?

Characteristics of the person and information about his behavior in the period before the commission of the crime can often explain what circumstances contributed to the commission of the crime. It is known that some people quickly succumb to negative influences, while others resist them. For example, weak-willed people easily succumb to the negative influence of the environment, they do not find the strength to independently break off relations with an unhealthy environment. It is they who soon commit criminal acts under the influence of criminal elements.

Before committing a crime, a person's behavior should be deeply studied. At this time, the circumstances that characterize him on the positive side should also be objectively investigated. It is an objective study of these issues that makes it possible to determine whether the crime was committed by chance or whether this act logically completed the previous behavior of the person. With regard to the negative behavior of a person in the past, it is advisable to determine the following circumstances: has he committed a crime before (if so, when and what kind)? How many times have you been convicted (at what age and for what crimes)? What punishment was he sentenced to, did he serve the punishment (served completely, partially, did not serve at all)? Where did

he serve his sentence? Did he escape from places of punishment, how many times and was he punished for them? Was he in a special educational institution for juveniles, when, why and for how long was he in this institution? Is he registered with the police? Was he brought to administrative responsibility and why? Was he associated with criminals and other anti-social elements?

Despite these circumstances, it is important to find out the objective circumstances of each criminal case, the motive for the crime, approaching the individual individually in relation to her life and upbringing. In practice, the main goal is to determine why a person committed a crime. For example, a person is found guilty of a crime involving burglary. During the investigation of the case, it is important to find out why he committed this crime. What reasons influenced this? The role of determining the time and place of the crime is highly appreciated. At the same time, the place of the crime, the incitement of other persons, etc. it should be clarified to what extent the circumstances create conditions for the commission of a crime. When considering this category of crimes, it is necessary to analyze the distribution of these types of crimes in the region, town, or city.

4. If there are other participants in a crime committed by a minor, the possibility of separating a criminal case against him should be determined.

Article 431 of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan states that if a minor participates in the commission of a crime together with other persons, the criminal case against him must be separated into a separate proceeding at the stage of pre-trial proceedings.

Separating a criminal case against a minor into a separate proceeding is not allowed if this creates significant obstacles to a comprehensive, complete, and objective examination of the circumstances of the case. (Criminal Procedure Code, 2000, p. 352).

The law attaches particular importance to identifying older persons who incite minors to commit criminal acts. Failure to expose these individuals generally allows them to involve other minors in burglary-related criminal activities. Therefore, an investigator conducting a preliminary investigation in a criminal case of a minor must concentrate all his efforts on investigating the following issues: whether the minor acted on the recommendation of an adult who has not yet been exposed; Were every opportunity taken to identify the instigator?

The study of criminal cases committed in a group with the participation of minors shows that in many cases, elderly instigators are not prosecuted under the relevant article of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan. Persons prosecuted under this article are often acquitted by the courts. This situation is explained by the fact that in the process of investigating a criminal case, the investigator must establish exactly what actions an elderly person performs when involving minors in criminal activity - a statement, a threat, etc. does not

define. It should be taken into account that before the incrimination of an elderly person in connection with burglaries, he used alcohol, drugs, gambling, etc. with a minor. takes place (Pashayev, 2009, p. 64-70).

To implement these requirements of the law, it is necessary to establish the causes of antisocial habits and views of minors, find out the circumstances that lead to the formation of criminal intent, facilitate the preparation and commission of a crime, and hide the traces of a crime. For each criminal case, the following assumptions must be made and tested: the presence of elderly instigators and other accomplices; presence of several groups of juvenile delinquents; the existence of facts of non-reporting or concealment without a prior promise from adults (parents, persons who gave drugs to a teenager, etc.); purchase of drugs by older people and their sale by teenagers; involvement of a minor in begging, drunkenness, gambling, drug use, vagrancy, etc. When working on these assumptions, it is necessary to refine the various options. For example, a teenager was forced to commit a crime, or even if he participated in the commission of a crime, this participation was not active (Trubachev, 1983, p. 82).

If the criminal behavior of a person was discussed at a meeting of teachers at the school where he studied, at a vocational school, at meetings of state bodies of the enterprise, department, organization where he works, extracts from the minutes of these meetings are necessary, and it is appropriate to add them to the case.

Sometimes there are cases when, in the opinion of the investigator, the act is less socially dangerous, so there is no need to clarify in detail the reasons and circumstances that led to its commission. In our opinion, this practice cannot be considered correct. Without clarifying the causes of a minor offense, it is impossible to take measures to eliminate them, and thus it is impossible to prevent a person from committing a crime again.

The actions of the investigator to request a large number of documents (personal documents, references, certificates, etc.), their study and inclusion in the criminal case should be an organic component of the investigation and be carried out creatively, and not mechanically. Because the planning of future investigative actions and the tactics of their conduct often depend on the information contained in these documents.

The inclusion in the plan of specific investigative actions, the determination of their duration and sequence depends on the nature of the crime and the initial information collected at the time the criminal case was initiated. However, taking into account the age of adolescents when planning investigative actions; avoid a major interruption in the course of the investigation; determine the sequence and tactics of interrogation, etc. Recommended.

It should be noted that the termination of the criminal case and the transfer of the case to the Commission for the Protection of the Rights and Rights of Minors does

not relieve the investigator from conducting a full and thorough investigation. At the same time, the investigator, when sending the case to the court, is still obliged to find out the circumstances to be proved in the criminal case, in particular the circumstances that contributed to the commission of the crime, in accordance with the requirements of Art. criminal procedure legislation of the Azerbaijan Republic. This requirement is perfectly legal. Because the commission on juvenile affairs and the protection of rights, when deciding the fate of a teenager, must have all the evidence of his guilt, information about his personality, know what reasons and circumstances contributed to the commission of the crime (Mammadov, 2004, p. 342).

Unfortunately, in many cases, investigators refuse to initiate a criminal case or terminate the initiated criminal case, carrying out only a number of investigative actions of a verification nature. For example, only the fact of a crime and the guilt of a minor in committing a crime are investigated, and the case is referred to the Commission for the Protection of the Rights and Rights of Minors. Of course, such a step does not provide a full explanation of the reasons that contributed to the commission of a crime by a minor. Taking such a step, he assigns the duties assigned to him by law to the commission on juvenile affairs. Thus, in accordance with the Regulations on commissions for the protection of the affairs and rights of minors, this commission is also obliged to find out the causes and conditions that contributed to the commission of crimes, as well as take measures to eliminate them. However, it should be taken into account that the commission on juvenile affairs mainly includes educational institutions, housing authorities, immediate parents, etc. can perform such work on the basis of incoming materials.

The question of the participation of the investigator in the meetings of the commission on juvenile affairs is solved in practice in different ways. A number of investigators do not participate in the meetings of the Commission and consider the participation in these meetings of the relevant operational police officers and an assistant prosecutor sufficient. Some investigators take an active part in the meetings of the commission, knowing closely the minor who committed the crime, the conditions of his life and upbringing, indicate to the commission how to choose a more targeted measure of educational influence and whom to invite to meetings, advise where to hold meetings.

Criminal cases should be carefully selected for performances in groups where minors work in connection with burglaries. At the same time, it should be taken into account that the actions of a juvenile delinquent may cause a feeling of pity in some part of the audience (Kosenko, 2003, p. 298).

The investigator must apply to the commission on juvenile affairs, at the place of residence of minors, at the place of work of their parents, at police departments

for juvenile affairs, etc. in addition to the presentations sent out, it is advisable to use other forms of preventive activity (Mammadov, 2004, p. 195).

In some cases, it is recommended to talk to teachers and tutors. The goals of such conversations are usually that people directly involved in the education of young people need to increase their attention to any teenager or group of teenagers.

The recorded conversations are not procedural actions, therefore they are not reflected in the materials of the criminal case. However, in our opinion, it may be useful for the investigator to make a brief extract about the conversation and leave it in the proceedings. This is important to complete all maintenance work later.

Identification and Prosecution of all Participants in the Crime.

The main directions of the investigator's operational-search activity are related to identifying all participants in the crime, exposing criminals and bringing them to justice (Karimov, 1998, p. 79). If a person is not exposed, he can repeat the crime.

New technologies provide privacy for criminals. We must have the necessary means to prevent their actions and work to ensure that they do not go unpunished. The fight against the sale and sexual exploitation of children, which is carried out with the use of new technologies, should be approached in a comprehensive manner. Laws must be enacted to prohibit the sale of children and all forms of sexual exploitation of children. The criminal legislation of Azerbaijan provides for liability for the distribution of child pornography (Eyvazov, 2018, p. 89).

The law attaches particular importance to identifying older persons who incite minors to commit criminal acts. Failure to expose these individuals generally allows them to involve other minors in burglary-related criminal activities. Therefore, an investigator conducting a preliminary investigation in a criminal case of a minor must concentrate all his efforts on investigating the following issues: whether the minor acted on the recommendation of an adult who has not yet been

exposed; Were every opportunity taken to identify the instigator?

It should be taken into account that before the incrimination of an elderly person in connection with burglaries, he used alcohol, drugs, gambling, etc. with a minor. takes place (Nasibov, 2004, p. 22).

Conclusions.

It is known that identifying and exposing incitement is not an easy task. It is clear that, first of all, a juvenile delinquent can show the accomplices of the crime related to burglaries, including the perpetrator, and provide the necessary information about them. The difficulty here is that the juvenile offender does not always report it correctly. His failure to report the instigator can be explained in many ways. In some cases, the minor is afraid of revenge (in practice, such cases are common). In other cases, he believes that the denunciation of the instigator is a betrayal of a comrade, and therefore does not reveal the instigator. Finally, sometimes it happens that as a result of the instigator's speech, the minor testifies that he committed the crime himself, without anyone's participation. He believes that the age limit is a mitigating circumstance and the punishment that will be imposed on him will not be so severe.

It should be noted that even in cases where minors show who involved them in criminal activity, and the latter admit it, the investigator must try to find additional evidence of their participation in the crime. This is necessary because sometimes instigators and minors retract their original testimony in court. If yes, then more evidence is needed.

It can be concluded that the study of burglaries committed by minors has its own characteristics. In the course of the study, the provisions related to determining the age of a minor, studying the life and "conditions of education", determining the level of physical, intellectual and mental development, the possibility of separating a criminal case against him in the presence of others were taken into account, the participants in the crime he committed were analyzed in detail.

REFERENCES

- Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan*. (2000). Retrieved from <https://www.eganun.az/framework/46950>
- Eyvazov, Kh. G. (2018). Reliable protection of children's rights in the virtual space. New challenges and the search for their solutions international scientific and practical conference. *Collection of scientific papers*, November 25-28 (pp. 87-92).
- Imanli, M. N. (2018). *Crimes against property*. Baku: "Digesta" publishing house.
- Karimov, E. (1998). Planning of the investigator's work. *Law, state and law*, 2, 78-81.
- Kosenko, A. A. (2003). Socio-psychological aspects of the formation of the personality of a teenager. *Collection of scientific papers SF KA Ministry of Internal Affairs of the RF*, 1, 296-300.
- Mammadov, F. (2004). Activities of the prosecutor's office and judicial authorities on the prevention of crime among minors. In *Actual problems of the State and law-making in the Republic of Azerbaijan. Collection of scientific articles* (pp. 341-346). Baku.
- Nasibov, E. A. (2004). *Features of the preliminary investigation in cases of minors*. (The abstract of the dissertation submitted for the candidate of legal sciences degree). Baku.
- On judicial practice in cases of juvenile crimes. (2008, June 30). *Decision of the Plenum of the Supreme Court of the Republic of Azerbaijan*. Retrieved from <https://sc.supremecourt.gov.az/decision/show/21>
- Pashayev, B. E. (2009, May 14). Features of conducting a preliminary investigation on a minor. *Materials of the 9th scientific-practical conference of the faculty of law faculty, postgraduates, dissertations, and masters on the topic "Actual problems of the state and law-making"* (pp. 192-196). Baku.
- Trubachev, A. D. (1983). The use of special knowledge in the production of tactical operations in the process of detecting and investigating theft. *The use of special knowledge in the fight against crime* (pp. 187-191). Sv.: SUI.

Azerbaijan and the Non-Aligned Movement through Mass Information and Communication

UDC: 327.33:32.019.51

DOI: <https://doi.org/10.15421/172352>**Nasirli Nurlana**Doctoral Student, <https://orcid.org/0009-0000-2036-4459>, nnesirli@ugeaz.com*Azerbaijan Tourism and Management University (Baku, Azerbaijan)*

Abstract

The Non-Aligned Movement based on the principles of the Bandung Resolution is a union of states that do not want to confront and those who are trying to protect their sovereignty.

Today, Azerbaijan chairs this organization despite the pressure from various parties and maintains its own position and demonstrates objectivity among different interests since it declared independence for the second time. Analysts believe that the presence of Azerbaijan in the ranks of the Movement strengthens the international position of the country as a powerful country who follows an open neutrality program and isn't intended to be a part of any bloc or organizational alliances against any country. Armenia, participating in the Non-Aligned Movement as an observer, could not gain the slightest sympathy even before the Second Karabakh War.

The main purpose of the research is to bring to the attention of scientific community the importance of the impact of relations of Azerbaijan with NAM on multilateral cooperation, the joint and adequate response to the challenges of the modern world, guided by the Bandung Principles, promoting peace and security in the world, putting an end to the policy of double standards and ensuring safety and peace in the world. It should be noted that one of the main principles of the creation and activity of the Non-Aligned Movement is its role to operate as a forum for cooperation among its members.

It is concluded that during the relatively short period of its membership in the Non-Aligned Movement, Azerbaijan has become one of the largest and most influential international leaders of the organization. Throughout its history, the Movement has continuously called for strict adherence to the norms and principles of international law, stresses the importance of strengthening the role of the United Nations and considers it necessary to make efforts to make full use of its influence and potential.

Keywords: Non-Aligned Movement, Azerbaijan, Bandung Principles, security, cooperation, double standards, occupation, aggression

Азербайджан та Рух Неприєднання через масову інформацію та комунікацію

Насірлі Нурлана*Азербайджанський університет туризму та менеджменту (Баку, Азербайджан)*

Анотація

Рух неприєднання, заснований на принципах Бандунзької резолюції, є союзом держав, які не бажають протистояти, і тих, хто намагається захистити свій суверенітет. Сьогодні Азербайджан очолює цю організацію, незважаючи на тиск різних партій, дотримується власної позиції та демонструє об'єктивність різних інтересів, оскільки вдруге проголосив незалежність. Аналітики вважають, що присутність Азербайджану в рядах Руху зміцнює міжнародні позиції країни як потужної країни, яка дотримується програми відкритого нейтралітету і не має наміру бути частиною будь-якого блоку чи організаційних альянсів проти будь-якої країни. Вірменія, беручи участь в Русі неприєднання в якості спостерігача, не могла завоювати ні найменшої симпатії ще до Другої карабахської війни.

Основною метою дослідження є доведення до відома наукової громадськості важливості впливу відносин Азербайджану з Рухом Неприєднання на багатостороннє співробітництво, спільну і адекватну відповідь на виклики сучасного світу, керуючись Бандунзькими принципами, сприяння миру і безпеці в усьому світі, припинення політики подвійних стандартів і забезпечення безпеки і миру в усьому світі. Слід зазначити, що одним із головних принципів створення та діяльності Руху неприєднання є його роль діяти як форум для співпраці між його членами.

Зроблено висновок, що за відносно короткий період свого членства в Русі Неприєднання Азербайджан став одним з найбільших і впливових міжнародних лідерів організації. Протягом усієї своєї історії Рух Неприєднання безперервно закликав суворо дотримуватися норм і принципів міжнародного права, підкреслює важливість посилення ролі ООН і вважає за необхідне докладати зусиль для повного використання її впливу і потенціалу.

Ключові слова: Рух Неприєднання, Азербайджан, Бандунзькі принципи, безпека, співпраця, подвійні стандарти, окупація, агресія

Стаття надійшла / Article arrived: 04.05.2023

Схвалено до друку / Accepted: 12.06.2023

Introduction.

The Non-Aligned Movement (the NAM), the world's largest organization after the UN is a secular organization including 120 countries and several international organizations that doesn't officially support or oppose any power block. It was founded in 1961 in Belgrade, with the initiative of Yugoslavia, India, Ghana, Indonesia, and Egypt. The organization demonstrates that it is against to all kinds of foreign aggression and occupation throughout its all activities. As stated in the 1979 Havana Declaration, the purpose of the organization is to ensure safety, national independence, sovereignty, and territorial integrity of the member countries in their fight against imperialism, colonialism, neocolonialism and racism. The newest members of the Non-Aligned Movement are the Republic of Fiji and Republic of Azerbaijan who joined the organization in 2011. Though "neutrality" in international relations is not defined as a mandatory approach in the Constitution of Azerbaijan, the problems related to regional instability, as well as the occupation of Karabakh made this strategy necessary in the foreign policy of Azerbaijan Republic. Azerbaijan is always trying to create independent path in the region politics, declaring that it is pursuing a balanced foreign policy. Unlike its neighbors Azerbaijan has always tried to develop partnerships with all countries and organizations and was able to ensure acceptance of its strategic choices by the two rival powers.

The **main purpose** of the research is to bring to the attention of scientific community the importance of the impact of relations of Azerbaijan with NAM on multilateral cooperation, the joint and adequate response to the challenges of the modern world, guided by the Bandung Principles, promoting peace and security in the world, putting an end to the policy of double standards and ensuring safety and peace in the world. It should be noted that one of the main principles of the creation and activity of the Non-Aligned Movement is its role to operate as a forum for cooperation among its members.

Analysis of the research and publications.

A lot of research has been devoted to the Non-Aligned Movement all over the world and in Azerbaijan. This is due to the fact that in the context of globalization, the Non-Aligned Movement plays a very important role in world politics, and Azerbaijan occupies one of the main places in the activities of this world organization.

Dinkel, J. (2018) on the Non-Aligned Movement in the aftermath of the East-West conflict shows that the Non-Aligned Movement has had an important impact on the history of decolonization, South-South cooperation, the global Cold War, and the North-South conflict. During the 20th century, almost all countries in Asia, Africa, and Latin America joined the movement to make their voices heard in world politics. The author examines the history of the Non-Aligned Movement since the interwar period as a special reaction of the "Global South" to the changing world order. The study analyzes the gaps and continuity

in the history of globalization, examines the history of international relations from a non-Western point of view.

Miholjic, N. (2020) examines the Non-Aligned Movement in terms of its relevance in the current global order. Its work examines the various ways in which the Non-Aligned Movement could increase its influence in the world and propose a new international agenda that is better suited to the modern world order. Despite the fact that the Cold War ended almost three decades ago, and the concept of non-alignment seemed to have lost its relevance in the international arena, the Non-Aligned Movement continues to function and retains important potential to bring together a significant number of countries in the Global South. In addition to the remaining challenges that continue to put pressure on the members of the Non-Aligned Movement, new challenges have emerged that require the stable existence of international alliances with the necessary institutional flexibility and the ability to adapt to the current international situation. The adjusted agenda of the Non-Aligned Movement for the modern world order presupposes the expansion of the dialogue between the North and the South, the improvement of South-South cooperation and more effective decision-making through the restructuring of the internal institutional structure.

A lot of works is devoted to the analysis of the role of Azerbaijan in the Non-Aligned Movement.

Aghayarov, M. (2022) examines the role of the Non-Aligned Movement in modern international relations and the relevance of this movement for Azerbaijan. In particular, he notes that the policy pursued by the newly independent states against the colonial states influenced the formation of regional policy in the world. The United States and Soviet Russia sought to expand and consolidate their sphere of influence. By creating NATO and the Warsaw Pact, they especially tried to control the non-aligned states and wanted to use the leaders of the Non-Aligned Movement as a force in the regions.

Makili-Aliyev, K. (2021). Examines the role of Azerbaijan in the Non-Aligned Movement through the prism of international law and security. According to the author, there are two different camps in the scientific discourse on Azerbaijan's ascent to full membership in the Non-Aligned Movement, which argue either from the point of view of the irrelevance of the Non-Aligned Movement in the modern international community and the subsequent low significance of Azerbaijan's step, or from the point of view of the theory of international relations and presents it as an adjustment of the state's foreign policy. This study proceeds from the understanding of the continuing relevance of the Non-Aligned Movement as a subject of international law and seeks to supplement the existing theories proposed by international scholars with an alternative view based on Azerbaijan's paradigmatic perception of international law and international security.

Iskandarov, I., Mammadzada, M., & Sadiyev, S. (2019) note that non-alignment, as a foreign policy

perspective for many states, is the most important factor in modern international relations. Their work examines the history of the policy of non-alignment during the Cold War and after its end, the evolution of the Non-Aligned Movement, highlights the problems of its development and assesses the prospects. The authors gave an in-depth analysis of the current state of the Non-Aligned Movement in the context of a rapidly changing international order. Particular attention should be paid to the comparative analysis of the security policy of Azerbaijan as a country pursuing a policy of non-alignment. A non-aligned approach to relations with global and regional powers was practiced long before Azerbaijan's formal integration into the Non-Aligned Movement in 2011. The authors distinguish three phases of Azerbaijan's foreign policy after the end of the Cold War: 1991-1993, 1993-2003, 2003-present). The most important objective goal since 1993 is to preserve Azerbaijan's independence and turn it into a leading country in the region, as well as to increase its role in the international arena. Thus, it is concluded that Azerbaijan's non-alignment is the result of a pragmatic foreign policy based on international realities.

Van Gils, E. (2018) devoted his research to foreign policy strategies of Azerbaijan and the European Union. The author emphasizes that in recent years, Azerbaijan has positioned itself in the international arena as an increasingly important and assertive player. The paper analyzes Azerbaijan's relations with the European Union (EU), identifies the political strategies used by Azerbaijan to interact with the EU in areas where there is a difference of opinion, namely the policy of promoting democracy and setting the agenda of the Nagorno-Karabakh conflict.

The coverage of Azerbaijan's politics in the world media is also the subject of scientific research, for example, the work of Huseynova, Y. (2021). is devoted to the analysis of the coverage of the Second Karabakh War by the influential British press. The media plays an important role in shaping people's opinions about the conflict or its consequences. Since the UK has long been one of the important geostrategic players in the system of international relations, the British press is quite influential in Western countries and plays an important role in shaping world public opinion.

Main material.

The creation of the Non-Aligned Movement (NAM), with its purpose of promoting peace, security and development in the world based on mutual respect for international law and the main principle of its activity is acting as a cooperation forum between member states. Founded on the purpose of non-involvement of several countries to the conflict of political-military fight of bipolar world between the USA and the USSR during the Cold War, the organization nowadays has become to be one of the effective multilateral mechanisms in the regulation of international relations. The Movement currently has 120 member and 18 observer states, unites 10 observer international organizations.

The Conference of Asia-Africa countries held in 1955 in Bandung is considered to be the first important step in the establishment of the Non-Aligned Movement. The institutional foundation has been laid only 6 years after this Conference, at the Summit in Belgrade, Yugoslavia on September 1-6, 1961, when 25 heads of governments and countries of Asia and Africa met. The "Bandung Principles", which each member state of the organization should be committed are as follows.

1. Respect to the goals and principles of the UN Charter, as well as basic human rights and freedoms.

2. Respect to the sovereignty and territorial integrity of other states.

3. Recognize the equality of all races and people, regardless of their numbers.

4. Refrain from interfering in the internal affairs of other states.

5. Respect the right to self-defense, each state itself, individually or collectively within the framework of the UN Charter.

6. Avoid the use of collective protective measures in order not to serve to the special interests of the major powers.

7. Avoid any activity directed towards the territorial integrity and political independence of another state, as well as, from the use of force and to threaten the use of force.

8. Resolve amicably all international disputes in accordance with the UN Charter.

9. Promote mutual interest and cooperation.

10. Respect justice and international obligations (Bandung Principles, 2010).

The Summit meetings of the Heads of State and Governments of the member countries are considered to be the top-level meetings of the Movement. The Non-Aligned Movement has no permanent residential headquarters. Through the Bureau, the National Assembly connects its members to take a unified position in the UN bodies. The UN permanent representative of the chairman country heads up the Bureau. The Bureau of the NAM is the main regulating and coordinating body within the institution on the permanent basis. The participation of 11 international organizations as prestigious institutions of the world, in addition to the 19 states with observer status indicates its importance as a very serious and global organization. The Non-Aligned Movement is the next largest international institution in the world after the United Nations for the number of its members (Munro, 2023).

In order to become a member state of the NAM, one should express its commitment to the fundamental principles of the NAM and apply to the Chairman of the Movement in the written form. Membership is decided by consensus. Republic of Azerbaijan was admitted as a member after obtaining unanimous support by the member states on May 26, 2011, in Bali, Indonesia.

Chairmanship of the Movement has passed to Azerbaijan Republic for the 2019-2022 years beginning

from the Baku Summit. After announcement of Uganda about its ability taking over the chairmanship only one year later, the NAM member states, taking into account the successful chairmanship of Azerbaijan appealed to our country regarding Azerbaijan's chairmanship of the Movement for an additional year, and Azerbaijan taking into account its commitment to the principles and values of the NAM gave a positive response to the call. Thus, the chairmanship of the National Assembly of Azerbaijan in 2023 was extended for a period of one year.

The Movement's 18th Summit Meeting of the Government and State heads of member countries was held in Baku on October 25-26th, 2019. 120 UN member states high-level representatives and representatives of 42 international organizations attended the event. Expressing regret that the conflict between Azerbaijan and Armenia, despite the relevant S/RES/822, S/RES/853, S/RES/874, S/RES/884 resolutions of the UN Security Council remain unresolved, the participants of the event made a call to the parties to continue negotiations to settle the conflict on the basis of the inviolability of international borders, territorial integrity and sovereignty of the Republic of Azerbaijan. At the end of the meeting a declaration was adopted by the member states of the UN on the establishment of the Working Group on the fight against the COVID-19 pandemic and the creation of information database was commissioned to the member's working group which would reflect the basic medical, social and humanitarian needs of the struggling the NAM countries. (Final Document, 2019).

On October 19, 2020, closed consultations were held in UN Security Council for the purpose of discussing the situation in the Armenia-Azerbaijan conflict, the draft statement of the Chairman of the Council on the issue was brought up for discussion, but as the result of the Azerbaijani side's work and negotiations beforehand with the non-permanent member states of SC, the adoption of the project contradicting to the position of our country and not reflecting the reference to the UN Security Council resolutions on the conflict was prevented. During the period of chairmanship of the Republic of Azerbaijan of the NAM special attention was paid to the work with the youth of the member countries.

The Establishment of the NAM's Youth Network was carried out at the virtual founding meeting with the participation of more than 100 young people representing the member states of the Movement during the period of Azerbaijan's chairmanship of the Non-Aligned Movement on October 4-5, 2021 (Non-Aligned Movement Youth Network, 2021). The formation of the Youth Network also serves as a multilateral goal of the organization. This is also an opportunity created for giving confidence to the youth to realize their potential, as they are the leading force of society. The leadership of the Network of Non-Aligned Movement will be carried out by Azerbaijan Republic until the end of its chairmanship to the NAM.

The establishment of the Youth Organization of the Non-Aligned Movement is expected to contribute greatly to the Movement's work. Location of the institution's permanent secretariat in Baku, the implementation of youth policy in Azerbaijan which is an exemplary model for the world creates a potential opportunity for the organization's activities.

On the initiative of Azerbaijan's chairmanship of the Non-Aligned Movement the constituent meeting of the Network of Parliaments of the Movement was held in Baku on November 26, 2021. In the course of XVIII Summit held in Baku, it was decided by the state and governments leaders to deepen the relations between the parliaments of the member states of the NAM on the basis of implementation of the principles, ideas and goals of the Movement, taking into account the constructive role of parliamentarians. It was planned to hold the meetings of the Network mainly within the framework of Inter-Parliamentary Union sessions. The establishment of Parliamentarians' Network with other countries is important for Azerbaijan in terms of being an initiative that contributes to the development of inter-parliamentary cooperation (Non-Aligned Movement at the center, 2021).

A high-level jubilee event was held on the occasion of the 60th anniversary of the establishment of the NAM on October 11-12th, 2021 in Belgrade. More than 100 countries representatives, heads of delegations of international organizations including the UN. Chairman of the General Assembly and Secretary General of the Cooperation Council of Turkic-Speaking States attended the event and video appeal was addressed by the UN Secretary General.

On his opening speech, President of the Republic of Azerbaijan emphasized the relevant role of the NAM in the system of international relations since the date of its foundation and mentioned the importance of the Bandung principles, making accent to the principles of respect for sovereignty and territorial integrity, refrain from acts of aggression and non-interference in the internal affairs of other states. President informed that Azerbaijan joined to the movement in 2011 to contribute to the strengthening of peace and security, international law, and justice and after a short period of time was elected the Chairman of the NAM by unanimous decision of the leaders of the Movement. Later, President highlighted the priorities of the chairmanship and the status of its implementation, informed the participants about the globally important initiatives put forward in relation to the pandemic COVID-19 by Azerbaijan as the chairman of the NAM.

At a time when the whole world was helpless in front of the COVID-19 global pandemic, Azerbaijan took bold initiatives in the fight against the coronavirus as the chairman of the Non-Aligned Movement and it was ensured that all countries are involved in cooperation, solidarity was achieved with the guidance and close support of World Health Organization.

The active intervention of the Non-Aligned Movement to the processes taking place in the world in 2019 started with Azerbaijan's chairmanship of the organization. Azerbaijan began to chair the organization at the very beginning of global pandemic when there was a huge danger for the whole world and Azerbaijan's chairmanship brought revival to the Non-Aligned Movement. Azerbaijan proposed a resolution to ensure the equal and universal access of all countries to vaccines at the UN Human Rights Council on behalf of the Non-Aligned Movement and the resolution was adopted unanimously.

The objective policy of Azerbaijan under the chairmanship of the Non-Aligned Movement presented our country to the world once more as a country with good moral values. Azerbaijan with its steps under the Chairmanship delivered to the attention of the whole world our country's contributions to the fair application of international norms and principles to ensure peace and security in the world. In the period of serious fight of nations against the pandemic to save their people, the situation further aggravated by the attack of Armenia to Azerbaijan to occupy new lands. Azerbaijan successfully prevented this aggression and drove the enemy out of all our occupied territories in 44 days. The aggressive policy of Armenia was also discussed within the Non-Aligned Movement and was unanimously condemned by the all-member states.

The impetus Azerbaijan gave to the activities of the Non-Aligned Movement during its chairmanship and the increasing influence of the organization on the international scale is an indicator of the trust of the world community to Azerbaijan and as the result of this confidence a decision was made to extend Azerbaijan's chairmanship of the organization for another year.

During its chairmanship of the NAM Azerbaijan expanded the geography of the cooperation and achieved the development of dialogue with other institutions. We can see the importance of the movement's support to Azerbaijan when members of the NAM, as well as the current members of the Security Council at the same time - Indonesia, Tunisia, Niger, Dominican Republic, Vietnam, Republic of South Africa, St. Vincent and Grenadine showed a persistent position on the inclusion of reference to UN Security Council 1993 resolutions No. 822, 853, 874, 884 to the draft document in the course of Armenia-Azerbaijan discussions in the UN Security Council.

As the result the co-chair countries of the OSCE Minsk Group, who are the permanent members of the Security Council were forced to take back the draft statement prepared by them. It should be said that Azerbaijan received the support of this institution and its members from the first years, though it is a new member of the Non-Aligned Movement. This support showed itself during Azerbaijan's election procedure to the non-permanent membership of the UN Security Council.

Azerbaijan received strong support of the Non-Aligned Movement partners. This was not an easy task. Because Azerbaijan had strong competitors and those competitors were countries that were not members of this organization. 16 rounds were required for Azerbaijan to be elected as a non-permanent member of the UN Security Council and our country was elected as a non-permanent member with the support of 155 countries.

The support of the Non-Aligned Movement and the Organization of Islamic Cooperation played a decisive role in the selection of Azerbaijan as a member of the prestigious international organization. Elected as a non-permanent member of the UN Security Council Azerbaijan represented all members of the organization for two years and declared that it would defend justice and international law that was violated in the most cases for a long period of time.

The heads of state and government of about 60 countries, as well as heads of international organizations and about 160 international representatives from other countries and organizations attended the XVIII Summit held on to the subject "Ensuring a joint and adequate response to the challenges of the modern world guided by the "Bandung Principles" in Baku in October 2019. The President of the Bolivarian Republic, Nicolas Maduro Venezuela, who chaired the Non-Aligned Movement opened the Summit in Azerbaijan and thanked to Azerbaijan government for the hospitality. Maduro said, "During chairmanship of Venezuela the Non-Aligned Movement has made great progress, served to strengthen security and peace in the world" and declared in front representatives of the participating states and international organizations that chairmanship has passed to Azerbaijan for the next three years (18th Summit of Non-Aligned Movement, 2019).

In his speech at the Summit, the new chairman of the Non-Aligned Movement, President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev declared that the Non-Aligned Movement served humanity and showed loyalty to the promotion of sovereignty, independence, and territorial integrity of all countries. During its brief tenure in the Non-Aligned Movement our country has gained a great reputation in defending the norms and principles of international law (18th Summit of Non-Aligned Movement, 2019).

The issues brought up for discussion of the institution in the important meetings of organization which includes two thirds of the world's states seriously affects the formation of the agenda of the UN General Assembly. A very important new clause for the first time was included to the Final Document of the XVIII Summit held in Baku in 2019: the inadmissibility of occupying territories by force. With this paragraph, none of the state and government heads of will recognize the legality of the resulting situation of the occupation of the territories of the Republic of Azerbaijan, nor will show any assistance in maintaining such condition including economic

activities in these areas. Here, the term "occupier" is used, and the meaning reflects Armenia being recognized as an invader by 120 countries.

Non-partisanship and establishment of world peace and mutual cooperation among states always took the main place in the course of foreign policy conducted by Azerbaijan in the international arena. The transformation of the Non-Aligned Movement into an international power is directly related to the Azerbaijan's work in the institution. At the summit meeting of the Tamas Group, it wasn't forgotten to thank to the Non-Aligned Movement countries, whose principles are the criterion of justice, for not allowing acceptance of one-sided and biased statements against Azerbaijan in the UN Security Council in 2020 and 2022.

President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev proposed an initiative on conducting a high-level meeting of the NAM countries for the purpose of discussions about post pandemic period in the Belgrade Summit dedicated to the 60th anniversary of the establishment of the NAM in 2021. The summit of the NAM countries dedicated to the post-pandemic period was held in Baku on March 2, 2023 (Baku hosted Summit, 2023).

The heads of states and governments of the member countries, observer states and other officials invited as guests, as well as heads of international organizations attended the event. The event covered not only post pandemic problems, rather the issues happening in the post-pandemic world. The main topic of discussion was determining the place of the NAM countries in the new world order, in the context of non-functioning of international law and international peace and security, in the ineffectiveness of international organizations, in the circumstances of increase of East-West contradictions and in the new world dominated by the "Cold War" mentality. The importance of efficient operation and active participation of the Non-Aligned Movement countries in the international arena, in the reshaping of the world order as an influential body was also touched upon and was regrettably noted that it is observed that the trend of neocolonialism is increasing in the world day by day. The Non-Aligned Movement countries should unite their efforts in the direction of preventing and the complete elimination of this disgraceful page of humanity and should take more serious actions in preserving their independence.

Organization of the Non-Aligned Movement is developing rapidly under the chairmanship of the Republic of Azerbaijan. Efforts and steps taken today for the development of the NAM is caused by the formation of our country as a leading country on the world scale. As the chairman of the NAM hard work initiated by Mr. Ilham Aliyev is welcomed by think tanks and developed countries in the world. Everyone agrees that the Non-Aligned Movement made transition to a new stage of development under the chairmanship of Azerbaijan.

The speech of President of Azerbaijan covering many important world issues at the Summit of the Tamas Group on the fight against COVID-19 of the Non-Aligned Movement countries in Baku on March 2, 2023 is quite important and significant in the terms of expression of sympathy to him and in the terms of the right position of our country and a number of nationally important issues (Baku hosted Summit-level Meeting, 2023).

Azerbaijani defends justice and international law as the chairman of the Non-Aligned Movement. Holding online meetings of the Non-Aligned Movement at the level of heads of state and government leaders of the NAM countries, making important decisions in this direction and giving serious contributions to the struggle with the coronavirus, convening a special session of the UN General Assembly at the level of leaders, adopting resolutions in the Assembly against "vaccination nationalism" in the Human Rights Council and the UN General Assembly can be taken as examples.

The Establishment of the Azerbaijan's UN High Level Panel on Global Recovery after COVID-19, calls for fair resolutions regarding the membership of the Security Council, giving a permanent seat to the Non-Aligned Movement, ideas like the importance of giving permanent places to African countries are the necessary suggestions for the solution of the global issues.

The Non-Aligned Movement adheres to the historic Bandung principles, including sovereignty and respect for territorial integrity, refraining from acts of aggression, non-interference in the internal affairs of other countries. President of Azerbaijan repeatedly emphasized the importance and significance of those principles in these modern international relations. If all countries followed the principles of Bandung, we would not see wars and conflicts in the world. Unfortunately, not all countries in the world understand this.

Azerbaijan is the country who lived all injustice of the double standards policy and experienced the inactivity of an important institution like the UN with four resolutions of the institution demanding from Armenia withdrawal of armed forces from the occupied Azerbaijan's territories. But Armenia ignored them for almost 30 years. It is interesting that members of the Non-Aligned Movements, despite all the loud declarations of the states have not resolved a single serious conflict. Azerbaijan is a clear example of this currently chairing to this organization.

Azerbaijan put forward proposals aimed at strengthening mutually beneficial cooperation even before it chaired the Non-Aligned Movement. Azerbaijan made a call to member countries to support each other at the ministerial conference of the Non-Aligned Movement on "Promotion of international peace and security for the sake of sustainable development" held in Baku on April 3-6th, 2018. "We are facing similar problems and issues. Our past was somewhat similar, too. We all want to live our own independent life. None of us want someone to make any demand on us, to interfere in our work, to dictate

us what to do. So, we must be strong. We can be strong when we are together," President Ilham Aliyev stated at the conference (Mid-term ministerial conference, 2018).

Conclusions.

Thus, during the relatively short period of its membership in the Movement Azerbaijan became one of the large and influential international leaders of the organization. Throughout its history, the Non-Aligned Movement continuously called to adhere strictly to the norms and principles of international law. The Non-Aligned Movement emphasizes the importance of strengthening the role of the UN and considers it very necessary to show efforts to make full use of its influence and potential.

The NAM expresses serious concern about unilateralism and the use of unilateral measures which undermines the UN Charter and international law and focuses on multilateralism in decision-making for the establishment of equal world order and global democratic governance with strict adherence to UN Charter and international law through commitment to promotion, protection, revitalization, reforms and strengthening of multilateral and fair decision-making process. Since its declaration, Bandung principles guided the adopting states during the Cold War, further increasing its importance and force considering the challenges on peace and development in the post-war period today, with the presence of two opposing blocs.

The Bandung principles on respect for the sovereignty and territorial integrity of all countries, non-interference

in internal affairs and protection of mutual interests and promotion of cooperation are identical with Azerbaijan's foreign policy basic concepts. It is unacceptable changing borders by force, violation of territorial integrity of countries, interference in internal affairs of the country. Since most of the NAM member countries are developing countries, cooperation in the economic field within the framework of the Movement is very important. In this sense, Azerbaijan joined to the "Group of 77" and this allows us to further increase our efforts in the socio-economic field on the international scale. It is of particular importance that member states protect their interests with joint efforts within the framework of the UN. Azerbaijan International Development Agency implements grant programs and projects in the different fields, including poverty reducing, science, culture, health, information technology development, efficient use of water resources, etc. in various countries.

Membership of the movement created suitable conditions for the involvement of our country in the processes of international peace, security, and cooperation, as well as for the development of closer and bilateral relations with many countries. During the short period of our membership, awareness of the Karabakh conflict between Armenia and Azerbaijan increased in wide circles of the international community and full support for the solution of conflict within territorial integrity of Azerbaijan is expressed in the organization's internal procedures and documents.

REFERENCES

- 18th Summit of Non-Aligned Movement gets underway in Baku. (2019). *President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev*. Retrieved from <https://president.az/en/articles/view/34578>
- Aghayarov, M. (2022). *Non-aligned movement in modern international relations and prospects for Azerbaijan*. (Doctoral dissertation).
- Azerbaijan is ready for chairing Non-Aligned Movement in 2019-2022*. (2018). Retrieved from <https://www.euractiv.com/section/azerbaijan/interview/official-azerbaijan-is-ready-for-chairing-non-aligned-movement-in-2019-2022/>
- Baku hosted Summit-level Meeting of Non-Aligned Movement Contact Group in response to COVID-19*. (2023). Retrieved from https://azertag.az/en/xeber/Baku_hosted_Summit_level_Meeting_of_Non_Aligned_Movement_Contact_Group_in_response_to_COVID_19_President_of_Azerbaijan_Ilham_Aliyev_attended_the_Summit_level_Meeting_VIDEO-2513450
- Bandung Principles*. (2010). Retrieved from <https://bandungspirit.org/spip.php?article99>
- Dinkel, J. (2018). The Non-Aligned Movement after the East-West Conflict. In *The Non-Aligned Movement: Genesis, Organization and Politics (1927-1992)* (pp. 253-273). Brill.
- Final Document of the 18th NAM Summit*. (2019). Retrieved from <https://unidir.org/node/6072>
- Huseynova, Y. U. (2021). The Second Karabakh War through the Prism of the Most Influential British Press, 27 September-10 November 2020. *Grani*, 24(7-8), 53-58. <https://doi.org/10.15421/172178>
- Ilham Aliyev signs order to set up Organizing Committee for hosting 18th NAM Summit*. (2019). Retrieved from <https://www.azernews.az/nation/145530.html>
- Iskandarov, I. K., Mammadzada, M. V., & Sadiyev, S. S. (2019). Non-Alliance Policy as a Principle of Shaping the National Security with a Focus on the Case of Azerbaijan. *Journal of Defense Resources Management*, 10(2).
- Kramer, W. J., Jenkins, B., & Katz, R. S. (2007). The role of the information and communications technology sector in expanding economic opportunity. Cambridge, MA: *Kennedy School of Government, Harvard University*, 22, 1-45.
- Makili-Aliyev, K. (2021). *The Role of Azerbaijan in the Non-Aligned Movement Through the Lens of International Law and Security*. Retrieved from <https://mapio.net/pic/p-9059950>
- Mid-term ministerial conference of the non-aligned movement*. (2018). Retrieved from <https://www.un.org/pga/72/2018/04/05/mid-term-ministerial-conference-of-the-non-aligned-movement-promoting-international-peace-and-security-for-sustainable-development/>

- Miholjic, N. (2020). *The Non-Aligned Movement: In Pursuit of Validity and Relevance in the Contemporary Global Order. Caucasus Strategic Perspectives*.
- Munro, A. (2023). Non-Aligned Movement international organization. *Encyclopaedia Britannica*. Retrieved from <https://www.britannica.com/topic/Non-Aligned-Movement>
- Non-Aligned Movement at the center of multilateral efforts in responding to global challenges. (2021). *Mid-term Ministerial Conference 13-14 July 2021*.
- Report by the Republic of Azerbaijan on activities during the first half of its NAM Chairmanship*. Retrieved from https://www.namazerbaijan.org/pdf/NAM_CoB_192_Chairmanship_Report.pdf
- Non-Aligned Movement Youth Network has been officially inaugurated. (2021). *Azerbaijani Chairmanship to the Non-Aligned Movement*. Retrieved from <https://namazerbaijan.org/news/53>
- Van Gils, E. (2018). Azerbaijan's Foreign Policy Strategies and the European Union: Successful resistance and pursued influence. *Europe-Asia Studies*, 70(5), 738-758.

The Image of Ukraine in the Conditions of War and International Political Support

UDC: 327.82

DOI: <https://doi.org/10.15421/172353>**Tsurkanova Iryna**Ph.D., Assistant, <https://orcid.org/0000-0002-7152-4448>, irina1987b@i.ua*Ukrainian State University of Science and Technology (Dnipro, Ukraine)*

Abstract

The **purpose** of the study is to study and analyze the image of Ukraine after the full-scale invasion of Russia. After all, when a state faces a military conflict and needs help, its image on the world stage becomes especially important.

The **relevance** of the research in the study of this direction is characterized by the regularity of attracting international political support during the war and the development of Ukrainian society after the victory of Ukraine.

It was found that the correct formation of the image of Ukraine can be of great importance for prolonging the receipt of aid, attracting investments and developing various sectors of the economy. The country uses communication tools, diplomatic channels and other tools to maintain its positive image, highlight the importance of its goals and achievements, and draw attention to the existing humanitarian situation.

It has been proven that the level of support from international partners is related to the image of the country and its leader.

It was revealed that the involvement of allies and partners in conflict resolution, support at international forums and organizations, as well as sanctions against the aggressor contribute to the political development of Ukraine.

Conclusions. The topic of Ukraine's image and international political support in the conditions of war is important and relevant in difficult conditions. Today, the enemy is trying to artificially lower the image of Ukraine due to the influence of false propaganda and disinformation from its side. However, it has already been proven that the whole civilized world sees the real picture, and therefore provides assistance to our country, which is a very important factor. Many different countries and international organizations condemn Russia's aggression and support Ukraine's sovereignty and territorial integrity. In their efforts to improve the image of the country during the war, the government and the president of Ukraine widely involve various means of communication and information campaigns.

Keywords: image and security of the country, image of the leader, international support, international relations, political support, European Union, full-scale war, diplomatic relations, sanctions

Імідж України в умовах війни та міжнародна політична підтримка

Цурканова Ірина*Український державний університет науки і технологій (Дніпро, Україна)*

Анотація

Метою дослідження є вивчення та аналіз іміджу України після повномасштабного вторгнення росії. Адже, коли держава стикається з військовим конфліктом і потребує допомоги, її імідж на світовій арені стає особливо важливим.

Актуальність дослідження у вивченні цього напрямку охарактеризовано закономірністю залучення міжнародної політичної підтримки під час війни та розбудовою українського суспільства після перемоги України.

З'ясовано, що правильне формування іміджу України може мати велике значення для подовження отримання допомоги, залучення інвестицій та розвитку різних галузей економіки. Країна використовує комунікаційні засоби, дипломатичні канали та інші інструменти для підтримки свого позитивного образу, висвітлення важливості своїх цілей та досягнень, а також для привертання уваги до гуманітарної ситуації, що склалася.

Доведено, що рівень підтримки з боку міжнародних партнерів пов'язаний з іміджем країни та її лідера. Виявлено, що залучення союзників та партнерів у вирішенні конфлікту, підтримка на міжнародних форумах та в організаціях, а також санкції проти агресора сприяють політичному становленню України.

Висновки. Тема іміджу України та міжнародної політичної підтримки в умовах війни є важливою й актуальною у складних умовах. Сьогодні ворог намагається штучно знижувати імідж України через вплив зі свого боку брехливої пропаганди та дезінформації. Однак, вже доведено, що весь цивілізований світ бачить справжню картину, і тому надає допомогу нашій країні, що є дуже важливим фактором. Багато різних країн і міжнародних організацій осуджують агресію росії та підтримують суверенітет і територіальну цілісність України. У своїх зусиллях покращити імідж країни в умовах війни, уряд та президент України широко залучають різні засоби комунікації та інформаційні кампанії.

Ключові слова: імідж та безпека країни, імідж лідера, міжнародна підтримка, міжнародні відносини, політична підтримка, Європейський Союз, повномасштабна війна, дипломатичні відносини, санкції

Вступ.

Головною проблемою України є конфлікт, який країна-агресор РФ розпочала на сході України ще у 2014 році, що підтримувався російськими сепаратистськими силами та, як виявилось, мав серйозні наслідки для національної безпеки, гуманітарної ситуації та економічного розвитку. А вже у 2022 році цей конфлікт переріс у повномасштабне воєнне вторгнення.

Сьогодні основним завданням для України є захист своєї територіальної цілісності, забезпечення безпеки громадян та відновлення миру. Це вимагає більш ефективних військових операцій, серйозних дипломатичних зусиль для досягнення мирного врегулювання ситуації, мобілізації ресурсів для гуманітарної допомоги та відновлення зруйнованої інфраструктури.

Поряд з безпекою та іншими важливими проблемами, з якими стикається Україна, є питання економічного розвитку, соціальної та політичної стабільності, боротьби з корупцією та забезпеченням прав людини. Однак, все ж таки безпека залишається найважливішою проблемою, яка визначає багато інших аспектів розвитку країни, а також залучення міжнародної підтримки для відновлення та розбудови пошкоджених територій.

Аналіз досліджень і публікацій.

Надзвичайна актуальність цієї гострої проблеми привернула увагу багатьох вітчизняних і закордонних науковців, таких як: С. Білан, В. Білецький, О. Висоцький, С. Галака, М. Гончар, В. Горбулін, О. Гришуткін, Т. Грант, Б. Гуменюк, Р. Дікенсон, Л. Дорош, К. Зарембо, М. Золкін, Н. Іщенко, Г. Ковальський, М. Кравченко, Р. Кривонос (2012), В. Кулик, К. Кройтор, Є. Магда, Г. Перепелиця (2018), С. Солодкий, В. Стрілець, Г. Федорова (2022) та інших.

Наприклад, Г. Перепелиця (2018) у своїх працях вивчає зовнішню політику. Зокрема, головним акцентом в його дослідженнях стало вивчення дипломатичних відносин В. Зеленського до повномасштабного російського вторгнення, де науковець дає свою оцінку та характеристику його діяльності. Інший науковець Н. Кінаш (2022) досліджує стан міжнародних відносин, як інструмент стабільного розвитку та взаємодії держав і наголошує на забезпеченні безпеки людства.

Своєю чергою, С. Віднянський (2022) аналізує основні етапи еволюції взаємовідносин України та Європейського Союзу впродовж 2014–2022 років та перспективи її європейської інтеграції, а також проблематику російської агресії та її глобальних наслідків.

Метою дослідження є вивчення та аналіз іміджу України після повномасштабного вторгнення росії. Адже, коли держава стикається з військовим конфліктом і потребує допомоги, її імідж на світовій арені стає особливо важливим.

Виклад основного матеріалу.

Починаючи з 24 лютого 2022 року Україна знаходиться в умовах війни та переживає найскладніший період в історії. Не дивлячись на багатоманітність економічних, політичних, соціальних та інших проблем, наша країна все ж таки залучилася колосальною міжнародною підтримкою. Вже понад рік Україна отримує рекордну військову, фінансову та гуманітарну допомогу.

Міжнародна політична підтримка має велике значення для України в умовах воєнного стану. Країни-союзники, міжнародні організації та громадськість грають важливу роль у визначенні позицій та допомозі Україні в цей складний період. Адже від цієї підтримки залежить як результат самої війни, так і майбутнє України в контексті міжнародних відносин.

Відомий вітчизняний науковець С. Віднянський (2022) зазначає, що російсько-українська війна 2014–2022 рр. продемонструвала неефективність діяльності міжнародних організацій та інституцій, зокрема, ООН та ОБСЄ, які повинні були попередити цю війну і не спромоглися зробити цього, а отже вони, безумовно, потребуватимуть глибокого реформування й оновлення миротворчої діяльності відповідно до нових загроз і викликів глобального світу, що трансформується на наших очах (Віднянський, 2022, с. 17).

Хочемо зазначити, що починаючи з 2014 року і до сьогодні, російсько-українська війна стала випробуванням для міжнародних організацій та інституцій, зокрема ООН та ОБСЄ, які, як встановлено, не змогли ефективно запобігти конфлікту. На нашу думку, це підкреслює потребу у глибокому реформуванні та оновленні миротворчої діяльності, щоб відповідати новим загрозам і викликам у світі, що швидко трансформується. Ми бачимо, що саме ці міжнародні організації мають обмежені можливості та засоби для втручання в суверенні конфлікти між країнами. Вони оперують на основі принципу добровільності дії країн-членів і прагнуть досягти консенсусу серед різних сторін.

Однак, лише після повномасштабного вторгнення росії в Україну було виявлено деякі недоліки та обмеження в роботі цих міжнародних організацій. Для забезпечення більш ефективного реагування на нові загрози та виклики стало необхідним проведення реформ, які будуть спрямовані на підвищення оперативності, прозорості та координації в їхній діяльності. Наприклад, це може бути включення зміцнення механізмів санкцій, розширення миротворчих мандатів, покращення моніторингу та звітності, а також залучення додаткових ресурсів та експертного знання.

Крім того, співробітництво міжнародних організацій, регіональних блоків та країн-учасниць має бути посилене для забезпечення більш ефективного врегулювання конфліктів і запобігання

їх подальшому поширенню. Координація та спільні дії можуть включати обмін інформацією, взаємопідтримку в миротворчих операціях, спільну реакцію на порушення міжнародного права та санкційні заходи.

Варто зауважити, що особливо важливо зосередитися на превентивних заходах і розвитку діалогу між країнами. Дипломатія, медіація та спільні зусилля з побудови мирного та стабільного світу мають активніше розвиватися та бути підтримані на всіх рівнях.

Як зазначає Кривонос Р. (2012) сенсом створення міжнародних організацій є те, що вони можуть очікувати з боку кожної держави-учасниці готовність активно діяти відповідно до рішень своїх керівних органів замість того, щоб кожного разу домагатися такої діяльності від деяких країн й окремо мотивувати своїх членів. Це робить можливим швидке планування та реалізацію складних багатоаспектних заходів для досягнення спільних цілей держав-членів, чого не можна досягти простою координацією політики окремих країн або іншими способами (Кривонос, 2012, с. 27).

Ми вважаємо, що процес реформування повинен бути зорієнтований на потреби сучасного світу, враховувати нові загрози і виклики, що виникають перед глобальною спільнотою, адже останні події в Україні стали справжнім викликом для міжнародної спільноти.

У квітні 2021 року Європарламент неодноразово намагався застосувати проти росії відповідні санкції та зазначав, якщо нарощування військ у майбутньому перетвориться на вторгнення російської федерації в Україну, то ЄС повинен чітко вказати, що ціна за таке порушення міжнародного права та норм буде суворою. Європарламент наполягає на тому, що за таких обставин імпорт нафти і газу з росії до ЄС потрібно негайно припинити, тоді як росію слід виключити з платіжної системи SWIFT, а всі активи в ЄС олігархів, наближених до російської влади та їхніх сімей у ЄС, потрібно заморозити та скасувати їхні візи (Європарламент у резолюції пропонує, 2021).

Як зазначає видання «Українська правда» санкції мали знищити російську економіку, але вона виявилася стійкою. Високі світові ціни на нафту, внутрішні резерви й партнерство з кількома азійськими країнами врятували путінський режим від фінансового колапсу у 2022 році. Голодних бунтів у росії вже ніхто не чекає, однак економічні проблеми окупантів тільки починаються (Всерйоз ще нічого, 2023).

Україна, своєю чергою, прагне до європейських цінностей та стандартів, моралі та демократії. Тому, усі пам'ятають про те, що визначною датою під час війни стала подія, яка відбулася 28 лютого 2022 року, коли наша країна офіційно подала заявку до Брюсселя про вступ до Європейського Союзу. Однак лише 17

червня 2022 Україна отримала статус кандидата в ЄС. Але на ділі все виявилось не так однозначно. За певний період часу країна повинна виконати деякі умови, після чого інші 27 країн-членів повинні їх узгодити та прийняти остаточне рішення.

Зауважимо, що це не тільки важлива подія, але й свідомий та виважений крок для України.

Тож, постає питання, чому Україна досі не є членом Європейського Союзу? На нашу думку, існує багато причин, проте ми спробуємо виділити декілька з них та пояснити.

По-перше, це довготривалий процес інтеграції. А вступ до ЄС – це якраз і є складним процесом, який вимагає виконання ряду критеріїв та умов. Україна, як країна-кандидат, повинна пройти через ряд реформ, щоб відповідати політичним, економічним, правовим та іншим стандартам ЄС.

По-друге, стан реформ. Хоча Україна здійснює реформи з метою наближення до європейських стандартів, процеси виявляються складними та потребують більшої системності та послідовності. Прогрес досягнуто у таких сферах, як боротьба з корупцією, правова система та децентралізація, проте є питання, які ще потребують уваги.

По-третє, геополітична ситуація. Крім внутрішніх реформ, інтеграція України до ЄС також залежить від зовнішньополітичної ситуації та взаємовідносин з іншими країнами. Конфлікт на сході України та анексія Криму спричинили значні виклики для її європейської інтеграції ще у 2014 році, а у 2022 лише загострили цю проблематику.

По-четверте, внутрішні фактори. До початку повномасштабного російського вторгнення в Україну деякі партії мали різні погляди на шлях розвитку країни та її відносини з ЄС. Однак на сьогодні питання євроінтеграції вже мають інші погляди на предмети внутрішньополітичної дискусії.

Важливо зауважити, що хоча Україна ще не є членом ЄС, але вона підтримує Угоду про асоціацію з Європейським Союзом. Цей документ передбачає глибоку та всебічну інтеграцію України з ЄС у різних сферах, включаючи торгівлю, економіку, права людини, юстицію та інші. Тобто ми бачимо, що Асоціаційна угода є важливим кроком на шляху України до європейської інтеграції та сприяє зближенню стандартів та норм ЄС з українськими.

Крім того, у 2017 році Україна отримала безвізовий режим з ЄС, що спростило переміщення громадян між країнами та сприяє поглибленню культурного обміну.

Встановлено, що основною формою зовнішньої політики є все ж таки **дипломатія**, яка так чи інакше визначає спрямованість країни для досягнення поставлених цілей та завдань. На наш погляд, характерною ознакою вдалих, грамотних та перспективних дипломатичних відносин є політична діяльність президента України Володимира

Зеленського, який вже протягом чотирьох років займає найвищу посаду у державі. Починаючи з 24 лютого 2022 року він, попри війну, підтримує активну зовнішньополітичну діяльність та посилює дипломатичні відносини з лідерами інших країн.

Так, наприклад, вже 1 березня 2022 року у Страсбурзі Володимир Зеленський у відеозверненні закликав Європейський союз надати Україні всю необхідну підтримку і перспективу членства. Після його виступу весь Європарламент аплодував стоячи, тримаючи в руках прапорці України (Зеленському в Європарламенті, 2022).

Протягом своєї каденції Володимир Зеленський неодноразово брав участь у міжнародних самітах та форумах, таких як Зустріч «нормандської четвірки», Генеральна Асамблея ООН та НАТО, а сьогодні активно підтримує тісні відносини з країнами-партнерами, зокрема, з Європейським Союзом, США, Канадою тощо. Його зусилля спрямовані не тільки на надання допомоги, але й на розширення торговельних, економічних та культурних зв'язків, а також на спільну реалізацію проєктів та ініціатив. Глава держави використовує усі можливості, щоб спілкуватися зі світовими лідерами та пропагувати позиції України на міжнародній арені.

Так, за версією авторитетного американського журналу Time (Зеленський знову на обкладинці, 2022) Володимира Зеленського визнали «Людиною року-2022». Тобто це говорить про те, що його діяльність позитивно сприяє поглибленню взаєморозуміння, обговоренню спільних питань та розвитку двосторонніх відносин з боку міжнародних партнерів, які голова української держави здійснював з численними світовими лідерами, зокрема, з президентами США, Франції, Німеччини, Великої Британії, Туреччини, Польщі та інших країн.

У багатьох своїх працях український політолог, конфліктолог-міжнародник Г. Перепелиця (2018) досліджує, переважно, зовнішню політику України. Ще у 2018 році він зазначив: ми йдемо до війни. Якщо подивитися, як розвивається міжнародний конфлікт, то сьогодні ми бачимо не тільки українську кризу. А міжнародну кризу у відносинах росії з Заходом чи у відносинах Заходу з росією. І перша фаза такої міжнародної кризи – це дипломатична війна з розривом дипломатичних стосунків і перехід у фазу військово-політичної, коли в прямій чи непрякій формі починають застосовуватися Збройні сили (Перепелиця, 2018).

Наприклад, інший дослідник Г. Федорова (2022) у своїй роботі досліджує роль дипломатії під час воєнного стану, в якій зазначає, що дипломатія є вирішальною як до, так і після конфлікту. Зв'язок із корисністю сучасної дипломатії очевидний. Дипломатія двадцять першого століття, яка працює над запобіганням конфлікту, намагається підготуватися до нього, якщо він неминучий, або бореться з

наслідками, може бути ефективним інструментом національної безпеки, якщо вона відповідним чином фінансується, здійснюється добре навченими, цілеспрямованими людьми, які зосереджені на чітких цілях, поставлених національними лідерами, та підтриманих ефективною військовою силою. Це дипломатія майбутнього (Федорова, 2022, с. 15).

Варто зауважити, що дипломатичні відносини є складним процесом, а їх оцінка може залежати від різних факторів, включаючи геополітичні інтереси, економічні зв'язки та внутрішню політику країн-партнерів.

Також, на нашу думку, велику роль відіграє **імідж країни**, адже виявлено, що це не лише зовнішнє сприйняття, але й внутрішні переконання та цінності, які відображаються в діях певної держави та її лідерів.

Слід зазначити, що ключову роль на міжнародній арені має імідж України, який залежить від багатьох факторів, зокрема, це:

1) демократія та реформи. Україна, як незалежна держава, активно працює над зміцненням демократичних інститутів та проведенням економічних та політичних реформ. Це може сприйматися як позитивний елемент у міжнародних відносинах та впливати на імідж країни;

2) геополітичне положення. Передусім, Україна розташована поряд з ЄС, що надає їй важливе стратегічне значення в контексті міжнародних відносин та геополітичних процесів.

3) реформи та боротьба з корупцією. Протягом багатьох років наша країна здійснює значні кроки у впровадженні реформ та боротьбі з корупцією, проте це може виявитися довготривалим процесом;

4) гуманітарна допомога та миротворчі операції. До війни Україна брала участь у гуманітарних місіях та миротворчих операціях під егідою ООН та інших міжнародних організацій. Це також може сприяти позитивному сприйняттю країни та впливати на її імідж як миролюбної нації.

Важливо враховувати, що імідж країни є складним та багатовекторним процесом.

Ми вважаємо, що політичні відносини між країнами залежать не тільки від іміджу держави, а й від рівня довіри до її лідера та його політичного, а також особистого іміджу.

В цілому, імідж Володимира Зеленського на міжнародній арені може варіюватися від позитивного сприйняття як новаторського лідера, який прагне до реформ та змін, до сумнівів і критики зі сторони політичних опонентів щодо його здатності розв'язувати складні проблеми країни. Крім того, імідж президента також може залежати від сприйняття конкретних політичних рішень та його комунікації з іноземними партнерами й громадськістю.

Ми вважаємо, що для підтримки позитивного іміджу у світі важливо продовжувати роботу над реформами, залучати іноземні інвестиції, розвивати

міжнародне співробітництво та активно спілкуватися з представниками міжнародної спільноти. Крім того, прозорість, дотримання прав людини та розвиток демократичних процесів є важливими аспектами для підтримки позитивного іміджу України у світі.

Однак, країна-агресор у 2022 році під час оголошення «часткової мобілізації» пригрозила Україні та всьому світу ядерною зброєю, яку РФ перевела у стан підвищеної боєздатності ще в перші дні повномасштабного вторгнення (Ядерна загроза, 2022).

На думку, Н. Кінаш (2022) нині ми стикаємось із найсерйознішими викликами міжнародній безпеці: агресивні війни, насильство, можливість застосування ядерної, радіологічної, хімічної та біологічної зброї, тероризм. Ці міжнародні загрози перетинають національні кордони, вони взаємопов'язані й повинні усуватися на всіх рівнях: міжнародному, міжнародно-регіональному та національному. Зусилля будь-якої держави забезпечити одноосібну безпеку з питань протидії цим загрозам приречені, оскільки лише колективні зусилля усіх учасників міжнародного політичного процесу здатні нейтралізувати їх. Саме тому, сьогодні, як ніколи раніше, у світі зростає визнання необхідності в розширеній концепції міжнародної безпеки та змістовно-функціональному реформуванні міжнародних безпекових структур (Кінаш, 2022, с. 564).

Важливо зазначити, що саме зараз Україна потребує особливої міжнародної фінансової, гуманітарної, економічної, політичної, військової допомоги, а також авторитетної експертної підтримки різних країн та організацій зі всіх напрямків. Якщо ми говоримо, про фінансову допомогу, то це може бути надання кредитів, грантів та інвестицій. Виявлено, що це також може включати підтримку економічних реформ, інфраструктурних проєктів, розвитку галузей, таких як сільське господарство та енергетика, а також підтримку бюджету країни.

Крім фінансової підтримки, країни надають гуманітарну допомогу, зокрема, у вигляді медичного обладнання, ліків, гуманітарних вантажів, продовольства та матеріально-технічної допомоги для постраждалих. Технічна допомога надається у формі консультаційних послуг, обміну досвідом та навчання, надання технологій та експертної підтримки в різних галузях, таких як управління, освіта, охорона здоров'я, енергетика тощо. Ми бачимо, що встановлена закономірність з вище переліченим та аспектами формування політичної культури суспільства та демократичних цінностей.

Так, наприклад, США, Британія, Євросоюз, Туреччина, Польща та інші країни дуже сильно допомагають Україні на всіх напрямках, зокрема: після початку війни Польща стала дуже важливим партнером і довела, що є справжнім другом для України. Поляки стали першою країною, яка

оголосила про готовність поставити Україні важкі танки для деокупації всіх захоплених територій. У підсумку Києву було виділено понад 200 танків радянського зразка і 14 західних танків. Також Варшава зробила все можливе, щоб розмістити українських біженців на своїй території. За час війни притулок у Польщі знайшли понад 1,5 млн громадян України, яким польський уряд спростив низку процедур для комфортного проживання. Британський народ і уряд стали основними союзниками України в Європі з постачання військової техніки. За допомогою британської зброї наші військові звільнили й продовжують звільняти окуповані території. Британські інструктори продовжують навчати українських військовослужбовців і допомагати їм у проведенні операцій... (Боротьба за свободу, 2023).

Також слід нагадати, що Америка є лідером за всіма критеріями підтримки України як в економічному, так і фінансовому та військовому плані. Керівництву США вдалося об'єднати країни НАТО для довгострокової допомоги українській армії, яка продовжує боротися за свободу своєї країни. Зокрема, українська армія отримала від Штатів таке основне озброєння, як РСЗВ HIMARS, бронемашини M2 Bradley, танки Abrams і ППО Patriot (Боротьба за свободу, 2023).

Чітко встановлено, що міжнародна допомога грає важливу роль у підтримці України, особливо в умовах війни. Але, на наш погляд, державі ще треба вжити ряд заходів для зміцнення свого іміджу, зокрема:

1) розробити потужну інформаційну стратегію щодо забезпечення точної, об'єктивної та вичерпної інформації про російське військове вторгнення та його наслідки. У цій інформаційній війні фактів та фейків важливо не припиняючи демонструвати світовій спільноті правдиву картину про те, що насправді відбувається в Україні, включаючи злочини окупаційної армії, які вчиняються проти мирного українського населення;

2) підсилити дипломатичні взаємовідносини щодо залучення держав-союзників та міжнародних організацій до підтримки України, проведення спільних заходів, переговорів та дипломатичних місій з метою забезпечення зупинки агресії;

3) запровадити міжнародну програму «Гуманітарна допомога» для постраждалого населення від російських окупантів й залучитися активною підтримкою міжнародних гуманітарних організацій та донорів. Це сприятиме не лише поліпшенню гуманітарної ситуації, але й покращенню іміджу України, яка показує свою готовність забезпечити допомогу своїм громадянам;

4) підвищити політичну культуру та політичну свідомість суспільства за допомогою проведення міжнародних форумів та конференцій на міжнародному рівні. Це залучить ще більшу увагу світової спільноти до проблем України й підніме

її рівень підтримки. Адже забезпечення чіткої та послідовної комунікації з міжнародними партнерами, засобами масової інформації та громадськістю дозволить повною мірою передавати послання про мир, правду та справедливість, а також підвищити обізнаність світової громадськості про ситуацію в Україні;

5) зміцнити демократичні цінності та свободи.

Висновки.

Таким чином, в результаті дослідження ми дійшли висновку, що для підтримки суверенітету та територіальної цілісності України під час російсько-української війни важливу роль відіграють дипломатичні відносини та імідж країни. Адже саме завдяки цим глобальним складовим активно підтримується діалог із лідерами країн-членів Європейського Союзу та іншими міжнародними організаціями для надання Україні міжнародної підтримки в військовій, економічній, політичній, фінансовій, гуманітарній сферах та забезпечення безпеки громадян та відновлення інфраструктури постраждалих в результаті бойових дій територій.

Доведено, що рівень підтримки з боку міжнародних партнерів залежить як від іміджу країни, так і її політичного лідера, який за допомогою дипломатичних відносин відстоює інтереси України на міжнародній арені.

Також узагальнюючи вищезазначене, можна сказати, що президент України Володимир Зеленський ще до початку повномасштабної війни активно залучався до міжнародних ініціатив та спільних

проектів. Все це сприяло розвитку глобального співробітництва, а зараз зміцнило позицію України у світовому масштабі.

Імідж голови держави та його стиль комунікації вже сьогодні створюють враження інноваційності та змін у напрямку європейського простору. Україна рішуче крокує у цьому напрямку, і цьому посприяла підписана В. Зеленським 28 лютого 2022 року Заявка на членство до Європейського Союзу. Це також наочно демонструє позитивний імідж лідера, який прагне до прогресу та модернізації країни. Однак, процес вступу в ЄС є досить довготривалим та складним і вимагає виконання ряду критеріїв та умов. Терміни можуть зайняти від декількох років та більше, проте українців це не лякає і не зупиняє на шляху до європейських цінностей.

Не дивлячись на те, що Україна вже давно прагне наблизитися до ЄС шляхом проведення реформ в політичній, економічній та правовій сферах, які були пріоритетним завданням до повномасштабного вторгнення, сьогодні ця проблематика набула іншого значення, методів та підходів.

Проведене дослідження дозволяє оцінити вплив Західних країн та Європейського Союзу, які продовжують надавати підтримку Україні на шляху до європейської інтеграції, що підтверджує важливість та перспективи цього процесу. Однак, треба також враховувати, що швидкість та успіх інтеграції залежать від багатьох факторів, включаючи внутрішні політичні та економічні умови, зовнішню політику та геополітичну ситуацію.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Боротьба за свободу: які держави та яким чином підтримують Україну з початку повномасштабної війни? (2023, Лютий 24). *Visit Ukraine today*. Відновлено з <https://visitukraine.today/uk/blog/1532/borotba-za-svobodu-yaki-derzavi-ta-yakim-cinom-pidtrimuyut-ukrainu-z-pocatku-povnomasstabnoi-viini>
- Віднянський, С. (2022). Україна – Європейський союз: новий етап взаємовідносин в умовах російсько-української війни 2014–2022 рр. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*, 10-37.
- «Всерйоз ще нічого не починали». Чи вичерпали себе санкції проти Росії. (2023, Січень 5). *Українська правда*. Відновлено з <https://www.epravda.com.ua/publications/2023/01/5/695700/>
- Європарламент у резолюції пропонує відключити Росію від системи SWIFT у випадку агресії проти України. (2021, Квітень 29). *Радіо Свобода*. Відновлено з <https://www.radiosvoboda.org/a/news-rosija-evroparlament/31230189.html>
- Зеленський знову на обкладинці Time – журнал назвав Людиною року його та «український дух». (2022, Грудень 7). *ITC*. Відновлено з <https://itc.ua/ua/novini/zelenskyj-znovu-na-obkladnytsi-time-zhurnal-nazvav-lyudynou-roku-jogo-ta-ukrayinskyj-duh/>
- Зеленському в Європарламенті аплодували стоячи: що сказав президент України. (2022, Березень 1). *Новинарня*. Відновлено з <https://novynarnia.com/2022/03/01/zelenskomu-v-yevroparlament/>
- Кінаш, Н. Б. (2022). Міжнародна безпека як фактор формування національної безпеки України. *Юридичний науковий електронний журнал*, 562-564.
- Кривонос, Р. (2012). Міжнародна співпраця як об'єкт наукового дослідження. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Міжнародні відносини*, 38-39, 23-31.
- Перепелиця, Г. (2018). Дипломатична війна може перерости в справжню. (2018, Березень 26). *Український інтерес*. Відновлено з <https://uain.press/news/766951-766951>
- Федорова, Г. (2022). Роль дипломатії під час воєнного стану. *Науково-теоретичний альманах Грані*, 25(5), 10-17. <https://doi.org/10.15421/172253>
- Ядерна загроза: що про це треба знати. (2022, Вересень 28). *Укрінформ*. Відновлено з <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3581539-aderna-zagroza-so-pro-ce-treba-znati.html>

REFERENCES

- Fedorova, G. (2022). The role of diplomacy during martial law. *Grani*, 25(5), 10-17. <https://doi.org/10.15421/172253>
- In the resolution, the European Parliament proposes to disconnect Russia from the SWIFT system in case of aggression against Ukraine. (2021, April 29). *Radio Svoboda*. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/news-rosija-evroparlament/31230189.html>
- Kinash, N. B. (2022). International security as a factor in the formation of Ukraine's national security. *Legal Scientific Electronic Journal*, 562-564.
- Krivosos, R. (2012). International cooperation as an object of scientific research. Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University. *International relations*, 38-39, 23-31.
- Perepelitsa, G. (2018). A diplomatic war can turn into a real one. (2018, March 26). *Ukrainian interest*. Retrieved from <https://uain.press/news/766951-766951>
- Struggle for freedom: which countries and how have they supported Ukraine since the beginning of the full-scale war? (2023, February 24). *Visit Ukraine today*. Retrieved from <https://visitukraine.today/uk/blog/1532/borotba-za-svobodu-yaki-derzavita-yakim-cinom-pidtrimuyut-ukrainu-z-pocatku-povnomasstabnoi-viini>
- The nuclear threat: what you need to know about it. (2022, September 28). *Ukrinform*. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3581539-aderna-zagroza-so-pro-ce-treba-znati.html>
- They haven't seriously started anything yet. Have the sanctions against Russia exhausted themselves? (2023, January 5). *Ukrainian Pravda*. Retrieved from <https://www.epravda.com.ua/publications/2023/01/5/695700/>
- Vidnyanskyi, S. (2022). Ukraine – European Union: a new stage of relations in the conditions of the Russian-Ukrainian war 2014–2022. *International relations of Ukraine: scientific research and findings*, 10-37.
- Zelensky was given a standing ovation in the European Parliament: what did the president of Ukraine say. (2022, March 1). *Newsroom*. Retrieved from <https://novynarnia.com/2022/03/01/zelenskomu-v-yevroparlament/>
- Zelenskyy is again on the cover of Time - the magazine named him and the "Ukrainian spirit" the Person of the Year. (2022, December 7). *ITC*. Retrieved from <https://itc.ua/ua/novini/zelenskyj-znovu-na-obkladyntsi-time-zhurnal-nazvav-lyudynoyu-roku-jogo-ta-ukrayinskyj-duh/>

Institutionalization of Ukrainian Autonomy in the Political System of Austria-Hungary: Dimension of Party Representation

UDC: 323.17:35.072.1

DOI: <https://doi.org/10.15421/172354>**Ivantsyk Roman**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0000-0003-4990-2796>, roman.ivantsyk@uzhnu.edu.ua*Uzhhorod National University (Uzhhorod, Ukraine)*

Abstract

The article examines the essential features of the concept of the Rusyn-Ukrainian intelligentsia, clergy, political parties, and other socio-political agents regarding the autonomous self-government of Ukrainian lands as part of the dualistic political system of the Austro-Hungarian Empire.

For **relevance**, we consider it necessary to highlight not only the established concepts and achievements of political activity of Ukrainian politicians of the past centuries, but also less prominent cases of creation of various political projects. Not only the idea of independence that worried thinkers and officials, but also any possibility of creating a means of communicating the proposals and needs of the local population for making constructive political decisions. Autonomy is one of such means and is currently little studied over the past few years.

Results. The article highlights the views of independent political figures and political parties, their concepts of autonomous organization of Ukrainian lands. These concepts were formed in the conditions of rapidly growing self-consciousness of the peoples of Austria-Hungary, which included Ruthenians-Ukrainians. The evolution of ideas about self-government from personal requests and letters to the emperor from well-known socio-political figures, on the example of A. Dobriansky's activity, to full-fledged programs of the first Ukrainian mass classical political parties (on the example of the Ruthen-Ukrainian Radical Party), aimed at struggle for power through representative bodies and legislative legalization of their own concepts of self-government, has been noticed. With the development of the national liberation movement, so did the need to transform the concept of autonomy into the concept of independence. Although, in the future, both ideas existed simultaneously, the initial was the concept of autonomy of the Ukrainian lands.

Conclusions. The conceptualization of the autonomy of the Ukrainian lands within Austria-Hungary on the wings of the revolutionary events of 1848-49 and further progressive changes in the social and political life of Europe formed the basis for future achievements of the liberation struggle for independence and for other projects on the autonomy of Ukrainian lands as part of various socio-political formations in the twentieth century.

Keywords: administrative system, national minorities, regions, local self-government, political elites, autonomy, central government, dualistic monarchy, empire

Інституалізація української автономії в політичній системі Австро-Угорщини: вимір партійного представництва

Іванчик Роман*Ужгородський національний університет (Ужгород, Україна)*

Анотація

Метою статті є дослідження сутнісних особливостей концепції русинської-української інтелігенції, духовенства, політичних партій та інших суспільно-політичних агентів щодо автономного самоврядування українських земель в складі дуалістичної політичної системи Австро-Угорської імперії.

Актуальністю дослідження є необхідність висвітлювати не тільки усталені концепції та досягнення політичної діяльності українських політичних діячів минулих століть, але й менш визначні випадки створення різноманітних політичних проектів. Не тільки ідеї про незалежність турбували мислителів й чиновників, але й будь-яка можливість створення засобу донесення пропозицій й потреб місцевого населення для прийняття конструктивних політичних рішень. Автономія є одним з таких засобів й наразі, за останні кілька років, є мало дослідженою.

Результати. У статті висвітлені погляди самостійних політичних діячів та політичних партій їх концепції автономної організації українських земель. Дані концепції формувалися в умовах стрімко зростаючої самосвідомості народів Австро-Угорщини, до яких входили і русини-українці. Помічено еволюцію ідей про самоврядування від особистих запитів й листів правителям від відомих суспільно-політичних діячів, на прикладі діяльності А. Добрянського, до повноцінних програм перших українських масових класичних політичних партій (на прикладі Русько-Української радикальної партії), які мали на меті боротьбу за владу через представницькі органи й законодавчу легалізацію власних концепцій самоврядування. З розвитком національно-визвольного руху зростала й потреба в перетворенні концепції автономності в концепцію незалежності.

Висновки. Концептуалізація автономності українських земель у складі Австро-Угорщини на крилах революційних подій 1848-49 років й подальших прогресивних змін в суспільно-політичному житті Європи формувала базу для майбутніх досягнень визвольних змагань за незалежність та для інших проектів по автономізації українських земель у складі різних суспільно-політичних формувань у XX столітті.

Ключові слова: адміністративний устрій, національні меншини, регіони, місцеве самоврядування, політичні еліти, автономія, центральна влада, дуалістична монархія, імперія

Стаття надійшла / Article arrived: 08.05.2023

Схвалено до друку / Accepted: 12.06.2023

Постановка проблеми.

На зламі XIX-XX століть сучасні українські землі перебували під владою двох могутніх суспільно-політичних формувань: Російської імперії Романових та Австро-Угорської імперії Габсбургів. Громадянський запит та реалізація політики центральної влади щодо самоврядування місцевого населення та організації адміністративних одиниць (в тому числі їх автономна організація та діяльність) розвивалися різними шляхами. Виходячи з об'єктивних обставин історичного розвитку, під контролем Австро-Угорщини перебувало набагато менше територій з підданим населенням, але разом з цим – розвиток прогресивних, революційних, радикальних ідей в другій половині XIX століття та багатонаціональність жителів цих земель надали найбільш чітких рис національно-визвольній боротьбі саме у володіннях династії Габсбургів. Досягнення «Весни народів» мали найбільш серйозний вплив на стан та перспективи політичного життя саме в Центральній Європі і Австрійській імперії (з грудня 1867 – Австро-Угорська), як гегемону в регіоні. Бум в промисловості, народжуваності, освіченості, культурне «пробудження» та інші фактори залучення населення до об'єктивних процесів самоорганізації, а тим паче держави, як формфактора політичних відносин й головної сцени для висвітлення політичних програм, невідворотно підштовхували суспільство вперед. Досягнення угорськими елітами компромісу з Віднем продемонструвало іншим меншинам шанс заявити про себе на державному рівні. Серед багатьох народів у складі Австро-Угорщини починали формуватися політичні запити і потреби в представництві, а вслід за цим – врядуванні. Для русинів-українців це був шанс заявити про себе на державному рівні.

В ході дослідження по темі: «Порівняльний аналіз процесів автономізації на Закарпатті у складі різних суспільно-політичних формувань у XX столітті», перед нами постала проблема вирішення одного з первинних питань – коли тема автономії сформуватися як політична пропозиція української інтелігенції та проукраїнської політичної еліти та чим це супроводжувалося з боку держави та місцевих. Виникла необхідність в пошуку концептуального оформлення ідеї автономії в канві історичного і політичного розвитку українського народу в складі Австро-Угорщини.

Метадослідження – дослідити сутнісні особливості концепції русинської-української інтелігенції, духовенства, політичних партій та інших суспільно-політичних агентів щодо автономного самоврядування українських земель в складі дуалістичної політичної системи Австро-Угорської імперії.

Аналіз досліджень і публікацій.

В даній роботі, виходячи з малого інтересу науковців до проблематики конкретно цього

дослідження розглядаються публікації, що стосуються більш вузького питання самоврядування та адміністративного устрою Австро-Угорщини. Висвітленням стану політичної системи Австро-Угорщини та розгортання (причин, супроводжуючих факторів та наслідків) національно-визвольної боротьби на її теренах займається широке коло дослідників історії, політики, права, культури тощо. А. Баран (2012; 2017) досліджує в своїх працях нюанси законодавчого оформлення загального виборчого права, представництва, діяльності окремих діячів в сфері політики, релігії, освіти на українських землях. Важливими є роботи К. Левицького стосовно політичної діяльності українців в Австро-Угорщині. Розглянута політична програма передової української політичної партії кінця XIX століття РУРП (Програма русько-української радикальної партії, 1890) та ідеї автономності викладені в ній. Одну зі сторін концептуалізації української автономії висвітлює П. Білак (2001) в праці «Суспільно-політична діяльність А. Добрянського у 1848-1849рр.», де наводить нас на першоджерела та інші дослідження діяльності А. Добрянського (Лелекач, 1938) відносно концепції автономності та її умов та особливостей поширення в політичній системі. Європейські дослідники Австро-Угорщини в середині XX століття активно оцінювали ретроспективу причин та факторів суспільно-політичних перетворень (Cohen, 2007; Monticone, 1968; Tihany, 1969; Cronin, 1917). Тут більш широко описано ситуацію дуалістичної політичної системи та проблем національних меншин викликаних багатонаціональністю Австро-Угорщини та революційними ідеями другої половини XIX століття.

Виклад основного матеріалу.

Дуалістична політична система (дуалістична монархія) Австро-Угорщини сформувалася внаслідок революційних подій по всій Європі. Найбільш активними борцями за незалежність стали угорці, що на основі факту існування титулу й історичної держави Королівства Угорщини, вимагали розвинути її знову у повноцінну державу з власним виконавчим апаратом, легітимним парламентом, королем та органами самоврядування. В грудні 1867 року Франц-Йосиф Габсбург підкріпив досягнення угорської політичної еліти Конституцією. Відтоді він і Імператор Австрії і Король Угорщини, що змушений коронуватися двічі й відвідувати два парламенти в двох столицях (Cronin, 1917).

С. Віднянський (2001) описує: «За Конституцією 1867, що стала зразком для країн Центральної Європи, землям Австрійської імперії – Ціслеїтанії та Угорського королівства – Транслейтанії (назви від р. Лейта, де проходив кордон між ними) гарантувалося самоврядування: вони визнані суверенними й рівноправними частинами монархії зі своїми окремими вищими законодавчими установами

(парламентами та кабінетами міністрів), об'єднані владою єдиного монарха – австрійського імператора і угорського короля.»

В додаток до того, що імперія була поділена на дві де-юре незалежні держави, Коронні землі налічували понад десяток окремих доменів у володіннях Габсбургів: Австрія, Богемія, Моравія, Галичина і Лодомерія, Буковина (це найбільші з володінь), тому землі поза територією Угорського королівства перебували під меншим впливом централізму. Хоча й саме Угорське королівство складалося з різних «не угорських» територій: Трансильванія, Банат, Хорватія, Славонія, Істрія, Далмація та ін. (Tihany, 1969).

В статті «Австро-Угорська політика» журналу *Sewanee Review* (1906), першим абзацом описується стан заплутаності справ в Австро-Угорщині в сатиричній манері, що найбільш лайливий та непристойний жарт не зможе зрівнятися зі спробою розповісти про те, що відбувається в Австро-Угорщині. Немоżliвість влади у Відні вирішити й призупинити радикальні й визвольні рухи, з одного боку заважала подавлювати політичні амбіції національних меншин, з іншого – забезпечувала постійну конкуренцію між різними національними елітами (Cohen, 2007).

На тлі історико-політичного розвитку Австро-Угорської держави та народів що перебували в її підданстві, а це: австрійці, угорці, чехи, словаки, словени, поляки, хорвати, серби, боснійці, українці, румуни, євреї-ашкеназі, роми та ін. неможливо не враховувати той факт, що пропорція національностей не дозволяла титульній німецькій нації формувати головний напрямок в політичному житті, як це було виконано в Кайзерівській Німеччині.

Помітна тенденція дослідників даного періоду історії, в згадуванні відносин між верховною владою та національними елітами використовувати формулювання Габсбурги – угорці, Габсбурги – чехи і так далі (R. C. Monticone, G. B. Cohen, M. Cronin). Це на нашу думку, свідчить про особливість політичної системи заснованої на феодальних відносинах не з титульною нацією німців (австрійців), а з особою монарха, що належить до визначеної політичної Династії. Що, в свою чергу, продемонстровано і у діяльності русинів-українців політичних діячів чи релігійних, чи просвітників (Баран. Цісар (титул імператора Габсбургів) – не втрачав своєї ролі арбітра між центром та периферіями Імперії, й давав змогу місцевим елітам доносити власні ідеї та потреби без радикалізації мас й привернення уваги каральних органів. Але зрештою, темпи розвитку суспільно-політичного життя пришвидшували радикалізацію. Це спонукало місцеві еліти й інтелігенцію до компромісів.

Яскравим представником подібної раціонально налаштованої інтелігенції та місцевої еліти за

справу автономії українців-русинів був Адольф Добрянський. Ставши свідком й учасником (й мало не жертвою) революційних подій 1948-1949 років, був одним із головних виразників суспільно-політичних запитів, що турбували низове суспільство. Проект державно-політичного устрою Угорської Русі почав розроблятися Добрянським осінню 1848 року на ентузіазмі, безпосередньо, революційних подій. Паралельно розроблявся проект слов'янського з'їзду в Празі для одночасного поширення концепції (Білак, 2002). Ідея автономного «Руського воеводства» полягала в об'єднанні Угорської Русі (Закарпаття), Східної Галичини (Львівщина, Тернопільщина, Івано-Франківщина) та Буковини в одне повноцінне територіальне утворення, що існувало б в умовах майбутньої повністю федералізованої держави на основі Австро-Угорщини. За приклад, звісно, було взято ідеї сусідніх чеських діячів Ф. Палацького та І. Рігера. Проект був поданий у формі петиції до імператора. П. Білак (2002) зазначає, що: «австрійські власті не могли допустити об'єднання західноукраїнських земель, вбачаючи в цьому небезпеку їх втратити». Не зважаючи на очевидну на той час неможливість центральної влади у Відні йти на поступки, уряд та імператор надали певні гарантії щодо культурної свободи й визнання русинів-українців на урядовому рівні, а головне в справах документообігу та гарантій володіння землею для селянства (Лелекач, 1938) Виходячи з історико-культурних особливостей Центральної Європи, концепція Добрянського, на нашу думку, формувалася на основі територіального поділу церков, де суттєво виділялася греко-католицька (уніатська) церква, яка переважно сповідувалася тільки серед русинів-українців. Також розповсюдження церковної Унії, на той час, відповідало етнічному розселенню русинів-українців. В ході поширення й в спробах привернути увагу до власних ідей Добрянський апелював до необхідності Габсбургської корони в підтримці збоку слов'янських народів, що складали більшість населення імперії й в переважній більшості проживали на територіях офіційних «коронних земель». Головним завданням місцевих політичних діячів в даному випадку була спроба подолати кордон між двома суверенітетами: Угорським і Австрійським.

Добрянський як особистість та ідейний лідер самоврядування русинів-українців в XIX столітті відповідав нормам морального, релігійного, консервативного суспільства, не зважаючи на прогресивність чи радикальність ідей. Він був самостійним агентом національно-визвольної боротьби без якої-небудь ідеологічної приналежності, окрім релігійно-культурної общини русинів-українців. Й така характеристика політичного діяча була притаманна багатьом його сучасникам, що дозволяло їм вести конструктивний, але не сильно дієвий діалог з владою (в першу чергу з Монархом)

на рівні пізніх феодальних та церковно-релігійних відносин (Білак, 2002; Лелекач, 1938).

Але зрештою, темпи розвитку суспільно-політичного життя Імперії, урбанізація, індустріалізація пришвидшували радикалізацію мас і це вимагало перетворення просвітницьких організацій в справжні політичні партії – організації націлені на боротьбу за владу, представництво в органах влади й доступ до виконавчих важелів загальносуспільного масштабу.

Русько-Українська радикальна партія, що була офіційно сформована у жовтні 1890 року. На з'їзді були присутні С. Данилович, Є. Левіцький, М. Павлик, І. Франко, Р. Яросевич. РУРП була першою повноцінною українською політичною партією, що була націлена, в першу чергу, на активну політичну діяльність. Програма РУРП прийнята тоді ж поділена на дві складові: «максимальну програму» та «мінімальну програму» (Програма русько-української радикальної партії, 1890).

Максимальна програма вимагала найбільш радикальних змін й апелювала до ідей марксизму і соціалізму, пропагуючи: «повної волі особи, слова, сходин і товариств, печаті і сумління, забезпечення кожній одиниці, без різниці в статі, як найповнішого впливу на вирішення всіх питань політичного життя; автономії громад, повітів, країв, у справах, котрі тільки їх стосуються; виділення кожному народу якомога ширшої культурної свободи» (Програма русько-української радикальної партії, 1890).

Мінімальна програма РУРП більш структурована й поділена на напрямки реформ, де нашу увагу в межах дослідження привернули наступні тези про автономію в межах всієї Австро-Угорщини.

«Запанування у внутрішній політиці Австрії правдивого автономізму, котрий би продемонстрував силу монархії в якнайкращому культурному і національному розвитку провінцій і народностей й задовільнив би бажання тих, хто намагаються досягнути цієї цілі.»

«Популяризація юрисдикції через віддання справ дрібних карних і цивільних до компетенції громадських судів, розширення повноважень судів присяжних, зняття цензу до виборів судів присяжних та обрання їх в громаді.»

«Якнайширший розвиток автономії на території Східної Галичини, де безпосередньо задіяна партія, для того щоб всі життєво важливі справи краю вирішувалися в самому краю. Усунення централізму і бюрократизму в справах самоврядування та адміністрування й гарантія для (принаймні) жителів міст можливості контролю за процесами прийняття рішень місцевих адміністрацій.»

Дані тези щодо забезпечення автономності в Галичині звучать, враховуючи нестабільність та багатонаціональність політичних течій і рухів в Австро-Угорщині звичними на той час, але разом

з тим неймовірно радикальними, тому що факт автономності наводив центральну владу на думку про небезпеку визвольної боротьби. На той час владі у Відні було достатньо мінімальної автономії апарату чиновників та намісників на місцях, але ідеї РУРП переважали навіть найбільш компромісні досягнення за останні тридцять років.

Стосовно пізнього етапу існування Австро-Угорської імперії А. Баран (2012; 2017) у статті присвяченій передвиборчій та парламентській діяльності українських політичних партій на основі спогадів й досліджень К. Левицького (1926) описує, що Радикальна партія виступала із власною виборчою програмою. Дана програма була ухвалена на з'їзді у Львові 23 грудня 1906 р., де вказувалося, що «партія буде підпирати лише тих кандидатів на послів, котрі дають запоруку, що будуть усіма силами помагати нашому народові вибороти економічну і політичну незалежність (тут це швидше автономія) австрійської України від Відня і галицьких поляків». Програма висувала також на перший план аграрну реформу з більш доступним формулюванням для широких мас, ніж у програмі народно-демократичної партії, а саме – перехід всіх ґрунтів шляхти, держави і Церкви у власність селян. Далі йшли вимоги, ідентичні до положень програми народно-демократичної партії. Відмінність була лише у тому, що радикальна партія ставила ще й антиклерикальні вимоги: відділення Церкви від держави та узаконення обов'язкових цивільних шлюбів. Духовенство радикали вважали однією з основних перешкод для здійснення програмних заходів, а майбутнє українського населення Галичини бачили виключно у єдності з Наддніпрянською Україною. Кінцева мета цієї єдності – «щоби повсталала вільна, неподільна козацько-республіканська Україна без попа, пана і хлопа, сягаюча від Сяну по Кавказ» (Левицький, 1926). Активну участь у виборчій боротьбі брала й українська соціал-демократична партія. Вона була заснована на засадах міжнародного соціалізму, тому не виступала із власною виборчою програмою. Подібно до інших крайових підрозділів соціал-демократичної партії Австрії, як основний пункт програми українські соціал-демократи у передвиборчій програмі, висунули вимогу автономії української частини Галичини. Цей пункт був також у програмі австрійських соціал-демократів (Баран, 2012).

Дані деталі політичних ідей українських партій в Австрійському парламенті очевидно формувалися на основі попередніх ідей та концепцій другої половини XIX століття. Порівнюючи програму Русько-Української радикальної партії та розглянутих А. Баран політичних сил початку XX століття з'явилося розуміння, що концептуальні ідеї автономної організації українських земель у складі Австро-Угорщини переживали постійне

вдосконалення й радикалізацію через поширення від інтелігенції, просвітителів, духовенства й чиновників до намагання закріпити ці ідеї серед широких мас русинів-українців по обидва боки Карпат.

Висновки.

Вище наведені факти суспільно-політичного життя українських земель у складі Австро-Угорської імперії наводять нас на кілька факторів, що зумовлювали процес концептуалізації ідей про автономію та самоврядування русинів-українців Закарпаття, Східної Галичини та Буковини в другій половині XIX століття:

1) фактор дуалістичності політичної системи, що розділила одну імперію на дві різні за способом організації внутрішньої політики держави Австрію і Угорщину, а також поділ австрійських «коронних» володінь на менші підпорядковані віддалені від центру у Відні адміністративні одиниці;

2) фактор багатонаціональності «клаптикової імперії» на прикладі рівноцінних за популяцією та територією розселення народів, де неможливо в умовах націоналістичного підйому в Європі встановити національно-культурну гегемонію тієї чи іншої національності;

3) фактор пізньої феодальної монархічної (автократичної) влади, що зумовлювала спосіб ведення діалогу та внутрішньополітичних відносин з соціальними класами та групами впливу через особу Імператора;

4) фактор релігійно-етнічного розділення підданого населення, що формував модель виділення відповідних національних самоврядних одиниць. Головним завданням місцевих політичних діячів в даному випадку була спроба подолати кордон між

двома суверенітетами: Угорським і Австрійським.

Стосовно обґрунтування концепцій русинів-українців стосовно організації автономного урядування на українських землях, суспільно-політичні діячі Західної України висунули кілька революційних на той час задумів. Духовна, політична, економічна еліта, інтелігенція та чиновники з числа різних народів імперії формували ідеї самоврядування, в першу чергу, з метою привернення уваги та покращення становища населення. Логічним цьому були побоювання центральної влади щодо цілісності імперії. Прикладом тут слугує постать А. Добрянського. Нові рухи й партії стрімко зароджувалися й розвивалися в потоці науково-технічного, індустріального й культурно-філософського розвитку й неодмінно намагалися виплеснути свої візії у відповідних політичних програмах. У 1890 році заснована перша політична партія для українців, від українців, з українців – РУРП, яка неймовірно прогресивно підійшла до висвітлення проблеми самоврядування й автономності українських земель, розвиваючи проблематику популярних на той час марксистських ідей. Пізніше ідеї РУРП будуть повторюватися в програмах майбутніх партій початку XX століття.

Таким чином, концептуалізація автономності українських земель у складі Австро-Угорщини на крилах революційних подій 1848-49 років й подальших прогресивних змін в суспільно-політичному житті Європи формувала базу для майбутніх досягнень визвольних змагань за незалежність та для інших проектів по автономізації українських земель у складі різних суспільно-політичних формувань у XX столітті.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Баран, А. (2017). Реалізація законодавства Австро-Угорщини щодо загального виборчого права в Східній Галичині на поч. XX ст. *Актуальні проблеми правознавства*, 3(11).
- Баран, А. В. (2012). Виборча кампанія у Галичині до австрійського парламенту у 1907 р.: перебіг та результати. *Часопис Академії адвокатури України*, 16, 1-6.
- Бескид, А. (1929). Адольф Іванович Добрянський, як вождь і громадський діяч. *Карпатський світ*, 7-9.
- Білак, П. І. (2002). Суспільно-політична діяльність А. І. Добрянського у 1848-1849 рр. *Науковий вісник УжНУ: серія «Історія»*, 7, 109-111.
- Віднянський, С. В. (2001). Австро-Угорщина. І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк ... та Я. С. Яцків (Ред.). *Енциклопедія Сучасної України*. Інститут енциклопедичних досліджень НАН України.
- Левицький, К. (1926). *Історія політичної думки галицьких українців 1848-1914 рр.* Накладом власним з друкарні оо. Василіан у Жовкві.
- Лелекач, М. (1938). Нові причинки до політичної діяльності А. Л. Добрянського. *Науковий збірник товариства «Просвіта»*, XIII-XIV, 160-164.
- Програма русько-української радикальної партії (РУРП). (1890). *Народ*, I(20), 301-303.
- Cohen, G. B. (2007). Nationalist Politics and the Dynamics of State and Civil Society in the Habsburg Monarchy, 1867-1914. *Central European History*, 40(2), 241-78.
- Cronin, M. (1917). The Austro-Hungarian Constitution. *Studies: An Irish Quarterly Review*, 6(21), 35-47.
- Gray, A. R. (1906). Austro-Hungarian Politics. *The Sewanee Review*, 14(2), 196-212.
- Monticone, R. C. (1968). Nationalities problems in the Austro-Hungarian Empire. *The Polish Review*, 13(4), 110-125.
- Tihany, L. C. (1969). The Austro-Hungarian Compromise, 1867-1918: A Half Century of Diagnosis; Fifty Years of Post-Mortem. *Central European History*, 2(2), 114-38.

REFERENCES

- Baran, A. (2017). Implementation of the legislation of Austria-Hungary regarding universal suffrage in Eastern Galicia at the beginning. *20th century Actual problems of jurisprudence*, 3(11).
- Baran, A. V. (2012). The election campaign in Galicia to the Austrian parliament in 1907: course and results. *Journal of the Academy of Advocacy of Ukraine*, 16, 1-6.
- Beskyd, A. (1929). Adolf Ivanovich Dobryansky, as a leader and public figure. *Carpathian world*, 7-9.
- Bilak, P. I. (2002). Socio-political activity of A. I. Dobryanskyi in 1848-1849. *Scientific Bulletin of UzhNU: "History" series*, 7, 109-111.
- Cohen, G. B. (2007). Nationalist Politics and the Dynamics of State and Civil Society in the Habsburg Monarchy, 1867-1914. *Central European History*, 40(2), 241-78.
- Cronin, M. (1917). The Austro-Hungarian Constitution. *Studies: An Irish Quarterly Review*, 6(21), 35-47.
- Gray, A. R. (1906). Austro-Hungarian Politics. *The Sewanee Review*, 14(2), 196-212.
- Lelekach, M. (1938). New reasons for A.L. Dobryanskyi's political activity. *Scientific collection of "Prosvita" society*, XIII-XIV, 160-164.
- Levitskyi, K. (1926). *The history of the political thought of Galician Ukrainians 1848-1914*. Own printing from the printing house o.o. Vassilian in Zhovkva.
- Monticone, R. C. (1968). Nationalities problems in the Austro-Hungarian Empire. *The Polish Review*, 13(4), 110-125.
- Program of the Russian-Ukrainian Radical Party (RURP). (1890). *Narod*, I(20), 301-303.
- Tihany, L. C. (1969). The Austro-Hungarian Compromise, 1867-1918: A Half Century of Diagnosis; Fifty Years of Post-Mortem. *Central European History*, 2(2), 114-38.
- Vidnyanskyi, S. V. (2001). Austria-Hungary. In I. M. Dzyuba, A. I. Zhukovsky, M. G. Zheleznyak ... and I. S. Yatskiv (Eds.), *Encyclopedia of Modern Ukraine*. Institute of Encyclopedic Research of the National Academy of Sciences of Ukraine.

NATO's Framework Nations Concept

UDC: 327.7

DOI: <https://doi.org/10.15421/172355>**Kulyk Tetyana**Ph.D., Senior Researcher Officer (Political Science), Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-4422-7533>,
ceid.ukr@gmail.com*Dnipro University of Technology (Dnipro, Ukraine)*

Abstract

The NATO's Framework Nations Concept is an organic implementation of the original defense principle of multinational cooperation and the long-term formation of NATO's integrated structure, learning experience, adaptation to the strategic security environment through transformation of the Alliance, primarily in terms of improving capabilities. It focuses on groups of member countries coming together to multinational work for the joint development of forces and capabilities of the Alliance led by a framework nation.

The aim of the article is to research the essence and process of implementation of the NATO's Framework Nations Concept. There were determined content, goals, directions, main spheres of implementation of the NATO's Framework Nations Concept.

The historical context and parallels, preconditions and reasons that determined implementation and development of the Concept as a multifaceted initiative of the Alliance aimed at strengthening collective defense through multinational cooperation are highlighted. There were considered the stages of formation, structure, key elements, practical tools and mechanisms, principles of ensuring the effectiveness of processes within the framework of the Concept. An analysis of the activities of multinational groups and long-term cooperation initiatives led by the framework nations were carried out. Distinct in focus and composition of FNC groups, its combination of common goals and the uniqueness of the role and responsibility of framework nations were indicated. There were researched some aspects of the implementation of the Concept, such as NATO's Forward Presence, Centers of Excellence, and the new Force Model. An assessment of various options for using the Concept for the defense of Europe, deterring Russian aggression, as well as regional security issues to ensure a "360-degree" approach was conducted.

The result of the research is conclusions about the further development and realization of the Concept, as well as the multinational initiatives implemented within its framework that directly contribute to the development of forces and capabilities, the strengthening of deterrence and defense, and thus strengthen the Alliance's ability to fulfil all core tasks in the strategic competition security environment.

Keywords: NATO, Framework Nations Concept, Smart defense, multinational cooperation, defense planning process, deterrence and defense, improving capabilities, Forward Presence, interoperability

Концепція рамових країн НАТО

Кулик Тетяна*Національний технічний університет «Дніпровська Політехніка» (Дніпро, Україна)*

Анотація

Концепція рамових країн НАТО є органічним втіленням оборонного принципу багатонаціональної співпраці й багаторічного формування інтегрованої структури НАТО, засвоєння досвіду, постійної адаптації до стратегічного безпекового середовища шляхом трансформації Альянсу. Зміст Концепції полягає в об'єднанні зусиль груп країн-членів на багатонаціональному рівні для спільного формування сил і потенціалу Альянсу під проводом «рамкової» країни.

Метою статті є дослідження сутності та процесу реалізації Концепції рамових країн НАТО. Визначено зміст, цілі, напрямки, основні сфери реалізації Концепції рамових країн НАТО.

Висвітлено історичний контекст та паралелі, передумови, причини, що обумовили впровадження та розвиток Концепції як багатогранної ініціативи Альянсу, спрямованої на посилення колективної оборони шляхом багатонаціональної співпраці. Розглянуто етапи формування, структуру, ключові елементи, практичні інструменти і механізми, принципи забезпечення ефективності процесів в рамках Концепції. Проведений аналіз діяльності багатонаціональних груп та ініціатив довготривалого співробітництва під проводом рамових країн. Зазначені різноспрямованість діяльності та складу, поєднання спільними цілями груп країн КРК, унікальність ролі та відповідальності рамових країн. Досліджено окремі аспекти втілення Концепції, такі як Передова присутність НАТО, Центри передового досвіду, нова Модель сил. Проведено оцінювання різних варіантів задіяння Концепції для оборони Європи, стримування російської агресії, а також питань регіональної безпеки для забезпечення підходу «на 360 градусів».

Результатом дослідження є висновки щодо подальшого розвитку та реалізації Концепції, а також багатонаціональних ініціатив, що впроваджуються в її рамках та безпосередньо сприяють розвитку сил та засобів, зміцненню потенціалу стримування та оборони й в такий спосіб посилюють спроможність Альянсу виконувати основні завдання в стратегічно конкурентному безпековому середовищі.

Ключові слова: НАТО, Концепція рамових країн, Розумна оборона, багатонаціональне співробітництво, процес оборонного планування, стримування та оборона, вдосконалення потенціалів, передова присутність, взаємосумісність

Стаття надійшла / Article arrived: 09.05.2023

Схвалено до друку / Accepted: 12.06.2023

Вступ.

Концепція рамоків країн НАТО (NATO's Framework Nations Concept) є багатогранною ініціативою Альянсу, спрямованою на посилення колективної оборони шляхом багатонаціональної співпраці й відображає історично сформовані та відпочатково закладені принципи дієвості Організації, такі як національна спеціалізація, взаємна координація та регіональне планування. У час складних викликів безпеки як ніколи важливо якнайкраще використовувати ресурси та продовжувати відповідно адаптувати сили та структури. Механізми забезпечення багатонаціонального потенціалу та формування сучасних боєздатних сил залишаються ключовими. Масштаб і серйозність нової загрози росії для Європи в поєднанні з нестабільною глобальною економічною ситуацією на тлі пандемії Covid-19, наслідками російської агресивної війни, формування умов стратегічної конкуренції в міжнародному середовищі безпеки вимагають акценту на економічну ефективність і надійне стримування. Концепція рамоків країн є незамінним інструментом для досягнення цих цілей.

Аналіз досліджень і публікацій.

Джерельна база дослідження складається з офіційних документів НАТО: стратегічних доктринальних документів 1949-1969 рр. (NATO Strategy Documents, 1999), декларацій і рішень, прийнятих на самітах і міністерських сесіях Північноатлантичної Ради (Final Communiqué, 1949; Final Communiqué, 1950; Meetings of NATO, 2013; Meetings of NATO, 2014; Wales Summit, 2014; Warsaw Summit, 2016; Madrid Summit, 2022); концепцій, угод та доктринальних документів, запроваджених Альянсом (NATO's military presence, 2022; New NATO Force Model, 2022), щорічних звітів (The Secretary Generals, 2016), матеріалів офіційних сайтів НАТО та її структур (Centres of Excellence, 2022; The Framework Nations, 2019).

Тематика, що досліджується, висвітлюється в роботах фахівців та експертів, які приділяли увагу історичним паралелям та витокам ідеї рамоків країн (Brezhnyeva, 2002; Monaghan, 2022; Palmer, 2016); з'ясуванню причин та передумов впровадження концепції (Palmer, 2016; Glatz, & Zapfe, 2017; Kramer, 2014); роз'ясненню сутності та етапам реалізації Концепції рамоків країн (Glatz, & Zapfe, 2017; Kramer, 2014; Schile, 2015); окремим національним аспектам пропозицій та втілення (Biscop, 2022; Glatz, & Zapfe, 2017; Major, & Mölling, 2014), вивчення досвіду та засвоєння уроків (Lanoszka, Leuprecht, & Moens, 2020), географічному та функціонально-тематичному розподілу відповідальності (Monaghan, 2022).

Методологічною основою дослідження є системний аналіз комплексного бачення Концепції рамоків НАТО як однієї з рушійних парадигм

багатонаціонального оборонного співробітництва та розвитку оборонних можливостей Альянсу. Також в процесі роботи були задіяні ретроспективний, логічний, індукції, аналітико-прогностичний методи дослідження, причинно-наслідковий, PMESII-аналіз, івент, контент-аналіз текстів офіційних документів.

Метою статті є дослідження сутності та процесу реалізації Концепції рамоків країн НАТО.

Результати дослідження.

Витоки формування Концепції рамоків країн (КРК) беруть свій початок із часів заснування НАТО. Ідея «рамкових країн» є певним чином поверненням до основного оборонного принципу регіональної спеціалізації, викладеного в перших документах стратегічного рівня, які були прийняті з 1949 по 1952 рр. й окреслили підвалини майбутньої інтегрованої структури оборони Альянсу. Так, з моменту створення НАТО стратегічне планування було невід'ємною частиною військово-політичної структури Альянсу. Одразу після завершення ратифікації Північноатлантичного Договору (серпень 1949 р.) Північноатлантична Рада (ПАР) створила регіональні групи планування на географічній основі для забезпечення швидкого та ефективного планування єдиної оборони всього Північноатлантичного регіону. Вся зона відповідальності НАТО була розділена на п'ять Регіональних Груп планування (РГП): Північноєвропейську (Данія, Норвегія, Велика Британія), Західноєвропейську (Бельгія, Франція, Люксембург, Нідерланди, Велика Британія), Південноєвропейську – Західно-середземноморську (Франція, Італія, Велика Британія), Північноатлантичну (Бельгія, Канада, Данія, Франція, Ісландія, Нідерланди, Норвегія, Португалія, Велика Британія і США) і Регіонально-стратегічну Групу США-Канада (Final, 1949). Показово, що Велика Британія, яка сьогодні є однією з трьох початкових рамоків країн, була у складі всіх європейських РГП. Затверджена ПАР «Стратегічна концепція оборони зони Північної Атлантики» (The Strategic Concept for Defense of the North Atlantic Area) була загальним керівництвом для всіх РГП (NATO Strategy Documents, 1999, р. 52), які в свою чергу відповідали за процес оборонного планування відповідних регіонів. Завдання для кожної або спільні завдання для декількох РГП визначались географічним положенням та потенціалом держав, збройні сили яких мали бути дислоковані таким чином, щоб забезпечити взаємну підтримку в разі агресії та найбільш економічно та ефективно розвиватись на скоординованій основі відповідно до спільного стратегічного плану (NATO Strategy Documents, 1999, р. 61).

Процес розробки РГП оборонних планів набув свого логічного завершення затвердженням Стратегічного Керівництва (Strategic Guidance for the North Atlantic Regional Planning (MC 14)) –

секретного документа, який слугував основою для координації планів, представлених кожною групою й був першим документом, в якому з'являється чітка вказівка на потенційних супротивників – СРСР та його сателітів (NATO Strategy Documents, 1999). Крім того, вперше з'являється певний прототип «рамкових країн», оскільки фактично на чолі цих ініціатив були Велика Британія, США та ФРН (після 1955 р.). Три європейських регіони (північноєвропейський, західноєвропейський, південно-європейський і західно-середземноморський) беручи до уваги їх географічну позицію, розглядалися як єдине ціле, з метою забезпечення "прикриття" ("couverture") на сході Північноатлантичної зони. Регіонально-стратегічна Група США-Канада повинна була сформувати головні засоби наступу, стратегічних повітряних операцій, забезпечити оперативне підкріплення інших ГРП. Відповідальністю Північноатлантичної ГРП було забезпечення контролю трансатлантичних ліній комунікацій засобами оборони або контрнаступу (Brezhnyeva, 2002, pp. 69-70).

Таким чином, принципи поділу за географічним розташуванням та спеціалізацією, а також досягнення максимальної ефективності збройних сил з мінімальними необхідними витратами, який потім стане основою Розумної оборони взагалі й КРК зокрема, були закладені з моменту існування НАТО.

Проте такий функціонально-географічний розподіл проіснував не довго. Загроза агресії з боку СРСР була обумовлена наявністю та чисельною перевагою радянських військ безпосередньо на кордонах Західної Європи, а також небезпекою повторювання корейського конфлікту в Німеччині – країні, яка також була розділена за ідеологічною ознакою й могла стати наступною ціллю радянської агресії (Brezhnyeva, 2002, p. 90). Визнаючи, що існуюча структура ГРП НАТО не буде адекватною в такому конфлікті, ПАР під час сесії 26 вересня 1950 р. схвалила створення інтегрованих військових сил під централізованим командуванням та залучення Федеративної республіки Німеччини до оборони Західної Європи (Final, 1950). Також була досягнута угода про прийняття «стратегії передової оборони» (forward strategy), суть якої полягала в тому, що будь-якій агресії треба протистояти так далеко на сході Європи, наскільки можливо, щоб гарантувати оборону всіх європейських країн-членів НАТО. І цей факт також є прецедентним, беручи до уваги, що Концепція рамок країн лежить в основі формування Передової присутності НАТО (NATO's Forward Presence), започаткованої в рамках реалізації Плану дій щодо готовності (Readiness Action Plan) у 2014 р. через напад росії на Україну для зміцнення оборони й стримання потенційної агресії.

Ці історичні паралелі можна охарактеризувати як повернення «назад в майбутнє» («Back to the Future»), а точніше «вперед в минуле» («Forward to

the Past»), які в той же час підтверджують глибоку прихильність НАТО своїм принципам й основам, закладеним відпочатково; сенс, необхідність й незамінність існування Організації, а також дієвості основної оборонної функції Альянсу, закладеної її фундаторами, але в новій якості та в умовах стратегічної конкуренції.

Отже, Концепція рамок країн є органічним продовженням як початкового, так і багаторічного формування інтегрованої структури НАТО, засвоєння досвіду, постійної адаптації до міжнародного безпекового середовища шляхом широкомасштабної трансформації Альянсу, в першу чергу щодо доцільності існування НАТО в умовах стратегічної реальності post-cold war були зведені нанівець у 2014 р., всі спроби налагодити партнерство та співробітництво з країною-агресором, щоб вона їм не стала, зійшли намарно, бо певні держави, буття яких визначає ментальність їх націй, не здатні навіть зрозуміти демократичні цінності та принципи, не говорячи вже про їх втілення.

Концепція рамок країн була погоджена під час сесії ПАР на рівні міністрів оборони в червні 2014 р. (Meetings of NATO, 2014) після року обговорення німецької пропозиції щодо даної ініціативи. Офіційно КРК прийнята та затверджена під час саміту НАТО в Уельсі 2014 р. (Wales Summit, 2014).

Початковим поштовхом для пропозиції КРК Німеччини у 2013 р. (Meetings of NATO, 2013) було збалансування обмежень військового потенціалу та ресурсів та сприяння його структурованому багатонаціональному розвитку у певний спосіб. Хоча КРК була запропонована як частина вже діючих домовленостей в рамках Розумної оборони НАТО та її органічною взаємодоповнюючою ініціативою ЄС «Об'єднання та спільне використання» (Pooling and Sharing) вона була покликана структуровано оптимізувати різні можливості та внески кожної країни-члена, а її прийняття зумовлене як суб'єктивними, так і об'єктивними причинами.

Суб'єктивні передумови, що склались, відображали внутрішні процеси, які відбувались всередині Альянсу. Згідно з дослідженням експертів Німецького інституту міжнародних та безпекових справ відправною точкою КРК були наступні передумови: США будуть дотримуватися лише 50 %, решту повинні будуть забезпечити європейці; жодна європейська держава більше не в змозі самостійно проводити військові операції; більшість європейських збройних сил продовжуватимуть скорочення, оскільки вплив фінансової кризи на державні бюджети ймовірно зберігатиметься протягом наступних років; через зростання різниці країни-члени змушені спеціалізуватися в кількох сферах, у яких вони все ще можуть дозволити собі робити міжнародно значимі внески; витрати перешкождали придбання активів,

таких як танкери та транспортні літаки, які роблять армії швидкими, гнучкими, боездатними та стійкими; втрачалась ключова здатність щодо військових дій, оскільки дедалі більше відчуваються прогалини у сферах зв'язку, логістики, розвідки, а також «нішеві» спроможності як протиповітряна оборона та медичне забезпечення; зростала необхідність координації в часи обмежених бюджетів, спричинена відсутністю належного практичного втілення проєктів багатонаціональної кооперації (Major, & Mölling, 2014, p. 1).

Об'єктивними передумовами, які не тільки склались, а й суттєво підштовхнули затвердження КРК, була агресія росії проти України; транснаціональні та багатовимірні загрози, визначені Альянсом як виклик безпеці, що можуть мати довгострокові наслідки для світу і безпеки в євроатлантичному регіоні і стабільності у всьому світі; величезний бюджетний тиск, спричинений світовою фінансовою кризою. Але, безперечно, для НАТО найважливішим було досягнення рівня, необхідного для надійного й ефективного стримування та оборони в Європі від ряду реальних і потенційних, звичайних й асиметричних загроз. Війна росії проти України, розпочата в 2014 р. кардинально змінила середовище безпеки й зумовила процес одним із ключових елементів якого має стати «створення більш ефективних інтегрованих можливостей, які підтримуватимуть здатність до виконання військових завдань, а отже, цінності та цілі, які представляє НАТО» (Kramer, 2014).

Таким чином, цілями започаткування КРК було збереження спектру можливостей і військових структур; досягнення нового рівня спільного оборонного планування: планувати детально, надійно та скоординовано; втілення досвіду та уроків, засвоєних під час співпраці в операціях під проводом НАТО та ЄС, у більш систематичний та довгостроковий спосіб для досягнення основної мети КРК – збереження спроможності через співпрацю (Major, & Mölling, 2014, p. 2), допомагаючи досягти цільових можливостей, погоджених на багатосторонньому рівні в рамках Процесу оборонного планування НАТО (Palmer, 2016, p.3) та служити прагматичним орієнтиром для оборонної співпраці (Glatz, & Zapfe, 2017, p. 1).

Декларація саміту НАТО в Уельсі 204 р. розкриває зміст, мету та напрямки реалізації у вигляді початкових ініціатив рамоквих країн. Відповідно, зміст Концепції полягає в об'єднанні зусиль груп країн-членів на багатонаціональному рівні для спільного напрацювання сил і спроможностей, які відповідають вимогам Альянсу за сприяння провідної «рамкової» країни. Її реалізація сприятиме забезпеченню НАТО відповідно усім вимогам Альянсу комплектами сил і спроможностей, особливо в Європі, що допоможе продемонструвати готовність європейських союзників зробити більше для спільної

безпеки, поліпшити баланс можливостей між США і європейськими союзниками та європейськими союзниками між собою (Wales Summit, 2014, § 67). Першими рамковими країнами визначались Німеччина, Велика Британія та Італія, які об'єднали в рамках КРК союзників по НАТО за певними географічними та функціонально-спеціалізованими ознаками, а також певним чином сферах, що забезпечать виконання основоположних завдань НАТО, низкою багатонаціональних проєктів.

Концепція рамоквих країн передбачає, що одна або кілька націй забезпечать функціональну або інституційну структуру, як то: багатонаціональний проєкт розвитку або вдосконалення потенціалу, формування сил, штабну структуру тощо, що ляже в основу передбачуваного співробітництва між рамковими країнами та іншими країнами-учасницями. Відбувається формування певного кластера - групи держав, які тісніше координуватимуть надання сил та засобів на довгостроковій основі. Рамкова нація очолюватиме такий кластер й забезпечуватиме командування, контроль, логістику тощо, а також підтримуватиме чітке розмежування за ролями (не за статутом) та певний ступінь інтеграції. До цієї структури бажані долучитись країни-члени (або партнери) підключать свої спеціалізовані можливості, таким чином весь кластер стане більш ефективним і стійким, здатним виконувати більш тривалі та складніші операції. В той же час різні окремі кластери разом повинні забезпечити більш узгоджений пакет можливостей.

Таким чином реалізація концепції вимагає від європейських держав військової організації навколо кількох великих держав, які зберігають ширший спектр можливостей. Рамкові національні домовленості регулюються багатостороннім Меморандумом про взаєморозуміння (Memorandum of Understanding). КРК представляє розвинену форму зіставлення потенціалу та внесків більших і менших європейських членів Альянсу в рамках все більш структурованих груп країн-членів НАТО з метою розвитку нових військових можливостей, засобів та сил. Домовленості щодо розвитку спроможності КРК дають меншим членам Альянсу змогу сформувати свій майбутній профіль можливостей, узгоджений і такий, що доповнює можливості інших країн-учасниць. У підсумку, поєднання гнучкої участі та структурованого співробітництва в КРК врівноважує іноді конкуруючі вимоги щодо оборони та захисту, автономії, співпраці, конкурентної переваги, розподілу тягаря, вирішення проблем, розподілу тягаря, оперативної дієвості та ефективності використання ресурсів. Усі країни зберігають повний суверенітет, що відкриває доступ до участі в КРК країнам-партнерам. Таким чином, КРК наразі є однією з рушійних парадигм багатонаціонального оборонного співробітництва (Glatz, & Zapfe, 2017, p. 1).

Для реалізації КРК під час саміту НАТО в Уельсі було створено три групи на чолі з рамковими країнами:

– група з десяти союзників, за сприяння Німеччини, як рамкової країни, зобов'язалися, зосереджуючись на розвитку власних спроможностей, працювати разом, поглиблюючи та активізуючи довготривале співробітництво з метою створення у різних конфігураціях низки багатонаціональних проєктів, які відповідали б пріоритетам Альянсу з широкого спектра можливостей, а саме: створенні узгоджених комплектів спроможностей в таких сферах: логістичне забезпечення; хімічний, біологічний, радіологічний та ядерний захист; ведення вогневого бою на суші, в повітрі і на морі; розгортання пересувних пунктів управління (штабів);

– група з семи союзників, за сприяння Великої Британії як рамкової країни, домовилися створити Об'єднані експедиційні сили (Joint Expeditionary Force), які здатні швидко розгорнутись та проводити цілковитий спектр операцій, включаючи операції високої інтенсивності, які сприятимуть ефективному розгортанню існуючих та новосформованих військових підрозділів і частин;

– група з шести союзників, за сприяння Італії, як рамкової країни, ґрунтуючись на тісних регіональних зв'язках, зосереджена на поліпшенні низки сфер військового потенціалу Альянсу, таких як стабілізація і відновлення, забезпечення споживачів, зручність у використанні наземних формувань (об'єктів), а також система управління. Інші групи союзників також будуть удосконалюватись відповідно до Концепції рамкових країн НАТО (Wales Summit, 2014, § 67).

Однак після саміту в Уельсі ставало все більш очевидним, що для надійного й ефективного стримування та оборони в Європі від всього спектру загроз, необхідний вищий рівень стратегічної взаємозалежності та оперативної злагодженості між усіма членами Альянсу, ніж спочатку передбачалося в Плані дій щодо готовності. Потрібен був більш структурований, розрахований на довготривалий термін рівень військової адаптації, оперативної взаємної сумісності та синергії в масштабах Альянсу, що враховував би можливості концепції «заборони/обмеження доступу» («anti-access/area-denial», A2/AD), який використовується противником з метою збереження максимального рівня власного впливу, що вимагає розробки нових способів зі стримування та оборони НАТО на більш високому рівні політичних амбіцій.

Масштаб Групи, яку очолює Німеччина як рамкова країна, є найбільш широким і має подвійний фокус на розвитку потенціалу та постачанні техніки й формуванні необхідних сил. З 2014 р. кількість учасників зросла з 10 до 20 з огляду на невідкладність завдань, зумовлених змінами в середовищі безпеки, в якому стримування та оборона не можуть бути

забезпечені лише шляхом розвитку можливостей, вони також повинні бути підкріплені розгортанням військ. Подвійна, але взаємозалежна, функціональність зосереджена на (1) формуванні кластерів (16) розвитку потенціалу із широкою компетенцією, включаючи логістику, РХБЯ захист, та розгортання штабів; (2) формування багатонаціональних сил. Причому, якщо відпочатково основна увага була зосереджена на скоординованому розвитку можливостей, то на даний момент акцент переміщений в напрямку розбудови більших багатонаціональних військових формувань (Glatz, & Zapfe, 2017, p. 2)

Для керівництва такою амбітною справою, Німеччина створила складну багаторівневу структуру, яка поєднує наглядові органи і «кластери» робочого рівня, зосереджені на окремих сферах можливостей, залученні зацікавлених учасників, а також країни-спостерігачі. Регулярний нагляд здійснюється Керівною радою, під час засідань якої учасники мають можливість розглянути питання співпраці у відкритий спосіб до того, як окремі країни візьмуть на себе зобов'язання за участі представників Міжнародного секретаріату та Стратегічного Командування НАТО з питань трансформації, відповідальних за управління процесом оборонного планування НАТО. Для кожного конкретного напрямку спільного розвитку потенціалу обсяг співпраці визначається: узгодженням зони операції чи місії, для якої буде розвинуто спроможність та її «кінцевого стану»; формулюванням цілей для досягнення кінцевого стану; визначенням «ефектів», яких необхідно досягти та дії, які необхідно вжити для досягнення бажаних ефектів. Разом ці кроки перетворюються на дорожню карту.

Заходи, що підтримують розвиток потенціалу, структуровані за чотирма широкими категоріями: штаб розгортання; ведення комбінованого вогню; протиповітряна та протиракетна оборона; Спільна розвідка, спостереження та рекогносцировка. У свою чергу, ці категорії розбиваються на окремі кластери, такі як Інтегрована мережа зв'язку (Federated Mission Networks); логістика; цивільно-військове співробітництво; протичовнова війна тощо, в яких учасники об'єднані в різних комбінаціях (Palmer, 2016, p. 14).

Група країн (10) на чолі з Великою Британією як рамковою країною, що створили Об'єднані експедиційні сили (ОЕС), завдяки спільній географічній приналежності зосереджена на безпеці та обороні в Північній Європі. ОЕС складаються з сил високої готовності, сконфігурованих для швидкого реагування на кризи, а також інтегрування в більші міжнародні операції під проводом НАТО, ООН чи іншою коаліцією безпеки, й розвинуті можливості проведення повного спектру операцій. Вони посилюють здатність стримування НАТО та забезпечують гнучкі, надійні та боездатні сили

для підтримки інтересів країн-учасниць. Проте не є силами на постійній основі, а складаються з сил країн-учасниць з можливістю діяти у всіх п'яти доменах (наземний, повітряний, морський, кібер та космос). (The Joint, 2022, p. 1)

У 2021 р. до групи приєдналась навіть Ісландія, яка не має збройних сил. Після широкомасштабного вторгнення росії в Україну розгорнули сили та військовий штаб у Балтійському регіоні. З моменту підписання Меморандуму у 2018 р. в рамках ОЕС було проведено низку навчань та розгортань й діяльність значно активізувалась з лютого 2022 р. через «заходи, які були вжиті безпосередньо та через багатосторонні організації» (Monaghan, 2022, p. 4).

Велика Британія як рамкова нація сформувала систему командування та управління ОЕС, яка складається з 3 постійних об'єднаних штабів (Permanent Joint HQ Group), гнучких до вимог розгортання. Другий штаб об'єднаних сил (Standing Joint Force Headquarters) є призначеним Великобританією постійним оперативним штабом ОЕС, є спільним, міжнародним та міжвідомчим, відповідає за оперативні групи зв'язку та розвідки негайного розгортання, штаб розгортання та переміщення за 24 години та спільний штаб логістики. Велика Британія також забезпечує активізацію повітряного та морського компоненту, якщо цього вимагатимуть обставини операції. Визначення ролі й напрямків діяльності з розвитку сил відбувається відповідно до концепції трьох операційних моделей ОЕС, як то: «стримування» (Deterrence), кризовий менеджмент (Crisis Management) та оборона (Defensive Action). Оскільки кожна з них є нелінійною за своєю природою, ОЕС теоретично можуть бути задіяні у кожній сфері одночасно (The Joint, 2022, p. 7).

Група на чолі з Італією як рамковою країною (Italian-led Framework Nations Concept initiative (ITA-FNC)), зосереджена на двох сферах: консолідації можливостей конкретних місій для операцій зі стабілізації та відновлення після конфлікту, з особливим акцентом на реалізації концепції НАТО «Допомоги сил безпеки» (NATO Security Force Assistance Concept) та подальший розвиток багатонаціональних сил та структур високої готовності. Перший напрямок передбачає створення кластера співпраці навколо Багатонаціональної групи цивільно-військового співробітництва (CIMIC) та Центру передового досвіду поліцейських підрозділів з підтримання стабільності (Center of Excellence for Stability Police Units). Другий напрямок, спираючись на оперативний досвід, отриманий Багатонаціональними Сухопутні сили (Multinational Land Force (MLF)), створених в 1998 р. та зв'язки між країнами в рамках «Ініціативи оборонного співробітництва» (Defence Cooperation Initiative) (Palmer, 2016, p. 15). Метою багатонаціонального співробітництва є сприяння досягненню відповідними членами Альянсу цільових

показників можливостей, означених в рамках процесу оборонного планування НАТО. Таким чином, група під проводом Італії є осередком стримування та оборони у Південній Європі та потенціалом для більш тісного зв'язку багатонаціональних зусиль та в рамках структури сил з північноєвропейськими країнами НАТО.

Акценти у діяльності Групи у 2018 р. перемістились на покращення співпраці, оперативної взаємної сумісності, досягнення оперативних результатів, розвиток можливостей співпраці та створення багатонаціональних військових формувань (The Framework, 2019). Це оновлення мало на меті допомогти італійському компоненту КРК розвивати свою регіональну спрямованість та спільні основи, хоча її початкова сфера – стабілізаційні операції залишається критично важливою для Альянсу з точки зору засвоєння уроків врегулювання кризових ситуацій.

Таким чином, кожна з вищевказаних груп відрізняється своєю спрямованістю та складом, але їх поєднують спільні цілі щодо унікальності ролі та відповідальності, яку бере на себе рамкова нація з керування та надання імпульсу в своєму угрупованні, впровадження структури, яка б гнучко, враховувала та використовувала конкретні внески великих і менших членів Альянсу; свободи країни з формування власної участі

У будь-якій групі КРК шляхом безпосередньої взаємодії з відповідною рамковою країною, не підпорядковуючись правилу консенсусу щодо всіх інших учасників; та зосередженості виконанні вимог розвитку потенціалу НАТО й спільного надання боездатних, готових і придатних до задіяння сил.

Окремими аспектами втілення Концепції рамкових країн є запровадження та посилення Передової присутності НАТО (Forward Presence), створення Центрів передового досвіду (Centres of Excellence (COE)), створення нової Моделі сил (New Force Model) а також можливості подальшого розширення концепції як за функціонально-спеціалізованими, так і за регіональними ознаками.

Враховуючи необхідність реагування на швидкі та важко прогнозовані зміни стратегічного безпекового середовища після нападу росії на Україну в 2014 р. Альянсом було прийнято рішення щодо суттєвого зміцнення позиції стримування та оборони (Defence and Deterrence Posture) шляхом впровадження посиленої передової присутності НАТО (enhanced Forward Presence) на північному сході Альянсу з потенціалами та необхідними резервами для забезпечення оперативного підкріплення, а також індивідуально визначена передова присутність на південному сході (tailored Forward Presence) для активізації діяльності Альянсу в регіоні, поліпшення ситуаційної обізнаності ((situational awareness)), вдосконалення оперативної взаємосумісності

(interoperability) й здатності збройних сил реагувати (Warsaw Summit, 2016, § 40-41). У середині 2017 р. було розгорнуто багатонаціональні бойові групи (multinational battlegroups) на території Естонії, Латвії, Литви та Польщі під проводом рамкових країн відповідно Великої Британії, Канади, Німеччини та США, постійно присутні в цих країнах, здатні вести злагоджені дії з національними силами оборони приймаючої країни та підтримуються стратегією підкріплення (reinforcement strategy) (NATO's military presence, 2022).

Після початку широкомасштабної війни росії проти України, на Мадридському саміті НАТО 2022 р. оборонна можливість Альянсу була зміцнена розгортанням додаткових потужних, постійно готових до бою сил на східному фланзі, збільшених з рівня бойових груп до підрозділів бригадної кількості, збільшених до восьми із подвоєнням чисельності особового складу постійного базування, підсилені готовими до негайного розгортання підкріпленнями, попередньо розміщеним обладнанням і удосконаленим командуванням і управлінням (Madrid Summit, 2022, § 9). Сили й засоби виділяють рамкові країни та держави-учасниці на добровільній основі, згідно з власними можливостями та за принципом ротації.

Досліджуючи досвід розгортання Передової присутності протягом 2017-2020 рр. експерти зробили низку висновків щодо ролі та значення рамкових країн. В цілому приймаючі країни задоволені своїми поточними рамковими можливостями, які вони надають. Хоча країни Балтії досі стурбовані відсутністю військової присутності США на їхній території, яка буде мати більший стримуючий ефект, Латвія, наприклад, віддає перевагу Канаді, ніж США, як рамковій країні, оскільки канадські війська вважаються менш політично суперечливими, легшими для інтеграції, а державні відносини між Канадою та Латвією є менш ієрархічними. Крім того, є істотні зауваження щодо недостатньої поінформованості громадськості та науковців рамкових країн щодо їх діяльності в приймаючих країнах. Без такої прозорості та підтримки у рамкових країн може виникнути проблема з виправданням витрат і виконанням зобов'язань, необхідних для того, щоб продовжувати працювати як рамкова країна (Lanoszka, Leuprecht, & Moens, 2020, pp. 80-81).

Концепція рамкових країн втілена також в такій формі міжнародних військових організацій з підготовки та освіти як Центри передового досвіду. Рамкова країна бере на себе відповідальність за розробку концепції Центру та її впровадження, надає фізичний простір для діяльності й персонал для управління установою. Окрім рамкової країни в роботі Центрів беруть участь країни-спонсори та країни-контрибутори. Основними напрямками роботи Центрів є вдосконалення оперативної сумісності

та потенціалів, розробка доктрин, тестування та перевірка концепцій шляхом експериментів, аналіз уроків та досвіду, забезпечення експертизи. Таке застосування КРК надає можливість підтримувати широкомасштабну трансформацію НАТО, уникаючи при цьому дублювання наявних активів, ресурсів та можливостей. Станом на грудень 2022 р. 28 Центрів отримали акредитацію Альянсу, останній – Центр з морської безпеки в Туреччині в 2020 р. (Centres of Excellence, 2022).

На Мадридському саміті НАТО 2022 р. держави-члени Альянсу ухвалили нову модель сил НАТО (NATO Force Model), яка передбачає розширення переліку підрозділів сил високої готовності, що можуть передаватися в розпорядження НАТО у разі потреби й після повного впровадження Моделі НАТО має забезпечити понад 300 000 військовослужбовців у силах високої бойової готовності. Деталі моделі сил як то її точний масштаб і склад знаходяться в стадії розробки. Перехід до нової моделі планується завершити в 2023 р. (New NATO, 2022). Для більшої ефективності Моделі пропонується поглибити деякі з існуючих рамок КРК, перетворивши їх на постійні формування з підрозділами, прикріпленими на постійній основі органічно інтегруючи кожну з них до одного з регіональних планів оборони (Biscop, 2022, p. 2).

У світлі все зростаючої загрози через війну росії проти України пропонуються різноманітні варіанти задіяння КРК для оборони Європи, стримування російської агресії, а також розгляд питання регіональної безпеки для забезпечення підходу «на 360 градусів» («360-degree approach»). Пріоритетними визначаються впровадження КРК за регіональним принципом. У Чорноморському регіоні, хоча вибір рамкової країни вважається складним завданням. В Середземномор'ї, з Францією та Італією як рамковими країнами, а також у співробітництві з ЄС, що забезпечить більшу гнучкість КРК та покращить взаємодію із зовнішніми структурами. Західні Балкани, де провідну рамкову роль можуть зіграти Хорватія, Чорногорія, Північна Македонія, із розвитку оперативної взаємосумісності, не тільки як зацікавлені в забезпеченні безпеки та збереженні стабільності в регіоні, вразливого для російського впливу, але й є можуть мати справу з регіональними, політичними та історичними делікатними особливостями. Центральна Європа, оскільки війна перемістила центр тяжіння й країни Центральної та Східної Європи з країнами Балтії надають значну військову, дипломатичну та гуманітарну підтримку Україні. За допомогою нової групи КРК можна покращити вже існуючі інструменти співпраці в рамках Вишеградської групи, яка буде зосереджена на реагуванні на війну в Україні та більш ефективний розподіл тягаря, пов'язаних із завданнями, такими як координація гуманітарної допомоги, навчання

українських сил системам зброєнь, що постачаються із Заходу, та підтримка біженців (Monaghan, 2022, pp. 9-10).

Висновки.

Концепція рамок країн передбачає об'єднання зусиль груп країн-членів на чолі з рамковими країнами на багатонаціональному рівні для спільного напрацювання сил і потенціалів, які відповідатимуть вимогам Альянсу. Конкретні багатонаціональні ініціативи, що впроваджуються в рамках КРК безпосередньо сприяють розвитку сил та засобів, зміцненню потенціалу стримування та оборони й в такий спосіб посилюють спроможність Альянсу виконувати основні завдання в новому безпековому середовищі. Можливості, розроблені за допомогою механізмів КРК, є доступними всім членам Альянсу й таким чином сприяють досягненню цілей, узгоджених на багатосторонньому рівні через процес оборонного планування НАТО.

Концепція рамок країн є внеском у більш ефективний трансатлантичний розподіл тягаря, оскільки структурно поєднуючи свої військові можливості, європейські країни підвищують ефективність оборонних зусиль у рамках Альянсу, що привносить новий вимір у трансформацію НАТО щодо розвитку багатонаціонального

співробітництва з формування сил та вдосконалення потенціалів. Це конструкція, яка збалансовує відповідні та необхідні внески великих і менших країн-членів, а також синергічно поєднує розбудову та зміцнення оперативних формувань і розвиток нових оборонних можливостей, генеруючи необхідні зусилля.

Значний успіх впровадження Концепції в розвиток сил та засобів в рамках таких заходів як Передова присутність, формування сил надзвичайно високої готовності, Центри передового досвіду, військові концепції та доктрини, зокрема Модель сил, сприяє розширенню її дії на інші сфери за функціонально-спеціалізованими та регіональними ознаками. Концепція рамок країн має потужний трансформаційний потенціал й здатність кардинально змінити спосіб розвитку можливостей і надання сил, за умови, що європейські країни-члени Альянсу та залучені країни-партнери рішуче продовжуватимуть її забезпечення. Це можливість, яку не можна втрачати через недостатність зусиль, яку необхідно розвивати й вдосконалювати, оскільки її втрата стане серйозною перешкодою для зусиль щодо раціоналізації спроможностей і ресурсів Альянсу, чого НАТО не може собі дозволити в умовах стратегічно конкурентного середовища безпеки.

REFERENCES

- Biscop, S. (2022). *The New Force Model: NATO's European Army? EGMONT – The Royal Institute for International Relations*. Retrieved from https://www.egmontinstitute.be/app/uploads/2022/09/Sven-Biscop_PolicyBrief285_vFinal.pdf?type=pdf
- Brezhnev, T. (2002). *The NATO Strategy Transformations in 1949-1954: modern vision*. (The dissertation is presented for a candidate's degree of historic sciences in the speciality 07.00.02.). The Dnipropetrovsk National University. Retrieved from [http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?z21id=&i21dbn=ec&p21dbn=ec&s21stn=1&s21ref=10&s21fmt=fullweb&c21com=s&s21cnr=20&s21p01=0&s21p02=0&s21p03=a&s21colorterm=1&s21str=%d0%91%d1%80%d0%b5%d0%b6%d0%bd%d1%94%d0%b2%d0%b0%20%d0%a2\\$](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?z21id=&i21dbn=ec&p21dbn=ec&s21stn=1&s21ref=10&s21fmt=fullweb&c21com=s&s21cnr=20&s21p01=0&s21p02=0&s21p03=a&s21colorterm=1&s21str=%d0%91%d1%80%d0%b5%d0%b6%d0%bd%d1%94%d0%b2%d0%b0%20%d0%a2$)
- Centres of Excellence. (2022). Retrieved from https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_68372.htm?selectedLocale=en
- Final Communiqué of the first Session of the North Atlantic Council (Terms of Reference and Organisation). (1949). Retrieved from https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_17117.htm?selectedLocale=en
- Final Communiqué. (1950). Retrieved from https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_17158.htm?selectedLocale=en
- Glatz, L., & Zapfe, M. (2017). *NATO's Framework Nations Concept*. Center for Security Studies. Retrieved from https://css.ethz.ch/content/dam/ethz/special-interest/gess/cis/center-for-security-studies/pdfs/CSS_Analyse218-EN.pdf
- Kramer, F.D. (2014). *NATO's Framework Nations: Capabilities for an Unpredictable World*. Atlantic Council. Retrieved from <https://www.atlanticcouncil.org/in-depth-research-reports/issue-brief/nato-s-framework-nations-capabilities-for-an-unpredictable-world/>
- Lanoszka, A., Leuprecht, C., & Moens A. (2020). Lessons from the Enhanced Forward Presence, 2017-2020. *NDC Research Paper*, 14. Retrieved from <https://ndc.nato.int/download/downloads.php?icode=667>
- Madrid Summit Declaration Issued by NATO Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council. (2022). Retrieved from https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_196951.htm
- Major, C., & Mölling, C. (2014). *The Framework Nations Concept. Germany's Contribution to a Capable European Defence*. German Institute for International and Security Affairs. Retrieved from https://www.swp-berlin.org/publications/products/comments/2014C52_mjr_mlg.pdf
- Meetings of NATO Ministers of Defence NATO Headquarters, Brussels Belgium. (2013). Retrieved from https://www.nato.int/cps/en/natohq/events_100946.htm?SelectedLocale=en
- Meetings of NATO Ministers of Defence NATO Headquarters, Brussels Belgium. (2014). Retrieved from https://www.nato.int/cps/en/natolive/events_110449.htm
- Monaghan, S., & Arnold, Ed. (2022). *Indispensable NATO's Framework Nations Concept beyond Madrid*. Center for Strategic and International Studies. Retrieved from <https://www.csis.org/analysis/indispensable-natos-framework-nations-concept-beyond-madrid>
- NATO Strategy Documents 1949-1969. (1999). Retrieved from <https://www.nato.int/docu/stratdoc/eng/intro.pdf>

- NATO's military presence in the east of the Alliance.* (2022). Retrieved from https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_136388.htm
- New NATO Force Model.* (2022). Retrieved from https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2022/6/pdf/220629-infographic-new-nato-force-model.pdf
- Palmer, D. R. (2016). The Framework Nations' Concept and NATO: Game-Changer for a New Strategic Era or Missed Opportunity? *NDC Research Paper*, 132. Retrieved from <https://www.ndc.nato.int/download/downloads.php?icode=495>
- Schile, U. (2015). *Why the Framework Nations Concept Could Be an Answer to the Alliance's Most Pressing Needs? NDC Vox Collegii.* Retrieved from <https://www.ndc.nato.int/download/downloads.php?icode=464>
- The Framework Nations Concept in Italian-led Group (FNC-ITA) Visits the NATO SFA COE.* (2019). Retrieved from <https://www.nsfacoe.org/the-framework-nations-concept-italian-led-group-fnc-ita-visits-the-nato-sfa-coe/>
- The Joint Expeditionary Force.* (2022). Retrieved from https://www.mil.lv/sites/mil/files/document/JEF%20Brochure%20Apr_2022.pdf
- The Secretary Generals Annual Report.* (2016). Retrieved from: https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_2017_03/20170313_SG_AnnualReport_2016_en.pdf
- Wales Summit Declaration Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council.* (2014). Retrieved from https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_112964.htm
- Warsaw Summit Communiqué Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council.* (2016). Retrieved from https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_133169.htm?selected

Geopolitical analysis of Turkey's Black Sea policy

UDC: 327.561(565)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172356>**Soloviova Elnara**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0000-0002-7933-9765>, elnaraali1994@gmail.com*Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)*

Abstract

The aim of the article is to analyze the geopolitics of Turkey, emphasizing Turkey's ambitions and vulnerabilities in the Black Sea region. It argues that the loss of the Black Sea region would leave Turkey susceptible to Russian advances, endangering its position as a regional power.

Relevance. The Turkey's decline as an empire followed the Kyuchuk-Kaynardzha peace treaty of 1774, with the territorial loss of Crimea and the Pontic steppe (Ukraine). The annexation of Crimea has expanded Russia's influence over Turkey, extending beyond economic considerations and showcasing its naval dominance. The war in Ukraine further underscored the significance of the Black Sea region.

Results. This article underscores the complex geopolitical landscape in the Black Sea region, where Turkey finds itself at a critical juncture. It highlights the importance of Turkey's role in the region and the implications of Russia's advances in the region for its standing as a regional center of power. To counterbalance Russia's growing dominance, Turkey has adopted a cautious approach, as reflected in its military and energy strategies in the Black Sea. There is the indication of the role of Turkey as a mediator in brokering a Grain Deal during the conflict that demonstrates its potential to assert itself as a regional power.

Conclusions. It is proven that the Russian invasion in Ukraine presents an opportunity for Turkey to solidify its position not only as a mediator but also as a significant player in the Black Sea region, potentially mending its strained relations with the West. However, maintaining a delicate balance in its relationship with Russia is crucial for Turkey. Despite Turkey's reliance on Russia for energy, tourism, and trade, this delicate equilibrium becomes increasingly challenging to sustain as the war in Ukraine escalates and spreads to other areas in the Black Sea region. Meanwhile, allowing the war in Ukraine to conclude in a compromise favorable to Russia would deal a severe blow to Turkey's standing as a regional power and result in surrendering its decisive role in the Black Sea region.

Keywords: Black Sea region, Black Sea strategy, the Pontic steppe, Crimea, Montreux Convention, war in Ukraine, energy policy, military policy

Геополітичний аналіз чорноморської політики Туреччини

Соловйова Ельнара*Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)*

Анотація

Мета статті – проаналізувати геополітику Туреччини, роблячи акцент на амбіціях та вразливостях Туреччини у Чорноморському регіоні. Стверджується, що втрата регіону Чорного моря зробить Туреччину вразливою для російських наступів, що поставить під загрозу її становище як регіональну державу.

Актуальність. Занепад Туреччини як імперії був за Кючук-Кайнарджинським мирним договором 1774 року з територіальною втратою Криму та Понтійським степом (Україна). Анексія Криму розширила вплив Росії на Туреччину, вийшовши за межі економічних міркувань і продемонструвавши її військово-морську перевагу. Війна в Україні ще більше підкреслила значення регіону Чорного моря.

Отримані результати. У цій статті наголошується на складному геополітичному ландшафті регіону Чорного моря, де Туреччина опинилася в критичному становищі. Підкреслюється важливість ролі Туреччини в регіоні та наслідки прогресу Росії в даному регіоні для її становища як регіонального центру сили. Щоб урівноважити зростаюче домінування Росії, Туреччина зайняла обережний підхід, що знайшло відображення у її військовій та енергетичній стратегії у Чорному морі. Вказується роль Туреччини як посередника в укладанні зернової угоди під час конфлікту, що демонструє її потенціал для утвердження себе як регіональної держави.

Висновки. Доведено, що російське вторгнення в Україну дає Туреччині можливість зміцнити свої позиції не лише як посередника, а й як значущого гравця у Чорноморському регіоні, потенційно виправляючи свої натягнуті відносини із Заходом. Однак підтримка тонкого балансу у відносинах з Росією має вирішальне значення для Туреччини. Незважаючи на залежність Туреччини від Росії у сфері енергетики, туризму та торгівлі, підтримувати цю рівновагу стає все важче, оскільки війна в Україні загострюється та поширюється на інші райони Чорноморського регіону. Тим часом доведення війни в Україні до компромісу, вигідного для Росії, завдало б серйозного удару по репутації Туреччини як регіональної держави і призвело б до відмови від своєї вирішальної ролі в Чорноморському регіоні.

Ключові слова: Чорноморський регіон, Чорноморська стратегія, Понтійський степ, Крим, конвенція Монтре, війна в Україні, енергетична політика, військова політика

Introduction.

The relevance of the research is emphasized by the role that Black Sea has historically played as a nexus for communication and trade for Turkey; it has also acted as a natural boundary between empires, shaping the region's geopolitical dynamics. In the present context, it stands as the sole open space where major powers from the East and the West, including the United States (via NATO), the European Union, Turkey, and Russia, intersect – a significant frontline in what can be seen as a new cold war. Given this backdrop, Turkey's Black Sea policy is currently experiencing a pivotal moment in its history. The ongoing war in Ukraine has thrust the Black Sea back into the center of Turkey's geopolitical chessboard, with Russia's aggression in Ukraine further underscoring the importance of the region. Turkey is in charge of maintaining the more than 80-year-old Montreux Convention and is the ultimate status quo power. Turkish diplomats are acutely aware that if this position is lost, it might have catastrophic effects for the future of the country, which puts Turkey in a precarious balance.

The aim of the article is to analyze the geopolitics of Turkey, shedding light on Turkey's aspirations, the vulnerabilities it faces in the Black Sea region. To achieve this, a combination of **research methods** is employed. To find out the geopolitical goals of Turkey in regard to the Black Sea region, geographical position of Turkey is analyzed. The study conducts an analysis of relevant literature and examines the historical context to provide a comprehensive understanding of the subject matter. By delving into the historical backdrop of Turkey's decline as an empire following the Kyuchuk-Kaynardzha peace treaty of 1774, which resulted in territorial losses including Crimea and the Pontic steppe (Ukraine), the article seeks to provide valuable insights into the roots of Turkey's current challenges.

To support the analysis, the research draws upon existing **literature** concerning Turkey's geopolitical position in the Black Sea region. Alongside with the basic geographical facts, the monograph of Stratfor on the Turkey's geopolitics is analyzed (The geopolitics of Turkey, 2010). With the aim of the study of the geographical and historical factors of Turkey's foreign policy the works of the proponent of neottomanism Ahmet Davutoglu were analyzed (Davutoğlu, 2008). To research more on the Black Sea strategy, the work of Luke Coffey and Can Kasapoglu (Kasapoğlu, & Coffey, 2023) was studied. To investigate the role of the war in Ukraine on Turkey's position and strategy in the region the works of Sergiy Kivalov (Kivalov, 2023), Selen Baldiran, Dinçer Bayer and Hüseyin Genç (Baldiran, Genç, & Bayer, 2022) were studied. Additionally, the news articles were analyzed to uncover Turkey's current foreign policy stance in the Black Sea region.

Results.

Main geography. Turkey's strategic location at the crossroads of Europe and Asia has shaped its history.

The Anatolian highlands have become the country's core, while the coastal region along the Sea of Marmara promotes trade and political unity. The sea's position reduces droughts and facilitates governance, and its connection to the Aegean and Black Seas has enabled Turkish control of commerce and trade routes.

The Sea of Marmara, separated by the Bosphorus and Dardanelles, excels in commerce. Its narrow sea path deters maritime powers, backed by a strong Turkish army. The battle at Gallipoli attests to this. The sea's accessibility fosters a thriving marine trading culture, surpassing river commerce. This, coupled with Turkey's terrain, protects, and enriches its central areas. The area of the Sea of Marmara is one large commerce route that enabled Ottomans to manage overland trade routes between Europe and Asia.

Turkey's strategic position as a hub for commercial routes from Asia brings both benefits and challenges. While it allows for economic advantages and global trade influence, it also exposes Turkey to potential division by concentrated enemy forces due to its geographic location. This was a key factor in the Turks' conquest of the Byzantine state.

Turkey's most important geopolitical goals, based on its geographic position, include controlling Anatolia, expanding up the Danube to Vienna, integrating conquered peoples into the Turkish nation, having control and military presence in Crimea, and establishing naval bases in the eastern Mediterranean.

Turkey can cut off the region's connections with the rest of the world and close all access to its internal sea, but it will lose all of the sea's economic benefits. Thus, even the geography itself prohibits Turkey's isolationism. If the Turkey choses the autarky, it will have detrimental consequences not only for the Turkish economy, but also security. Thus, Turks are forced to grow economically, politically and militarily if they do not want to remain at the mercy of their neighbors.

The Sea of Marmara region is rich and focused on foreign trade. But all this does not apply to other Turkish lands, and especially the Anatolian Peninsula. Anatolian regions present challenges for infrastructure and agriculture due to harsh conditions and limited coastal features. The lack of prominent bays hinders the establishment of seaports, while the mountainous terrain limits farming opportunities. With higher and narrower valleys, power consolidation becomes more difficult, making Anatolia a relatively poorer and remote region compared to the coastal areas of the Sea of Marmara. To secure control and block invading armies, the Turks pacified Anatolian tribes and strategically positioned forces in the western end of the peninsula, cutting off a significant portion of Anatolia's length due to the drier and higher terrain to the east, which is less suitable for troop deployment. Moving beyond the 36th meridian would expose Anatolia to greater vulnerability from land invasions.

The strategic advantages of controlling the peninsula are clear. Anatolia, of course, is not very suitable for agriculture, the region is poorly governed, but all this also complicates military operations in this territory. Turkish Anatolia will protect Turkey from any invasion from Asia. The entire peninsula (even if its eastern part is not fully controlled by Turkey) will become a huge buffer zone, thereby allowing the Turks to come to grips with European affairs.

Integration of the conquered peoples.

The Ottoman Empire, like previous empires, sought to preserve its expansion. While unable to conquer Vienna, they controlled vast territories, including the Danube region, which was much larger than the fertile lands near the Sea of Marmara. Capturing the Pannonian Plain would have doubled their territory and created a highly fertile and cultivated region.

The Turks faced a challenge of insufficient population on the Sea of Marmara coast to work on the vast conquered lands. Unlike the Russians, they couldn't rely solely on brute force due to the need for farmers, soldiers, and leaders. Assimilation became necessary to incorporate conquered peoples into the empire. As a result, the world's first multi-ethnic system of government emerged.

Control and military presence in Crimea.

Turkey has no maritime competitors on the Black Sea. The Black Sea is too rough for the regular movement of fleets, most of the coast is indented by bays, and the northern waters freeze in winter. Non-freezing and well-located ports in the region (especially in the Sea of Marmara) are owned only by the Turks, which immediately gives them the palm in any maritime confrontation.

The Danube lands are the only territory that is relatively easy to conquer for the inhabitants of the coast of the Sea of Marmara. After the solution of the Danube issue, the Turks must move on to actively defend the conquered, that is, decide what positions they should take to defend the Sea of Marmara and the Balkans from enemy attacks. In the case of the capture of Vienna, the issue of the Pannonian Plain is resolved. There remain two directions of the strike of a potential enemy: from the Eurasian steppe and the Mediterranean.

The solution of the steppe issue is much easier and cheaper than the solution of the Mediterranean issue. The Eurasian steppe stretches from Bordeaux in France to Tianjin in China. For possession of it for centuries the blood of the Spaniards, French, Germans, Poles, Russians, Mongols, and Chinese was shed; Turkey's small population dooms it to defeat in the war over these territories. The most effective strategy for curbing the influence of this super-region on the Balkans, the Black Sea and Anatolia is to force the ruler of the Eurasian steppe (traditionally Russia) to go into defense. And a prerequisite for such a strategy is control over the Crimean Peninsula.

Crimea (whose territory is approximately equal to the territory of the coast of the Sea of Marmara) is connected to the continent by a narrow isthmus no more than 6.3 kilometers wide. This means that even one fortress on this isthmus will be able to defend the peninsula. Crimea also divides the Black Sea into two parts, which means that the owner of the Crimea will be able to interfere with the military and merchant ships of any power that controls the northern Black Sea coast.

Crimea also provides access to the Don, one of the few large navigable rivers flowing in the Russian sphere of influence. Between the Crimea and the Don delta lies the Sea of Azov, which freezes in winter (as, by the way, does the Don almost along its entire length). Even a limited contingent of Turkish troops stationed in Crimea can destroy any Russian fleet crossing the Don. Until recently, the shipbuilding season ended with the onset of cold weather, which means that the Russians will have only a few months to prepare, while the Turks will be able to move their fleets through the ice-free ports of the Sea of Marmara. And control over the mouth of the Don means that any trade going through this river in the Black Sea will have to obey the rules of the owner of Crimea.

Deployment of naval bases in the eastern Mediterranean.

Unlike the Black Sea, there is no foothold in the Mediterranean to control the entire region, but Turkey aims to replicate their Crimean strategy in the Mediterranean, capturing territories in the eastern Mediterranean to gain control over vital maritime points and expand their influence in regions like the Suez, Nile Valley, Mecca, and Hijaz. Securing naval bases and capturing Cyprus will provide strategic advantages, and further territorial acquisitions will block the enemy's access to the eastern Mediterranean.

Unlike the Danube expansion, the benefits of pursuing a similar strategy in the eastern Mediterranean are not as clear for the Turks. The operation would be more costly compared to the Crimean campaign. Moving along the Danube was a natural progression for the Turks, fortifying conquered territories and gradually expanding their defenses. However, the eastern Mediterranean poses greater challenges, lacking a key region like Crimea. The Aegean Islands are sparsely populated and require external support, while Cyprus lacks fertile land and would lead to occupation rather than integration. Such occupations would likely lead to uprisings, as the Ottoman Empire experienced in the past. Losing control over Cyprus would also result in a loss of naval support and supply routes for provinces like North Africa.

Complete control over each of the islands is necessary for successful Turkish naval operations in the Mediterranean, but even with such control, the empire would heavily rely on sea supply routes, which are faster and more cost-effective than land routes. However, advancing inland in the Middle East would be expensive

and unprofitable due to the desert climate, and sea supply routes would be vulnerable without a firm grip on the region.

Thus, to Turkey the Black Sea region is more suitable for spreading its ambitions. Crimea was initially used to block Russian trade routes and raids on the coast, but as soon as the Turks in the middle of the 17th century decided to gain a foothold on the coast instead of raids, the Russians, with their huge population and army, took advantage of this mistake. It costed Turkey a lot of blood and eventually became one of the reasons for the fall of the Ottoman Empire. The Kyuchuk-Kaynardzha peace treaty of 1774 marked the exact point at which Crimea was formally transferred from the Ottoman Empire to Russia and allowed access to warm waters. It was considered a watershed, marking the beginning of the predominant decline of the Ottoman Empire. Then Turkey reminded a valuable geopolitical lesson about the importance of the Pontic steppe (now territorially Ukraine) for its security.

At the beginning of the last century, Turkey renounced its Ottoman past and secured the status of a nation-state for the Republic of Turkey. It was the policy of isolationism. During the Cold War, the issue of cultural identity was formal. However, the geopolitical changes brought about by the end of the Cold War have put this issue on the agenda. Turkey's Ottoman legacy places a burden of geopolitical responsibility on it. Returning to the historical heritage was to open new horizons and opportunities for the country and make Turkey's foreign policy more constructive.

Proponents of neoottomanism (Ismayil Cem, Turgut Ozal) defended the beneficial aspects of Ottoman heritage and chastised Turkey's foreign policy (mostly kemalists) for ignoring the Ottoman Empire footprint. Ahmet Davutoglu, who was appointed as the Minister of Foreign Affairs in May 2009 portrayed Turkey as a future great power in his book *Strategic Depth* that must first act as a mediator or peacemaker by utilizing its unique geography and history, consolidating former Osman empire territories under its wing.

In an interview from 2008, Davutoglu makes the case that Turkey should not be viewed as a "bridge country, which only connects two points, nor a frontier country, nor even as an ordinary country, that sits at the edge of the Muslim world or the West," but rather as a "central" country (Davutoğlu, 2008).

In general, Turkey's JDP government is forging a distinctive identity that is more shaped by the Ottoman Empire than earlier. According to the Stratfor prediction, by 2050, Turkey's zone of influence would have greatly expanded, including a portion of Russian territory. Analysts predict that the Donbass Republics of the DPR and LPR, the Crimea, the Krasnodar and Stavropol Territories, the Rostov and Astrakhan Territories, Kalmykia, and other southern Russian regions would come under Turkish control. Erdogan has regularly expressed a desire to collect the remnants of the ancient Ottoman Empire under

his aegis. Ankara is simultaneously attempting to exert "soft power" over the nations bordering Turkey through commerce, the economy, science, technology, culture, and other factors.

Black Sea strategy.

Pierre Gilles, the French Ambassador to the Ottoman Empire stated in 1561 that Istanbul holds an absolute dominion over the Black Sea and by one door only, namely by the Bosphorus, it shuts up its communication with any other part of the world; for no ship can pass this sea, if the port thinks it fit to dispute its passage. As he put it, for this reason all foreign nations, if they want to entitle themselves to any prosperity in the immense wealth of the Black Sea, and all seaport and island towns, are obliged to court the friendship of this city (Koru, 2017). His statement still holds true today as Turkey protects its interests in the Black Sea region.

The most recent defense white paper on Turkey's Black Sea strategy was published as long ago as 2000. Like most such policy documents from European countries at that time, it emphasizes cooperation with and within NATO, the EU, the Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE) and other multilateral frameworks for security and economic cooperation as the basis of security in Europe. In the Black Sea region, it identifies economic cooperation, confidence- and security-building measures and naval cooperation as the way to make the Black Sea a sea of peace, stability and prosperity (Turkey: Defense white, 2000).

After 2000 Turkey's defense policy must be assessed based on statements by Turkey's political and military leadership, in particular the president, and on actions by the Turkish armed forces. "Our main goal is that the Black Sea continues to be a sea of peace, tranquility and cooperation," Recep Tayyip Erdogan said at a joint news conference with his Ukrainian counterpart Vladimir Zelensky in April 2021 (Turkey desires, 2021).

For Turkey, Black Sea region security question remains high on political agenda. With a lengthy Black Water coastline and a sizable exclusive economic zone (EEZ) claim, Turkey controls the accessibility of others to the Black Sea by sea according to Montreux Convention 1936. Its Black Sea coastline makes 1700 kilometers. In 1986 Turkey unilaterally established an EEZ in the Black Sea. The EEZ in principle extends to a distance of 200 miles from the baselines from which the breadth of the territorial sea is measured. This move was in accordance with the provisions of UNCLOS, which Turkey though has never signed or ratified (United Nations, 1982). Its 12 nautical miles of territorial seas border Georgia and Bulgaria. The EEZs of Romania, Russia, and Ukraine through Crimea all border the Turkish EEZ.

The Black Sea is significant for Turkey geopolitically, as a great leverage as far as it gives the control of the entrance and exit to the sea via the Turkish Straits, a link between Mediterranean and Black seas. The Turkish Straits consist of three key waterways: the Dardanelles

Strait, the Sea of Marmara, and the Bosphorus. These straits hold great significance not only in terms of military and geopolitical considerations for the coastal nations but also play a crucial role in facilitating international transportation and trade (Ülke, & Arslan, 2021).

A fast change in the security situation is seen in the larger Black Sea area that is rather precarious because of the mix of the lengthy wars with a substantial conventional military build-up. The security paradigm shift became evident following the events of 2014, including Russia's annexation of Crimea and the outbreak of the war in Ukraine.

Turkey had the chance to take the lead in ensuring the security of the Black Sea after the Cold War ended, but its efforts failed after Georgia crisis of 2008. Additionally, Turkey's security strategies often place greater emphasis on concerns in other areas, such as the Aegean Sea, the Middle East, and internally with its Kurdish community.

In reference to the Georgia crisis of 2008 Erdogan noted that even though the United States is the closest ally, and Russia is a nation with whom we have a considerable amount of commerce, mostly in energy, Turkey cannot be completely pushed to one side or the other. Thus, as required by Turkey's national interests, Turkey will act (PM Erdogan says, 2008). By historic analogy, Turkey should have allied with its Western allies to counterbalance Russia. Such Erdogan's maneuvering is explained by the attempt to avail itself of its geographic location as an energy transit nation by purchasing more than half of its natural gas from Russia. With NATO allies being actually noncommittal in Georgia crisis, Turkey stayed neutral for Georgia crisis too.

But with the annexation of Crimea, Russia's influence over Turkey has expanded beyond just economic considerations. The Russian Black Sea navy has upgraded its cruisers, destroyers, and new submarines from the Soviet period. Some of these ships are equipped with caliber land-attack missiles, which Russia has employed against targets in Syria. Updates have also been made to Russian ground facilities along the Black Sea coast in the last years. Thus, Russian S-400s may prevent NATO aircraft from flying over the Black Sea region, the Baltic Sea, Turkey, or Poland. Moreover, after Crimea annexation, Russia encircles Turkey from the north and south, because it occupies the ports in Syria as well as in Crime. Regardless of Russia's advancements, Turkey just made declarative statements, and that it is as far as it went.

Prior to the annexation of Crimea, Ankara enjoyed the status quo, having geostrategic assets: the best naval forces; possession of narrow passages (Turkish Straits) and possession of most of the Black Sea coast. Russia controlled only a tiny piece of the Black Sea coast, and even then, any maritime transit for trade outside the Black Sea had to pass through the Bosphorus, an extremely strategic bottleneck that is completely under Turkish control.

In September 2016 chief of general staff of the Russian armed forces, at the conclusion of military exercises conducted in southern Russia general Valeriy Gerasimov claimed mastery over Turkey in the Black Sea: "Several years ago the competence of the Russian fleet was severely contrasted, in particular, with the Turkish navy, when it was declared that Turkey is practically the master of the Black Sea. Everything has changed now" (Kucera, 2016). In this way he asserted that the country's Black Sea fleet is now stronger than Turkey's navy and stressed that Russia is now readily capable of hitting the Bosphorus straits. "For [destroying a potential enemy] the Black Sea Fleet today has everything: reconnaissance assets, which locate targets at a distance of 500 kilometers, strike assets. One Bastion complex has a range of 350 kilometers, including to the Bosphorus," he said (Kucera, 2016). Such statements should have served as a clear push for Turkey to get closer to NATO and Atlantic structures.

Turkey, which has been the only country in the alliance to face Russia in many theaters of war from Idlib (in Syria) to Nagorno-Karabakh (in the Caucasus), could use its position as the only power capable of competing with Russia in the Black Sea to strengthen ties with NATO.

And already in 2016 Erdogan administration started a massive purge of all state institutions, including military notably those of the F-16s destined for the potential confrontation with Russia. Turkey's stance on Black Sea security likewise appeared to be well-defined. The absence of a NATO force in the Black Sea was bemoaned by President Erdogan in early May 2016, at the Balkan Countries Chiefs of Defense Conference, "The Black Sea has virtually become a Russian lake" and that "History will not forgive us if we [NATO] don't take action" (President Erdoğan addresses, 2016). He backed a Romanian plan to form a trilateral navy in the Black Sea with Bulgaria, Romania, and Turkey, but this failed after Bulgaria rejected the plan in early 2017.

The conflict in 2020 known as the Second Karabakh war witnessed Ankara and Moscow aligning themselves on different sides of the conflict. And already the war between Ukraine and Russia, has shown that Turkey does not firmly consider itself as belonging to Moscow's camp, but will instead compete or work together where it sees opportunities to increase its relative influence.

War in Ukraine 2022.

With Putin's onslaught on Ukraine, Turkey took its most crucial action. On the 27th of February, the Turkish Foreign Minister Mevlüt Çavuşoğlu characterized Putin's incursion as a full-scale war. This significant declaration paved the way for the implementation of Article 19 of the Montreux Convention, which authorized the closure of the Turkish Straits to Russian warships. As a result, in late February, Turkey officially labeled the Russian invasion of Ukraine as a state of war and invoked Article 19 of the 1936 Convention Regarding the Regime of the Straits. This article prohibits belligerent nations from

utilizing the Turkish Straits for naval access to and from the Black Sea (Baldiran, Gençer, & Bayer, 2022).

This way Turkey reminded the world of Ankara's regional importance by closing the Turkish Straits to the Russian Navy (Kasapoğlu, & Coffey, 2023). In the future, Ankara's capacity to continue controlling access to the Black Sea is probably going to be more important than it has ever been since the Cold War.

Even if Washington still views Ankara as merely a regional power, its involvement in the wars in the Ukraine and Nagorno-Karabakh shows just how crucial it is to regional stability. Turkey's crucial role in making itself a major player in the Nagorno-Karabakh conflict is evidence that Ankara has increased its leverage over Moscow in the Eurasian theater.

Ankara has always strived to highlight interconnectedness and take use of its unique location at the intersection of two continents, Europe and Asia. Turkey is a crucial transit country for essential resources like oil and food supplies, and the delays to trade and commerce caused by Russia's war in Ukraine have made this corridor even more significant.

Recep Tayyip Erdogan doesn't cleanly ally with either the pro-Western or the pro-Russian camp. But the increased presence of the Russian fleet in the Black Sea only complicates the balancing act that Turkey has been playing since the beginning of the war in Ukraine. Bound to Moscow by a strong energy dependency as well as strong tourist ties, Ankara cannot afford to burn bridges with Moscow.

On the one hand, Turkey supplies Ukraine with a sizable quantity of weapons, including Bayraktar TB2 drones, which have been crucial in assisting Ukrainian forces in attacking Russian positions. Turkey continues military-technical cooperation with Ukraine too - company Baykar, which produces "Bayraktars" attack drones, is currently in the process of building a factory on Ukrainian territory. Although Turkish arms sales to Ukraine are relatively small compared to the military assistance provided by the United States and European countries, they played a crucial role in the early months of the war when Western aid was limited to short-range anti-tank and anti-air missiles. Turkish drones were particularly significant, as they provided targeting information and were involved in the sinking of Russia's flagship vessel Moskva, a guided missile cruiser in the Black Sea, on April 14, 2022.

Turkey has a longstanding defense partnership with Ukraine, characterized by a growing range of military collaborations. These include joint production of Turkey's indigenous MILGEM-class corvettes in Ukrainian shipyards and the utilization of Ukrainian aerial engines in Turkish drone-maker Baykar's Kizilelma, the first turbofan-powered unmanned aircraft. Recognizing and fostering the defense partnership between Turkey and Ukraine should be a geopolitical priority for the United States and other NATO members. In the long run, if

Ukraine were to become a NATO ally, the bilateral defense ties between Turkey and Ukraine could potentially evolve into a military alliance, serving as a natural geopolitical counterbalance to Russian aggression (Kasapoğlu, & Coffey, 2023).

On the other hand, Ankara refrained from joining Western sanctions on Russia in response to the invasion of Ukraine. Erdogan met on August 5, 2022 with Vladimir Putin in Sochi, Russia, where they discussed enhancing Turkish-Russian energy cooperation (Erdogan to meet, 2022). At the same time, The Southern Gas Corridor, which the European Union wants to develop, still uses Turkey as a route for non-Russian energy supplies to Europe. While avoiding joining sanctions, Turkey has generally supported NATO's position on providing security support for Ukraine.

As a mediator between Moscow and Kyiv in the dispute over grain and food supplies, Turkey has perhaps had the most significant impact. Turkey and the UN negotiated a compromise and on July 22, 2022, a breakthrough agreement was reached that included the opening of an Istanbul-based grain coordination center (Fahim, 2022). Turkey assumes the crucial role of being the guarantor and primary facilitator of the Black Sea Grain Initiative, owing to its pivotal geopolitical position for any transit activities to and from the Black Sea (Kivalov, 2023).

Ankara not only fixed food supplies but also raised its diplomatic profile. However, Russia is clearly willing to act against Turkey's interests when it sees fit. For example, Russia threatened the agreement further by attacking port facilities designating these as military targets, as Russian forces did within 24 hours of the agreement's signing. In these ways, Russia tries to undermine Turkey's reputation as a mediator and as a powerful nation (Ukraine says Russia, 2022).

To reach international markets in the Middle East, Africa, and beyond, a significant portion of Russia's and Ukraine's grain and food exports must pass via Turkey's marine waters in the Black Sea and Bosphorus. Turkey was the only NATO member to have cordial working relationships with both Russia and Ukraine.

What the Suez Canal used to represent to trade, the Black Sea represents to the world of food and energy value chains. Nearly 40% of the world's grain and a significant amount of the oil are transported across the Black Sea. Moreover, 898 million gross tons passed through the Black Sea's Dardanelles gateway in 2021, that constitutes 70 percent of Suez's 1.27 billion metric tons (Ergocun, 2022).

No wonder that Turkey tries to resume the role of the controller of these chains, as far as it once lost its grip in the region and the Russian aggression towards Ukraine emphasized it. Russia uses an artificially created global food crisis as leverage to force all the world to concede. According to the UN's Food and Agriculture Organization (FAO), "Russia and Ukraine provide at least 30% of the

imported wheat that almost fifty nations require. For 26 of these countries, this ratio even approaches 50% "ries" (Impact of the, 2022). Mostly, the wheat crisis is terrible blow for African and Muslim worlds, the last one being the part of Osman heritage and the geopolitical vector of Turkey's policy.

Turkey's band wagoning with Russia already had resulted into Turkey fail to control the Black Sea. Additionally, Russia has placed nuclear-capable weapons near the Black Sea, and it appears to be developing a network of A2/AD (anti-access, area denial) capabilities against NATO in the Black Sea region. Vladimir Putin, the President of the aggressor country, approved a new Maritime Doctrine, in which he refers to the Black Sea as a zone of national interest and also calls NATO a threat. The order was signed on July 31 in St. Petersburg during Navy Day festivities, and it takes effect right away (On Navy Day, 2022). He stated that in the nearest few months the Russian navy will acquire the hypersonic missile Zircon. The frigate "Admiral Gorshkov" will be the first to take up combat duty with a hypersonic complex. According to the head of the aggressor state, the location of the vessel will be chosen based on the interests of ensuring Russia's security. The Zircon missile would have a limited link to the combat in Ukraine as it is essentially an anti-ship missile. Its function would be to prevent any American or NATO naval deployment to the Black Sea. However, due to its fast speed, the Zircon may be utilized to conduct similar targeted strikes to get past Ukrainian air defenses.

As of now there are 14 bases in total for the Turkish Navy, including 3 on the Sea of Marmara and 4 on the Black Sea. The central Fleet Command is in charge of the major ships and planes. Additionally, it has two regional headquarters: the Southern Sea Area Command, which oversees the Aegean and Mediterranean seas, and the Northern Sea Area Command, which oversees the Black Sea and the Turkish Straits. These area commands don't technically have big troops attached to them; instead, they focus more on logistics and have the ability to take over Fleet Command units as necessary. There is no evidence that the military's focus has recently changed to the Black Sea. Russia's network of A2/AD should make Turkey consider changing and reforming these naval bases.

Military-technical aspects of Turkey's Black Sea strategy.

Turkey is working towards the goal of domestic defense production for self-sufficiency especially navy. The most outstanding project in this regard, the MİLGEM project, from the Turkish words Milli Gemi (National Ship), is a Turkish national warship program, the purpose of which is to build a modern littoral combat warship with indigenous anti-submarine warfare and high-seas patrol capabilities. A Turkish team that included Prof. Dr. Ismail Demir, the head of the Turkish defense industry, and Özgür Güleriyüz, the general manager of STM, paid a visit to the Ukrainian Ministry of Defense

back in December 2020. Following a similar agreement with Pakistan, a contract was struck during the visit for the shipment of ADA Class Corvettes to Ukraine. The agreement in question included the purchase of two MLGEM ADA class corvettes. In August 2022 the first MLGEM ADA class corvette was given the name Hetman Ivan Mazepa by Volodymyr Zelensky (Çetiner, 2022). Such advances are the evidence of Turkey's effort to defy Russia's dominance in Black Sea.

The Turkey's naval capabilities have become more significant in modern Turkish thought since more than 87 percent of the country's trade is performed via marine ports of entry and a number of transnational pipelines run through Turkish territorial waters, including Black Sea. Turkey developed a powerful military naval doctrine, aiming to protect all of its maritime rights and political interests in the country's three seas, which is called the Blue Homeland. Between February 27 and March 8, 2019, the Turkish Navy conducted the Blue Homeland exercise for the first time in the country's history with the simultaneous participation of 103 vessels in each of the three seas that surround it. This was the first time the Blue Homeland doctrine had really been used. Between April 11 and 21, 2022 the Blue Homeland exercise took conducted in the Black Sea, the Marmara, the Aegean and the eastern Mediterranean, with 122 vessels participating. 72 ships visited ports in the waters surrounding Turkey during the exercise's last phase, which took place between April 18 and 21 (Savvidis, 2022).

Turkey takes an active participation in NATO exercises in Black Sea as well. During the Ukraine War, NATO conducted a naval drill during Exercise Breeze in the Black Sea and Turkey joined it. Breeze is intended to increase collaboration between participant units and their capacity to communicate with one another by allowing them to practice various forms of combat in a complex environment. What is remarkable the practice was held at the Bulgarian port city of Varna, which is close to the Ukrainian city of Odesa that the Russian navy besieged.

By constructing its own navy, conducting its own naval exercises and taking part in NATO exercises, Turkey protects its status quo in the Aegean Sea and strengthens the security of its strategically significant waterways in the Dardanelles and Istanbul.

Energy policy in Black Sea.

Turkey has played a role in averting a global famine and is now leveraging the upcoming energy crisis in Europe to reshape the international order in its favor. At the same time Putin sees Turkey's oil infrastructure as a way to bypass the economic blockade in Europe and gain an advantage.

Due to its reliance on Russian gas pipelines running across Northern Europe, several European nations now face a severe lack of energy storage, which is a danger to alternate forms of generation like hydroelectric power. The summer's continental drought has only made the situation worse.

Turkey views the energy shortage this winter as a once-in-a-lifetime chance to rewrite the world's current geopolitical landscape and include Turkey as a crucial component of a new order.

After launching TurkStream, the Russia's Trojan Stream under the Black Sea in January 2020, it became clear that it is the geopolitical rather than commercial motivation behind TurkStream.

Turkey's energy dependence is a real Achilles' heel and Turkey's reliance on Russian gas has long been a problem for Ankara, as the country imports its natural gas primarily from Russia, Iran, and Azerbaijan.

But already in August 2020 Turkey announced to discover a large gas reserve in the Black Sea could benefit its economy in six or seven years. This Black Sea discovery came at a time when Ankara's contract with Russian energy giant Gazprom was up for renewal. As Turkey has been paying a high price for Russian gas, Turkish officials hope that the Black Sea discovery will decrease the price of the imported gas.

While Europe worries about the impending winter, Erdogan stated at a gathering in the central province of Corum that Turkey is already working out strategic studies to secure its energy supply security. The Black Sea drilling activities are still being carried out by the ships Yavuz and Kanuni. By March of 2023, according to Turkey's Energy and Natural Resources Minister Fatih Dönmez, the country will be able to utilise the natural gas it discovered in the Black Sea. In light of the widespread energy crisis that is mostly affecting Europe, Dönmez stated that this winter in Turkey, regardless of war in Ukraine, no gas supply problems are anticipated, providing suppliers stick to their shipping schedules.

The greatest natural gas find in Turkish history was made in the Sakarya gas field, which is situated around 150 kilometers (93.2 miles) off the nation's coast in the Black Sea. An onshore gas processing plant is undergoing construction in the port of Filyos in the northern province of Zonguldak.

Moreover, as Erdogan stated, that increasing the capacity of the Southern Gas Corridor (SGC) in 2022 and the current developments in the energy sphere show that these steps are accurate. "Current developments in the international arena also show these steps we had taken were accurate," Erdogan stated (Morrow, 2022) presumably pointing at Russian invasion.

Because Turkey considers the Central Asian republics likely to make heavy use of the Black Sea for foreign trade, the maintenance of open sea-lanes is expected to become more important. Turkey foresees a

greater flow of oil from the Caucasus, Central Asia, and Russia via pipelines to terminals at Iskenderun in the eastern Mediterranean, imposing additional requirements on the navy to ensure the safety of ports and sea-lanes in an increasingly strategic area.

Increasing the capacity of Southern Gas Corridor, setting the start of Abdullhamid Han drillship work in Mediterranean in August 2022 could help Turkey to boost its role as an energy hub play an important role in EU energy security with the time substituting Russia.

Conclusions.

Geopolitically, the Black Sea region holds greater significance for Turkey's ambitions compared to the Mediterranean. Losing control over the Black Sea would render Turkey susceptible and vulnerable, providing Russia with an opportunity for further advances. The historical loss of Crimea and the Pontic steppe through the Kyuchuk-Kaynardzha peace treaty of 1774 marked the beginning of Turkey's decline as an empire. However, the annexation of Crimea has expanded Russia's influence over Turkey beyond economic considerations, with Russia showcasing its naval dominance.

Allowing the war in Ukraine to conclude in a compromise favorable to Russia would deal a final blow to Turkey's standing as a regional power and result in surrendering its decisive role in the Black Sea region to Russia. Recognizing Russia's growing dominance, Turkey has adopted a cautious approach reflected in its military and energy strategies in the Black Sea.

While Turkey has acted as a mediator in brokering a Grain Deal during the conflict, the Russian invasion of Ukraine presents an opportunity for Turkey to assert itself not only as a mediator but also as a significant player in the Black Sea region. This also offers a chance for Turkey to mend its strained relations with the West. However, Turkey must carefully maintain a delicate balance in its relationship with Russia. Despite Turkey's reliance on Russia for energy, tourism, and trade, sustaining this equilibrium becomes increasingly challenging as the war in Ukraine escalates and spreads to other areas in the Black Sea region.

In conclusion, the geopolitical landscape of the Black Sea region places Turkey at a critical juncture. Turkey's role in the region is of utmost importance, and the implications of Russia's advances pose a significant challenge to Turkey's standing as a regional center of power. Balancing its relations with Russia while protecting its own interests in the Black Sea region requires careful navigation in the face of an escalating war.

REFERENCES

- Baldıran, S., Gençer, H., & Bayer, D. (2022). The Importance of the 1936 Montreux Convention for the Black Sea Security: A Close Look into Russia-NATO Controversy on the Russian-Ukrainian Conflict in 2022. *Information & Security: An International Journal*, 51(1), 11–23.
- Çetiner, Y. (2022, August 22). Ukraine gives its first MİLGEM Ada class corvette the name "Hetman Ivan Mazepa." *Overt Defense*. Retrieved from <https://www.overtdefense.com/2022/08/22/ukraine-names-its-first-milgem-ada-class-corvette-hetman-ivan-mazepa/>

- Davutoğlu, A. (2008). Turkey's Foreign Policy Vision: An Assessment of 2007. *Insight*, 10(1), 77–96.
- Erdoğan to meet Putin in Sochi on August 5 - Türkiye News. (2022). *Hürriyet Daily News*. Retrieved from <https://www.hurriyetdailynews.com/erdogan-to-meet-putin-in-sochi-on-august-5-175662>
- Ergocun, G. (2022). Over 38,500 vessels pass through Istanbul Strait in 2021. *Anadolu Ajansı*. Retrieved from <https://www.aa.com.tr/en/economy/over-38-500-vessels-pass-through-istanbul-strait-in-2021/2490943>
- Fahim, K. (2022, July 22). Russia and Ukraine agree to release blockaded grain exports. *The Washington Post*. Retrieved from <https://www.washingtonpost.com/world/2022/07/22/ukraine-grain-deal-turkey-russia/>
- Impact of the Ukraine-Russia conflict on global food security and related matters under the mandate of the Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO). (2022). *FAO*. Retrieved from <https://www.fao.org/3/nj164en/nj164en.pdf>
- Kasapoğlu, C., & Coffey, L. (2023). *A New Black Sea Strategy for a New Black Sea Reality*. Hudson Institute.
- Kivalov, S. (2023). The “Sea Factor” in regional cooperation: The impact of the russo-ukrainian war. *Lex Portus*, 9(2), 22. <https://doi.org/10.26886/2524-101x.9.2.2023>.
- Koru, S. (2017). Turkey's Black Sea Policy: Navigating between Russia and the West. *Foreign Policy Research Institute*. Retrieved from <https://www.fpri.org/article/2017/07/turkeys-black-sea-policy-navigating-russia-west/>
- Kucera, J. (2016). Russia claims “mastery” over Turkey in Black Sea. *Eurasianet*. Retrieved from <https://eurasianet.org/russia-claims-mastery-over-turkey-black-sea>
- Morrow, S. (2022). Capacity increase of Southern Gas Corridor “accurate”: Turkish president. *Anadolu Ajansı*. Retrieved from <https://www.aa.com.tr/en/turkiye/capacity-increase-of-southern-gas-corridor-accurate-turkish-president/2605660>
- On Navy Day, Putin says United States is main threat to Russia. (2022, July 31). *Reuters*. Retrieved from <https://www.reuters.com/business/aerospace-defense/putin-says-russian-navy-get-new-hypersonic-missiles-soon-2022-07-31/>
- PM Erdogan says Turkey must keep balance, cannot ignore Russia. (2008). *Hürriyet Ana sayfa*. Retrieved from <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/pm-erdogan-says-turkey-must-keep-balance-cannot-ignore-russia-9801022>
- President Erdoğan addresses “Balkan Countries Chiefs of Defense Conference”. (2016). *Presidency Of The Republic Of Turkey*. Retrieved from <https://www.tccb.gov.tr/en/news/542/43924/suriyede-tum-kirmizi-cizgilerin-asilmasina-ragmen-bir-adim-atilmadi>
- Savvidis, P. (2022, April 12). Turkey: “blue homeland” exercise launched in Eastern Mediterranean, Aegean and Black Sea. *Greek City Times*. Retrieved from <https://www.greekcitytimes.com/2022/04/12/turkey-blue-homeland-exercise/>
- The geopolitics of Turkey: Searching for more. (2010b). *Stratfor*. Retrieved from <https://worldview.stratfor.com/article/geopolitics-turkey-searching-more>
- Turkey desires “peaceful” Black Sea says Erdogan. (2021). *Anadolu Ajansı*. Retrieved from <https://www.aa.com.tr/en/politics/turkey-desires-peaceful-black-sea-says-erdogan/2204800>
- Turkey: Defense white paper 2000. (2000). *ETH Z*. Retrieved from https://www.files.ethz.ch/isn/154907/Turkey_2000eng.pdf
- Ukraine says Russia hit Black Sea port hours after Turkey-brokered deal. (2022). *Ahval news*. Retrieved from <https://ahvalnews.com/ukraine/ukraine-says-russia-hit-black-sea-port-hours-after-turkey-brokered-deal>
- Ülke, A. D., & Arslan, I. (2021). Rethinking of Turkey's geopolitics together with Eastern Mediterranean. Turkish perspective. *Kwartalnik “Bellona”*, 705(2), 45-66. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0015.0340>
- United Nations. (1982). UN, United Nations, UN treaties, treaties. United Nations. Retrieved from https://treaties.un.org/pages/ViewDetailsIII.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXI-6&chapter=21&Temp=mtdsg3&clang=_en

Substantive Demarcation of Post-Truth, Propaganda, Disinformation and Misinformation

UDC: 32.019.51

DOI: <https://doi.org/10.15421/172357>**Hurkivska Alona**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0009-0005-3165-217X>, alona.gurkovskaya@gmail.com*Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)*

Abstract

The article aims at the continuation the discussion regarding criteria markers for post-truth, propaganda, disinformation, and misinformation demarcation via theoretical perspective, as well as the distinction of the attributive and imperative indicators of each of the concepts. Thus, the research question is related to the definition of common and distinctive attributes that are essential for understanding these categories from the perspective of the constituent concepts and interactions between their imperative features.

The **relevance** comes primarily from providing a theoretical position for further operationalization of the concepts and the possibility of classifying political events according to the developed model. For the comparison of the concepts a **conceptual mapping method**, including vertical and horizontal axis was used. The defining of phenomena performs via positive and negative approaches.

Based on a starting point considering the post-truth as a speculative form of informational perception **research results** covers the issue of correlation of the concept of post-truth with the instrumental concepts of manipulative influence and misinformation through their attributes, interaction, and interrelation between them.

In **conclusion**, the paper argues the consideration of post-truth as a background for public opinion formation strengthened by modern technologies, as well as the mutual impact of propaganda, dis- and mis- information, come to the simultaneous development of all these phenomena in the political environment. The main founded common traits of concepts above were listed including anthropological aspect, technical development, relatively agents' interdependency, refusal to reductively label these concepts as "dissemination of lies", often framing usage and utopianism of the idea of the ability to control the information flow circulation. The article substantiates demarcation criteria as intentional manipulative aspect, strategic or tactical manipulation orientation, and subject's direct influence on the object.

Keywords: post-truth, propaganda, disinformation, misinformation, public opinion, manipulation, cognitive distortions

Змістовна демаркація постправди, пропаганди, дезінформації та неправдивої інформації

Гурківська Альона*Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної Академії Наук України (Київ, Україна)*

Анотація

Метою статті є продовження дискусії щодо критеріальних ознак демаркації постправди, пропаганди, дезінформації та неправдивої інформації з теоретичної перспективи, а також розмежування атрибутивних та імперативних ознак кожного із зазначених концептів. Таким чином, питання дослідження пов'язане з визначенням спільних та відмінних атрибутів, які є суттєвими для осмислення цих категорій з перспективи складових концептів та взаємодій між їхніми імперативними ознаками. Відповідно, актуальність полягає насамперед у формуванні теоретичної позиції для подальшої операціоналізації концепцій та можливості класифікації політичних подій за розробленою моделлю.

Для порівняння даних категорій було використано метод мапи концептів. Визначення досліджуваних феноменів здійснюється через позитивний та негативний підходи. Виходячи з розуміння постправди як спекулятивної форми мислення результати дослідження висвітлюють питання кореляції концепту постправди з інструментальними категоріями маніпулятивного впливу та неправдивою інформацією через їхні ознаки, взаємодію та взаємозв'язок між ними.

У висновках аргументовано розгляд постправди як фону формування громадської думки, посиленого сучасними технологіями, а також взаємовплив пропаганди, дезінформації, неправдивої інформації, що забезпечує спільний розвиток даних явищ у політичному середовищі. Також виявлено основні спільні риси цих концепцій, які включають: антропологічний аспект, технічний розвиток, відносну взаємозалежність агентів, відмову від редукування визначення цих понять як «поширення брехні», часте використання фреймінгу, утопічність ідеї про можливість контролювати поширення інформації. У статті обґрунтовані критерії для демаркації досліджуваних концептів: навмисний маніпулятивний аспект, стратегічна або тактична спрямованість маніпуляції, безпосередній вплив суб'єкта на об'єкт.

Ключові слова: постправда, пропаганда, дезінформація, неправдива інформація, громадська думка, маніпуляції, когнітивні викривлення

Стаття надійшла / Article arrived: 15.05.2023

Схвалено до друку / Accepted: 12.06.2023

Вступ.

Громадська думка щодо певного питання – чи це державна політика (policy), чи це вибори політичного суб'єкта разом з його політичними рішеннями (politics), передбачає необхідність знаходження суспільної згоди у демократичних політичних режимах або її фальсифікацію в авторитарних. Проблема пошуку цієї згоди, щодо якої суспільство «ухвалює рішення» обумовлене інтересами еліт, стереотипами, загальноприйнятими правилами та стандартами, емоційними реакціями, ставленнями, упередженнями, когнітивними викривленнями та багатьма іншими факторами. Враховуючи, що все перелічене здебільшого хаотично формується та складається потім в одну картину в критичній ситуації – в умовах виборів, референдуму, війни, той, хто отримує загальну картину формування громадської думки та може на неї вплинути, отримує перемогу.

Продуктування суспільної згоди, або гра в її імітацію, що фактично є маніпулюванням громадською думкою спонукає до дискусії про інструменти впливу на неї – починаючи від двадцятих років XX ст. від Е. Бернейса, У. Ліпмана та Г. Лассвела, і не втрачає свою актуальність у XXI сторіччі на стику воєн третього та четвертого поколінь, рефлексивного контролю, інформаційних операцій, моніторингу та управління споживання інформації з використанням цифровізації в авторитарних політичних режимах, та культури скасування в демократичних. На перший погляд, вже теоретизовані концепти пропаганди, дезінформації, неправдивої інформації присутні в публіцистичному та науковому дискурсах, водночас у 2016 р. набуває поширення термін «постправда», що виникає на початку XXI сторіччя. Резонанс дискурсу зміщується до питання суті постправдивого та її впливу на сучасний вибір у демократичних суспільствах, що деякі дослідники навіть класифікують як нову епоху. Дослідження, опис, рефлексії щодо постправдивого охоплюють в основному обговорення щодо її визначення та її прояву в політичному просторі (найпоширеніші приклади дискусії – вибори Президента США 2016 та референдум щодо питання виходу Великобританії з ЄС). І хоча відповідь на питання щодо причин функціонування постправди, дезінформації, пропаганди, неправдивої інформації знаходиться у сфері досліджень психології та поведінкової економіки, їх вплив на політичну дійсність важко переоцінити.

Для продовження дискурсу про постправду важливо відійти від трактування постправдивого як епохального зламу, коли ми не можемо провести чітку демаркаційну лінію «до» та «після» через антропологічний аргумент її функціонування. Проте посилення постправдивого відбувається через поширення інформаційних технологій, а також нових алгоритмів споживання інформації. Водночас з модернізацією інструментів для проведення

пропаганди, дезінформації та ненавмисного поширення неправдивої інформації, ми також можемо говорити про технологічний імплементаційний аспект.

Для комплексного дослідження факторів, які формують громадську думку у даній статті пропонується розглянути і порівняти та розмежувати концепти постправди, пропаганди, дезінформації та неправдивої інформації, включно з аналізом співвідношення їх атрибутивних ознак. **Метою дослідження** є продовження дискусії щодо критеріальних ознак демаркації постправди, пропаганди, дезінформації та неправдивої інформації з теоретичної перспективи, а також розмежування атрибутивних та імперативних ознак кожного з зазначених концептів. Хоча частково їх розрізнення з точки зору прикладного застосування здебільшого описано у військових посібниках для підрозділів, що проводять інформаційно-психологічні операції (наприклад посібник для військових сил США (U.S. Department of the Army, 2022), теоретичний аналіз необхідний для розвитку дискурсу в політологічній площині.

Тому дослідницьким питанням (research question) даної статті – і відповідно її **завданням** є визначення, що спільного та відмінного сутнісно є у категоріях «постправдивого», «пропаганди», «дезінформації» та «неправдивої інформації» з точки зору компонентів концептів та взаємозв'язків між ними.

Методологія.

У статті наведена пропозиція порівняння не термінів (terms), а ширших категорій – концептів, спираючись не лише на перелік їх атрибутивних ознак, які представляють властивість об'єктів, а також на зв'язки між ними – або структури концепту (Curini, & Franzese, 2020). Це потребує розміщення складових концепту (conceptual mapping) на вертикальному та горизонтальному рівнях, що дозволить говорити вже не про співвідношення термінів, а порівняти концепти. Зокрема особлива увага зосереджена на негативному аналізі предмету дослідження, тобто ознак, які *не* властиві даним явищам, наприклад «що *не* є постправдою», «що *не* є пропагандою» тощо.

Водночас методологічно ускладнюючою умовою для даного аналізу, зокрема, є набута пейоративна сутність предмету дослідження у процесі їх (явищ, які аналізуються) осмислення в контексті впливу на суспільство. Таким чином, для наближення до критеріїв об'єктивності було необхідним дистанціювання від потенційного негативного соціального сприйняття цих феноменів. Концепти, про які йдеться у статті, можна назвати сутнісно оспорюваними (essentially contested concepts) (Yakovlev, 2021, с. 52), таким чином, застосований підхід прямо зосереджується на смислі концепту – який Г. Гертц називає *семантичним* (Yakovlev, 2021, с. 54), через дискурс щодо їх атрибутивних ознак

та функціональність даних явищ. Це також посилює необхідність прояснення їх очікуваного значення, атрибутів-ознак (intension), емпіричного обсягу – розширення (extension) та структури класифікації (як різні об'єкти, згруповані разом підпадають під даний концепт) (Lowndes, Marsh & Stoker, 2018, p. 227).

Виокремлені атрибутивні ознаки постправди, пропаганди та інших схожих, але нетотожних явищ не розглядаються як річ у собі, а слугують підґрунтям для подальшої операціоналізації концептів.

Також у даній статті не наведена оцінка більш чи менш теоретичної обґрунтованості концептів пропаганди, постправди тощо, тобто відмова від релятивістської перспективи про беззмістовність подальшого аналізу, оскільки метою дослідження є поглиблення дискусії про атрибутивні ознаки та взаємозв'язки цих явищ. Водночас, потенційне зведення дослідження даних концепцій лише до емпіричних методів не дозволить розкрити повноту концепту та його критеріальну визначеність через недоліки конкретних емпіричних методів, що зумовлює необхідність його теоретичного аргументаційного посилення, так само як і з концептами «демократії», «ідеології», «політики» тощо.

Відповідно всі перелічені концепти тою чи іншою мірою розкривалися дослідниками цих явищ, без чого пропоноване теоретичне осмислення не є можливим. Таким чином для проведення концептуалізації було здійснено **аналіз досліджень та публікацій** щодо даних питань. Зокрема було проаналізовано вибрані роботи щодо постправдивого: книга Ю. Ноя Харарі, у якій зокрема йдеться про маніпулятивне використання постправди, загрози та виклики для ліберальної демократії (Harari, 2019), Також про кризу ліберальної демократії й постправду пише Д. Оуен (Owen, 2022). У книзі Лі Макінтайра (McIntyre, 2018) висунута пропозиція комплексного підходу до постправди та чинники, які її зумовлюють (включно з антропологічними). Підходи до опису суті постправди викладені у роботах С. Фуллера (Fuller, 2018), Дж. Корнера (Corner, 2017), Мак-Коміскі (McComiskey, 2017), А-Е. Хівьонена (Huvönen, 2018), С. Левандовські, У.К.Г. Еккера та Дж. Кука (Lewandowsky, Ecker & Cook).

В розрізі пропаганди було проаналізовано підходи Е. Бернейса (Bernays, 1928), психологічне визначення пропаганди В. Байдла (Biddle, 1931), Лассвела (Lasswell, 1927), Л. Дуба та Е. Робінсона (Doob, & Robinson, 1935), Д. Еллюля (Ellul, 1965), а також сучасні концепти Е. Аронсона та Е. Пратканіса (Pratkanis, & Aronson, 1992), Р. Доуджа (Doudge, 2006), Г. С. Джовета та В. О'Доннел (Jowett, & O'Donnell, 2021). Щодо дезінформації та неправдивої інформації – за основу було взято визначення, наведені у практичних військових посібниках США (U.S. Department of the Army, 2003, 2022).

Результати дослідження.

Термінологія.

Перед порівнянням атрибутивних ознак концептів потрібно внести термінологічну ясність щодо концептів, які розглядаються. Ми не будемо зупинятися на варіативності усіх трактувань та визначень, проте охарактеризуємо кожне явище для його сутнісного розуміння.

Розуміння **концепту постправди** здебільшого зводиться до питання апеляції до емоційної складової як основного чинника сприйняття інформації та формування ставлення, коли емоційна складова важить більше, ніж факти. Таким чином науковий дискурс здебільшого зводиться до питань доцільності апеляції до «факту» в розрізі визначення постправди, і чи постправда передбачає індиферентність до фактів, або те, що вже відбувається після того, як правда стала відома (апелуючи до префіксу «пост»).

У статті пропонується розглядати постправду як спекулятивний спосіб мислення, перманентний стан апеляції до емоційної складової (та ігнорування правди), зокрема задля досягнення політичного результату. Постправда концептуалізується через її основні атрибутивні ознаки, до яких належить взаємозалежність агентів (коли об'єкт стає суб'єктом і навпаки), хаотичність взаємодії суб'єктів/об'єктів, алгоритмічність вибору позиції (через алгоритми роботи соціальних мереж, а саме таргетування «товару»), технологічне підкріплення (що забезпечує доступність до наперед вподобаної позиції), фреймінг фактів та аргументів (при якому форма подання інформації, що обрана суб'єктом з певною метою, впливає на її споживання та оцінку об'єктом), відсутність лінійної суб'єктності (що корелює з хаотичністю взаємодії), емоційний детермінізм та переважно тактична спрямованість.

Таким чином концепцію постправди можна відповідно зобразити наступним чином (рис. 1).

На схемі розміщено атрибутивні ознаки постправдивого відповідно до умовних критеріїв важливості самих атрибутів (відповідно без чого ми не можемо стверджувати, що певне умовне явище можна називати «постправдою»), а саме найважливішими її ознаками є емоційний детермінізм, хаотичність взаємодії та взаємозалежність агентів (з чого потім виходить і відсутність лінійної суб'єктності). У переліку означень (розширення) надано умовний перелік емпіричної складової досліджень, феноменів дії постправди, який, звичайно, можна надалі розширювати для її змістовного та функціонального відображення.

Базовими категоріями для розуміння **пропаганди**, які можна виділити з аналізу загальних визначень Оксфордського та Кембриджських словників «поширення інформації» та «реалізація певної політичної мети». Протягом приблизно останніх ста років визначення пропаганди трансформувалося:

Рис. 1. Концепція постправди

форма переконання для примусу (Biddle, 1931), механізм навіювання та вплив на ставлення мас до певного явища (Bernays, 1928), управління колективними установками через маніпуляцію значущими символами (Lasswell, 1927), психологічна зміна групи людей, контроль їх поведінки (Doob, & Robinson, 1935), пропаганда як техніка, зокрема психологічне маніпулювання, соціальне явище, що використовує правду, напівправду та обмежену правду (Ellul, 1965), маніпулювання символами для формування однакової поведінки (Hazan, 1976), маніпуляції до дій, якої б вони не вчиняли за умови її (пропаганди) відсутності, розповсюдження упереджених ідей та поглядів, часто з використанням брехні та обману, зловживання переконанням, масова сугестія та вплив шляхом маніпулювання символами та психологією індивіда (Pratkanis, & Aronson, 1992), масове переконання, мистецтво впливати на суспільну думку (Doudge, 2006), як форма політичної мови, метою якої є сугестія та переконання і створення віри, стратегічні повідомлення, що хочуть спровокувати дії, спеціальні методи впливу на думки, емоції, настанови чи поведінку будь-якої спеціальної групи з метою отримання переваг, прямих чи не прямих тощо.

Особливої уваги заслуговує визначення пропаганди Г. Джоветтом та В. О'Донелл: «систематична спроба сформувати сприйняття, маніпуляції пізнанням та управляти поведінкою для досягнення реакції, що відповідає бажаним намірам пропагандиста» (Jowett, & O'Donnell, 2021 р. 16). Мета пропаганди полягає у нав'язуванні ідеології, встановлення потрібного пропагандисту балансу сил. Переконання, установки та поведінка є бажаними кінцевими станами для пропагандистських цілей і визначають формування пропагандистського повідомлення, кампанії або того й іншого (Jowett, & O'Donnell, 2021 р. 26). Завдання пропаганди – зруйнувати критичне мислення реципієнта та підштовхнути людину до того чи іншого ставлення і поведінки, працюючи з його упередженнями,

переконаннями, емоційними реакціями й ідеологією. Оскільки люди керуються та піддаються сильним емоціям, пропаганда до них апелює, при чому емоції можуть трансформуватися одна в одну (наприклад сильна емоція страху може перейти в гнів). Пропаганда орієнтована на створення у «жертви» певного почуття власної безпомічності або увімкнення сильних емоцій людини, проводячи навіювання для стимулювання до дії. Цікаво, що одна з гіпотез ефективності пропаганди (ефект третьої сторони) полягає в тому, що людина вірить в те, що пропаганді можуть вразливими всі окрім неї, хоча усі люди, безвідносно до інтелекту можуть бути вразливими до неї.

Порівнюючи підходи до визначення пропаганди можна виокремити спільні основні риси, що дозволяють нам говорити про те, що певне явище можна назвати пропагандою:

- Маніпулятивний аспект. Пропаганда використовує маніпулятивні прийоми поширення інформації; наприклад пропаганда дає зрозуміле, доступне безальтернативне пояснення об'єкту впливу щодо певної ситуації, при цьому навіть можливо створюючи ілюзію наявності певної альтернативи, але об'єкт повинен «самостійно обрати» сторону трактування, вигідну суб'єкту пропаганди;
- У пропаганди є суб'єкт, що проводить дану комунікацію та реципієнт, на якого вона спрямована;
- Проміжною метою пропаганди є формування або зміна ставлення до певного явища або індивіда з подальшим стимулюванням індивіда до дії;
- Мета пропагандиста – реалізація прямого або прихованого політичного інтересу.

Упередження, емоційна реакція та ідеологія є основними чинниками, з якими працює пропаганда. При чому будь-яка здорова аргументація, яка буде їй суперечити буде викликати почуття роздратування й агресію, оскільки люди ототожнюють з собою свої переконання. Дієвим з точки зору ефективності є поширення наративу через різні канали: особисте спілкування, інтеграція в системи навчання, ЗМІ та соціальні мережі. Наприклад, певне повідомлення може бути запущено через соціальні мережі, де відбувається «живе обговорення» (часто не без залучення ботоферм), алгоритми соціальних мереж розширюють охоплення аудиторії відповідно до інтенсивності та популярності обговорення, після чого відбувається так звана «інституціоналізація» наративу через телебачення.

Для масової свідомості не існує правди, оскільки правдою стає власна позиція, особливо це стосується сторін, що перебувають у стані конфлікту, і вирішення конфлікту без збитків для однієї зі сторін не є можливим.

Спроможність до життя пропаганди забезпечують суспільні властивості як конформізм та потреба раціоналізації, підсилена переконанням «що так думають всі», тоді виникає спіраль мовчання, коли люди бояться висловити думку, що може бути протилежною до думки більшості. Зокрема це реалізується через інструменти фейкової (або ні) соціології – коли у ЗМІ, й вже у соціальних мережах публікують «результати суспільної підтримки» певних ідей у числах (бажано не цілі числа для надання ореолу достовірності). Найцікавіше те, що коли опортуністична більшість має відстоювати «свої ідеали», більшість не здатна відстоювати свої ж ідеї, опинившись у меншості.

На рисунку нижче зображено концепт пропаганди, який пропонується використовувати у цій статті (рис. 2).

Рис. 2. Концепція пропаганди

Здійснюючи компаративний аналіз змістовного навантаження пропаганди та постправди, не можна сказати, що ці поняття є тотожними або одне поняття включає інше та є його механізмом. Деякі аргументи, за якими ми можемо провести демаркацію:

- Постправдиве є двостороннім процесом – ключовий у постправдивому є реципієнт, він є основним актором її творення, водночас пропаганда – це процес маніпулятивного впливу суб'єкта(ів) на об'єкт(и);

- Постправда є глобальним трендом та виникає там, де існує категорія політичного – це є розсіяне явище, що представляє комбінацію всіх можливих інтерпретацій, де людина обирає найбільш прийнятне відповідно до своєї картини світу. Пропаганда – це цілеспрямований вплив для формування переконання з певною політичною метою.

- Ключову роль у пропаганді грає суб'єкт пропаганди, який є ініціатором запуску наративу, водночас постправа – це в основному хаотичний процес, але і майбутньому він складає систему (навний кумулятивний ефект, де ключовим аспектом є викривлення інформації, і чим більше можливостей, каналів для її отримання, тим більше реципієнт є обмеженим і впевнений у своїй моделі – відповідно вразливий). Для пропаганди визначальною є мотиваційна складова, для постправа – не завжди.

- «Ідеологічна вищість» в постправді грає визначальну роль, оскільки вона детермінує повідомлення на предмет відповідності уявленню про правдиве. Постправа є органічним та динамічним процесом, водночас пропаганда – є набором цілеспрямованих заходів для зміни поведінки. Не можна стверджувати, що пропаганда є єдиним інструментом творення постправдивого, але вона впливає на постправдиве сприйняття і як і інші суміжні явища вносить свою частку у формування (підсилення) існуючої картини світу.

Якщо проілюструвати взаємодію постправдивого та пропаганди, можна зобразити ці два явища в наступному вигляді (рис. 3).

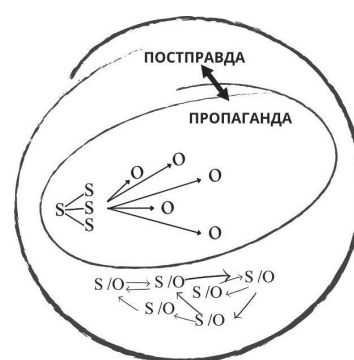

Рис. 3. Взаємодія постправди та пропаганди

Тобто пропаганда (світогляд, який вона формує, наративи, які вона поширює) *зокрема* формує постправдиву реальність, так само як і постправда є середовищем, де вона закріплюється, множитьсЯ, і даний стан є вихідною точкою для аналізу та формування пропагандистської кампанії відповідно до реципієнта. Також, на схемі проілюстрована ієрархічність, потенціал та можливість контролю суб'єктів пропаганди щодо впливу на об'єкт. Водночас, в постправдивому межа між об'єктом та суб'єктом стирається, і вони хаотично впливають одне на одного. Відповідно визначальними у формуванні пропаганди є переважно суб'єкти, а у постправдивому даний розподіл не є важливим.

Як згадувалося у вступі до статті, ми пропонуємо поглянути на постправду не тільки з позитивного визначення (тобто, що є постправдою), а й з негативного (що не є нею). Таким чином на прикладі Brexit можна визначити, чи дане явище – лише приклад постправди, чи це все-таки була одна з кампаній пропаганди (табл. 1).

Хоча багато дослідників постправди також наводять Brexit як другий (після Трампа) приклад постправди, якщо проаналізувати наявність цілеспрямованої кампанії, сукупність її наративів («Put it to the People», «Get Brexit done», «Take back control»), вони вказують на всі ознаки пропагандистської

Табл. 1.

Відповідність Brexit критеріям постправди та пропаганди

Brexit		Brexit	
Критерій пропаганди		Критерій постправди	
Маніпулятивний аспект	✓	Взаємозалежність агентів	?
Наявність суб'єктів	✓	Хаотичність взаємодії	?
Мета - зміна ставлення	✓	Алгоритмічність вибору позиції	✓
Політичний інтерес (у даному випадку стратегічний)	✓	Технологічне підкріплення	✓
		Фреймінг (framing) фактів та аргументів	✓
		Відсутність чіткої лінійної суб'єктності	×
		Емоційний детермінізм	✓
		Переважно тактична спрямованість	×

кампанії. Дж. Корнер пише: «Існує небезпека ... якщо надто прямо пов'язувати референдум щодо Brexit у Великій Британії з кампанією Трампа та її наслідками, навіть якщо зрештою їх можна розглядати як частину ширшого явища. Голосування за Brexit, з обох сторін, було по суті битвою політичної пропаганди з її прецедентами у виборчій кампанії. Що вирізняло його, так це абсолютний ступінь стратегічної брехні, яка використовується для переконання, і (звичайно,

у зв'язку з Трампом) часто нестримана популістська риторика змін, пов'язана з націоналістичною політичною уявою, пронизаною ностальгією» (Corner, 2017). Без доступу до баз даних та їх аналізу неможливо встановити взаємозалежність агентів кампанії Brexit та рівень хаотичності взаємодії між суб'єктами. Є різниця між хаотичним фреймінгом повідомлень в рамках своєї PR-кампанії та свідомою спрямованою кампанією на зміну суспільної думки. Хоча технологічний прогрес не включений до переліку атрибутів пропаганди, інструменти для поширення наративів застосовуються ті ж самі, що і при постправді, а орієнтація на емоційний фактор, також є спільною для цих двох явищ. Тож основним критерієм, який дозволяє класифікувати Brexit до пропаганди в даному контексті є стратегічність та суб'єктна визначеність, що корелює з системністю та ієрархічною взаємодією.

Дезінформація іноді трактують як частину пропаганди (бо вона також є прихована та використовує неправдиву інформацію) – вона складається з повідомлень, спеціально призначених для ослаблення противника. Міністерство оборони США розглядає поняття дезінформації як «інформацію, яка поширюється в основному розвідувальними організаціями чи іншими секретними агентствами для спотворення інформації та введення в оману осіб, які ухвалюють рішення в США, союзників коаліції та ключових акторів або окремих осіб за допомогою непрямих або нетрадиційних засобів.

Дезінформація включає приховані пропагандистські операції, забруднення або зміну дружніх внутрішніх і зовнішніх баз даних, створення нелегітимних політичних груп та надання їм можливості діяти через демонстрації та програми чуток, спотворені розвідувальні звіти та інші засоби» (U.S. Department of the Army, 2003). Вона є найважчою інформацією для виявлення. В даному визначенні ми можемо виділити наступні аспекти: дезінформація спрямована проти політичних суб'єктів держави,

має непряме (приховане) поширення, зазвичай її суб'єктами виступають інші держави. Схоже, більш загальне визначення наводить Словник Вебстера «неправдива інформація, навмисно і часто приховано поширювана (наприклад шляхом поширення чуток) для того, щоб вплинути на громадську думку або приховати правду» (Webster Dictionary, 2023). Концепт дезінформації можна зобразити наступним чином (рис. 4).

Рис. 4. Концепція дезінформації

Водночас **неправдива інформація** (misinformation) – ненавмисна некоректна інформація, що надходить від будь-кого з невідомих причин або для отримання відповіді чи задоволення інтересу, які не мають політичного чи військового походження. Одержувачем може бути будь-хто. Нижче наведено запропонований підхід до зображення концепції неправдивої інформації (рис. 5).

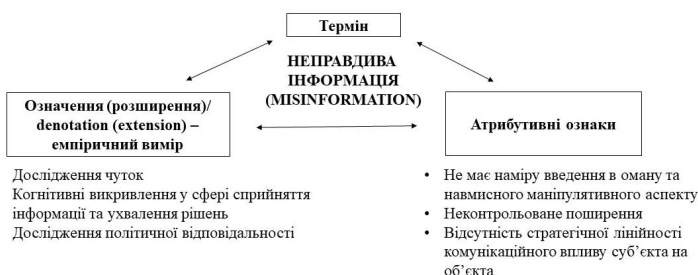

Рис. 5. Концепція неправдивої інформації

Пропонуємо порівняти концепти, співставляючи всі атрибутивні ознаки для розуміння спільного та відмінного між поняттями – предметом дослідження (табл. 2).

Табл. 2.

Співставлення наявності критеріїв концепцій постправди, пропаганди, дезінформації, неправдивої інформації

Ознака	Постправда	Пропаганда	Дезінформація	Неправдива інформація
Емоційний детермінізм	+	+	Частково присутній	Частково присутній
Взаємозалежність агентів	+	Можлива присутність	Можлива присутність	+
Хаотичність взаємодії	+	Можлива присутність	Можлива присутність	+
Алгоритмічність вибору позиції	+	+	Можлива присутність	+
Технологічне підкріплення	+	+	+	+
Фреймінг (framing) фактів та аргументів	+	+	Можлива присутність	Можлива присутність
Відсутність лінійної суб'єктності	+	—	—	+
Переважно тактична спрямованість	+	Можлива присутність	Можлива присутність	—
Маніпулятивний аспект	Можлива присутність	+	+	—
Лінійний вплив суб'єкта на об'єкт	—	+	+	—
Проміжна мета – зміна ставлення у об'єкта	Можлива присутність	+	Можлива присутність	—
Кінцева мета – зміна поведінки об'єкта або збереження статусу-кво	—	+	Можлива присутність	—
Наявність прихованого або прямого політичного інтересу	Можлива присутність	+	+	—
Продуктування переважно неправдивої інформації	Можлива присутність	Можлива присутність	+	+
Цілеспрямоване поширення	Можлива присутність	+	+	—
Селективне використання інформації	+	+	+	Можлива присутність
Вплив на вироблення політичного рішення	Можлива присутність	+	+	Можлива присутність (не навмисно)
Приховане поширення	Можлива присутність	+	+	Можлива присутність
Не має наміру введення в оману та навмисного маніпулятивного аспекту	Можлива присутність	—	—	+
Неконтрольоване поширення	+	+	+	+
		(має утопічний намір бути контрольованим)	(має утопічний намір бути контрольованим)	
Відсутність стратегічної лінійності комунікаційного впливу суб'єкта на об'єкта	+	—	—	+

Висновки.

Проаналізувавши концепти пропаганди, дезінформації, неправдивої інформації та постправди, можна окреслити їх спільні риси, а саме:

- їх дія базується на антропологічному аспекті. Всі перелічені когнітивні ефекти (від когнітивних викривлень (cognitive distortions) до бажання раціоналізації та уникнення когнітивного дисонансу), якими послуговується пропаганда та частково дезінформація, також є базою, завдяки якій існує постправда і поширюється неправдива інформація. У статті наведено лише частковий перелік даних антропологічних механізмів, проте їх кількість значно більша та є предметом дослідження насамперед психології та поведінкової економіки;

- технологічний розвиток зумовив хаотичність передачі інформації, що ускладнює контроль та

моніторинг її передачі, внаслідок чого підсилює дію всіх інструментів, а також постправди;

- відносно спільною атрибутивною ознакою для всіх категорій є «взаємозалежність агентів», оскільки вона відносно присутня при будь-якій комунікації. Питання постає, якою мірою об'єкт комунікації може стати суб'єктом. Тоді для визначення наявності даної атрибутивної ознаки необхідно розуміння комунікаційного впливу, що можна, наприклад, прослідкувати, застосовуючи кількісні методи досліджень, або серед якісних – дискурс-аналіз та аналіз наративів;

- всі перелічені досліджені категорії не означають поширення відвертої брехні, тобто повідомленнями можуть бути напівправда, або це може бути використано фреймінг для надання повідомленню необхідного вигляду, який необхідний суб'єкту поширення для впливу;

- спільним є неконтрольоване поширення інформації. Контроль її розповсюдження виглядає особливо утопічно з розвитком інформаційних технологій, навіть в недемократичних політичних режимах, санкційних заборон режиму про доступ до певних джерел, тотальний контроль за розповсюдженням інформації забезпечити не можливо, зокрема через наявність особистого контакту між людьми. Хоча спроби алгоритмізації присутні.

У статті обґрунтовується потреба розмежовувати постправду з інструментальними категоріями пропаганди, дезінформації та неправдивої інформації; де постправа виступає як фон інформаційного середовища, в якому також існують маніпулятивні інструменти та ненавмисне викривлення інформації, що також взаємовпливає на даний фон. При чому даний взаємовплив та можливість його помітити при проведенні досліджень у сфері постправди, дезінформації або пропаганди, буде суттєвим для розуміння факторів впливу на формування громадської думки.

Проводячи демаркацію концептів, варто визнати, що основними розмежовуючими атрибутивними ознаками є наявність навмисного маніпулятивного аспекту (наприклад, він є основним у пропаганді та дезінформації, можливо може бути присутнім у постправді та відсутній у «неправдивій інформації» (misinformation)); стратегічна або тактична орієнтація маніпуляції; питання лінійного впливу суб'єкта на об'єкт (що, наприклад, не властиво постправді, яка передбачає стертя меж між об'єктами і суб'єктами при здійсненні хаотичної взаємодії; або також не властиво неправдивій інформації, бо свідомий маніпулятивний аспект відсутній як такий).

Імперативні ознаки концептів постправди, пропаганди, дезінформації, неправдивої інформації можуть бути доповненими у науковому дискурсі. Також це стосується і критеріїв для порівняння даних явищ – список є не вичерпним, та може бути значно розширеним. Особливо цінним для дослідження даних явищ буде їх комплексний розгляд як взаємообумовлюючої системи, через їх взаємовплив та кумулятивний ефект, які справляють ці явища на громадську думку.

REFERENCES

- Bernays, E. L. (1928). *Propaganda*. U.S. Horace Liveright Inc.
- Corner, J. (2017). Fake news, post-truth and media-political change. *Media, Culture & Society*, 39(7), 1100-1107. DOI: <https://doi.org/10.1177/0163443717726743>
- Curini, L., & Franzese, R. (2020). *The SAGE Handbook of Research Methods in Political Science and International Relations*. SAGE Publications Ltd.
- Doob, L. W., & Robinson, E. S. (1935). Psychology and Propaganda. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 179(Pressure Groups and Propaganda), 88-95.
- Doudge, R. (2006). The Psychology of Propaganda. *Religious Education: The official journal of the Religious Education Association*, 15(5), 241-252. DOI: 10.1080/003440820015050
- Ellul, J. (1965). *Propaganda and Formation of Men's Attitudes*. New York: Alfred A. Knopf, Inc.
- Fuller, S. (2018). Post-Truth: Knowledge As A Power Game. *Anthem Press*. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctvgd30v>
- Hyvönen, A.-E. (2018). Defining Post-Truth: Structures, Agents, and Styles. *E-International Relations*. Retrieved from <https://www.e-ir.info/2018/10/22/defining-post-truth-structures-agents-and-styles/>
- Jowett, G. S., & O'Donnell, V. (2019). *Propaganda & Persuasion*. 7th edition. Sage Publishing.
- Lasswell, H. D. (1927). The Theory of Political Propaganda. *The American Political Science Review*, 21(3), 627-631.
- Lewandowsky, S., Ecker, U. K. H., & Cook, J. (2017). Beyond Misinformation: Understanding and Coping with the "Post-Truth" Era. *Journal of Applied Research in Memory and Cognition*, 6(4), 353-369. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jarmac.2017.07.008>
- Lowndes, V., Marsh, D., & Stoker, G. (2018). *Theory and Methods in Political Science*. 4th edition. Palgrave and Macmillan.
- McComiskey, B. (2017). *Post-Truth Rhetoric and Composition*, Utah University Press. DOI: 10.7330/9781607327455
- Owen, D. (2022). A Global Crisis of Liberal Democracy?: On Autocratic Democracy, Populism and Post-Truth Politics. *Journal of Social and Political Philosophy*, 30-46. DOI: 10.3366/jssp.2022.0005
- Hazan, B. (1976). *Soviet Propaganda: a case study of the middle east conflict 12*.
- Pratkanis, A. R., & Aronson, E. (1992). *Age of Propaganda: The Everyday Use and Abuse of Persuasion*. W H Freeman, Times Books, Henry Holt & Co.
- U.S. Department of the Army, Headquarters. (2003). Psychological Operations Tactics, Techniques, and Procedures. Field Manual No. 3-05.301. Washington, DC.
- U.S. Department of the Army, Headquarters. (2022). Communication Strategy and Public Affairs Operation. FM 3-61. Retrieved from <https://rdl.train.army.mil/catalog-ws/view/FM-3-61-Audiobook/index.html>
- Webster Dictionary. (2023). Disinformation. Retrieved from <https://www.merriam-webster.com/dictionary/disinformation>
- McIntyre, L. (2021). *Post-Truth*. Arthus.
- Harari, Y. N. (2019). *21 lessons for the 21st century*. 2nd edition Kyiv: Force Ukraine.
- Yakovlev, M. V. (2021). *Conceptualization of concepts and intelligibility of concepts: categorical problems of empirical research*. Retrieved from <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/9630d571-a276-4197-b9ad-001c1b4a7e96/content>

National Security Technologies in the Domestic and Foreign Policy of the State

UDC: 327.5

DOI: <https://doi.org/10.15421/172358>**Vysotskyi Oleksandr**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0003-0712-8499>, vysalek@gmail.com*Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)*

Abstract

The purpose of the study is to determine the features of national security technologies in the domestic and foreign policy of the state. The relevance of the research topic is due to the insufficient attention of researchers to the technological approach as a fruitful heuristic tool and national security technologies of the state as effective means of its domestic and foreign policy. The results of the study are the identification and characterization of national security technologies in the domestic and foreign policy of the state. The author summarizes his research in the conclusion. National security technologies are effective means for the state to ensure freedom from direct or indirect threats and risks, as well as protection from the destructive influence of various actors, forces and factors to its citizens in the physical, social, environmental, economic, food, medical, psychological, political, cultural, and technological dimensions. From the standpoint of protecting national interests, national security technologies are tools for effective protection of the state's interests, as well as means of strategic and operational response to potential and actual threats to the realization of these interests. Based on the territorial boundaries of the state, the author distinguishes between technologies of domestic and foreign policy. According to this criterion, domestic policy technologies include social security technologies, economic security technologies, multiculturalism technologies, deliberative democracy technologies, free and fair elections technologies, reputation government management technologies, spiritual security technologies, axiological security technologies, human rights guarantee technologies, environmental security technologies, information security technologies, technologies for preventing income inequality, anti-money laundering technologies, protecting sovereignty technologies, preventing and resolving conflicts technologies, and legitimizing political power technologies. Foreign policy technologies include public diplomacy technologies, geocultural technologies, alliance formation technologies, deterrence technologies, technologies of international propaganda and counter-propaganda, strategic partnerships, cybersecurity technologies, intelligence and counterintelligence technologies, interdependence technologies, arms limitation technologies, coalition building technologies, coercive diplomacy technologies, and collective security technologies.

Keywords: political security, national security, public diplomacy, international communication, international relations, domestic policy, information security, Russia-Ukraine War

Технології національної безпеки у внутрішній та зовнішній політиці держави

Висоцький Олександр*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)*

Анотація

Мета роботи полягає у визначенні особливостей технологій національної безпеки у внутрішній та зовнішній політиці держави. Актуальність теми дослідження обумовлена недостатньою увагою дослідників до технологічного підходу як плідного евристичного інструментарію та технологій національної безпеки держави як ефективних засобів її внутрішньої та зовнішньої політики. Результатами дослідження є виявлені та охарактеризовані технології національної безпеки у внутрішній та зовнішній політиці держави. Автор наводить у висновках підсумкові положення свого дослідження. Технології національної безпеки є ефективними засобами забезпечення державою свободи від прямих чи непрямих загроз та ризиків, а також захищеності від деструктивного впливу різноманітних акторів, сил та чинників своїм громадянам у фізичному, соціальному, екологічному, економічному, продовольчому, медичному, психологічному, політичному, культурному та технологічному вимірах. З позиції захисту національних інтересів, технології національної безпеки є інструментами ефективного захисту інтересів держави, а також засобами стратегічного і оперативного реагування на потенційні та актуальні загрози реалізації цих інтересів. На основі територіальних меж держави автор виділяє технології внутрішньої та зовнішньої політики. Відповідно до цього критерію, до технологій внутрішньої політики належать технології соціальної безпеки, технології економічної безпеки, технології мультикультуралізму, технології деліберативної демократії, технології вільних та справедливих виборів, технології керування репутацією державних органів, технології духовної безпеки, технології аксіологічної безпеки, технології гарантування прав людини, технології екологічної безпеки, технології інформаційної безпеки, технології попередження нерівності доходів, технології боротьби з відмиванням грошей, технології захисту суверенітету, технології попередження та розв'язання конфліктів, технології легітимації політичної влади. Технології зовнішньої політики включають технології публічної дипломатії, геокультурні технології, технології союзницького зв'язування, технології стримування, технології міжнародної пропаганди та контрпропаганди, стратегічного партнерства, технології кібербезпеки, технології розвідки та контррозвідки, технології взаємозалежності, технології обмеження використання зброї, технології формування коаліцій, технології примусової дипломатії, технології колективної безпеки.

Ключові слова: політична безпека, національна безпека, публічна дипломатія, міжнародна комунікація, міжнародні відносини, внутрішня політика, інформаційна безпека, російсько-українська війна

Стаття надійшла / Article arrived: 17.05.2023

Схвалено до друку / Accepted: 12.06.2023

Introduction.

National security is a key issue of both domestic and foreign policy. Firstly, the existence of the state depends on ensuring its national security, and secondly, the successful realization of other national interests. Neglecting the national interests of the state in the field of national security leads to political instability and weakening of the country's role in the international arena. Therefore, the issue of ensuring the national security of the state should be considered in the unity of its domestic and foreign policy. To a large extent, the security problem depends on the means that can ensure its solution with high efficiency. Such means are national security technologies, the study of which brings the research, firstly, to a more understandable and structured theoretical level, and secondly, gives it practical significance. In other words, knowledge about national security, comprehended within the framework of the technological approach, can become a factor in optimizing domestic and foreign policy for the successful solution of national security problems.

The foregoing leads to the formulation of the **purpose of the article**, which is to determine the peculiarities of national security technologies in the domestic and foreign policy of the state.

The theoretical basis of the article is the works of modern domestic (Aleksandrova et al., 2021; Stitilis et al., 2020; Tarasenko et al., 2022; Vysotska et al., 2021; Manuylov, & Kalinovsky, 2019) and foreign scientists (Alguliyev et al., 2021; Cruz, 2022; Gilad et al., 2021; Harris, 2021; Miller, 2022; Pauly, & McDermott, 2022; Sheen, 2020; Smith, 2020; Sosa, & Dourado, 2022), devoted to certain aspects of national security and its provision in the domestic and international dimensions.

Methodology. The study of national security technologies in the domestic and foreign policy of the state involves the application of a methodological approach that can be used to identify them. The technological approach is such a methodological tool. Thanks to it, we can identify national security technologies as means of the state's domestic and foreign policy. The technological approach is a broad heuristic lens that also involves the use of general scientific and special methods that help to consider the diversity of knowledge about national security in an instrumental and transformative dimension.

Research results.

Any research involves conceptual clarity, so let's start by expressing its terminological essence.

Security is a state of guaranteed freedom and protection from direct or indirect threats and risks, as well as destructive influence in the physical, social, environmental, economic, food, medical, psychological, political, cultural and technological dimensions. This definition emphasizes freedom, firstly, as an opportunity for a decent existence of an individual, nation or state, secondly, as a key value of humanity, and thirdly, as a space for the normal development of any society, cultural community, individual and preservation of their

uniqueness in interaction with the environment. The seeming paradox of maintaining security is the restriction of freedom of expression, freedom of information and movement. There is no paradox here, since the space of freedom of one individual or community is limited by the space of freedom of other participants in social relations. And if social or political actors pose a potential or real threat to other actors, their freedom should be limited in the interests of the security of possible victims of such threats.

National security is the freedom of its citizens to live free from threats and risks, as well as their protection from the destructive influence of various actors, forces and factors in the physical, social, environmental, economic, food, medical, psychological, political, cultural and technological dimensions, ensured by the state's potential and its domestic and foreign policies. The real paradox in the international arena is that some states, particularly those in the Global South, are ready to justify and actually support aggression against Ukraine in order to solve their security problems related to food and the economy. For example, India has become a major transshipment hub for reselling Russian oil under sanctions. Some South American (Brazil) and African (South Africa) countries offer to make peace on the aggressor's terms. The paradox is that these international actors are not in favor of restricting freedom for a state that is a source of danger to the region and the world (the threat of nuclear weapons), but rather of condoning aggression and limiting the security space for the victim of unjustified aggression and genocide. Such a policy of the Global South can be called a policy of security at the expense of the security of others. This raises the problem of *secondary responsibility* for aggression, which implies sanctions against those international actors who explicitly or implicitly justify aggression and genocide in their own interests, believing that condoning aggression and genocide can indirectly improve their food and economic security.

Based on the above, we define *national security technologies* as effective means for the state to ensure freedom from direct or indirect threats and risks, as well as protection from the destructive influence of various actors, forces and factors to its citizens in the physical, social, environmental, economic, food, medical, psychological, political, cultural and technological dimensions.

An important concept of the study is *domestic policy*, which we define as the activities of the state's governing bodies to regulate relations and realize important interests of society on its sovereign territory.

Since one of the important interests of society is security, the use of national security technologies is certainly mandatory if it seeks to effectively realize its goals.

Proceeding from the fact that foreign policy is the activity of the state to promote its national interests in the international arena, national security technologies within

this policy are aimed at expanding the state's participation in global security governance and creating regional and global security mechanisms that can provide it with space and a sufficient level of freedom to protect its national interests.

From the point of view of protecting national interests, national security technologies can be defined as tools for effective protection of the state's interests, as well as means of strategic and operational response to potential and actual threats to the realization of these interests.

In addition to freedom, national security is directly related to the protection of sovereignty, both state and personal. It is the inviolability of the sovereignty of the individual and the state that is evidence of political security. In other words, political security is not identical to the stability of a political regime or political institutions, which can change under the influence of ideologies, reforms or public dissatisfaction with their functioning. *Political security* means ensuring the sovereignty of the individual, community, society and state, which means freedom from threats of usurpation and abuse of power by certain groups of society or the state coming under external control by powerful geopolitical players or transnational corporations. Successful external cultural or political influence can also be interpreted as a soft loss of state sovereignty, as active public figures become voluntary supporters of a foreign political system, a different geoculture or way of life.

National security is also linked to the rule of law both within the state and on the global stage. It is the rule of law that is able to protect the space of freedom from threats and risks, as well as the destructive influence of various actors, forces and factors. Therefore, the degree of respect for human rights is an indicator of national security. Accordingly, the full realization of human rights depends on ensuring various types of national security - from protecting life, health and environment to preserving cultural identity.

In general, we can distinguish between domestic and foreign policy technologies based on the territorial boundaries of the state. Domestic policy technologies include social security technologies, economic security technologies, multiculturalism technologies, deliberative democracy technologies, free and fair elections technologies, reputation government management technologies, spiritual security technologies, axiological security technologies, human rights guarantee technologies, environmental security technologies, information security technologies, preventing income inequality technologies, anti-money laundering technologies, protecting sovereignty technologies, preventing and resolving conflicts technologies, and legitimizing political power technologies.

Foreign policy technologies include public diplomacy technologies, geocultural technologies, alliance formation technologies, deterrence technologies, technologies

of international propaganda and counter-propaganda, strategic partnership technologies, cybersecurity technologies, intelligence and counterintelligence technologies, interdependence technologies, arms limitation technologies (usually representing a set of actions to conclude and comply with international conventions on limiting or prohibiting the use of certain types of weapons), coalition building technologies, coercive diplomacy technologies, and collective security technologies.

This is by no means a complete list of national security technologies in the domestic and foreign policy of the state, but their listing illustrates the large-scale technological diversity, the use of which allows the state to ensure the right of its citizens to live free from threats and risks, as well as their protection from the destructive influence of various actors, forces and factors in many dimensions.

We will try to define the features and role of the key national security technologies listed above.

Among the security technologies of domestic policy, *legitimizing political power technologies* are of particular importance. First of all, they provide cognitive and value-based validity and public support for the existing system of political power. If technologies of legitimation are not effective enough, this leads to an increase in various risks and threats to state sovereignty and various aspects of citizens' lives. M. Weber directly linked legitimacy to such an important issue for state sovereignty as the monopoly on the use of violence (Vysotskyi, 2003, 132-133).

Related to legitimizing technologies of national security are *social security technologies* aimed at ensuring proper social conditions for human and social life, their resistance to the impact of factors that increase social risk. Effective implementation of social security technologies is impossible without proper application of economic security technologies. *Economic security technologies* are effective measures of state authorities that ensure resilience to external and internal threats, as well as the ability of the national economy to expand self-reproduction and meet the needs of citizens, society and the state.

Technologies of multiculturalism are also related to technologies of legitimization. Their main goal is to ensure freedom for cultural diversity in society. However, technologies of multiculturalism also achieve security goals such as preventing conflicts and violence on ethnic, religious and linguistic grounds. Technologies of multiculturalism include granting special status to the languages of ethnic groups at the level of regions or the entire state, recognition of dual citizenship, special economic regulation in specific territories, setting quotas for ethnic groups in representative institutions and the education system, inclusion of traditional holidays of ethnic and religious communities in the calendar of official celebrations, and introduction of special programs for the

protection of specific cultures and social integration of their representatives.

Deliberative democracy technologies also work as legitimization tools. At the same time, they are the most effective technologies for ensuring political security, as conflict resolution is transferred to the sphere of reasoned discourse. Deliberative democracy technologies include initiating public hearings, citizen juries, civic workshops, and public discussions on issues important to the community or society as a whole.

Free and fair elections technologies should ensure that the sovereign power and the will of the people are not distorted in the formation of elected authorities. They also work for legitimacy and political security. The free and fair elections technologies include ensuring real rights for citizens to elect and be elected to state authorities, local governments, and other bodies of popular (national) representation, judicial and other protection of electoral rights, and public and international election observation.

Reputation government management technologies are also related to the legitimacy and safe functioning of the political sphere. They include technologies of political mythologization, political ritualization technologies, political nominalization technologies, production and use of functional symbols technologies, positioning technologies, attention, emotions and feelings management technologies.

Information security technologies are aimed at controlling and regulating information flows, protecting the national information space, and ensuring the information sovereignty of the state. Information security technologies include various media politics technologies, reflexive control technologies, agenda-setting technologies, priming technologies, framing technologies, cyberspace protection technologies, detecting and forecasting threats technologies to the vital interests of information security objects, preventing and neutralizing threats technologies to the information security of the state.

Spiritual security technologies are aimed at protecting the spiritual, intellectual and cultural values of society. According to Y.Manuylov and Y.Kalinovsky, spiritual security is the foundation for preserving statehood and the nation's prosperity in the global competition (Manuylov, & Kalinovsky, 2019). The technologies of spiritual security include the technology of creating mental barriers, the technology of constructive fundamentalism, variations of which include the construction of a national idea, the restoration of an authentic civilizational identity, and the remythologization of the past. Within the framework of spiritual security, we can distinguish axiological security (Manuylov, & Kalinovsky, 2017; Kalinovsky, & Zhdanenko, 2022), the effective provision of which is associated with *axiological security technologies*.

Environmental security technologies are aimed at ensuring a clean environment. In particular, they include sustainable development technologies (Vysotska et al.,

2021) and green consumption technologies (Vysotska, & Vysotskyi, 2022).

Technologies of international propaganda and counter-propaganda serve the goals of national security both within the framework of domestic and foreign policy. The essence of propaganda is a constant process of constructing and intensifying convincing and mobilizing meanings for people in order to ensure the victory of some political forces over others in the processes of competition for power, making important decisions and realizing the interests of international players on the world stage (Vysotskyi, & Pavlov, 2020). In the propagandistic foreign policy space, counterpropaganda technologies are of particular importance for ensuring national security. These are preventive, countering (neutralizing) and offensive technologies. Preventive technologies work to anticipate the opponent's reaction by clarifying the situation before it becomes a target for negative messages from the opponent. Counter-propaganda technologies are aimed at reducing or neutralizing the enemy's propaganda. Countering technologies include direct refutation of enemy propaganda, indirect refutation, distraction, silencing, restrictive measures, misleading, prevention and minimization. Technologies of offensive counter-propaganda are aimed at proactively discrediting subjects, sources, means and content of propaganda messages of political opponents. Technologies of offensive counter-propaganda include, firstly, initiating topics that reduce the credibility of subjects, sources and means of dissemination of hostile propaganda, secondly, ridiculing its values and ideological positions, thirdly, bringing to absurdity by hyperbolizing the picture of the world represented by propaganda, and fourthly, irony over those who tend to believe in the plausibility of the opponent's propaganda messages (Vysotskyi, & Pavlov, 2020, p. 120). New types of propaganda include post-truth (Vysotskyi, 2018, p. 132), which has a rich technological arsenal of influence.

Alliance formation technologies play an important role in ensuring national security. They are realized through agreements between states for the purpose of defense or increasing power capabilities. The alliance formation technologies include balancing, bandwagoning, hedging, and binding.

The balancing technology involves the conclusion of an alliance aimed at countering a threat that is identified with a state that is a potential military rival. This technology results in a balance of power in the international arena.

The bandwagoning technology is based on unequal cooperation with the state that is the main threat. In fact, this technology uses the mechanism of asymmetric concessions to the dominant power and requires a weak state to accept a subordinate role in relation to its ally.

The hedging technology is the use by a hedging state of conflicts between states or groups of states for its own benefit. This technology involves such a state entering

into low-level agreements with the opposing parties to the conflict. Turkey is currently using the hedging technology, simultaneously negotiating with the Russian Federation and Ukraine.

The binding technology is aimed at concluding an alliance between states in order to strengthen interstate cooperation, reduce tensions between them, and create relations that can contribute to the growth of trust, the implementation of a common policy in the international arena and, accordingly, the adoption of coordinated decisions in international institutions.

Technology of brinkmanship is an important tool for strengthening national security in the international arena. It involves bringing a situation to the brink of disaster in order to take an advantageous position in relation to the enemy. Before the nuclear era, national security was based on the balance of power, which was based on military and economic power. Nuclear weapons added to aggressive and risky foreign policy instruments the technology of balancing on the brink of war. To a greater or lesser extent, this technology is now being actively used by North Korea, which demonstratively conducts nuclear missile tests, accompanied by aggressive rhetoric.

A tactical foreign policy tool is *the coalition building technologies*, which involves pooling resources to achieve a common security goal of states. Unlike alliances, coalitions are created for a specific purpose. The combination of resources allows coalition members to exercise more power than they could have counted on individually. By implementing the coalition building technologies, less influential members of the coalition gain access to resources that were previously unavailable to them. In order to convince other states to join the coalition, it is necessary to promise them solid incentives. These incentives may include demonstrating that important foreign policy goals of these states are more likely to be achieved by forming a coalition. In addition, it is important to convince potential coalition members that the benefits that can be achieved by joining outweigh the potential costs. The cost of not joining could be catastrophic for their future. It can be argued that the anti-Russian coalition of more than 50 countries was formed largely due to the communication talents of Ukrainian President Volodymyr Zelenskyy. Therefore, we partially recognize that an integral element of the coalition building technologies is the ability to convince potential members of its necessity.

Among the foreign policy technologies of the state that have great potential and effectiveness in addressing security issues, *coercive diplomacy technologies* occupy a special place. They are able to change the behavior of another state by stimulating it with costs and benefits. In fact, it is almost a pure application of hard power and its elements such as threats, sanctions, pressure or violence, but with the simultaneous promise of benefits. The hard power of coercive diplomacy is intended to force another state to do something it would not otherwise do, namely, to

cease or reverse an action. The goal of coercive diplomacy is to achieve security through forceful persuasion and without the cost of military action. The factors of effectiveness of coercive diplomacy technologies are: 1) trust in the state that uses coercion, first of all, in the reality of its threats; 2) balance of threats of punishment, promises of rewards for cooperation and confidence in mutual cooperation; 3) the target state's ability to give up its interests; 4) political flexibility of the target state. Interestingly, coercive diplomacy can complement military actions to increase the cost of intransigence of the target state and cause internal political destabilization in it. For example, economic, diplomatic, and legal sanctions against the Russian Federation make it difficult for it to conduct military operations on the territory of Ukraine.

Deterrence technologies definitely belong to the arsenal of coercive diplomacy. They are aimed at coercing a state or person from committing an undesirable action under the threat of harm that will outweigh its possible benefits.

Collective security technologies play an important role in shaping the system of mutual self-defense of states. They are important tools for maintaining peace and ensuring national security. Their essence lies in the conclusion of an agreement, the parties to which undertake to come to the aid of one of its parties in the event of an attack on one of its parties and repel the attack. Collective security technology is based on the reciprocity of obligations to protect the sovereignty and territorial integrity of allies. Collective security technologies allow to "borrow" the military potential of other states in times of threat or emergency. Thanks to collective security technologies, states receive additional protection and feel more secure. Participation in the implementation of collective security technologies allows: 1) participating states to rely on greater military capabilities; 2) states to acquire international legitimacy by concluding collective security treaties; 3) helps to limit attacks between nations and acts as a factor in guaranteeing compliance with rules against hostility; 4) participating states to spend less resources on national security, which is, in fact, the effectiveness of these technologies; 5) exchange of security information.

The use of information and communication technologies is a factor in weakening or strengthening state power and state sovereignty in the international arena. Therefore, the use of *cybersecurity technologies* aimed at ensuring the stable operation of information, telecommunication and information and telecommunication systems and networks of the country's critical infrastructure is becoming increasingly important. They should effectively combat hacktivism, cyber espionage and cyber sabotage and thereby protect the digital sovereignty of the state. Cybersecurity technologies include restricting foreign software, blocking unwanted resources, establishing control over

Internet access points, indirectly influencing digital content owners, emergency software updates in response to a computer virus, backing up data files, developing firewalls - programs that block unauthorized access to files or users to a computer, controlling access by unreliable or unknown users or computer networks, setting passwords, and encrypting data.

Intelligence and counterintelligence technologies are important tools for ensuring national security and are considered to be exclusively the domain of foreign policy. Counterintelligence technologies include technologies for detecting, understanding and countering intelligence threats from foreign countries. *Intelligence technologies* are effective tools for collecting, analyzing, processing, using and disseminating information related to threats and hostile plans of potential adversaries or any other sources of danger. The main factors of the effectiveness of intelligence technologies are accuracy and reliability.

Interdependence technologies are used in national security as one of the main characteristics of the modern global world. Interdependence technologies are numerous and operate using both soft and hard power tools. Interdependence should be understood not only as the dependence of one state on other states and vice versa. Interdependence has as many dimensions as there are channels for international contacts between members of the global society. Using various channels of international communication, states apply such technologies as public, cultural, digital, music, sports, educational, scientific, visual, fashion, and cinematic diplomacy. According to the principle of operation, all of these types of diplomacy belong to public diplomacy, as they use influence on the foreign public as a tool for implicit, semi-covert adjustment of foreign policy (Vysotskyi, & Vysotska, 2020). These technologies differ in the specifics of different types of cultural interaction in international space. The interdependence technologies that use hard power include, in particular, the coercive diplomacy technologies, which we have already discussed.

Among the national security technologies in the sphere of foreign policy, geocultural technologies should be singled out, one of the goals of which is to preserve the cultural identity of the population of the country and its individual regions.

Conclusions.

Ensuring the interests of national security falls within the scope of both domestic and foreign policy. National security is the freedom of its citizens to live free from threats and risks, as well as their protection from the destructive influence of various actors, forces and factors in the physical, social, environmental, economic, food, medical, psychological, political, cultural, and technological dimensions, ensured by the potential of

the state and its domestic and foreign policies. National security technologies are effective means for the state to ensure freedom from direct or indirect threats and risks, as well as protection from the destructive influence of various actors, forces and factors to its citizens in the physical, social, environmental, economic, food, medical, psychological, political, cultural and, technological dimensions. From the point of view of protecting national interests, national security technologies can be defined as tools for effective protection of the state's interests, as well as means of strategic and operational response to potential and actual threats to the realization of these interests. National security is directly related to the protection of sovereignty, both state and personal. It is the inviolability of the sovereignty of the individual and the state that is evidence of political security. Political security means ensuring the sovereignty of the individual, community, society and the state, which means freedom from threats of usurpation and abuse of power by certain groups of society or the state coming under external control by powerful geopolitical players or transnational corporations. National security is linked to the rule of law both within the state and on the global stage. The rule of law is able to protect the space of freedom from threats and risks, as well as the destructive influence of various actors, forces and factors. Therefore, the degree of respect for human rights is an indicator of national security. Accordingly, the full realization of human rights depends on ensuring various types of national security, from protecting life and health to preserving cultural identity. Based on the territorial boundaries of the state, we distinguish between domestic and foreign policy technologies. According to this criterion, domestic policy technologies include social security technologies, economic security technologies, multiculturalism technologies, deliberative democracy technologies, free and fair elections technologies, reputation government management technologies, spiritual security technologies, axiological security technologies, human rights guarantee technologies, environmental security technologies, information security technologies, preventing income inequality technologies, anti-money laundering technologies, protecting sovereignty technologies, preventing and resolving conflicts technologies, and legitimizing political power technologies. Foreign policy technologies include public diplomacy technologies, geocultural technologies, alliance formation technologies, deterrence technologies, technologies of international propaganda and counter-propaganda, strategic partnerships, cybersecurity technologies, intelligence and counterintelligence technologies, interdependence technologies, arms limitation technologies, coalition building technologies, coercive diplomacy technologies, and collective security technologies.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Висоцький О. Ю. (2018). Постправда: концептуальні та праксеологічні виміри. *Науково-теоретичний альманах Грани*, 21(10), 127-133. DOI: 10.15421/1718138
- Высоцкий, А. Ю. (2003). Проблема легитимации политики в концепции. Макса Вебера. *Грани*, 6(32), 132-136. <https://grani.org.ua/index.php/journal/issue/view/29/27>
- Калиновський, Ю., & Жданенко, С. (2022). Безпечне існування соціальних систем у турбулентному світі: аксіологічний контекст. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*, 3(54). DOI: 10.21564/2663-5704.54.265591
- Мануйлов, С. М., & Калиновський, Ю. Ю. (2019). Духовна безпека українського суспільства у державотворчих процесах сучасності. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*, 1(40), 21-38. DOI: 10.21564/2075-7190.40.155748
- Мануйлов, С. М., & Калиновський, Ю. Ю. (2017). Аксіологічний вимір інформаційної безпеки української держави. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*, 3(34), 13-30. DOI: 10.21564/2075-7190.34.109554
- Aleksandrova, O, Kosych, M., & Kurman, T. (2021). Public and legal regulation of economic security as a component of national security. *Financial and credit activity - problems of theory and practice*, 4(39), 494-502. DOI: 10.18371/fcaptp.v3i38.237468.9
- Alguliyev, R. M., Imamverdiyev, Y. N., Mahmudov, R. S., & Aliguliyev, R. M. (2021). Information security as a national security component. *Information security journal*, 30(1), 1-18. DOI: 10.1080/19393555.2020.1795323
- Cruz, J. M. (2022). Police Legitimacy and Hybrid Security Orders in Central America. *Special forces*, 100(4), 1833-1855. DOI: 10.1093/sf/soab087
- Gilad, A., Pecht, E., & Tishler, A. (2021). Intelligence, Cyberspace, and National Security. *Defence and peace economics*, 32(1), 18-45. DOI: 10.1080/10242694.2020.1778966
- Harris, B. (2021). Coercive Diplomacy and the Iranian Nuclear Crisis. *International negotiation - a journal of theory and practice*, 26(2), 218-244. DOI: 10.1163/15718069-BJA10008
- Miller, S. (2022). National security intelligence activity: a philosophical analysis. *Intelligence and national security*, 37(6), 791-808. DOI: 10.1080/02684527.2022.2076329
- Pauly, R. B. C., & McDermott, R. (2022). The Psychology of Nuclear Brinkmanship. *International security*. 47(3), 9-51. DOI: 10.1162/isec_a_00451
- Sheen, S. H. (2020). US Coercive Diplomacy toward Pyongyang: Obama vs. Trump. *Korean journal of defense analysis*, 32(4), 517-538. DOI: 10.22883/kjda.2020.32.4.002
- Smith, F. L. (2020). Quantum technology hype and national security. *Security dialogue*, 51(5), 499-516. DOI: 10.1177/0967010620904922
- Sosa, M. C., & Douardo, V. L. (2022). Social Security as an Instrument for Distribution of National Income. *Revista de la facultad de derecho*, 52. DOI: 10.22187/rfde2021n52espa13
- Stitilis, D., Rotomskis, I., Laurinaitis, M., Nadvynychnyy, S., & Khorunzhak, N. (2020). National cyber security strategies: management, unification and assessment. *Independent journal of management & production*, 11(9), SI, 2341-2354. DOI: 10.14807/ijmp.v11i9.1431
- Tarascenko, O., Mirkovets, D., Shevchyshen, A., Nahorniuk-Danyliuk, O., & Yermakov, Y. (2022). Cyber security as the basis for the national security of Ukraine. *Cuestiones politicas*, 40(73), 583-599. DOI: 10.46398/cuestpol.4073.33
- Vysotska, O., Rieznikov, S., Rohova, E., Vysotskyi, O., & Vatkovska, M. (2021). Philosophy and Practice of Education for Sustainable Development in Ukraine: On the Example of Secondary Education in the Dnipropetrovsk Region. *European journal of sustainable development*, 2(10), 256-266. DOI: 10.14207/ejsd.2021.v10n2p256
- Vysotska, O., & Vysotskyi, O. (2022). Green consumer culture as a factor of sustainable development of society. *Journal of Geology, Geography and Geoecology*, 31(1), 171-185. DOI: 10.15421/112217
- Vysotskyi, O., & Vysotska, O. (2020). Technologies of Public Diplomacy: Methodological Principles and Practical Potential. *Epistemological studies in philosophy, social and political sciences*, 3(1), 139-147. DOI: 10.15421/342015
- Vysotskyi, O., & Pavlov, D. (2020). Spaces of propaganda as structural and functional dimensions of its deployment in domestic politics and in the international arena. *Philosophy and Political Science in the Context of Modern Culture*, 12(1), 114-122. DOI: 10.15421/352013
- Vysotskyi, O., & Vysotska, O. (2020). Technologies of public diplomacy: methodological principles and practical potential. *Epistemological Studies in Philosophy, Social and Political Sciences*, 3(1), 139-147. DOI: 10.15421/342015

REFERENCES

- Aleksandrova, O, Kosych, M., & Kurman, T. (2021). Public and legal regulation of economic security as a component of national security. *Financial and credit activity-problems of theory and practice*, 4(39), 494-502. DOI: 10.18371/fcaptp.v3i38.237468.9
- Alguliyev, R. M., Imamverdiyev, Y. N., Mahmudov, R. S., & Aliguliyev, R. M. (2021). Information security as a national security component. *Information security journal*, 30(1), 1-18. DOI: 10.1080/19393555.2020.1795323
- Cruz, J. M. (2022). Police Legitimacy and Hybrid Security Orders in Central America. *Special forces*, 100(4), 1833-1855. DOI: 10.1093/sf/soab087
- Gilad, A., Pecht, E., & Tishler, A. (2021). Intelligence, Cyberspace, and National Security. *Defence and peace economics*, 32(1), 18-45. DOI: 10.1080/10242694.2020.1778966

- Harris, B. (2021). Coercive Diplomacy and the Iranian Nuclear Crisis. *International negotiation - a journal of theory and practice*, 26(2), 218-244. DOI: 10.1163/15718069-BJA10008
- Kalinovsky, Y., & Zhdanenko, S. (2022). Secure existence of social systems in a turbulent world: axiological context. *The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series:Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology*, 3(54). DOI: 10.21564/2663-5704.54.265591
- Manuylov E. M., & Kalinovsky, Y. Y. (2017). Axiological dimension of ukrainian information security. *The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series:Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology*, 3(34), 13-30. <https://doi.org/10.21564/2075-7190.34.109554>
- Manuylov E. M., & Kalinovsky, Y. Y. (2019). Spiritual security of ukrainian society in state-building processes of the present. *The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series:Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology*, 1(40), 21-38. DOI: 10.21564/2075-7190.40.155748
- Miller, S. (2022). National security intelligence activity: a philosophical analysis. *Intelligence and national security*, 37(6), 791-808. DOI: 10.1080/02684527.2022.2076329
- Pauly, R. B. C., & McDermott, R. (2022). The Psychology of Nuclear Brinkmanship. *International security*, 47(3), 9-51. DOI: 10.1162/isec_a_00451
- Sheen, S. H. (2020). US Coercive Diplomacy toward Pyongyang: Obama vs. Trump. *Korean journal of defense analysis*, 32(4), 517-538. DOI: 10.22883/kjda.2020.32.4.002
- Smith, F. L. (2020). Quantum technology hype and national security. *Security dialogue*, 51(5), 499-516. DOI: 10.1177/0967010620904922
- Sosa, M. C., & Dourado, V. L. (2022). Social Security as an Instrument for Distribution of National Income. *Revista de la facultad de derecho*, 52. DOI: 10.22187/rfde2021n52espa13
- Stitilis, D., Rotomskis, I., Laurinaitis, M., Nadvynychnyy, S., & Khorunzhak, N. (2020). National cyber security strategies: management, unification and assessment. *Independent journal of management & production*, 11(9), SI, 2341-2354. DOI: 10.14807/ijmp.v11i9.1431
- Tarasenko, O., Mirkovets, D., Shevchyshen, A., Nahorniuk-Danyliuk, O., & Yermakov, Y. (2022). Cyber security as the basis for the national security of Ukraine. *Cuestiones politicas*, 40(73), 583-599. DOI: 10.46398/cuestpol.4073.33
- Vysotska, O., Rieznikov, S., Rohova, E., Vysotskyi, O., & Vatkovska, M. (2021). Philosophy and Practice of Education for Sustainable Development in Ukraine: On the Example of Secondary Education in the Dnipropetrovsk Region. *European journal of sustainable development*, 2(10), 256-266. DOI:10.14207/ejsd.2021.v10n2p256
- Vysotska, O., Vysotskyi, O. (2022). Green consumer culture as a factor of sustainable development of society. *Journal of Geology, Geography and Geoecology*, 31(1), 171-185. DOI: 10.15421/112217
- Vysotskyi, O., Vysotska O. (2020). Technologies of Public Diplomacy: Methodological Principles and Practical Potential. *Epistemological studies in philosophy, social and political sciences*, 3, 1, 139-147. DOI: 10.15421/342015
- Vysotskyi, O. Y. (2003). The Problem of the Legitimization of Politics in the Concept of Max Weber. *Grani*, 6, 132-136. <https://grani.org.ua/index.php/journal/issue/view/29/27>
- Vysotskyi, O. Y. (2018). Post-truth: conceptual and praxiological dimensions. *Grani*, 21(10), 127-132. DOI: 10.15421/1718138
- Vysotskyi, O., & Pavlov, D. (2020). Spaces of propaganda as structural and functional dimensions of its deployment in domestic politics and in the international arena. *Philosophy and Political Science in the Context of Modern Culture*, 12(1), 114-122. DOI: 10.15421/352013
- Vysotskyi, O., & Vysotska, O. (2020). Technologies of public diplomacy: methodological principles and practical potential. *Epistemological Studies in Philosophy, Social and Political Sciences*, 3(1), 139-147. DOI: 10.15421/342015

Nazi Campaign of Recruitment and Deportation in the District of Galicia (1941–1944)

UDC: 930.2:314.151.3-054.74(477.83/.86)"1941/1944"

DOI: <https://doi.org/10.15421/172359>**Aftanas Andrii**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0000-0002-5480-6144>, aftanas1995@gmail.com*Ivan Franko National University of Lviv (Lviv, Ukraine)*

Abstract

The **purpose** of the article is to explain the details of the recruitment and labor mobilization campaigns on the territory of the District of Galicia, as well as to examine what role the Ukrainian Central Committee played regarding the care of those deported to Germany.

The **relevance** of the study is due to the Russo-Ukrainian war and the occupation policy (in particular, the deportation campaign) pursued by the aggressor state on the occupied territories. Considering that it was during the World War II that measures of a similar scale were last undertaken, it is noteworthy to shed light on the forced displacement of Ukrainians from the District of Galicia to Germany for labor purposes.

The findings of the study are based on archival documents, memoirs, and press material, tracing the specific character of the Nazi policy of deportation from the District of Galicia to Germany. According to the results, as part of the mentioned measures, the occupation administration relied on an extensive institutional network of labor offices operating in each district to search for workforce. A major role in this process turns out to have been played by the Information Office, whose main task involved the recruitment of highly qualified specialists. The article analyses the role of the Ukrainian Central Committee and Ukrainian organizations operating in Germany to support the deportees.

Conclusions. The population in the District of Galicia was actively recruited as part of the forced labor mobilization for Germany. An important contribution to the labor recruitment campaign was made by the civilian occupation authorities and the Information Office. Practical assistance to the recruited and deported workers came from legal organizations which operated both in the district (the Ukrainian Central Committee) and directly in Germany (the Ukrainian Trust Institution).

Keywords: World War II, the District of Galicia, Arbeitsamt (employment agency), recruitment, deportation, Information Office, Ukrainian Central Committee

Нацистська кампанія вербування й депортації населення в дистрикті Галичина (1941–1944)

Афтанас Андрій*Львівський національний університет імені Івана Франка (Львів, Україна)*

Анотація

Мета статті – розкрити особливості проведення кампанії вербування й трудової мобілізації населення на теренах дистрикту Галичина, з'ясувати роль Українського Центрального Комітету в питанні опіки над депортованими до Німеччини.

Актуальність дослідження зумовлюється російсько-українською війною та окупаційною політикою, яку держава-агресор проводить на підконтрольній їй території, зокрема реалізація кампанії депортації населення. З огляду на те, що востаннє подібні за масштабом акції здійснювались в роки Другої світової війни, заслуговує на увагу висвітлення процесів примусового вивезення українців із дистрикту Галичина на працю до Німеччини.

Результати дослідження полягають в тому, що на основі архівних документів, спогадів, матеріалів преси простежено особливості реалізації нацистської політики депортації населення з дистрикту Галичина в Німеччину. Встановлено, що у рамках згаданих акцій окупаційна адміністрація спиралася на широку інституційну мережу Урядів праці, які функціонували в кожному окрузі й займались пошуком робочої сили. З'ясовано, що важливе місце у цьому процесі займала діяльність Інформаційного бюро, головним завданням якого було рекрутування висококваліфікованих спеціалістів. Проаналізовано роль Українського Центрального Комітету та українських організацій, що діяли в Німеччині, у питанні надання підтримки депортованим.

Висновки. Населення галицького дистрикту активно залучалось до примусової трудової мобілізації на користь Німеччини. Вагому роль у кампанії вербування робочої сили відіграли цивільні окупаційні органи влади, Інформаційне бюро. Практичну допомогу рекрутованим і депортованим робітниками надавали легальні організації, які діяли як у дистрикті (Український Центральний Комітет), так і безпосередньо на теренах Німеччини (Українська установа довір'я).

Ключові слова: Друга світова війна, дистрикт Галичина, арбайтсamt, вербування, депортація, Інформаційне бюро, Український Центральний Комітет

Стаття надійшла / Article arrived: 30.04.2023

Схвалено до друку / Accepted: 12.06.2023

Вступ.

Історія Другої світової війни продовжує залишатися у фокусі дослідників. Незважаючи на значний масив наукових праць, є цілий ряд проблем, які потребують ґрунтовного аналізу й переосмислення. Однією з них є практика працевикористання населення з окупованих теренів у різних секторах економіки нацистської Німеччини. У цьому контексті заслуговує на увагу висвітлення особливостей проведення трудової мобілізації населення в дистрикті Галичина, актуалізованих сучасною суспільно-політичною ситуацією, а саме російською агресією проти України, у рамках якої проводиться активна політика депортації населення із зайнятих теренів.

Проблематика працевикористання населення з окупованих західноукраїнських земель висвітлена у низці досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних вчених. Особливе місце серед праць означеної тематики займає робота німецького історика Карстена Лінне (2014), який охарактеризував методи й форми мобілізації населення дистрикту Галичина. Процес рекрутування, депортації, умов побуту й праці українців-галичан у Німеччині проаналізовано дослідницею Тетяною Лапан (2008, 2009). Заслуговує на увагу розвідка Ольги Бежук (2016), у якій авторка торкається питання структури й діяльності окупаційних інституцій, які займались вербуванням робочої сили в краї – Львівський арбайтсамт (*Arbeitsamt* – Уряд праці) та Інформаційне бюро (*Informationsbüro*). Проблема використання праці західноукраїнського населення на примусових роботах у Німеччині знайшла своє відображення у публікаціях Галини Стефанюк (2011, 2012, 2018). Історикиня проаналізувала етапи трудової мобілізації, розглянула методи адміністративного тиску та вміло організовану пропаганду для заохочення українців до виїзду в Райх. Не менш важливими є дослідження Емілії Андріїв (2008, 2010), у яких вчена на основі широкого масиву архівних джерел охарактеризувала заходи нацистської цивільної адміністрації щодо трудової мобілізації населення дистрикту Галичина, з'ясувала форми і методи протидії примусовій депортації, здійснила спробу підрахунку кількості жителів краю, вивезених до Німеччини. Значну цінність становить монографія Сергія Гальчака (2003), у якій розкрито політику та практику нацистського окупаційного режиму щодо примусової мобілізації місцевого населення на Поділлі. Варто відзначити аналіз автором політико-ідеологічних засад проведення відповідної кампанії на захоплених територіях. Окремі аспекти пропонованої проблематики висвітлено у працях Марини Михайлюк (2001), Оксани Яшан (2011), Тетяни Турчин (2017), Андрія Боляновського (2000), Костянтина Курилишина (2010), Альони Тронь (2021).

Джерельну базу дослідження становлять опубліковані збірники документів, матеріали періодичної преси, спогади очевидців, а також відомості фондових збірок Державного архіву Львівської області й Федерального архіву Німеччини (відділення у Фрайбурзі), у якому міститься, зокрема, інформація про функціонування окупаційних органів влади в дистрикті Галичина, залучення місцевого населення до виконання різного роду робіт на території адміністративної одиниці, примусове вивезення працівників у Райх.

Результати дослідження.

Восени-взимку 1941 р., після відчутних поразок Вермахту на Східному фронті, для нацистського керівництва стало зрозуміло, що стратегія «бліцкригу» зазнала невдачі. У Німеччині розпочалася активна мобілізаційна кампанія, яка спричинила дефіцит робочих рук у країні. За оцінками німецьких експертів, підприємства воєнно-промислового комплексу потребували додатково близько 1,5 млн. осіб (Eichholtz, 1985, s. 713). З огляду на вказаний фактор було прийнято рішення про залучення вихідців із окупованих теренів в економіку Райху.

Для нацистської влади інтерес до західноукраїнських земель, приєднаних після окупації до «польського» Генерального губернаторства (далі – ГГ) як п'ятий дистрикт з центром у Львові, полягав передусім в експлуатації людських ресурсів. Це можна пояснити значними труднощами із виконанням рекрутаційних норм в інших областях ГГ. Саме тому нацистські стратеги відводили важливу роль трудовому потенціалу східногалицьких теренів, населення якого можна було б залучити в різні сектори німецької економіки (Linne, 2014, s. 61).

Перша фаза використання галицьких українців на роботах у Німеччині хронологічно розпочалася не з 1941 р. (як на решті української території), а з вересня 1939 р. Передусім тут йдеться про значну частину галичан-військовополонених, які після падіння Польщі опинилися в Райху, де згодом їх перевели до стану цивільних робітників. Іншою категорією населення, яка потрапила до країни на початку війни, були втікачі зі Східної Галичини й Волині, які перебиралися спершу до ГГ, а згодом переїжджали до Німеччини (Лапан, 2008, с. 201-202).

Для швидкого пошуку робочої сили на зайнятих землях створювалися спеціальні органи влади – Уряди праці – арбайтсамти, які проводили облік та розподіл працівників відповідно до їх кваліфікації. Ефективності цьому процесу надавало також поширення на території дистрикту Галичина розпорядження уряду ГГ, яке встановлювало обов'язкову трудову повинність для усього дорослого населення краю віком від 18 до 60 років. Проте нерідко до виконання різного роду робіт залучалися школярі та гімназисти (Стефанюк, 2012, с. 502).

Протягом перших місяців після утвердження окупаційної адміністрації виїзд на роботу до Німеччини у більшості випадків мав добровільний характер. Це зумовлювалося певною історичною тяглістю, оскільки для українців-галичан впродовж останніх десятиліть трудова міграція залишалася однією з головних можливостей заробити гроші, здобути фах, побувати в інших країнах, зокрема й у Німеччині (Лапан, 2008, с. 203). За даними Уряду праці ГГ від 27 вересня 1941 р., з дистрикту Галичина до Німеччини відправилося 42483 чоловіків та 18226 жінок. Із загального числа тих, кого вивозили, 13447 припадало на арбайтсамт Львова, 12988 – Дрогобича, 11 021 – Станіслава (нині м. Івано-Франківськ), 5017 – Тернополя (Сорока, 2005, с. 21). Вже в середині березня 1942 р. місцева преса урочисто повідомляла про відправку 100 тис. робітників до Райху (Великий транспорт, 1942, с. 3).

Завдяки потужній пропагандистсько-агітаційній компанії кількість охочих виїхати на працю до Німеччини була дійсно високою. Однак дуже швидко почали надходити перші розпачливі листи від робітників, реальне життя яких різко відрізнялося від реклами окупантів. Це спричинило зміну настроїв місцевого населення і скорочення потоку добровольців (Патриляк, 2017, с. 81). У зв'язку з невірністю проблеми дефіциту робочої сили в Німеччині було запропоновано універсальну концепцію «чотирьох ступенів примусу» для іноземних робітників: 1) законодавчо утруднити отримання ними роботи чи перехід на іншу роботу на батьківщині; 2) використати для цього безробіття; 3) звести до прожиткового мінімуму допомогу по безробіттю, а у випадку злісного ухилення від роботи не видавати продуктивних карток взагалі; 4) застосувати силу. На думку автора цього підходу міністральдиректора Вернера Мансфельда, такий економічний і правовий тиск змусив би населення окупованих земель відправлятися в Райх (Гальчак, 2003, с. 60).

З метою врегулювання процесу пошуку й відправки працівників до Німеччини окупантами було розроблено «Загальні вказівки щодо вербування і використання робочої сили зі сходу». Згідно з ними німецька влада поділяла робочу силу окупованих східних областей на кілька груп, враховуючи при цьому географічний фактор. До категорії А належали жителі «старорадянських» областей, тобто це були робітники з колишніх радянсько-російських територій, за виключенням Литви, Латвії, Естонії, Білостоцького бецирка (Bezirk – територіальна одиниця) і дистрикту Галичина. Групу В складала робоча сила з Литви, Латвії та Естонії. Група С включала осіб польської народності з ГГ та із приєднаних східних областей. До категорії D належали особи польського походження, які на 1 вересня 1939 р. осіло проживали на приєднаних східних територіях, включаючи

Білостоцький бецирк, ГГ і дистрикт Галичина. Саме до цієї групи відносили українців, росіян та білорусів (Писцьо, 2010, с. 26).

Документ детально регламентував процес рекрутування робітників, їхньої перевірки, умов транспортування в Райх, характеризував особливості розпізнавальних знаків (Писцьо, 2010, с. 26). Так, зокрема, іноземним працівникам непольського походження з ГГ мали видавати ідентифікаційні картки синього кольору, на яких великими друкованими літерами вказувалась їхня національність: «U» – українець, «W» – білорус, «R» – росіянин (Державний обласний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф. Р-39, оп. 1. спр. 7. арк. 8).

Важливу роль при підготовці й реалізації кампанії вербування нацистська адміністрація відводила пропаганді. На форми й методи проведення агітаційної діяльності в дистрикті впливали низка факторів. На західноукраїнських теренах, які були приєднані до УРСР лише за два роки до початку війни, радянська влада не почувала себе досить впевнено. Місцеве населення, у менталітеті якого переважали одноосібно-власницькі настрої, не сприймало пропоновану модель соціалізму з її великими колективними господарствами і націоналізацією землі. Водночас широке поширення релігійних поглядів було ще однією характерною особливістю духовного життя галицьких українців, на яку нацистські пропагандисти звертали значну увагу (Грідина, 2009, с. 125). Так, у інструкції, адресованій управлінню поліції безпеки (*Sicherheitspolizei*) та служби безпеки (*Sicherheitsdienst*) дистрикту, йшлося про необхідність формування на окупованих західноукраїнських землях греко-католицьких церковних хорів, танцювально-мистецьких труп, які мали б відправлятися в табори на території Німеччини, де утримувалися галицькі робітники (ДАЛО, ф. Р-185, оп. 1, спр. 386, арк. 39).

Одним з основних засобів впливу на населення були матеріали періодичної преси, які, на думку нацистських чиновників, виступали надійним способом вербування місцевого населення. З перших днів існування окупаційного режиму німецьке командування видавало масовими тиражами листівки, у яких інформувалася громадськість про наміри й кроки нової влади. Крім того, на сторінках часописів містилися дописи та плакати із закликом виїжджати на роботу в Райх, а також окремі листи тих українців, які позитивно описували умови життя й праці в Німеччині (Яшан, 2011, с. 25-26). Варто зазначити, що такого роду публікації піддавалися суворій цензурі, яка була введена на території дистрикту вже в липні 1941 р. Відповідальною особою, яка мала контролювати випуск усієї друкованої продукції в краю, призначили шефа преси Георга Лемана (Михайлюк, 2001, с. 651).

Для того, аби продемонструвати місцевому населенню своє зацікавлення у підготовці кваліфікованих працівників перед відправкою в Райх, з пропагандистською метою на сторінках місцевих видань публікувалась стаття про створення у Львові спеціальної фахової школи, яка мала «...некваліфікованих робітників перетворити у високоартісні кадри робітників.» Тривалість вишкільного курсу, як йшлося далі у дописі, становила шість тижнів і складалась із практичної й теоретичної частин. Перша охоплювала 47-годинну тижневу фізичну працю. Теоретичній складовій відводили значно меншу кількість часу: «...4 години рисунків, 2 години матеріалознавства.» Після завершення навчання учнів відправляли до Німеччини, де на них чекав ще один тримісячний фаховий курс і практика (Aftanas, 2021, s. 335).

Ще одним методом вербування населення стала усна агітація, яку проводили представники редакцій періодичних видань, господарських структур, шкільної освіти, органів окупаційної й місцевої адміністрації (Михайлюк, 2001, с. 656). Останні отримували чіткі інструкції щодо обсягів робочої сили, яку необхідно завербувати шляхом проведення зустрічей із населенням (Андрухів, 2011, с. 210). Про перебіг таких зборів маємо можливість довідатися із дописів преси. Так, газета «Воля Покуття» зазначає, що часто зібрання з метою вербування населення на роботу в Райх проводилися в неділю після богослужіння. Під час зборів керівник громади (війт) зачитував перелік осіб, які підлягали відправці на роботу в Райх. Із тими, хто були проти поїздки, проводили додаткову роз'яснювальну бесіду (Опіка уряду праці..., 1942, с. 4). До цього процесу активно залучали греко-католицьких священників, авторитет яких мав заспокоїти та переконати парафіян у доцільності виїзду до Німеччини (Михайлюк, 2001, с. 656).

Поширеною була практика вербування до нацистських спецслужб вихідців з краю, яких спеціально готували до проведення агітаційно-пропагандистської кампанії щодо пошуку робочої сили. Перед початком співпраці вони проходили анкетування, де вказували свої особисті дані, національну й релігійну приналежність, інформацію про склад сім'ї, відомості про освіту, наявність досвіду військової служби. Серед таких агентів були як українці, так і поляки (ДАЛО, ф. Р-54, оп. 1, спр. 13, арк. 1-6).

З огляду на зростаючі труднощі, пов'язані з вербуванням працівників у дистрикті, було прийнято рішення створити так звані Інформаційні бюро. Формально вони вважалися самостійними недержавними установами з пошуку робочої сили, але по факту повністю контролювалися Урядом праці. Вже у лютому 1942 р., крім Львова, такі відділення діяли у Станіславові, Дрогобичі та Тернополі (Linne,

2014, s. 69). Для забезпечення масового добровільного виїзду до Райху Інформаційне бюро розгорнуло широку пропагандистську кампанію. Вона включала рекламу німецьких фірм, що дієво переконувала: «... У нас працює вже від довшого часу багато тисяч чоловіків і жінок з Генеральної Губернії в цих самих підприємствах. Додаємо при тому, що їх поведінка й видатність праці вповні нас вдовольняє, а з другого боку й самі робітники вдоволені. Запевняємо їм під кожним оглядом справедливу опіку» (Бежук, 2016, с. 70). Особливу увагу в цих повідомленнях приділяли пунктам про умови праці, побут, грошову винагороду, місце проживання. Водночас зазначалось, що будь-яка консультація з цього приводу надається Інформаційним бюро безкоштовно (ДАЛО, ф. Р-54, оп. 1, спр. 147, арк. 20).

Застосування нового підходу щодо рекрутування населення протягом певного часу було доволі успішним, про що неодноразово наголошували у своїх звітах представники Головної польової комендатури 365 (*Oberfeldkommandantur 365*), штаб якої знаходився у Львові (*Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg* (далі – *BA-MA*) RH 53-23/60, Bl. 7). До Інформаційного бюро надходило низка звернень про допомогу в пошуку роботи не лише для однієї особи (ДАЛО, ф. Р-54, оп. 1, спр. 144, арк. 12), а й усієї сім'ї (ДАЛО, ф. Р-54, оп. 1, спр. 144, арк. 38). Натрапляємо також на прохання працевлаштування у великих містах (Берлін чи Відень), зазначаючи при цьому про високий рівень володіння німецькою мовою (ДАЛО, ф. Р-54, оп. 2, спр. 18, арк. 16). Після того, як було піднайдено необхідну вакансію, представники Інформаційного бюро надсилали детальні вказівки щодо часу й місця відправки в Райх (ДАЛО, ф. Р-54, оп. 1, спр. 144, арк. 43). Однак не всі охочі виїхати на роботу до Німеччини отримували позитивну відповідь. Серед причин відмови можемо виокремити незавершену службу в Баудінсті (ДАЛО, ф. Р-54, оп. 1, спр. 144, арк. 2-3), зайнятість у важливих галузях економіки в межах дистрикту (наприклад, на залізниці) (ДАЛО, ф. Р-54, оп. 1, спр. 144, арк. 52) або ж вікові обмеження (ДАЛО, ф. Р-54, оп. 1, спр. 158, арк. 35).

Дуже швидко перед окупаційною адміністрацією постала проблема нестачі кваліфікованих кадрів, яку планувалось вирішити організацією спеціальних вузькопрофільних навчально-виробничих майстерень, осередки яких знаходилися у Кракові, Ченстохові й Львові (ДАЛО, ф. Р-54, оп. 1, спр. 147, арк. 88). Пошуком необхідної робочої сили в дистрикті Галичина займалося Інформаційне бюро, яке поширило значним тиражем оголошення про початок вишкільного курсу з підготовки спеціалістів для підприємств воєнно-промислового комплексу в області літакобудування. Вербуванню підлягали чоловіки у віці від 17 до 45 років. Тривалість навчання становила 2-6 тижнів, після закінчення

якого учнів скеровували на фабрики й заводи вже безпосередньо у самій Німеччині. Протягом усього вишколу проводилась виплата грошової винагороди, розмір якої залежав від віку особи: 17-20-літні отримували 0,7 злотих за годину, 21-25-літні – 0,8 злотих, 26-35-літні – 1 злотий, старші 35 років – 1,1 злотих. На додаткову фінансову підтримку в розмірі 2 злотих щоденно могли розраховувати як одружені, так і неодружені чоловіки. Останні повинні були надати відповідне урядове посвідчення, яке підтверджувало, що вони є єдиними годувальниками своїх сімей (ДАЛО, ф. Р-54, оп. 1, спр. 147, арк. 41).

Певна частина чоловічого населення краю відгукнулася на вказаний запит окупаційної адміністрації. Про це свідчить велика кількість листів, адресованих Інформаційному бюро у Львові, автори яких зголосилися взяти участь у вишколі (ДАЛО, ф. Р-54, оп. 1, спр. 158, арк. 4, 9). Для багатьох з них важливими були питання щодо умов прийняття на курси, мови викладання, а також можливості працевлаштування після завершення навчання не лише в Райху, а й на території ГГ, що пояснювалось наміром періодично відвідувати свої домівки (ДАЛО, ф. Р-54, оп. 1, спр. 158, арк. 22).

Інформаційне бюро вело активне листування із завербованими в Райх галичанами, які часто висловлювали обурення щодо невідповідності задекларованих умов праці й побуту робітників. На адресу української інституції надходили чисельні скарги про неотримання ріднею матеріальних коштів з Німеччини, що обіцяли відповідно до «контракту» (Бежук, 2016, с. 72). До того ж траплялись ситуації неправомірного перерозподілу завербованих осіб, про який не повідомляли заздалегідь. Так, усі 56 робітників, які прямували зі Львова на працю в одне з підприємств судетського міста Бюнаубурга (нині м. Бинов, *Vupov* – Республіка Чехія), не прибули до пункту призначення, оскільки їх скерували на інші фабрики й заводи (ДАЛО, ф. Р-54, оп. 1, спр. 143, арк. 11). Крім того, гострою залишилась проблема належного транспортування працівників до Німеччини, які інколи могли проводити в дорозі понад тиждень (ДАЛО, ф. Р-54, оп. 1, спр. 143, арк. 10).

З часом темпи набору робочої сили істотно знизились, що відображено у звітах Інформаційного бюро. Протягом травня 1943 р. Львівське й Станіславівське відділення завербували 466 осіб, з яких 79 транспортували в Райх (ДАЛО, ф. Р-54, оп. 1, спр. 142, арк. 4). Наступного місяця кількість охочих здобути працю в Німеччині становила 55 осіб, однак добровільно до виїзду зголосилися лише двоє з них (ДАЛО, ф. Р-54, оп. 1, спр. 142, арк. 2). Така тенденція продовжувала зберігатися і надалі, що призвело до закриття Інформаційного бюро (Linne, 2014, s. 71), яке за час свого функціонування завербувало близько 20 тис. галичан (Андрухів, 2010, с. 12).

Зміни у характері трудової мобілізації були зумовлені як ситуацією на фронті, так і важливими кадровими перестановками, унаслідок яких у березні 1942 р. посаду Головного уповноваженого з питань працевикористання обійняв колишній гауляйтер Тюрінгії Фріц Заукель. Керівник відомства виступав за застосування жорсткого підходу щодо рекрутування місцевого населення. У телеграмі до райхсміністрів східних окупованих територій він наголошував: «... Прошу вас форсувати вербування, за яке ви відповідаєте разом з комісіями, всіма доступними засобами, включаючи суворе застосування принципу примусової праці з тим, щоб у найкоротший строк потроїти кількість завербованих» (Стефанюк, 2012, с. 503).

Для налагодження комунікації із представниками цивільних органів влади Головний уповноважений здійснював робочу поїздку на окуповані східні території. Під час візиту до Львова влітку 1942 р. Ф. Заукель видав розпорядження про здійснення додаткового набору робітників на території дистрикту, звідки до кінця поточного року мали відправити ще 100 тис. осіб (ДАЛО, ф. Р-54, оп. 1, спр. 2, арк. 7). Однак такі амбітні плани не відповідали реальній ситуації, оскільки трудовий потенціал краю, за оцінками службовців Оберфельдкомендатури 365, було практично вичерпано (ВА-МА RW 23/14, Bl. 13). Попри це, примусовій мобілізації підлягали навіть робітники, зайняті на важливих для Вермахту підприємствах. Невдоволення з цього приводу неодноразово виражало військове керівництво (ВА-МА RW 23/13, Bl. 7). Крім того, не вплинули на обсяги рекрутування застереження місцевої влади щодо недоцільності вивозу до Німеччини великої кількості працівників, позаяк порушиться баланс із вимогами забезпечення робочою силою окупованих земель та Райху (Айкель, 2005, с. 149).

Посилення заходів щодо пошуку робочої сили розпочалися вже восени 1942 р. Нацистські поліційні органи здійснювали раптові облави спершу на торговельних ринках і площах, а згодом на залізничних станціях. Часто пасажирів цілих поїздів схоплювали й вивозили вантажівками до Львова для подальшої перевірки документів (Linne, 2014, s. 71). Подекуди мобілізованим навіть не давали можливості попрощатися з рідними перед від'їздом (Лозовчук, 1986, с. 235). Значного поширення набула практика заручництва батьків, молодших братів і сестер доти, доки запланований на депортацію молодий чоловік чи дівчина не з'являвся на пункт відправки (Патриляк, & Боровик, 2010, с. 187).

Свої особливості мав процес вивезення робочої сили з галицького села. На населені пункти розповсюджувалася практика розподілу мобілізаційних планів, які здійснювали волосні старшини, сільські старости (війти), представники громадських організацій, священники. Місцева

влада включала до списку рекрутованих, у першу чергу, сиріт, напівсиріт, неблагонадійний елемент села, багатодітні родини (Лапан, 2009, с. 81). Лише з теренів Тернопільщини планувалось вивезти до весни 1943 р. близько 25 тис. осіб (Бармак, 2012, с. 250). Керівників сільських громад, які не виконували “норм постачання” або в зазначений час не з’явилися за списками тих, кого мали відправити до Німеччини, суворо карали (Шайкан, 2010, с. 29-30).

У великих містах для забезпечення регулярного етапування до Німеччини створювалися пересильні табори. Вони розміщувалися в будинках, двори яких обносили колючим дротом. Осіб, яких там утримували, годували один раз на день рідкою юшкою без картоплі, видаючи по 200 грамів хліба (Біденко, 2007, с. 25). У Львові, зокрема, такий пересильний табір функціонував поблизу залізничного вокзалу, де відбувався розподіл заарештованих під час облав людей, частину з яких відправляли на працю в Райх (Мамчур, 2009, с. 36).

Зі збільшенням масштабів депортації робочої сили з України до Німеччини посилювався опір місцевого населення, який набував або колективного характеру, або індивідуальних форм. Переважно українці-галичани саботували будь-які розпорядження щодо вивозу в Райх чи вдавалися до ризикованих втеч. Такий спосіб уникнення примусової депортації особливо застосовувався в областях із великими лісовими масивами. З огляду на це окупаційна влада все частіше вживала репресивні заходи. Траплялися ситуації, коли за відмову їхати до Німеччини нацисти вчиняли розправу над мешканцями усього села (Стефанюк, 2012, с. 505).

Українське населення краю шукало «легальних» способів уникнути вивезення до Німеччини. Одним з них стало отримання фіктивної медичної довідки про непридатність до праці. Доволі ефективною була також практика підкупу дрібного посадовця окупаційної адміністрації – поліцей, старости, працівника арбайтсамту (Стефанюк, 2018, с. 65-66). З початком набору до лав дивізії «Галичина» для молоді з’явилася альтернатива примусовій праці в Райху. Велику кількість охочих вступити до новоствореного формування нацистське керівництво оцінювало як вагомий політичний успіх, розуміючи у той же час господарські ризики, які випливали зі здобутків цієї кампанії (ВА-МА RW 23/14, Bl. 9). Очільник дистрикту Галичина Отто Густав Вехтер (1942–1944) вважав, що існувала реальна загроза зриву мобілізації робочої сили для праці на воєнну економіку Райху. Тому німецькі інстанції не лише обмежили вступ добровольців до цього бойового з’єднання, а й заборонили приймати до нього українських робітників із Райху, котрі прибували на територію Галичини у відпустку (Боляновський, 2000, с. 83).

Важливе місце в кампанії трудової мобілізації населення відігравала діяльність Українського Центрального Комітету (далі – УЦК), створеного навесні 1940 р. До окупації Східної Галичини установа займалася питаннями організації культурно-освітнього та господарсько-економічного життя українців на території ГГ (німецької окупаційної зони), виступаючи водночас посередником між нацистською адміністрацією та українським громадянством (Андрухів, & Ковалик, 2011, с. 79). Професор Володимир Кубійович, керівник УЦК, проводив так звану «реальну політику», яка полягала у тому, щоб при дотриманні формальної лояльності до німецької влади зберегти місцеве населення від переслідувань, захистити права українців у дистрикті Галичина, запобігти надмірному вивозу людей на працю в Райх (Лапан, 2009, с. 74).

Перед відправкою до Німеччини мобілізованим рекомендували отримати спеціальне посвідчення – виказку (*ausweis*), у якій вказувалась графа національності. Процес їхньої видачі розпочався у грудні 1941 р. Щоб отримати документ комітету, працівник повинен надати метрику чи посвідчення особи та дозвіл від мужа довір’я. Видачу виказок могли здійснювати делегатури, волосні делегати і мужі довір’я від Українського окружного комітету (Турчин, 2017, с. 112-113). Якщо робітник не міг представити відповідних документів, то тоді треба було у перехідному («пересильному») таборі знайти одного-двох українців, котрі підтвердили б його особу (Тронь, 2021, с. 166). Наявність вказаного посвідчення звільняла працівників від сплати окремого 15% податку, а також надавала низку переваг – право на відпустку (Приїзди домашньої прислуги, 1942, с. 4), пересилання заощаджень додому (Переказування заробітків, 1942, с. 3).

Свавілля представників карально-репресивних структур під час проведення масових облав та арештів не залишилося поза увагою проводу УЦК. У одному з листів, адресованих генерал-губернатору Гансу Франку (1939–1945), Володимир Кубійович висловив занепокоєння щодо насильницьких методів набору робітників із дистрикту: «... Загальна нервовість ще більше посилюється неправильними методами «вербування» робочої сили, що все частіше застосовуються останніми місяцями. Дике безцеремонне полювання на людей, що проводиться скрізь у містах і селах, на вулицях, площах, вокзалах, навіть у церквах, а також уночі у помешканнях, похитнуло в населення почуття безпеки» (Лапан, 2015). Для розв’язання окресленої проблеми пропонувалось створити спеціальну дорадчу комісію, яка б консультувала різні органи влади щодо обсягів і методів проведення трудової мобілізації населення (ДАЛО, ф. Р-54, оп. 1, спр. 148, арк. 41). Однак згадана ініціатива так і не була реалізована.

Наприкінці 1942 р. при Відділі суспільної опіки УЦК заснували громадську організацію «Комісію опіки над українськими робітниками з генерал-губернаторства» а також виділили посаду «референт опіки над робітниками в райху», яку посів Юрій Герман (Лапан, 2015). Проте лише з березня наступного року комісія отримала змогу повноцінно проводити свою діяльність. До сфери її компетенції входили надання допомоги працівникам у збірних таборах, створених у Львові, Станіславові, Дрогобичі, Перемишлі, супровід ешелонів із завербованими до місць призначення на території Німеччини (Курилишин, 2010, с. 211).

Опіка УЦК над українськими робітниками, як і іншими категоріями населення, передбачала діяльність у рамках офіційних органів. Життя галицьких працівників у Райху координували дві структури: Імперський земельний стан (*Reichsnährstand*) і Німецький фронт праці (*Deutsche Arbeitsfront*) (Тронь, 2021, с. 166). З останнім тісно співпрацювала створена ще 15 жовтня 1938 р. Українська установа довір'я (далі – УУД), завданням якої було обстоювання соціальних інтересів бездержавних українців у Третньому Райху, налагодження їхнього зв'язку з державними інституціями, забезпечення паспортами та видача посвідчень особам про належність їх до української національності, які надавали їм рівні з іншими іноземцями права в Німеччині (Кулеша, 2014, с. 268). Постійне перебування при УУД окремого представника від УЦК свідчить про налагоджену взаємодію інституцій в питанні опіки галицьких робітників у Німеччині (Курилишин, 2010, с. 210).

Нацистська політика працевикористання залишила багато українських родин без годувальників та робочих рук. Тому громадські інституції, зокрема УЦК, опікувалися сім'ями депортованих у Райх галичан. Їх брали на облік, надавали допомогу в обробітку землі, здачі продовольчого контингенту, підтримували матеріально і морально (Лисенко, 2016). За ініціативи УЦК у березні 1943 р. розпочався масштабний великодній збір продуктів та речей першої потреби для галичан, які перебували на праці в Райху (ДАЛО, ф. Р-185, оп. 1, спр. 386, арк. 151). Долучились до цієї акції усі низові структури УЦК, а особливо Жіноча головна секція, косівське відділення якої в короткі терміни спромоглося відправити 266 харчових пакунків (З діяльності Районової секції, 1943, с. 6). Водночас у низці великих німецьких міст, де знаходилися осередки українських робітників, вдалось організувати свято «Писанки». Так, наприклад, у Ганновері участь в урочистостях взяло понад сто галичан, до яких із вітальним словом звернулись представники УУД та її підрозділів (Український Великдень, 1944, с. 3).

Важливим чинником, який впливав на вибір методів вербування і депортацій, була активізація руху Опору, про яку неодноразово наголошували у

своїх рапортах військові. У одному з них йшлося, що з середини липня 1943 р. ситуація з громадським порядком і безпекою в дистрикті стала дуже загрозливою, оскільки не вдалось нейтралізувати основні з'єднання українського підпілля та радянських партизанів (ВА-МА RW 23/15, Вл. 3). Саме тому з 10 жовтня 1943 р. на західноукраїнських землях запроваджено надзвичайний стан, який тривав до кінця окупації. Він супроводжувався масовими облавами, прилюдними розстрілами заручників, примусовими депортаціями до Німеччини (Кучер, & Стефанюк, 2011, с. 410). Посилення карально-репресивних заходів з боку нацистської адміністрації призвело до остаточної втрати лояльності серед місцевого населення, яке очікувало на швидке звільнення краю Червоною армією не пізніше різдвяних свят (ВА-МА RW 23/15, Вл. 3).

З наближенням фронту фактично вся влада в дистрикті перейшла до рук військових, а цивільна адміністрація існувала лише формально. У ставленні до місцевого населення вони розділилися на дві групи. Це проявилось у вирішенні питання мобілізації на роботи до Райху та до служби в німецькій армії в останні дні окупації. Представники партії, гестапо, поліції і надалі здійснювали «акції лову» на чоловіків до війська і на роботу в Німеччину. Натомість керівництво Вермахту не проводило масштабних заходів щодо рекрутування й примусової депортації населення (Андріїв, 2008, с. 242). За роки окупації з теренів дистрикту Галичина до Німеччини відправили близько півмільйона осіб (Андріїв, 2010, с. 12).

Висновки.

Залучення населення з окупованих теренів в економіку Райху було складовою нацистського «нового порядку». Протягом перших місяців після утвердження цивільної адміністрації виїзд українців-галичан до Німеччини здійснювався на добровільних засадах, що зумовлювалось історичною традицією трудової міграції населення в попередні десятиліття. Важливе місце в політиці набору робочої сили в дистрикті Галичина займала діяльність відділу пропаганди. Для рекрутування населення на сторінках періодичних видань публікувались повідомлення й дописи із закликом виїжджати в Райх, а також широко застосовувалась практика усної агітації, яку проводили представники органів окупаційної й місцевої влади, вихідці з краю, завербовані нацистськими спецслужбами. Помітну роль у трудовій мобілізації населення відіграло Інформаційне бюро, яке під виглядом «неурядової» організації займалося пошуком висококваліфікованих працівників.

Зі зменшенням потоку добровольців окупаційна влада все частіше вдавалась до примусових методів вербування, які згодом набули надзвичайно жорстоких форм: сімейне заручництво, масові облави й арешти, розправи у випадку відмови

від депортації. Посилення карально-репресивних заходів зумовили пошук стратегій уникнення примусовій депортації в Райх, однією з яких став вступ до лав дивізії «Галичина». Заслуговує на увагу висвітлення позиції УЦК щодо залучення вихідців з краю в економіку Райху, а саме намагання вплинути на надмірні рекрутаційні плани нацистських

чиновників. Крім того, за посередництва інституції мобілізовані отримували спеціальні посвідчення-виказки, які надавали певні переваги робітникам у самій Німеччині. У координації з УУД для завербованих в Райху організовувались також благодійні акції, урочистості з нагоди великих релігійних свят.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Айкель, М. (2005). «Через брак людей...». Німецька політика набору робочої сили та примусові депортації робітників із окупованих областей України 1941–1944 рр. *Український історичний журнал*, 6, 139–160.
- Андріїв, Е. (2008). Вплив суспільно-політичної та військової ситуації на політику трудових депортацій у Галичині в роки німецької окупації (1941–1944). *Питання історії України*, 11, 239–243.
- Андріїв, Е. П. (2010). *Мобілізація трудового населення Галичини нацистською Німеччиною (1941–1944 рр.)*. (Автореферат дисертації канд. іст. наук: 07.00.01). Л.
- Андрухів, І., & Ковалик, В. (2013). Культурно-освітнє життя на Станіславщині в умовах нацистського окупаційного режиму. *Схід*, 3(110), 78–83.
- Андрухів, О. І. (2011). Організаційно-правові заходи органів радянської влади у вирішенні питання репатріації в 1945–1947 рр. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*, 4, 209–216.
- Бармак, М. (2012). Тернопільщина в роки Другої світової війни. *Волинь і волинці у Другій світовій війні: збірник наукових праць* (246–251). Луцьк: Волинський нац. університет ім. Лесі Українки.
- Бежук, О. (2016). Стан і проблема примусових робітників дистрикту «Галичина» в матеріалах Львівської біржі праці. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія*, 1, 69–73.
- Біденко, Н. І. (2007). Українські оstarбайтери. *Наукові записки КДПУ. Серія: Історичні наук*, 10, 23–28.
- Боляновський, А. (2000). *Дивізія Галичина. Історія*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Великий транспорт робітників до Райху. (1942). *Львівські вісті*, 58, 3.
- Гальчак, С. (2003). «Східні робітники» з Поділля у Третньому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. Вінниця: «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня».
- Гридіна, І. (2009). Вплив нацистської пропаганди на духовне життя населення України (технології, механізми та ефективність). *Український історичний журнал*, 3, 123–132.
- Державний архів Львівської області.
- З діяльності Районової секції в Косові. (1943). *Воля Покуття*, 24, 6.
- Кулеша, Н. (2014). «Працюємо не для особистих користей, а для вічних інтересів нашої України»: діяльність українських громадських організацій у Німеччині у роки Другої світової війни. *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника*, 6, 262–276.
- Курилішин, К. (2010). *Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матеріалами україномовної легальної преси*. Львів: НАН України, ЛННБ України ім. В. Стефаника, Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського.
- Кучер, В. І. & Стефанюк, Г. В. (2011). Окупаційний режим в дистрикті «Галичина». *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття*. К.: Наукова думка.
- Лапан, Т. (2015). *Діяльність українських громадських організацій на захист становища депортованих українських робітників у III Райху. Етнічна культура українців*. Відновлено з <http://clio.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/02/3-1.pdf>
- Лапан, Т. (2008). Усні історії галичан-остарбайтерів: специфіка примусового досвіду. *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*, 11–12, 198–223.
- Лапан, Т. (2009). Особливості спогадів жителів Західної України про рабську та примусову працю в нацистській Німеччині. *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст.*, 12, 73–86.
- Лисенко, О. (2016). *Благодійні акції як формат соціальної солідарності в Західній Україні, 1939–1945*. Відновлено з <https://uamoderna.com/md/lysenko-war-time-charity>
- Лозовчук, В. (1986). *Стежками життя гуцула Березуна. Спогади*. Вінніпег.
- Мамчур, І. (2009). *Нас доля світами водила. Сторінки пережитого*. Львів: Видавництво «Афіша».
- Михайлюк, М. (2001). Німецька пропаганда в Україні. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. *Історичні нариси* (с. 644–658). К.: Видавництво «Наукова думка» НАН України.
- Патриляк, І. & Боровик, М. (2010). *Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду*. Київ; Ніжин: Вид-во НАН України, ПП Лисенко М. М.
- Патриляк, І. (2017). Тотальна війна на винищення: окупаційний режим Німеччини та її союзників в Україні (1941 – 1944 рр.). Я. Примаченко (Ред.), *Від Рейхстагу до Івдовіми. У полум'ї війни. Україна та українці у Другій світовій*. Київ: Клуб сімейного дозвілля.

- Переказування заробітків робітників з Райху. (1942). *Воля Покуття*, 29, 3.
- Писцьо, В. Р. (2010). Примусовий характер заходів німецької вербувальної кампанії на Рівненщині. *Збірник наукових праць. Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. Серія : «Історія та географія»*, 39, 24-29.
- Приїзди домашньої прислуги з Райху до родин в Генерал-Губернаторстві. (1942). *Воля Покуття*, 27, 4.
- Сорока, Ю. (2005). Примусова депортація і насильницька система праці на західноукраїнських землях в роки німецького окупаційного режиму. *Етнічна історія народів Європи*, 19, 21-24.
- Стефанюк, Г.В. (2012). Трудові депортації населення Східної Галичини й Волині в Німеччину (1941–1944 рр.). М. М. Кучерепа (Упоряд.), *Волинь і волиняни у Другій світовій війні: збірник наукових праць (за матеріалами V Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої подіям Другої світової війни на території Волинської області)* (с. 502-506). Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки.
- Стефанюк, Г.В. (2018). Працевикористання українців Східної Галичини та Волині як складова нацистської політики в 1941–1944 рр. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*, 6, 63-68.
- Тронь, А. Ю. (2021). *Діяльність Українського центрального комітету в Генеральній губернії: гуманітарна сфера.* (Дисертація канд. іст. наук: 07.00.01). Київ. нац. ун-т імені Т. Шевченка, Київ.
- Турчин, Т. Р. (2017). *Джерела до вивчення історії примусової праці та репатріації українців Станіславщини (1941-1953 рр.).* (Дисертація канд. іст. наук: 07.00.06). Прикарпатський національний ун-т ім. Василя Стефаника. Івано-Франківськ.
- Український Великдень у Ганновері. (1944). *Нова доба*, 19, 3.
- Шайкан, В. (2010). *Повсякдення українців у роки німецької окупації. 1941-1944.* Київ.
- Яшан, О. О. (2011). Основні засоби ведення нацистської пропаганди на території України (1941–1944 рр.). *Гуманітарний вісник. Серія: Історичні науки*, 17(3), 22-28.
- Aftanas, A. (2021). Wirtschaftspolitik der Deutschen Besatzungsbehörde im Bezirk Kolomyia (gemäss Zeitung "Volya Pokuttya" 1941–1944). *The International Relations of Ukraine: Scientific Searches and Findings*, 1, 325-341. *Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg*.
- Eichholtz, D. (1985). *Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft 1939-1945. Band 2 1941-1943.* Berlin: Akademie-Verlag.
- Linne, K. (2014) Arbeiterrekrutierung in Ostgalizien 1941 Bis 1944: Zwischen Freiwilligkeit Und Menschenjagden. *Jahrbücher Für Geschichte Osteuropas*, 62(1), 61–88.

REFERENCES

- Aftanas, A. (2021). Wirtschaftspolitik der Deutschen Besatzungsbehörde im Bezirk Kolomyia (gemäss Zeitung "Volya Pokuttya" 1941–1944). *The International Relations of Ukraine: Scientific Searches and Findings*, 1, 325-341.
- Aikel, M. (2005). «Due to the lack of people ...» German policy of labor recruitment and forced deportations of workers from the occupied regions of Ukraine in 1941–1944. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, 139-160.
- Andriiv, E. (2008). The influence of socio-political and military situation on the policy of labor deportations in Galicia during the German occupation (1941-1944). *Pytannia istorii Ukrainy*, 11, 239-243.
- Andriiv, E. P. (2010). *The mobilization of Galicia's labor population by Nazi Germany (1941 - 1944).* (Avtoreferat dissertation kand. ist. nauk: 07.00.01). Lviv.
- Andruxhiv, I. & Kovalyk, V. (2011). Cultural and Educational Life in Stanislav region in the Nazi occupation regime. *Skhid*, 3, 78-83.
- Andruxhiv, O. I. (2011). Organizational and legal measures of the Soviet authorities in solving the issue of repatriation in 1945 – 1947. *Naukovo-informatsiyni visnyk Ivano-Frankivskoho universytetu prava imeni Korolia Danyla Halytskoho*, 4, 209-216.
- Arrivals of domestic servants from the Reich to families in the General Government. (1942). *Volia Pokuttya*, 27, 4.
- Barmak, M. (2012). Ternopil region during the Second World War. *Volyn i volyniany u Druhii svitovii viini: zbirnyk naukovykh prats.* (pp. 246-251). Lutsk: Volynskyi nats. universytet im. Lesi Ukrainky.
- Bezhuk, O. (2016). Status and problem of forced workers of the districts Galicia in the materials of the Lviv Labor Office. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Ser. Istorii*, 1(3), 69-73.
- Bidenko, N. I. (2007). Ukrainian Ostarbeiters. *Naukovi zapysky KDPU. Serii: Istorychni nauky*, 10, 23-28.
- Bolianovskiy, A. (2000). *Division Galicia. History.* Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. *Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg*.
- Eichholtz, D. (1985). *Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft 1939-1945. Band 2 1941-1943.* Berlin: Akademie-Verlag.
- Guardianship of the labor government over unemployed and landless villagers. (1942). *Volia Pokuttya*, 29, 4.
- Halchak, S. (2003). «Eastern workers» from Podillia in the Third Reich: deportation, Nazi hard labor, resistance to the enslavers. Vinnytsia: «Knyha-Veha» VAT «Vinobldrukarnia».
- Hridina, I. (2009). The influence of Nazi propaganda on the spiritual life of the population of Ukraine (technologies, mechanisms, and effectiveness). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 123-132.
- Kucher, V. I. & Stefaniuk, H. V. (2011). The occupation regime in the district Galicia. *Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z KhKhI stolittia* (pp. 392-412). K.: Naukova dumka.
- Kulesha, N. (2014). «We work not for personal benefits, but for the eternal interests of our Ukraine»: the activity of Ukrainian public organizations in Germany during the Second World War. *Zapysky Lvivskoi natsionalnoi naukovoï biblioteky Ukrainy imeni V. Stefanyka*, 6, 262-276.

- Kurylyshyn, K. (2010). *Ukrainian life in the conditions of German occupation (1939-1944): according to the materials of the Ukrainian-language legal press*. Lviv: NAN Ukrainy, LNNB Ukrainy im. V. Stefanyka, Lvivske viddilennia Instytutu ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M.S. Hrushevskoho.
- Lapan, T. (2006). *Activities of Ukrainian NGOs to protect the situation of deported Ukrainian workers in the third Reich. Etnichna kultura ukrainsiv*. Retrieved from <http://clio.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/02/3-1.pdf>
- Lapan, T. (2008). Oral histories of Galician ostarbaiters: specifics of forced experience. *Skhid-Zakhid: Istoryko-kulturolohichni zbirnyk*, 11-12, 198-223.
- Lapan, T. (2009). Features of memories of Western Ukraine's residents of slave and forced work in Nazi Germany. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy: Zb. nauk. st.*, 12, 73-86.
- Linne, K. (2014). Arbeiterrekrutierung in Ostgalizien 1941 bis 1944: Zwischen Freiwilligkeit und Menschenjagden. *Jahrbücher Für Geschichte Osteuropas*, 62(1), 61-88.
- Lozovchuk, V. (1986). *The paths of the life of hutsul Berezun. Memoirs*. Vinnipeh.
- Lysenko, O. (2016). *Charity actions as a format of social solidarity in Western Ukraine, 1939-1945*. Retrieved from <https://uamoderna.com/md/lysenko-war-time-charity>
- Mamchur, I. (2009). *The fate of the world drove us. Pages of experienced*. Lviv: Vydavnytstvo «Afisha».
- Mykhailiuk, M. (2001). *German propaganda in Ukraine. Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z XXI stolittia. Istorychni narysy*. K.: Vydavnytstvo «Naukova dumka» NAN Ukrainy.
- On the activities of the District Section in Kosovo. (1943). *Volia Pokuttia*, 24, 6.
- Patryliak, I. & Borovyk, M. (2010). *Ukraine during the Second World War: an attempt at a new conceptual point of view*. Kyiv; Nizhyn: Vyd. PP Lysenko M. M.
- Patryliak, I. (2017). Total war of extermination: the occupation regime of Germany and its allies in Ukraine (1941-1944). Ya. Prymachenko (Ed.), *Vid Reiskhtahu do Ivodzimy. U polum'i viiny. Ukraina ta ukrainsi u Druhii svitovii*. Kyiv: Klub simeinoho dozvillia.
- Pystso, V. R. (2010). The coercive nature of the German recruitment campaign in the Rivne region. *Zbirnyk naukovykh prats. Kharkivs'kyi natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni H. S. Skovorody. Serii: «Istoriia ta heohrafiia»*, 39, 24-29.
- Remittance of workers' earnings from the Reich. (1942). *Volia Pokuttia*, 29, 3.
- Shaikan, V. (2010). *The everyday life of Ukrainians during the German occupation. 1941-1944*. Kyiv.
- Soroka, Yu. (2005). Forced deportation and violent labor system in the western Ukrainian lands during the years of the German occupation regime. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, 19, 21-24.
- State Archives of Lviv Region.
- Stefaniuk, H. V. (2012). Labor deportations of the population of Eastern Galicia and Volyn to Germany (1941–1944). M. M. Kucherepa (Uporiad), *Volyn i volyniany u Druhii svitovii viini: zbirnyk naukovykh prats (za materialamy V Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, prysviachenoii podiiam Druhoi svitovoi viiny na terytorii Volynskoi oblasti)* (pp. 502-506). Lutsk: Volyn. nats. un-t im. Lesi Ukrainky.
- Stefaniuk, H. V. (2018). The use of Eastern Galician and Volhynian Ukrainians' Labour as Part of the Nazi Policy in 1941–1944. *Naukovyi visnyk Skhidnoevropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Istorychni nauky*, 6(379), 63-68.
- Tron, A. Yu. (2021). *Ukrainian Central Committee Activities in the General Government: the Humanitarian Sphere*. (Dissertation kand. ist. nauk: 07.00.01). Kyiv. nats. un-t imeni T. Shevchenka, Kyiv.
- Turchyn, T. R. (2017). *Sources for studying the history of forced labour and repatriation of Ukrainians of Stanislavshchyny (1941–1953)*. (Dissertation kand. ist. nauk: 07.00.06). Prykarpatskyi natsionalnyi un-t im. Vasylia Stefanyka. Ivano-Frankivsk.
- Ukrainian Easter in Hanover. (1944). *Nova doba*, 19, 3.
- Yashan, O. O. (2011). The primary means of conducting Nazi propaganda in Ukraine (1941–1944). *Humanitarnyi visnyk. Serii: Istorychni nauky*, 17(3), 22-28.

The Beginning of the Occupation of Northern Azerbaijan by Russia

UDC: 93/94(479.24)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172360>**Mammadov Ilham Adil**Ph.D., Senior Lecturer, <https://orcid.org/0009-0006-3727-578x>, ilhamseyid528@gmail.com*Ganja State University (Ganja, Azerbaijan)*

Abstract

Purpose. Azerbaijan, being the main link in the South Caucasus, has always attracted many conquerors. In this article, we tried to show the socio-political situation in the country at stake in the seizure of Azerbaijan by Russia and to find out the main reasons for the subordination of the Azerbaijani khanates to Russia and the subsequent post-war consequences.

Relevance. In the second half of the XVIII-early XIX century, the internal and international situation of Azerbaijan was very difficult. There was feudal fragmentation on the territory of Azerbaijan. The Azerbaijani khanates fought not for the creation of a single state, but only for the expansion of their territory, the conquest of the territory of neighboring khanates and the preservation of their independence. The incessant internecine wars, the intensification of contradictions between the feudal lords and the peasantry, who made up the vast majority of the country's population, and the economic downturn were characteristic of the internal state of Azerbaijan.

Results. Russia's occupation intentions towards the South Caucasus and the devastating campaigns of the Iranian invaders aggravated the situation. During this period, both Russia and Iran sought to seize the Qajar state, Azerbaijan, and the South Caucasus as a whole. At the end of the XVIII century, the situation changed with the death of Catherine and Agha Muhammad Shah. Pavel withdrew Russian troops from the South Caucasus, while Fatali Shah, who had just ascended the throne, sought to strengthen his power. The situation was aggravated by the fact that the Azerbaijani khanates, instead of stopping the struggle among themselves and uniting against a foreign enemy, continued internecine wars.

Alexander I, who came to power after the assassination of Pavel, began to pursue a policy of Russian invasion of the South Caucasus. At the same time, the Qajar state, instigated by European states, also began to prepare for war against Russia.

Conclusions. The beginning of the Russian-Iranian war over the territory of the Caucasus led to the fact that many Azerbaijani khanates, not having sufficient forces to resist external enemies, began to voluntarily submit to Russia, instead asking for protection from Iranian attacks.

Thus, the First and Second Russian-Iranian wars, which took place in the first half of the XIX century, put an end to the division of Azerbaijani lands between these states and the traditions of statehood on the territory of Azerbaijan.

Keywords: khanates, feudal system, seizure, natural resources, internecine wars, Caspian Sea

Початок окупації Північного Азербайджану Росією

Мамедов Ільхам Аділь*Гянджинський Державний університет (Гянджа, Азербайджан)*

Анотація

Мета. Азербайджан будучи головною ланкою в Південному Кавказі завжди привертав багатьох завойовників. У даній статті ми спробували показати соціально-політичну обстановку в країні на початку захоплення Азербайджану Росією і з'ясувати основні причини підпорядкування Азербайджанських ханств Росії і наступні післявоєнні наслідки.

Актуальність. У другій половині XVIII-початку XIX століття внутрішнє і міжнародне становище Азербайджану було дуже складним. На території Азербайджану існувала феодальна роздробленість. Азербайджанські ханства вели боротьбу не за створення єдиної держави, а тільки за розширення своєї території, завоювання території сусідніх ханств і збереження своєї незалежності. Безперервні міжусобні війни, посилення протиріч між феодалами і селянством, що складало переважну більшість населення країни, економічний спад були характерні для внутрішнього стану Азербайджану.

Результат. Окупаційні наміри Росії щодо Південного Кавказу, спустошливі походи іранських загарбників погіршували ситуацію. У зазначений період і Росія, і Іран прагнули захопити державу Каджар, Азербайджан і Південний Кавказ в цілому. В кінці XVIII століття ситуація змінилася зі смертю Катерини II і ага Мухаммед-шаха. Павло вивів російські війська з Південного Кавказу, тоді як Фаталі-Шах, який щойно зійшов на престол, прагнув зміцнити свою владу. Ситуацію погіршував той факт, що азербайджанські ханства замість того, щоб припинити боротьбу між собою і об'єднатися проти чужоземного ворога, продовжували міжусобні війни.

Олександр I, який прийшов до влади після вбивства Павла, почав проводити політику російського вторгнення на Південний Кавказ. Водночас держава Каджарів, підбурювана європейськими державами, також почала готуватися до війни проти Росії.

Висновки. Початок російсько-іранської війни за територію Кавказу призвів до того, що багато азербайджанські ханства не маючи достатніх сил чинити опір зовнішнім ворогам, стали добровільно підкорятися Росії, натомість просячи захист від нападів Ірану. Таким чином, I і II російсько-іранські війни, що відбулися в I половині XIX століття, поклали край поділу Азербайджанських земель між цими державами і традиціям державності на території Азербайджану.

Ключові слова: ханства, феодальний лад, захоплення, природні ресурси, міжусобні війни, Каспійське море

Стаття надійшла / Article arrived: 01.05.2023

Схвалено до друку / Accepted: 12.06.2023

Introduction.

At the turn of the XVIII-XIX centuries, the internal and international situation of Azerbaijan was very difficult. The territory of Azerbaijan was divided into small feudal states. The incessant internecine wars between the khans for the possession of the territories of the neighboring khanate, the intensification of contradictions between feudal lords and peasants, who made up the vast majority of the country's population, and the economic downturn were characteristic of the internal state of Azerbaijan. Russia's occupation intentions towards the South Caucasus and the devastating campaigns of the Iranian invaders aggravated the situation.

One of the main directions of Russia's foreign policy during this period was the invasion of the South Caucasus. Tsarism sought to turn the South Caucasus into an additional source of income, to achieve Russian domination over the Caspian Sea basin, to turn the Caspian into Russia's inland sea. The natural resources of Azerbaijan, especially mineral deposits, were already known to Russian science, and it was not by chance that the government of Catherine II linked the appropriation of the wealth of this country with its invasion. For gold, wool, silk, cotton, tobacco, fuel, etc. The wealth of the entire Caucasus could provide Russian industry with raw materials and fuel. The favorable location and natural resources have led to the strengthening of Russian-English rivalry in the South Caucasus, including in Azerbaijan. Russia's invasion of these places could have dealt a heavy blow to the influence of Great Britain in the east, the monopoly of the East India Company.

On September 12, 1801, the tsar's manifesto on the unification of the Kartli-Kakheti Kingdom with Russia was announced (Gasimov, 2013). The Tiflis Governorate was created, which was ruled by the commander-in-chief of the Russian troops and a civilian judge. Part of the territory of Azerbaijan was also included in this province – the Kazakh, Borchali, Shamshadil sultanates, which were in vassalage from the Kartli-Kakheti kingdom and joined together with it to Russia. Thus, with the annexation of Georgia to Russia, the beginning of the Russian conquest of Azerbaijani lands was laid. Alexander I decided not to be content with the fact that some khans were already forced to accept the patronage of Russia. He sought to seize other khanates, primarily the Caspian regions of Azerbaijan. On the initiative of General Knorring, in September-December 1802, in the North Caucasus, in the city of Georgievsk, the tsarist command met with representatives of the khans of Northern Azerbaijan and other rulers of the Caucasus for negotiations on political and trade issues. Tarku Shamkhaly, Kara Gaitak Usmisi, the ruler of Tabasaran and others were present at the talks. Along with representatives of the mountain rulers, there were representatives of two Azerbaijani khanates – Guba and Talysh. Representatives of other khanates were not present at the meeting. Despite the obstacles from Iran, the four-month negotiations in Georgievsk ended

successfully, and 6 treaties were signed on December 26, 1802. According to the treaty, its signatories pledged to resist Iran in the event of an attack. The agreement provided for the expansion of trade in Transcaucasia, the development of shipping in the Caspian Sea, etc. The contract stated that those who sign it are accepted "at their own request patronage (M.Ismailov 2007). After the conclusion of the Treaty of St. George, the tsarist government neglected this treaty and began to prepare for the conquest of the territories of the Azerbaijani khanates.

The results of the study.

At the turn of the XVIII-XIX centuries, the territory of Azerbaijan was divided into small feudal states. The incessant internecine wars between the khans for the possession of the territories of the neighboring khanate, the intensification of contradictions between feudal lords and peasants, who made up the vast majority of the country's population, and the economic downturn were characteristic of the internal state of Azerbaijan. Russia's occupation intentions towards the South Caucasus and the devastating campaigns of the Iranian invaders aggravated the situation. One of the main directions of Russia's foreign policy during this period was the invasion of the South Caucasus. (Vidadi, 2004)

Tsarism sought to turn the South Caucasus into an additional source of income, to achieve Russian domination over the Caspian Sea basin, to turn the Caspian into Russia's inland sea. The natural resources of Azerbaijan, especially mineral deposits, were already known to Russian science, and it was not by chance that the government of Catherine II linked the appropriation of the wealth of this country with its invasion. For gold, wool, silk, cotton, tobacco, fuel, etc. He could provide the Russian industry with raw materials and fuel. The political and military-strategic importance of Transcaucasia was especially great. The occupation of this land could have decided the balance of forces in the traditional Russian-Turkish rivalry in favor of Russia. Russia has not yet managed to conquer the Central Caucasus.

The invasion of the South Caucasus could create favorable conditions for the Highlanders to besiege their territories from the north and south. Finally, Russian-English rivalry increased the importance of the South Caucasus, including Azerbaijan. Russia's invasion of these places could have dealt a heavy blow to the influence of Great Britain in the east, the monopoly of the East India Company. The difficult situation in the South Caucasus objectively facilitated the implementation of Russia's invasion plans in this region. Feudal internecine wars and raids of foreign invaders destroyed the South Caucasus. Due to the lack of the necessary initial socio-economic conditions, mature political forces, the attempts of individual khans to unite Azerbaijan under their leadership failed. Western European states also had plans to invade the South Caucasus, especially England and France. They closely followed the active actions of Russia in this territory and tried to thwart the plans of tsarism.

At the end of 1800, the British representative Malcolm arrived in the port, and at the beginning of 1801 he concluded a treaty with this state. Having concluded political and trade agreements, Britain was able to interfere in the internal affairs of Iran. England undertook to provide the Shah with the necessary amount of military expenses, together with a sufficient number of military personnel in case any state attacked the port. The trade agreement gave the merchants of the contracting parties the right to freely move their goods to the territory of both states. British merchants were allowed to settle in any city and Port in Asia, and their goods were exempt from all types of taxes. The treaties opened the country's market widely to English merchants, turned Asia into an instrument of England's anti-Russian policy in the struggle for the expansion of its colonial possessions, the protection of its own colony - India from external encroachments, and the implementation of its own far-reaching plans for Transcaucasia. (Rzaev, 2020).

The tsarist government believed that this treaty was directed primarily against Russia, so it was preparing to implement its own plans. But after the assassination of Paul I and the coming to power of Alexander I, the balance of forces of the opponents changed. Alexander I severed ties with France and became closer to England. During this period, England, which highly valued rapprochement with Russia in the conditions of the existence of aggressive Napoleonic France, could no longer openly defend Asia. France, not missing the opportunity to immediately take advantage of this situation, offered the Shah's Iran to conclude an anti-Russian treaty. Despite the rapprochement with England, Alexander I decided to implement his plan for the South Caucasus. He sought, first of all, to establish a connection with Georgia through Astrakhan-Derbent-Baku, where Russian troops re-entered in 1799. On September 12, 1801, the tsar's manifesto on the unification of the Kartli-Kakheti Kingdom with Russia was announced. The Tiflis Governorate was created, which was ruled by the commander-in-chief of the Russian troops and a civilian judge. This province also included part of the territory of Azerbaijan – the Kazakh, Borchali, Shamshadil khanates, which were in vassalage from the Kartli-Kakheti Kingdom and joined together with it to Russia. (Yildiz, 2006).

Thus, with the annexation of Georgia to Russia, the beginning of the Russian conquest of Azerbaijani lands was laid. Alexander I decided not to be content with the fact that some khans were already forced to accept the patronage of Russia. He sought to seize other khanates, primarily the Caspian regions of Azerbaijan. On the initiative of General Knorring, in September-December 1802, in the North Caucasus, in the city of Georgievsk, the tsarist command met with representatives of the khans of Northern Azerbaijan and other rulers of the Caucasus for negotiations on political and trade issues. Tarku Shamkhaly, Kara Kaytak usmisi, Judge Tabasaran

and others were present at the talks. Along with representatives of the mountain rulers, representatives of two Azerbaijani khanates – Guba and Talysh were present. Representatives of other khanates were not present at the meeting. Despite the obstacles from Iran, the four-month negotiations in Georgievsk ended successfully, and 6 treaties were signed on December 26, 1802. According to the treaty, its signatories pledged to resist Iran in the event of an attack. The agreement provided for the expansion of trade in Transcaucasia, the development of shipping in the Caspian Sea, etc. The contract stated that those who sign it are accepted "at their own request patronage...Russia". After the conclusion of the Treaty of St. George, the tsarist government neglected this treaty and began to prepare for the conquest of the territories of the Azerbaijani khanates.

Such a complex and contradictory process as the conquest of Northern Azerbaijan by tsarist Russia has its own peculiarities. The feudal rulers-khans perfectly understood that, resisting with their own forces such states as Iran, Russia, they would not be able to preserve their khanate. They followed the false promises that Russia gave them about preserving the independence of the khanates, believing that in this way they would preserve the independence of their khanates, on the one hand, they had to be inclined to accept Russian patronage, and on the other - to distrust the promises of tsarism. Some of them hoped that in this way they would be able to protect their lands from looting and destruction in the event of a raid by Iranian or Turkish troops.

At the same time, these khans hesitated that they were also inclined towards Iran and Turkey, not in a hurry to finally determine their position and decisions. This was primarily due to the fact that the khans were not confident in maintaining independence in the internal administration of their khanates. During the occupation of Azerbaijan by Russia, General P., a native of an ancient Georgian noble family, was appointed Commander-in-chief of the Caucasus in September 1802. Tsitsianov became the executor of Russia's colonial policy in the South Caucasus. The Tsarist government entrusted all civil and military power in the South Caucasus to the Caucasian Tsitsianov, hoping to pacify the Caucasus through him. Tsitsianov was distinguished by his hatred and ruthless attitude towards the Azerbaijani people.

This is evidenced by the humiliating letters he sent to many Azerbaijani khans during the occupation of Azerbaijan by Russia. The tsarist government, using the territory of Eastern Georgia as a springboard for an offensive, began to implement its plans against Azerbaijan. Tsitsianov attached great importance to the capture of the Dzharo-Balakan community. Because this territory was on the way of the advance of Russian troops from Georgia deep into Azerbaijan. Russian troops, together with a 5,000-strong Georgian army, met the resistance of the local population in Jar-Balakan. Anti-Russian in Georgia, and the Georgian Prince Alexander,

who headed the pro-Iranian circles and sought to restore his power, arrived in Jar with his armed detachment. The battle took place on the bank of the Ganyk River (Alazan). Having broken the resistance, General Gulyakov burned the Balacans without any military necessity. On March 29, Kar was conquered. On April 12, 1803, a contractual and sworn obligation was concluded to transfer the Jar-Balakan community to Russian rule.

According to the terms of the agreement, the Jars had to pay tribute to the royal treasury with silk, make deposits as a sign of loyalty, and place Russian troops on their territory. The threat of the Karlovs to accept and not hide Prince Alexander and his henchmen was particularly noted in the treaty. But seeing that the internal management of the Congregation remained unchanged, and that the population did not fulfill the conditions of obedience, General Gulyakov in January 1804 again invaded the Jar. The city was conquered again and burned. Then the Russian troops moved towards Zagatala and were attacked by the Jars in the gorge near Zagatala. In a bloody battle, the Carls prevailed and won. The surviving part of the Russian troops retreated to the village of Mukhakh, and General Gulyakov was killed. No less important role in the events in the square was played by the personal actions of Tsitsianov, who in March 1803 rejected the petition of the Dzhartsev for pardon of the rebels. He not only did not pardon, but also humiliatingly wrote in his letter: "you want me to believe you and forgive you. You will wait for my arrival, and then I will burn all your houses, burn you, pull out the entrails of your children and wives". The Jars, seeing the impossibility and futility of continuing to resist the Russian troops, who again went on the offensive, surrendered.

After the conquest of the population of Jar-Balakan, the neighboring Ilisu Sultanate also had to accept Russian citizenship. In the sultanate, until the mid-40s, the sultan retained power in the internal administration of his lands. General Tsitsianov attached great importance to the capture of the Ganja Khanate. Because the Ganja fortress was the key to the further advance of Russian troops into the depths of Azerbaijan. The Ganja Khanate has maintained warm diplomatic relations with the Russian state since the 90s of the XVIII century. The ruler of the khanate Javad Khan did not respond to Tsitsianov's offer to accept the patronage of Russia. He wrote that in 1796, "your king sent a decree, and I accepted his offer and handed over the castle. If your king has sent such a decree now, show it to me. Then I will act according to his will". The general, in his letters, pushed Javad Khan away from himself with his peculiar unanimity and unethically, which led to bloody battles. Unlike other khanates that accepted Russian power, Tsitsianov put forward more stringent requirements for the Ganja Khanate. He demanded from Javad Khan a payment in the amount of 20 thousand chervonets per year, that is, 3

times more than the amount established subsequently for the Sheki, Karabakh and Shirvan khanates, and wrote: "If you do not accept my offer, I will come to Ganja with fire and sword". He moved an army consisting of an infantry battalion with 11 guns, 3 squadrons and 2 Cossack hundreds to Ganja. All these 8th troops were commanded by General Portnyakin. On the way to Ganja, two versts from the city, in a place called Sukhoi Gobu, the first battle between Russian troops and Ganja residents took place.

After some resistance, Javad Khan lost power and returned to the fortress with his defeated troops. After that, Russian troops besieged Ganja. The siege lasted a month. On the night of January 2 to 3, 1804, Russian troops began storming the fortress. Two of their attempts were repulsed. The defenders of the fortress stubbornly resisted. Javad Khan and his son Huseyngulu-aga died heroically in the battles. The Ganja Khanate was abolished and transformed into a district, and the city lost its ancient name and was renamed Elizavetpol in honor of the wife of Alexander I. (Aygün, 2007). It was forbidden to call it "Ganja". Violators of this rule were fined. The capture of Ganja was of great importance for the advance of Russian troops deep into Azerbaijan in order to conquer other feudal states. The Samukh ruler Shirin-Bek, who was in vassalage to the Ganja Khanate, was forced to accept Russian citizenship after the fall of Ganja. He pledged to give 1,000 chervonets to Russia annually.

Conclusions.

In the XVIII and early XIX centuries, relations between the Ottoman state and Azerbaijan were not always at the same level, in a particular period they were of a specific nature. A characteristic feature of the Ottoman-Azerbaijani relations at the beginning of the XIX century was that the Ottoman Empire did not want to put up with the Russian conquest of Azerbaijan, but could not offer real resistance to this invasion, as its military power was weakening (Budak, 1995). The political situation prevailing in Azerbaijan at that time, Russia's occupation of the entire Caucasus, including Northern Azerbaijan, is widely reflected in the works of Turkish historians who dealt with this period.

The occupation of Northern Azerbaijan by tsarist Russia began with the annexation of eastern Georgia, and with it the seizure of the sultanates of Gazakh, Shamshaddil, Borchaly and Pembek, which belonged to the Ganja and Irevan khanates. Russia, thus gaining an important stronghold in the Caucasus, immediately carried out its plan of military invasion. For Russia, the seizure of Azerbaijan played a special role, since by subjugating the weakened Azerbaijani khanates, Russia acquired at the same time lands rich in minerals and access to the Caspian Sea, as well as strengthened its role as a conqueror before England, France, and many other European countries.

REFERENCES

- Aygun, N. (2007). The Russian-Ottoman Struggle in the Caucasus and Border Auctions around Kars, 1826. *Journal of Republican Historical Research (CTAD)*, Year 3, sy.6, P. 98-116.
- Bilge, M.S. (2015). *The Caucasus in the Ottoman Era (1454-1829)*. Istanbul: Kitabevi Publications.
- İsmayilov, M. (2007). *Azerbaijani history XIX*. Baki Elm.
- Qasimov, R. (2013a). *In the first half of the XIX Century of Azerbaijan. Division of Azerbaijani*.
- Qasimov, R. (2013b). *Azerbaijan is in the first half of the XIX century*. Education of Azerbaijani. Mühazirə.
- Rzayevi, A. (2010). *Azərbaycan tarixi XIX-XXI centuries ago (Mühazirə mətnləri)*. Mühazirələr course for ali məktəblər. Faculty of education of Baku: Baku University.
- Snag, M. (1995). *The Caucasus in Ottoman-Russian relations*. *Eurasian Studies*, IV, P. 113- 126.
- Vidadi, U. (2004). *Now we are blessed with the Wedding and independence of the Azerbaijani tsar by Russia (1801-1828)*. Umudli.

Activity of Uzlar in Southern Europe

UDC: 93/94

DOI: <https://doi.org/10.15421/172361>**Ismailzade Saida Jafar**Ph.D., <https://orcid.org/0000-0002-2877-8944>, ismailzadesaida@gmail.com*Ganja State University (Ganja, Azerbaijan)*

Abstract

The **purpose** of the article. As we know, at all stages of history there lived tribes that influenced the course of history. One of these tribes is considered to be the Uzrs (referred to as Turks in Russian-language sources) belonged to the nomadic Turkic peoples who separated from the Oguz tribal union. It was after the defeat of the Uza that the migration of the Pechenegs to the west began. The bonds that formed an alliance with the Khazars formed the western branch of the Oghuz. The people to whom the Turkic name is most attributed were the Uzars. In Byzantine sources, this people are referred to as the bonds. It was they who pushed the Pechenegs to the west and forced the Hungarians who settled in the territory of present-day Ukraine to migrate to Central Europe. As a result of the arrival of the Hungarians in Central Europe, there was a re-settlement of the peoples who lived in Central and Southern Europe. In this article, we have tried to reveal in detail the origin, life of bonds and their role in history

The **relevance** of the article lies in the constant interest of the migration of the population around the world and the emergence of individual strong tribes

After all, The Torki (TIES) are a large Scythian tribe, Turanian in origin. It became part of the Cossack nation and its main Scythian name Kossaka or Kassaka spread to the tribes of the Cossack Slavs. Due to the lack of sufficient material, there is often a discussion about the appearance of these tribes in the Caucasus.

The **results** of the study. The article examines in detail the origin of the bonds, based on the research of various world sources, provides a comparative analysis of the origin of the tribes, their formation and growth of power, as well as their further role in history.

Conclusions. The history of the settlement of the Turkic peoples on the territory of their neighboring settled states and especially the question of their settlement on the borders of these states have every right to be singled out in a special topic and studied throughout the vast expanse from the Far East to Central Europe, since these numerous nomadic tribes, in contact with settled tribes, left a trace of their culture on all territories, starting from the border of China in the VII century, and in Central Asia on the border of Samanid Persia in the X century and before Kyiv Rus.

Keywords: Uzlar, Oguz, Khazars, Turkic peoples, Kyiv Rus

Діяльність Узларів в Південній Європі

Ісмаїлзаде Саїда Джафар*Гянджинський державний університет (Гянджа, Азербайджан)*

Анотація

Мета статті. Як відомо, на всіх етапах історії існували племена, які впливали на хід історії. Одним з таких племен прийнято вважати узларів (в російськомовних джерелах іменовані тюрками), що належали до кочових тюркських народів, що відокремилися від огузського племінного союзу. Саме після розгрому Узи почалася міграція печенігів на захід. На основі союзу з хазарами, була утворена західна гілка Огузів. Народом, якому найбільше приписується тюркське ім'я, були узлари. У візантійських джерелах цей народ іменується Узами. Саме вони відтіснили печенігів на захід і змусили їх оселитися на території нинішньої України, а угорців мігрувати в Центральну Європу. В результаті приходу угорців в Центральну Європу відбулося переселення народів, які проживали в Центральній і Південній Європі. У цій статті розглянуто походження і життя Узларів і їх роль в історії.

Актуальність статті полягає в постійному інтересі міграції населення по світу і появи окремих сильних племен.

Торки (TIES) - це велике скіфське плем'я, туранське за походженням. Воно увійшло до складу козацької нації, а його основна скіфська назва Коссака або Кассака поширилася на племена козацьких слов'ян. Через відсутність достатнього матеріалу часто виникає дискусія про появу цих племен на Кавказі.

Результати дослідження. У статті детально розглядається походження Узларів, дається порівняльний аналіз походження племен, їх формування і зростання могутності, а також їх подальшої ролі в історії.

Висновки. Історія розселення тюркських народів на території сусідніх осілих держав і особливо питання їх розселення на кордонах цих держав мають повне право бути виділені в спеціальну тему і вивчені на всьому величезному просторі від Далекого Сходу до Центральної Європи, так як ці численні кочові племена, стикаючись з осілими племенами, залишили слід своєї культури на всіх територіях, починаючи від кордону Китаю в VII столітті, і в Середній Азії на кордоні саманідської Персії в X столітті і до Київської Русі.

Ключові слова: узлари, огузи, хозари, тюркські народи, Київська Русь

Introduction.

The ethnonym Oguz was first mentioned by Ibn Khordadbeh in the form of Al-Guzz. He also mentions the Kipchaks and kimaks. Kimaks and chigils named the related ethnonym Ibn Al-Faqih Guzz. Abu Dulaf also mentioned this tribe as oguzs. Ibn Haukal reports on a tribe belonging to the Oguz Turks. Al-Istakhri states that the Land of the Ghuz is located between the Khazars and kimaks, karluks and Bulgars, as well as Curcan, Farab, Ispidjab. Al-Bakri was aware of the country of Guzz. All Arab geographers recorded the Oghuz separately from the dokuz-Oghuz (Rasovsky, 2016, p.22).

An anonymous Persian geographer who has come down to our time reported on the land of the Lambs in that unknown author mentions the dokuz-Oguz as different from the Lambs. Only the Oghuz are mentioned in Mahmud Kashgari's relatively late dictionary. The oghuzs were known among neighboring peoples as brave warriors. Medieval sources provide information that an Oguz kisi was sold at slave markets for 600 dirhams. The Quran shows that the Oghuz are very valuable. While some sources take the same as the nine –Oghuz, most sources have given them as separate political units. The second half of the VIII was completely separated from the nine-Oghuz. After that, they left the Sevens under the pressure of the Garluqs. However, the initial existence of the Oguz was with the dokuz-Oguz. It should be noted that the transition to Islam in the Oguz did not occur rapidly.

The ethnonym Oguz was formed from a tribal union United by related tribes. Most researchers have come to the conclusion that the starting point of the Oghuz is Khalkha – Mongolia in the Selenga River Basin. The oghuzs from Khalkha-Mongolia region began their migration towards Central Asia and came to mawarannahr. Oghuz migrations date back to the period of the collapse of the Turkish Khaganate. The Oghuz came to the border of the Muslim provinces of Central Asia in about 775-783. In the same period, the Abbasid government stopped China's plans to Occupy Central Asia. At that time, the only rival of the Oguz in Central Asia was the Qarluqlar. At the heart of all information about Oguz in early medieval sources is information about Oguz Khan (Qarustovich, & Ivanov, 2001, p. 32).

In these reports, the conquest of Turkestan and the foundation of Yenikend are associated with his name. Later period historians identified Oguz Khan and Baba Balkik. The ancestors of the öğüz lived in Issykul and the Talas Basin. According to Abul Gazi, Oguz settlements were located in the east from Iskul to Bala and Ultauayachat in the West. The border of the Oghuz in the South stretched along the Syr Darya. That is, the construction of the city dates back to the period after the conquests of the oguzs, who found a new homeland.

Rashid ad-Din marked the beginning of the history of the Oghuz in a somewhat different way. The first text of his work contains the motive of the struggle between

pagans and Muslims. According to rashidadi's version, Oguz Khan fought with his father and uncles, who were pagans. Oguz Khan, his father Qara Khan, as well as his uncles Kyur Khan and Kyuz Khan win in this fight. Then Oguz Khan seized lands from Talas and Sayram to Maverannahr, Bukhara, Khorezm. In fact, the conquests of both the Oguz and the Seljuks in subsequent periods are attributed to Oguz Khan.

In fact, tribal names are hidden in Anthroponyms. According to legend, Oguz Khan had six sons and twenty-four grandchildren. From the first lady of Oguz Khan, her first three sons were born. The eldest sons of Oguz Khan were gun Khan Ay Khan and Ulduz Khan. The Sons of gun Khan were Gai, Bayat, Alkaravli, Kara-Ivli. Ay Khan's sons: writes, Doger (Doka), Dodurga, Yaparli. The Sons of Ulduz Khan were Avshar, Kyzyk, Begdili, Karkish. Twelve Tribes of Bozokhs were formed from these boys. From the Second Lady of Oguz Khan, three other younger sons were born. These boys sprang up Uchoxes. Oguz Khan's little boys were Goy Khan Dag Khan Deniz Khan. The boys of the Goy Khan were Bayandur Becenek Chavuldur and Chepni. The Sons of the mountain Khan were Salur Eymur Alayuntlu and Yuregir. The Sons of Deniz Khan were heaps, Byugduz, Yiva and Kinik. Of these sons, 12 three-axis Tafas were formed. This historical narration reflects the division of the Oguz into ik Gola Bozogs and Uchuk.

Apparently, the composition of the ruins included not only the Oguz tribes themselves, but also other tribes, for example, the bidjenas. Medieval historian Abul Gazi wrote a story similar to the information given by Rashidaddin in his historical records (Kukushkin, 2013, p. 54). However, Abul Ghazi claimed that the four tribes did not belong to the descendants of Oguz Khan. These were the gangly, Kipchak, Deaflyk, Kalach tribes. In these ethnonyms, the Ganges Kipchaks, Karluks and Kalachs are guessed quite easily. The description of the confrontation between the Black Khan and Oguz Khan reflects the episodes of the beginning of the Seljuk movement, when the Islamized Oguz - Turkmens separated from the pagan Oguz and began to feud with them. Although the works of rashidaddin "Oguz-Nama "and Abu-l-Gazi" genealogy of Turks" contrast with historical facts, the information in these works allows to restore the ethnonymy of Oguz Confederation of tribes.

The results of the study.

Early medieval Chinese sources report that in the period after 758, the Karluks significantly strengthened and occupied the lands of ten tribes (türghesh). At that time, the oguzes lived in urban-type settlements. The influence of neighbors caused changes in Oguz society. In the same period, Arab travelers report that the Öghuz have the belief of the one God tengiri. In the yenikend settlement, the capital of the Oguz Yabqu state, oguzs minted their own coins, which was a rarity for nomadic societies. The Oguz state was dominated by elements of natural economy. They exchanged the products they

produced with each other for the necessary items. Oghuzs received handicraft products in exchange for services.

Among the nomadic peoples, the karakhanlyard minted their own coins. It shows that the coins found coincided with the same period as the coins in the Oguz. For territories in the middle Syr Darya and the Eastern Aral region, the Oghuz and Pechenegs waged wars for a long time. Arab authors report on the Pecheneg Uz Wars (Pletneva, 1988, p. 44).

During the existence of the Oguz Union, it was the Salur tribe that dominated among the Oguz. However, the authority of the Bayaut tribe among the Oguz tribes strengthened in the following periods. In the Oguz, the heads of influential tribes were called salur, alp and Yaya Gazan. And in the Pechenegs, the head of the influential tribe was called toymaduk. The wars between the Pechenegs and the Oghuz continued for several generations. Information about these wars is given in the popular EPOS created in later periods. In the 20-30s of the IX century, the war between the tokuz-Oguz and the Yenisei Kyrgyz continued. The capture of the Army-fish by the Kyrgyz in 840 led to the migration of most of the population from here (Sakovich, 2019, p. 56).

After that, part of the tokuz-oguzes settled mainly in Xinjiang cities in East Turkestan, where the population of Indo-European origin had previously dominated. According to the author of «Khand al-Alam», the ruling dynasty originally belonged to the Tokuz-Oguz. According to the chroniclers, part of the tokuz-oguzs also moved west and pursued the Pechenegs. If we consider the Oghuz campaign against Ustrushan in 820-821, we can conclude that the advance of the tokuz-Oghuz to the West after the Pechenegs began from the 10s of the IX century. The separation of the Oghuz (uzs and torks) from the Tokuz-Oghuzs began back in the VIII century and was most likely fully completed after 840, when most of the tokuz-oguzs were forced to move from their lands under pressure from the Yenisei Kyrgyz. It is not entirely clear when the migration of the kimaks took place. Sources do not have information about when this migration occurred. Masudi does not provide any information about the migrations of the kimaks, oguzes and qarluks only recorded their wars with the Pechenegs and raids on settlements around Lake Jurcani (Lake Aral).

Starting from the 60s of the VIII century, the qarluks occupied seven water river basins inhabited by Turkesh. Turkish sources of the VIII Century report that the kengers were allied with the goyturks against the turkesh. Kangu-Tarban was located near Sogd. After the fall of the goyturk Khaganate in 746-766, the qarluks and oghuzs decided to withdraw from the rule of the Uyghurs (tokuz-Oghuz) and moved to the yeddisu Basin. In 749-775, the Oguz, descendants of Tokuz-Oguz, fought against the Pechenegs for the Aral region and the lower Syr Darya lands. As a result of the unsuccessful wars waged against the tokuz-Oghuz in 750-821, the Pechenegs were forced to leave their lands in the upper Irtysh region. The

Pechenegs, who arrived around the Urals and the river and Lake Aral, and the uzs who followed them, reached the borders of Europe already at the beginning of the ninth century. In the same period the qarluks began to settle in the Talas region, the kimaks in the Irtysh, and the Oghuz in the Aral region. Qarluks settled the Sevens water basin in the 60s of the VIII century (Musset, 2006).

The war between the Qarluks and the Dokuz-Oguz for power in 746-766 further accelerated this settlement. fighting both the Oghuz and the Pechenegs, the Qarluks strengthened their control over the lands near the SOGD in the 10s of the ninth century. In 812-817, the Arab commander Fazl B. Sahl marched against the Qarluk. Al-Istakhri noted that control over the lands between Khorezm and Isfjab belonged to the Oghuz Turks, and from Isfjab to Fergana-to the Qarluk Turks. In 840, Noah B. Assad as Samani enters into conflict with the Oguz and Qarluk, capturing Isfjab. The samanids fought wars with the Turks until 904. These wars weakened the conflict between the Pechenegs and the Oghuz for some time. After the campaign of the Oghuz to Ustrushan, the wars of the Qarluk with the Pechenegs ceased.

To the lands near the Syr Darya in the 20s of the X centuries the Oghuz were in control. In the 30-40s of the IX century, the pressure of the Yenisei Kyrgyz caused the Oghuz to oust from Yedisusu. It dates back to the same time as the migration of the kimaks to the West, who were allies with the Dokuz-Oguz. Ibn Khordadbeh says that the kimaks were in the land of nine Oguz. In the 30-40s of the IX century, the Pechenegs were already ousted from the territory of modern Kazakhstan with Tamai. At this time, the state of Oguz and Kimak was formed. In the opinion of most explorers, the kimak state was formed in 840, the Pechenegs migrated westward and settled in the areas between the Ural and Volga rivers. They lived in these territories for some time before fighting the Khazars and uzs. Some researchers report that part of the Pechenegs passed to the Khazars. Perhaps, even before the war with the Oghuz, the Pechenegs were already considered a threat to the Khazars. As far as possible, the Byzantines used the Pechenegs against the Khazars.

From the 80-90s of the X century, the Pechenegs began to put pressure on the possessions of the Bulgars and Khazars in the Volga region. As a result of the war between the Pechenegs and the oguzs, part of them were subordinated to the oguzs. The Pechenegs, subordinate to the Oguz, were known as the pechene (bejene, bechene) tribe within the Oguz state. After the uzs pushed the Pechenegs to the West, they settled in the Volga Ural region for a long time.

It is known that in the summer months the uzs carried their malgara along the Kama and to the north in Daha, when the Torks crossed the Don River, they posed a threat to the Kyiv Rus state. After concluding peace with the Kyiv Rus, the uzs dominated vast lands on the territory of the northern Black Sea. The Kyiv Rus used the services of UZ fighters in their wars against the Khazar kaganate.

After the capture of the fortress city of the Khazars by Prince Svyatoslav the Brave it was the Pechenegs and Torks that kept a garrison in the fortress. In 985, together with Prince Vladimir Svyatoslavich, the Torks began a campaign against the Volga Bulgars. It was the alliance with the uzs that became the main reason for the victory of the Kyiv Rus during that campaign.

In the first quarter of the X century, the uzs waged wars with the Polovtsy. In these Wars, the uzs were defeated and approached the Kyiv Rus borders. In the battle that took place in 1055 between the Kyiv Rus kinyazi Vsevolod Yaroslavich and the Uzlar, neither side was able to win completely. In 1060, the uzs began a campaign on Kyiv Rus lands, but in the same year they were defeated by the Kyiv Rus in the battle and pushed into the steppes around the Black Sea. Moving towards the Danube, the uzs broke into the settlements of the Pechenegs in 1064.

Having crossed the lands of the Pechenegs, in 1064 the uzs marched to the lands of the Byzantine Empire in the Balkan Peninsula. In 1065, the uzs, who crossed the Danube, broke up into many tributaries and began extensive invasion movements in the Balkans. They plundered the regions of Thrace, Macedonia, and Thessaloniki (Sakovich, 2019, p. 123). But the sudden terrible cold caused epidemics to spread among them. Since this epidemic put the already scattered uzs in a difficult position, they were significantly weakened against the attacks of the Pechenegs and the local population.

The Balkan voyage resulted in disaster for the uzs of the Byzantine Empire and the Pechenegs, supported by the uzs, made Darna Dagh. One of the main reasons for this defeat was the spread of infectious disease among the uzs. The surviving uzs were able to take refuge in the Byzantine Empire and save their lives. Byzantium settled them in the Dobruja province (now Republic of Moldova). Later, the Gagauz people were formed from the descendants of these uzs. The other part of the uzs entered the service of the Kyiv Rus kinyazi and were deployed in areas along the border. The Kyiv Rus kinyazi was used by the uzlar to prevent the plundering attack of other nomadic peoples. The uzs served as soldiers in garrisons in fortresses along the border of hechin.

Such information is found in many chronicles related to that period. The selnama of 1084 provides information about the presence of the city of Torchesk in the south of the city of Kyiv. Mostly surviving refugees gathered in the city of torchesk. In this city, torks used Kumanla's attack to defend themselves. The uzs gathered in this city entered the service of the Russian kinyaz in masses. Today, many place names related to uzlar have survived in South Russia (Sakovich, 2019, p. 61).

These include such place names as Torkin, Torchin, Torokskaya. Many of the Russians who entered the service of the Kyiv Rus were precisely those who fled from the domination of the Cumans and took refuge in the Kyiv

Rus. When the Cumans arrived in the basin of the Don and Dnepr rivers, they subjugated the uzs who lived here. Having lost their former freedom, the uzs fell into half-slaves. Unable to survive in such harsh conditions, the uzs took refuge in the Kyiv Rus lands. They were known for throwing well-aimed Arrows over horses. They were greeted with sympathy by the Kyiv Rus kinyazs, who were familiar with such a military quality of the uzs. The Cumans prepared to march on Kyiv Rus lands in order to return the fugitive uzs. The main purpose of this March was to return the uzs, whom the Cumans considered their slaves.

In 1093, the Cumans, who attacked Kyiv Rus, defeated the Kyiv Rus. Having laid siege to the city of Torchesk, where the uzs lived, the Cumans captured the city after nine weeks. After the Cumans captured the city, they drove part of the uzs through the qilj and took the rest with them to the countryside. They destroyed the city of Torechsk. Cumanlarn's next attack on Uzlar was in 1105. This law has been remembered for more massacres. The attack of the Cumans on the uzlar living in Preslavil kinyazlik in 1125 was one of the most destructive attacks. Most of the torks (uzs) were conducted as prisoners, the killed survivors.

Conclusions.

However, the initial existence of Oguz was with nine Oguz. It should be noted that the transition to Islam in the Oguz did not occur rapidly. The ethnonym Oguz was formed from a tribal union United by related tribes. Most researchers have come to the conclusion that the starting point of the Oghuz is Khalkha – Mongolia in the Selenga River Basin. The oghuzs from Khalkha-Mongolia region began their migration towards Central Asia and came to mawarannahr. Oghuz migrations date back to the period of the collapse of the Turkish Khaganate. The Oghuz came to the border of the Muslim provinces of Central Asia in about 775-783. It was impossible for the uzs, who had to fight with all their neighbors, to preserve their wealth in the northern Black Sea steppes for a long time.

The domination of the uzs in the steppes around the Caspian side and the northern Black Sea gradually weakened by the end of the tenth century. The uzs, driven to the Itil River by the Kuman-Kipchak raids, followed the Pechenegs in front of them and crossed the ITIL River and reached eastern Europe. By the beginning of the XI century, the domination of the uzs in the northern Black Sea region was completely eliminated. The Kuman-Kipchak tribes who came behind them did not allow them to gain a foothold in the lands where they settled.

Under the pressure of the Cumans, the Uzlar were pushed further to the West. The Pechenegs, whom they kept in captivity, strengthened in the new lands and came under the protection of Byzantium. Forced to advance to the West by the Kuman-Kipchak raids, the uzs dragged the Pechenegs West in front of them, fighting against both the Pechenegs and the kumans, gradually weakening them. Although the presence of the uzs in the northern Black

Sea region continued for some more time, this difficult geography became the last point reached for the uzs. In the west of the uzs, the Pechenegs, whom they once pursued, intensified under the protection of Byzantium, and in the East, the Kuman-Kipchak raids intensified. Although the presence of the uzs in this difficult geography continued

until the end of the XI century, they could not resist the Kuman-Kipchak raids. The defeats at ardar resulted in the collapse of their tribal union. The Oghuz, one of the many tribes of the Asian Turks, became one of the foundations of Turkism in Eastern Europe after being defeated by struggle and migration.

REFERENCES

- Kukushkin, V. (red.) (2013). *Pecheneki (Antaloqiya). (History, Geography, Ethnography)*. ISBN 978-5-91678-089-9.
- Musset, L. (2006). *Barbarian invasions of Western Europe*. SPb.: Eurasia.
- Pletneva, S. A. (1988). Pechenegi. Vanished peoples: Collection of articles (based on the materials of the journal "Nature"). *Science*, P. 35-46. ISBN 5-02-023568-7
- Rasovsky, D. (2016). *Polovtsy, Torki, Pechenegs, Berendei. Lomonosov, (History, Geography, Ethnography)*. ISBN: 978-5-91678-341-4
- Sakovich, E. G. (2019). Origin of the ethnonym "Pechenegs": information from sources and opinions of researchers. *Peoples and Religions of Eurasia*, 3(18), 73-80.

Germany on the Eve of the World Economic Crisis of 1901-1903

UDC: 93/94(430)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172362>**Mustafayev Ilkin Zulfugar**Doctoral student, <https://orcid.org/0000-0003-1514-8801>, mustafayevilkin@gmail.com*Ganja State University (Ganja, Azerbaijan)*

Abstract

On the eve of the global economic crisis that engulfed 1901-1903, the German Empire achieved many successes in the social, political, and economic fields. During this period, the industrial revolution ended in Germany, German industrial products strengthened their positions on the world market due to their quality. The reforms carried out in the field of agriculture and the introduction of new technologies have led to the development of the agricultural sector, as well as other industries. During this period, the reconstruction of the German naval forces was completed. The German fleet rose to the level of the most powerful fleet of its time. The purpose of the scientific article is to reveal and show the main directions of industrial development, which led to the strengthening of the German economy.

The **relevance** of the problem. As we know, the years 1901-1903 were difficult for the whole world. These are the years of global overproduction, which was characterized by a general increase in production and construction worldwide and had deplorable results for the population. The global crisis began, which first of all affected all the world powers. The years 1901-1903 in Germany were different, this period of history has always been of great interest, since it was the first period of the global crisis.

The **results** of the study were to show how in 1902, against the background of the global crisis, Germany rose to the level of the leading European and world states in terms of the welfare of the population, as well as the level of developed industry.

Conclusions. The general development in the country was facilitated by the adoption of a compromise project - the "Bulova tariff". From a political point of view, this law was the success of the "merger policy", which united the magnates of heavy industry and Junkers. Bulov's successes in foreign policy have strengthened Germany's authority in the international arena. Various political factions within the bureau successfully maneuvered between factions, winning the sympathy of all segments of the population. The Navy of the German Empire was considered one of the strongest naval powers in the world. As a result of the military reforms carried out in the country, the modernization of the German troops was completed. The army is equipped with the latest and modern armed military equipment and ammunition. The German army at that time was already considered the most powerful military force in the world.

Keywords: World economic crisis, industry, tycoons, syndicates, Reichstag, Junkers, Kaiser

Німеччина напередодні світової економічної кризи 1901-1903 років

Мустафасв Ількін*Гянджинський державний університет (Гянджа, Азербайджан)*

Анотація

Напередодні світової економічної кризи, що охопила 1901-1903 роки, Німецька імперія досягла багатьох успіхів у соціальній, політичній та економічній сферах. У цей період в Німеччині завершився промисловий переворот, німецька промислова продукція зміцнила свої позиції на світовому ринку завдяки своїй якості. Проведені реформи в сфері сільського господарства і впровадження нових технологій привели до розвитку аграрного сектора, а також інших галузей. У цей період була завершена реконструкція німецьких військово-морських сил. Німецький флот піднявся до рівня найпотужнішого флоту свого часу. Метою наукової статті є розкриття і показ основних напрямків промислового розвитку, які призвели до зміцнення німецької економіки.

Актуальність проблеми. Як відомо, 1901-1903 роки були важкими для всього світу. Це роки світового перевиробництва, яке характеризувалося загальним зростанням виробництва і будівництва в усьому світі і мало плачевні результати для населення. Почалася світова криза, яка в першу чергу торкнулася всіх світових держав. 1901-1903 роки в Німеччині були різними, цей період історії завжди викликав великий інтерес, так як це був перший період світової кризи.

Результати дослідження повинні були показати, як в 1902 році на тлі світової кризи Німеччина піднялася до рівня провідних європейських і світових держав за рівнем добробуту населення, а також рівнем розвинутої промисловості.

Висновки. Загальному розвитку в країні сприяло прийняття компромісного проекту - «тарифу Бюлова». З політичної точки зору цей закон був успіхом «політики злиття», яка об'єднала магнатів важкої промисловості і юнкерів. Успіхи Бюлова у зовнішній політиці зміцнили авторитет Німеччини на міжнародній арені. Різні політичні фракції всередині бюро успішно лавірували між фракціями, завойовуючи симпатії всіх верств населення. Військово-морський флот Німецької імперії вважався однією з найсильніших військово-морських держав світу. В результаті проведених в країні військових реформ була завершена модернізація німецьких військ. Армія оснащена новітньою та сучасною військовою технікою та боєприпасами. Німецька армія на той момент вже вважалася найпотужнішою військовою силою в світі.

Ключові слова: світова економічна криза, промисловість, магнати, синдикати, рейхстаг, юнкери, кайзер

Стаття надійшла / Article arrived: 04.05.2023

Схвалено до друку / Accepted: 12.06.2023

Introduction.

The economic crisis of 1900-1903 covered most developed countries. This crisis resulted in the bankruptcy of industrial enterprises in many countries. Product production fell sharply that the demand for industrial products fell sharply. The manufactured industrial products were collected and left in warehouses. During this period, the economic and political situation in Germany was unstable. Germany had declared itself an empire since 1871. The basis of the Empire was considered the Prussian state. It was the Prussian Kingdom that United small German states around itself (Vlasov, 2022).

The newly formed German Empire was a federation of 22 provinces and 3 Free Cities. Lubeck, Bremen, and Hamburg were included in the Empire. In 1871, the adoption of the alumnus Constitution formalized the model of federal centralized state structure. Each subject of the federation had a certain autonomy. The country's supreme legislative body, the Federal Assembly, consisted of the Bundesrat and the Reichstag. It was the representative legislative body of the United Provinces from the Bundesrat and Reichstag. The Prussian province was considered the largest province in the Union in terms of population and economic and political power. Therefore, out of 58 places in the Bundesrat, which is considered the Supreme Assembly of Germany, it was the Prussians who owned 17 chests. Due to this advantage, no provisions of the Constitution could be amended or amended without the consent of the Prussia. The Reichstag, considered the lower house, consisted of 382 deputy seats.

When the Reichstag was created by voters, it was under Kaiser's control. Under the authority of the Reichstag were initiatives related to legislation, discussion of draft laws, as well as approval of the country and the military budget. He was considered the Supreme Judge of Kaiser Imperia. He could also appoint or dismiss the chancellor, who headed the government, high officials. The Kaiser also had the authority to convene and dissolve the Bundesrat and Reichstag, approve or reject bills (Maqdana, 2004, p. 11).

In the German Empire, the chancellor had a wide range of powers, he was engaged in the administration of such vital tasks for the state as trade, customs policy, fleet development, transport system, managed banking, coins, foreign payments, consular service determination. The chancellor was considered accountable only to the emperor. For the first time in all German history, the adopted Constitution gave its citizens the right to elections. The electorate consisted of men who had turned 25 years old. Women and poor residents could not participate in the elections. This Constitution confirmed that for the first time in history, German Jews were given the same rights as citizens of German origin. The Constitution defended the interests of Junkers and representatives of the large bourgeoisie under the hegemony of Prussia.

In 1871-1890 the chancellor of the German Empire was Otto von Bismarck. The years of Bismarck's reign were marked in the history of Germany as the «Bismarck era». The main task that Bismarck set for himself was the creation of a national state. However, the citizens of the German Empire did not consider themselves a single people. The German Empire seemed to give the impression of a conglomerate of national formations with polycentric power. In such conditions, it was very difficult to create a centralized state with citizens with a sense of national identity with common national values. The government has used the Franco – Prussian war to shape a nationwide sense of Homeland. Calls for consolidation to the common German people were carried out in society in propaganda as resistance to the “common enemy” – France, where revanchism sentiments were strong. With the unification of Germany, a single economic space was formed. Switch the end of the industrial revolution, there was a wide opportunity to enter World Markets. The unification of the efforts of the chancellor and Parliament made it possible in a short time to create infrastructure for the development of the country's economy.

Research results.

The period from 1871 to 1878 is marked as a period of economic liberalism since the state used only indirect methods of regulation of the economy and adhered to a free trade policy. In November 1871, the government issued an order to issue the gold standard and Reichsmarks. The Reichsbank, founded in 1871, was given the right to issue banknotes and coins. After the unification of the German provinces, the level of economic development in the provinces was unevenly developed (Vlasov, 2022, p.47).

Beginning in 1873, all German industry entered a period of modernization. This process continued until 1900. The years 1871 - 1873 are recorded in German historiography as the years of «grunderst» (from German gründen-to create, build). In those years, numerous joint-stock companies, banks, insurance companies, railways, etc. it was marked by the massively irregular creation of the Banks' low-interest loans were the main reason for the establishment of new institutions. The banks' assets were renewed at the expense of 5 billion francs in compensation received from France. Buda allowed banks to issue low-interest credit. Despite the devastating consequences of the crisis, it had some positive impact on the German economy.

The crisis has encouraged the weak competitiveness of German goods in world markets, the ability to calculate development prospects, focus on stable growth, and explore the possibility of obtaining optimal income. After the crisis, the painful restructuring of the economy, the study of the demand of the foreign market, the search for ways to rationalize and increase labor productivity began. The solution of all these problems subsequently ensured the access of German industrial products to world markets. Germany entered the stage of completion of the Industrial Revolution late but received a number of

important advantages from this delay. German industry was able to widely adopt the technical and technological practices of the leading industrial countries and further develop them. The rapid construction of Railways has been an exceptional benefit to the development of industry in Germany. The expansion of the railway network contributed to the emergence of a unified transport system and the formation of the national market. The rearmament of the German army further influenced the development of industry (Bonwetsch, Orlov, & Sindeev, 2007, p. 54).

The owners of the military industry received assistance in providing government orders, investments, raw materials, and labor. In the early 90s. more than 50% of the population worked in industry, trade and in the transport sector. Almany agricultural areas developed more slowly than other industries. In most parts of the country, capitalist relations developed according to the so-called "Prussian way". Most of the land in Germany was concentrated in the hands of Junkers. Junkers were mainly called large landowners with large capital and property. In rural areas, small landowners could not compete with the Junkers, so most of them went bankrupt and lost their land. Most of the peasants who were left without land moved to the cities and the rest worked in the Junkers' farms. The agricultural crisis of the late XIX century radically changed the situation in the agrarian market.

During this period, the development of maritime transport in Argentina from Canada and the United States ensured the introduction of agricultural products to Europe at low prices. The fall in prices for agricultural products on the world market caused an agrarian crisis in Germany. Agriculture was rebuilt in the western provinces of the country. In the southern regions of the country, the improvement of animal races in large and medium-sized farms specialized in the provision of feed bases and breeding of thoroughbred animals. The agricultural sector was mechanized. Such measures have promoted agriculture in Germany (Mering, 2008, p. 24).

German agricultural product has cemented their place on the world. The Junkers demanded that the government subsidize their farms and also close the German market for foreign producers by imposing high duties. This demand of the Junkers was supported by the industrial magnate. Industrialization development led to an increase in the country's population. The main reasons for the increase in the population are the improvement of health care, a decrease in infant mortality, an improvement in the well-being of residents as a result of these listed, the extension of the average life expectancy of the country's population in general.

One of the factors that influenced the growth of the population in Germany was the influx of immigrants from Eastern Europe. The development of industry led to the acceleration of the urbanization process throughout the country. In developed industrial regions, the population grew more rapidly. As industry developed, the bourgeoisie

became richer, and the representatives of the bourgeoisie, who became richer, tried to imitate the way of life of the nobility. The emerging stratum of the rich in the country made a lot of efforts to penetrate into the "elite society", receive the status of a reserve officer, honorary orders and ranks, and provide access to government positions were. The upper class of the bourgeoisie was traded with women of noble origin for the title of nobility. The «new middle classes» were formed more dynamically. In the process of modernization, the developing production and infrastructure, the system of Public Administration and education, health care, science and culture required a large number of specialists. Workers constituted a key element of this nascent class (Lamar, 1989, p. 13).

The emerging middle class included the rapidly growing scientific and technical creative intelligentsia. The formation of this layer was associated with the process of industrialization, the expansion of the service sphere and the education system, which required a large number of engineers, designers, scientists to serve science-intensive, technological industries. Higher education was already within reach of three non-nobles. The development in the field of Education led to the formation of such intellectual cuts as «urban intelligentsia», «intelligentsia».

The "destructive" effect of modernization turned out to be even more disastrous for the petty merchant bourgeoisie. Small business enterprises could not compete with large markets. In trade, as in other sectors of the economy, there was a process of concentration, which was expressed in the creation of a network of markets. The industrial proletariat was developing rapidly. The working class was gradually becoming the largest social group in German society. In the German Empire, the process of forming a multi-party system was still going on, which began in the 1860s.

As a continuation of these processes, one of the most influential parties in the 1870s was the National Liberal Party (NLP), which led the national movement and supported Bismarck in the unification of Germany. The party represented the largest faction in the Reichstag. The National Liberal Party supported the Chancellor's course towards the creation of a centralized state. The National Liberal Party tried mainly to develop parliamentarism, to gain control over the government. In subsequent periods, members of the National Liberal Party had the opportunity to restrict Bismarck's authoritarian course, but they did not use it (Bonwetsch, Orlov, & Sindeev, 2007, p. 21).

At first, party members were not interested in solving social problems. While members of the National Liberal Party took the route of non-interference in the economy during their first establishment, the fall of grunderism and economic depression in the subsequent period led to a struggle among party members between supporters and opponents of protectionism, which ultimately resulted in the victory of nationalism over liberalism. In the political course of the National Liberal Party, there was a tilt to the

right. To maintain their influence, the National liberals took a course in supporting the policy of occupation of the new colonies, the strengthening of the army and the naval arms race.

The formation of an industrial society was accompanied by an increase in the number and organization of the working class, the revival of the strike movement. In Germany, two political organizations were active in the Workers Movement: the General German Workers Union ("Lassalists") and the Social Democratic Workers Party ("Eisenach"). These organizations competed with each other.

The national issue occupied an important place in Bismarck's domestic policy. The government did not have any concept to solve the problems of the non-Germanic peoples that were part of the Empire (Vlasov, 2022, p. 34). The problem of non-Germanic peoples, as a rule, arose depending on other important domestic and foreign policy issues. The government went in search of the «guilty», which led to the collapse of grunderism. The blame was laid on the Jews and liberals (it is noteworthy that the leaders of the national liberals were Jews). He tried to convince the population «of the idea that all failures were caused by Jews». The Conservatives used anti-Semitism as a means of attack against their opponents. Most media outlets published calls for the expulsion, sterilization and even extermination of Jews from Germany. Anti-Semitic organizations began to appear in the country. The most popular of these anti-Semitic organizations was considered the party of Christian Social Workers.

During Bismarck's tenure as chancellor, ethnic Poles were subjected to national separate elections. An attempt was made to Germanize the poles. Teaching polish in schools was prohibited. The policy of Germanization was also carried out in relation to the Danish population in Northern Schleswig, and in relation to the French-speaking population in Alsace and Lorraine.

By increasing its military power, Germany sought to strengthen its position in the whole of Europe. In October 1879, Germany entered into a secret alliance and defense treaty with Austria-Hungary. In May 1882, an allied treaty was signed between Germany, Austria-Hungary and Italy. In the 80s of the XIX century, the strengthening of the positions of the German Empire and the aggravation of contradictions in Europe created favorable conditions for the colonial policy of Germany. In 1882, the German colonial Union was created, and in 1884, the Society for German colonization.

The creator of the society, Karl Peters, urged the Germans to act quickly and ambitiously to "correct the shortcomings of the centuries", ahead of other European countries in capturing colonial possessions. Bismarck, a supporter of colonizing outside Europe, changed his foreign course, not succumbing to the pressure of colonial-oriented forces. He declared the Protectorate of Germany in 1884 in the area of the Gulf of Angra-Pekena off the coast of Southwest Africa. In the summer of 1884-

the territories of Cameroon and Togo were captured. 1885 East Africa and then the northern part of the island of New Guinea were declared protectorate of the German Empire. As a result of pressure from Britain and France, Germany for some time ceased to send colonial challenges. Despite international pressure, the colonial mood of the Germans did not subside, and in 1887 the Society of German colonies was created.

Relations with France became more complicated in 1887-in connection with the appointment of the leader of the revanchists, general Boulanger, to the post of Minister of war. During this period, due to the aggravation of relations between England and Germany, Germany was trying to get closer to Russia. Bismarck's foreign policy was distinguished by purposefulness and the ability to skillfully play on the contradictions of the great powers. As a result of many years of efforts, the first chancellor managed to organize the "German world" – a complex system of alliances and groupings, which, according to his plan, should ensure the security and hegemony of Germany in Europe [5.21]. Thanks to Bismarck's non-offensive treaty with the Russian empire, he saved Germany from the threat of waging war on two fronts.

In 1888, the young Kaiser Wilhelm II ascended the throne. Disagreements arose between Kaiser and Bismarck over foreign and domestic policy, which led to the resignation of Bismarck, who became chancellor on March 1890, 17. Having taken power, Kaiser Wilhelm II did not know apart, a balanced policy between various political forces throughout the country. Wilhelm II sought to personally determine Germany's domestic and foreign policy. It interfered with the work of the local inappropriate Chancellor and other ministers. The young Kaiser pursued a policy that served the interests of the Prussian Junkers to a greater extent. Wilhelm II understood the importance of introducing new technologies into the development of science and industries. He knew that Germany's position in the international arena depends on the development of its industry. The Kaiser sought to become its full ruler over the Reichstag. This policy of Wilhelm II was supported by the Junkers and the bourgeoisie.

In the mid-1890s, the industrial revolution in Germany ended. After this time, the transition to the "second wave" began, based on the latest scientific and technical achievements, new energy sources, mass production and specialization. In this period, industrial production in Germany doubled. In terms of production of all-world industrial products, Germany rose to second place. In this period, the structural restructuring processes of the German industry were stat (Lamar, 1989, p. 12).

In the new industries, mainly electrical, chemical, mechanical engineering, precision mechanics and optics took the leading positions. The development of new industries strengthened Germany's position in the world market. Germany was in the second place in the world market for the export of industrial goods in the field of production and sale of artificial materials

and pharmaceutical products. The industrial products produced by Germany at that time became a symbol of quality in the world market. German manufacturers have mastered qualitatively new models of relations between science, technology and industry and laid the foundation for the development of knowledge-intensive industries. German entrepreneurs set up research laboratories and design departments. With the discoveries and inventions of the same laboratory employee, they gained a superior position over their competitors. Technical innovations played an important role in the development of the electrical industry. Mechanical Engineering has become the largest sector of the economy.

In the German economy, there was a process of concentration of production and capital, in which Germany surpassed other European countries. The most common form of monopoly in Germany were cartels. He was the Rhine-Westphalian coal syndicate, headed by Emil Kirdorf, the largest syndicate in the state. If in Germany in 1896 there were 260 cartels, then in 1911 the number of cartels was more than 600. Such organizations provided the developing industry with financial means.

Apparently, during this period, the German economy developed quite successfully. Both industry and agriculture were moving forward confidently, adapting to the requirements of the time and actively adopting innovations. During this period, the population of Germany began to grow rapidly. The population quickly moved from villages to cities. From the eastern provinces, which were the agrarian regions of Germany, the population moved to the western regions, which were considered industrial centers. 60% of the country's population consisted of urban residents. In the conditions of industrialization, the number of the working class dynamically increased. The concentration of workers in large enterprises helped them to realize the social significance of their labor.

In separate groups, there was a formation of class self-awareness, readiness for more radical methods of protecting interests. In the 90s of the XIX century, there is a process of formation of social democratic movements in the country. During this period, the German Social Democratic Party (ASDP) begins to play an important role in the political development of imperia. In 1890-94, the position of Imperial chancellor was held by General Leo von Caprivi. In his first speech in the Reichstag, Caprivi announced the "new order" to be introduced. The main political course of the Caprivi government was to focus on "class reconciliation" and cooperation with all parties and political forces "not hostile to the state." The basis of Caprivi's policy was to separate the workers from the Social Democrats and unite them around burja-oriented parties. Under Caprivi's rule, a transition was made to industrial-agrarian development in the field of Economic Policy. The chancellor set himself the task of creating the best opportunities for the development of industry, even sometimes to the detriment of large landowners. Caprivi

created a system of bilateral trade agreements with fixed tariffs for 12 years. Germany lowered import duties, gaining access to European markets in return. Caprivi attached great importance to trade agreements. He was confident that the conclusion of such agreements would contribute to the economic rapprochement of Germany with European states. Caprivi saw such treaties as an alternative to colonial policy.

Germany in 1891, Austria-Hungary, Italy, Belgium, Switzerland and in 1893-94, Spain, Serbia, Romania, and Russia signed agreements. In 1891, through the social orientation he supported in Wilhelm II, the labor protection law was passed in the Reichstag. During his tenure as chancellor, Caprivi tried to pass a bill on military issues in the Reichstag. This bill provided for an increase in the number of personnel of the army by reducing the term of military service from 3 to 2 years, which would allow more conscripts to be trained. But the new military law did not pass through the Reichstag. After that, Caprivi achieved the holding of new elections to the Reichstag. The government achieved the acceptance of a military tribe in the Reichstag. The new project strengthened Caprivi's position, but in 1894 he began a political conflict with the head of the Prussian government, count Boto von Eulenburg, who advocated a new, stricter law against the Socialists. As a result, they were removed from their posts in both statesmen.

In October 1894, Kaiser appointed Prince Chlodwig von Hohenlohe as chancellor and Prime Minister of Prussia. Hohenlohe's political views were not clearly expressed. These characteristics of the new chancellor were appropriate in the three of Wilhelm II, who thought he would be more manageable than his predecessor. However, it was difficult to get Hohenlohe to engage in any work that did not correspond to his own views. These characteristics of the new chancellor prevented Kaiser's projects, which were considered risky for the state.

During this period, under the leadership of Kaiser, Foreign Minister Bülow and admiral Tirpitz, who tried to strengthen Germany's position in "world politics", managed to achieve the consolidation of all factions. All layers of the Empire knew about the need to establish freezing equal to the Britannian naval freezing in order for Germany to consolidate its place in world politics. But many deputies opposed the large-scale construction of the Navy. Therefore, Tirpitz began to shape public opinion in support of the creation of the Grand Fleet. On his initiative, the German Naval Union was created in 1898. The leaders of this alliance called for support for their plans to build a naval fleet, in which the great national task would be solved - the transformation of Germany into a world power.

In 1898, the Reichstag adopted the first law on the construction of a naval freeze. In 1900, the second program for the development of the Navy was approved. The adoption of the new GNU planned to double the power of the Navy freeze. The adoption of

the new GNU was made possible by the support of the Conservatives.

In October 1900, Hohenlohe voluntarily resigned. Bulow was appointed Imperial Chancellor. Bulow, who was good at making political maneuvers, was able to prevent Wilhelm II's interventions in the government's work. The Chancellor maneuvered between opposing socio-political forces, not allowing any of them to gain an advantage. Bulow himself instructed Count von Posadovsky to deal with domestic and social political issues, since Germany was more concerned mainly with foreign policy issues. The Chancellor chose the way of bringing together all social forces, which even led to a gradual reconciliation of social democracy with the authorities. Posadovsky carried out a number of social reforms (children under 12 were banned from working, the circle of persons insured against accidents was expanded, etc.).

Conclusions.

Despite the support of the Kaiser, Bulow faced resistance from the Junkers. The reason for the conflict with the Junkers took place in 1899 on the construction of the central German canal between the Rhine and the Elba was the project presented by the government the construction of the canal met the needs of Agriculture and the bourgeoisie. The Conservatives feared that this project would lead to an increase in imports of cheap

grain, so they opposed the adoption of the project in the Reichstag. The Reichstag adopted the project for the construction of the canal only in 1905.

The government's new tariff policy became a controversial issue once Caprivi trade deals were coming to an end and farmers were demanding an increase in import duties. Bulow defended his interests in his industry, engaged in export, making a political maneuver. In 1902, a compromise project was adopted - the "Bulow tariff". Politically, this law was the success of the "unification policy" that brought together heavy industry tycoons and Junkers. Bulow's successes in foreign policy strengthened Germany's influence in the international arena. Bulow successfully maneuvered among the various political factions within the region and won the sympathy of all segments of the population. Over this period, Germany has grown to the level of European and world leaders due to the well-being of its population and developed industry. The Naval freeze of the German Empire was considered one of the most powerful naval powers in the world. As a result of the military reforms carried out in the country, the moderation of German troops was completed. The army is equipped with the latest and most modern weapons, military equipment and ammunition. The German army at that time was already considered the most powerful military power in the world.

REFERENCES

- Bismarck, Otto von (1922). *Gedanken und Erinnerungen, Dritter Band, Stuttgart und Berlin*.
Bonwetsch, B., Orlov, B., & Sindeev, A. (2007). *Recent history of Germany: Works of young scientists and research centers*.
Lamar, C. (1989). *Wilhelm II: Prince and Emperor, 1859–1900*, Chapel Hill: University of North Carolina Press,
Maqdana, D. (2004). *Posledniy Kayzer: Vilqelm Neistoviy*. M: Aist. ISBN 5-17-023641-7.
Mering, F. (2008). *Istoriya Germanii*. Ucebnoe posobiye v 3 tt.2 izd. Pod obshey red. B.Bonveca, Yu.V. Qalaktionova.
Vlasov, N. A. (2022). *Kayzer Vilqelm*. Spb. Evraziya.
Wilhelm II. Memoirs. Events and people. 1878–1918. Translated from German by D.V. Trius (2021). Berlin: Directmedia Publishing, 2021. ISBN 978-5-4499-1874-1.

Religious Family Clans in the Geography of Iran in the 20th Century

UDC: 930.85

DOI: <https://doi.org/10.15421/172363>**Kazimi Parviz Firudin Oqlu**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0001-5577-4773>, parvizkazimi@gmail.com*Baku State University (Baku, Azerbaijan)*

Abstract

The change of power of the Qajars through a coup marked the beginning of a new historical stage in the geography of Iran. Pahlavi, who began to act in the direction of turning Persia into Iran, began to support regional clergy and representatives of religious clans.

During the reign of Pahlavi, regional religious clans began to gain more influence and serve the political system under the auspices of the state. Regional religious groups scattered across the geography of Iran, Iraq, Azerbaijan, and Afghanistan are coordinating their activities in order to gain political power and are beginning to receive the support of both the state and religious leaders.

The clergy created "differences" to strengthen their positions and gradually moved away from the official religious doctrine. Religious supremacy became a regional distinction, which increased its influence on the masses of people. Gradually, each region, national groups begin to stand out from each other with their religious leaders, the religious leader determines the identity of the region.

In the 20th century, the Tabatabay family, the Behbahani family, the Shariatmadari family showed themselves as active participants in these processes in Iran. Members of these families were represented in important religious centers such as Najaf, Qom, Mashhad, taught in religious schools, and headed regional religious groups. In some cases, the decision of these regional religious leaders was more effective than that of the official head of state.

The present article aims to determine the overall picture of the emergence and expansion of the sphere of influence of these religious groups. As a result of the study, it was determined that close family ties play an important role along with religious worldview relations.

Keywords: religious family, religious clans, Iran Religion, Islam and Iran, Islam and Tarikat

Релігійні сімейні клани в географії Ірану XX ст.

Казімі Парвіз*Бакинський державний університет (Баку, Азербайджан)*

Анотація

Зміна влади Каджарів шляхом державного перевороту ознаменувала початок нового історичного етапу в географії Ірану. Пехлеві, який почав діяти в напрямку перетворення Персії на Іран, став підтримувати регіональне духовенство і представників релігійних кланів.

Під час правління Пехлеві регіональні релігійні клани почали здобувати більший вплив і служити політичній системі під егідою держави. Регіональні релігійні групи, розкидані по географії Ірану, Іраку, Азербайджану та Афганістану, координують свою діяльність, щоб отримати політичну владу, і починають отримувати підтримку як держави, так і релігійних лідерів.

Духовенство для зміцнення своїх позицій створювало «різницю» і поступово відходило від офіційної релігійної доктрини. Релігійна зверхність стала регіональною ознакою, що посилює її вплив на маси людей. Поступово кожен регіон, національні групи починають виділятися одна від одної своїми релігійними лідерами, релігійний лідер визначає ідентичність регіону.

Активними учасниками цих процесів в Ірані в 20 столітті проявили сім'ї Табатабай, сім'ї Бехбахані, сім'ї Шаріатмадарі. Члени цих сімей були представлені у важливих релігійних центрах, таких як Наджаф, Кум, Мешхед, викладалися в релігійних школах і очолювали регіональні релігійні групи. У деяких випадках рішення цих регіональних релігійних лідерів було ефективнішим, ніж рішення офіційного глави держави.

Дана стаття має на меті визначити загальну картину виникнення та розширення сфери впливу цих релігійних груп. У результаті дослідження встановлено, що поряд з релігійними світоглядними стосунками важливу роль відіграють тісні родинні зв'язки.

Ключові слова: релігійна сім'я, релігійні клани, іранська релігія, Іслам та Іран, Іслам і Тарикат

Introduction.

A month before Russia's invasion of Ukraine, the RAND Corporation, one of NATO's think tanks, presents its annual report. The presentation is signed by Ariana Tabatabai. This signature attracts our attention with its special place in the history of Azerbaijani religious thought, especially in the history of the national liberation movement and the Shiite religious faith in the south of Azerbaijan.

The RAND Corporation is a research organization that "researches and develops solutions to public policy problems to help make communities safer, healthier and more prosperous around the world." According to the RAND Corporation website, it is "a non-profit, non-partisan organization committed to the public interest. RAND is positioned as a "think tank" that produces an objective analysis, "Effective Solutions".

This political science article analyzes relations between Russia, Iran, and China, recommends a closer relationship with Russia and puts forward a number of similar proposals, which shows that analysts know little about the realities of Russia. The pointlessness of the proposals prepared for "NATO" becomes more obvious in a month, but we have nothing to do with it. He is the author of the research we are interested in.

Main results.

To visualize the thoughts of the "impartial and objective" RAND analyst, a relative of the photographer Nazenin Tabatabai, who lives in Khorasan, Iran, also places a composition in the text. The caption for the photo reads: "How will Iran react to the assassination of Soleimani and how will the escalation end?" (Mourners hold a photo of the late General Qasem Soleimani as they gather at his funeral, Tehran, Iran, January 4, 2020. Photo by Nazenin Tabatabaei/WANA (West Asia News Agency/Reuters) It's a very emotional scene.

Although this young man, recognized as an expert in important think tanks in Europe, lived his life in exile, adhering to the clan traditions of his grandfathers, he did not lose his Iranianism and continues to live it in new opportunities and conditions.

Who is this expert?

She is the daughter of Javad Tabatabai, who was born in the city of Tabriz on the 23rd of the month of Azer (December 15), 1945, in a religious family. This family, called the Tabatabais of Azerbaijan, for the most part does not know the Azerbaijani language, and in some cases does not hide their hatred. Javad Tabatabay was born 3 days after the victory of the Azerbaijan National Movement and soon they moved to the city of Gum. This scientist, who graduated from the University of Tehran, worked as a professor for a long time, defended his doctorate in Hegel's philosophy, became the editor-in-chief of the Islamic Encyclopedia, although he lived in the United States, he could not leave the idea of Iranism and Persian hegemony. Although some analysts called him a "liberal" and a "nationalist".

Who was this "Tabatabayi family"?

Some sources believe that they came to Iran from Iraq at the beginning of the 19th century and first settled

in the city of Kashan. Thus, in Baghdad and Najaf, the followers of this generation existed for a long time as Shiite scholars. In 1835, Seyyed Jafar Tabatabai built a large building for himself in the center of the Iranian city of Kashan, which took ten years to complete. (Bamdad, 1992a, p. 246). The desire to liken this building to the legend of the Huma bird (swinx) shows that although they are Arabs from Iraq, they are the keepers of the traditions of the Sasanian period. This mansion built in Kashan is known as Tabatabaylar house. It is known that this man, who was a carpet merchant, also lived in Tabriz, so this family subsequently had a long and interesting relationship with the city of Tabriz and the Turks of Azerbaijan. In later times, tabatabay nisbas (meaning my father's father or my grandfather's grandfather) is expressed by adding toponyms such as Kumi, Iraqi, Borujardi, Tabrizi.

If we go back a little, we can establish a more primitive model of this family clan. It turns out that this family, defending the hegemony of Iran and Persia, is actually completely Arab. Genealogy shows that Sadat Tabatabai is the name of the Sadat family whose lineage was continued by Hassan bin Ali. It is said that Ibrahim, the ancestor of the Tabatabais, pronounced "taba" instead of "kaba" due to a speech impediment, and therefore they were called tabatabais. (Ravandi, 1970, p. 235). Some members of this family who settled in the geography of Iran also bore the surnames "Deeba" and "Kia", each of which has a historian.

From the Sadat family, Bani Ataj went to Amul, Bani Asaf went to Isfahan, Bani Mustalkhakan and Bani Mostaj went to Egypt, Bani Karki went to Egypt, Bani Al Mahal went to Khuzestan, Baghdad, Aleppo and Arjan, and Al Hakim and Zawari. Tabatabays who moved to Iraq later arrived in Azerbaijan and Tabriz, Borujar. These family members were also placed in the cities of Yazd, Tabaristan, Dilam, Rey. For a long time, this family clan, which maintains kinship by marrying each other's daughters, was at the center of various political, ideological and some economic projects. Without going too deep, let me mention that the Houthis ideology in Yemen also stems from them. Events such as republicanism, coup d'etat, religious theorizing, school management, professorship, diplomacy, treason are widely known in the history of this family. Tabatabais, who built a clan model similar to the Italian Medici family in European history, are gaining special influence in South Azerbaijan. however, they did not leave historical monuments, museums, works of art and cultural monuments like the Medici.

Even then, the importance of close relationships with other spiritual families for creating a strong family lineage was known. They were members of the family of Hakim, Birujerdi, Imam Juma, Imami and Almasilar Majlisi, who received protection over a very large area. Having married the daughters of Allam Majlis Muhammadtag, Bahbahani and Tabatabai are connected by family ties. These relationships make the Tabatabai family powerful in Iranian geography.

As already mentioned, tabatabays began to take an active place in South Azerbaijan from the second half of

the 19th century. With the permission of Nasreddin Shah, in 1858, the "Faramushkhana" (Masonic society) began to operate, organized by Melk Khan (of Armenian origin). With appeals from various aristocrats, they reported to the shah that this institution preaches reaction, conducts propaganda against the government (kingdom) and wants to destroy the country. To check the activities of the society, Nasreddin Shah appoints two respected ulema (clerics) to investigate this issue. Seyyed Sadiq Tabatabay and Seyyed Ismail Behbahani investigate this issue, the goals and objectives of the faramushkhan and personally declare to the shah that there is no threat to religion and the state. (Rain, 1978, p. 505). Nevertheless, in October 1861, Nasir ed-Din Shah severely punished the members of the "Masonic lodge" (organization) and decided to abolish it.

At the end of the 19th century, there was a revival of Freemasonry. In the late 70s of the XIX century, Malcolm Khan creates a model of the Masonic organization of the League of "Humanity". Unfortunately, no documents have been preserved that would make it possible to judge who was involved. Since it is a secret organization, there are more rumors about it. His activities were directly directed against the absolutist monarchy and against Nasir al-Din Shah, to whom Malcolm Khan was personally hostile. Although, as before, he appealed to Islam as a religion of justice and mercy and was able to attract the clergy. Melkom Khan, posing as an Armenian converted to Islam, secretly married an Armenian girl in a church in Istanbul, and at the same time treated him like a prince in the Qajar court. The society he founded operated until about 1896. In the same year, the Shah was assassinated, and Malcolm Khan decided to limit the activities of the League of Humanity in the hope of establishing good relations with the newly come to power Mozaffar Ed-Din Shah. (Bamdad, 1992a, p. 62). This policy paid off, and in 1904 Mirza Abbasgoli Khan Qazvini, a follower of Malkom Khan, created a new "Masonic lodge" without encountering any obstacles from the state. This organization, like its predecessors in Iran, was of an elitist nature, as can be seen from its social class structure.

It can be assumed that in fact there were quite a lot of clergies among the members of the new structure. The first to call were 16 deputies of the Milli Majlis - members of the Society (Humanity). Half of the deputies of the first Iranian parliament belonged to the clergy. The new structure, whose spiritual mentor was Malcolm Khan, who lived abroad, advocated reforms in Iranian society, standing on the positions of moderate liberalism. However, at that time the revolutionary movement was gaining strength, as a result of which the Constitutional Revolution of 1905-1911 took place, "spiritual Masons" became active participants in these processes.

There were many clerics who advocated limiting the power of the Qajars to the constitution and the Majlis, which played an important role in overthrowing the absolutist system. The peculiarity of the new Masonic organization was that it was organized under French patronage. Therefore, some ulema who had a negative attitude towards the British willingly joined this group. It

is noted that two clerics, the initiators of the Constitutional Revolution of 1905-1911, Seyyed Muhammad Tabatabai, entered the Awakening Lodge because they believed in it. Years later, his son Seyyed Mohammad Sadiq Tabatabai, Professor Mohammed Hossein, wrote about this in a letter addressed to Mimandineh: "After the revolution, my father and I joined the French Masonic lodge. After that, we suddenly discovered that an English hand was creeping out of the hands of the French lodge, the purpose of which was the colonial enslavement of our country. As soon as my father and I realized this, we immediately left this gatehouse" (Rain, 1978, p. 170). Although it is difficult to believe in the sincerity of the letter, one should know that at that time there were only 359 high-ranking clerics in the country, of which 175 reached the title of "mujtahid jame ash-sharia".

It is no coincidence that Sheikh Fazlullah Nuri was executed by the revolutionaries after the victory of the constitutionalists in July 1909. At the trial, the death sentence was pronounced by Sheikh Ibrahim Zanjani under the supervision of "Mashruta", and the execution was carried out under the leadership of the Armenian Yeprem Khan. This "revenge", carried out under the pressure of Seyyed Muhammad Tabatabai and Abdullah Bahbahani, is not meaningfully assessed in the sources. It was a legitimate incident, or it didn't look like the perpetrators had overstepped their bounds. After the sheikh's execution, his son Sheikh Mehdi (father of Kiyani, one of the leaders of the Iranian Tudeh Party), apparently believing that his father had "committed crimes" against the people of Iran, refused to take the body, and the body was buried by Khomeini's mother, Ms. Hajjar. Mrs. Hajjar honored the memory of her relative by holding memorial ceremonies on the third, seventh and fortieth days, and mourning ceremonies were held annually until her death in 1917 (Nejat, 2010, p. 379).

At the beginning of the 20th century in the Qajar state, especially in South Azerbaijan, the clergy performed the functions of the head of political parties, and the mosques performed organizational functions. All centers of power were either supporters or enemies of the clergy. The ideological center is the city of Qom. Events in Tehran and other provincial cities were either controlled, supported or rejected from the city of Qom.

It was Mirza Ali Agha Tabrizi who coined the term "ayatollah" as a concept. When Fazlullah Nouri attempted to gain veto power for his fellow mullahs from Tehran under the banner of the Council of Jurists, Mirza Ali Agha opposed the idea and stated that only the opinion of "taqlid" sources deserves attention in matters of faith. (Kazimi, 2023, p. 34).

On December 21, 1911, after the end of the siege of Tabriz by the Russian troops, a conflict broke out between the Russian troops and the revolutionaries. The Russians insisted that he (Mirza Ali Agha Tabrizi) sign a letter confirming the responsibility of the revolutionaries for starting the conflict. He refused, and the Russians hanged him, along with twelve others, on Ashur on December 31, 1911. The Russians killed the revolutionaries-Mashruts of Tabriz and their relatives, as well as many civilians of

Tabriz. The total number of those executed is estimated at around 1,200. The tomb of Tikat tul-Islam is located in the cemetery of poets in Tabriz. Nothing happened to the "Masonic-spiritual" legislators in these processes.

In general, in the first half of the 20th century, the number of tabatabays increased in Tabriz. The famous Ayatollah Sayyid Muhammad Hassan Tabatabai Tabrizi (brother of Allama Tabatabai). Ayatullahul-Uzma Sayyid Ali Tabatabay Tabrizi (1922-2014). Ayatullahul-Uzma Seyid Javad Tabatabay Tabrizi (1928-2008). Ali Gazi Tabatabai aka Allama Qadi or Ayatollah Ghazi (1869–1947) and others. In general, the Tabatabais were mostly long-lived, and the number of children was traditionally large, as they had several wives. However, political and religious historians in the biographies of famous representatives of this genus, perhaps, deliberately do not provide information about the close relatives of their children. It seems that they agreed to keep the relationship of this family clan secret. (Algar, 1973, p. 32).

Participants in historical events note in their memoirs that Seyyed Abdullah Behbahani, Seyyed Mohammad Tabatabai, Seyyed Mohammad Sadiq-Tabatabay, Malek ul-Motakallamin, Seyyed Mortaza Ashtiani, Seyyed Mortaza Jafar Sadr al-Olama, Jemal ad-Din Vaez and many others of Iran. They were members of the Awakening Lodge (Masonic group) and the Ohovvat Society.

Seyyed Mohammad Tabatabai, who is represented in many literatures as a draftsman, is the son of Seyyed Sadiq Tabatabai. This Sadiq Tabatabai was a member of a Masonic lodge called "Faramuskhane" founded by Melk Khan in 1858. He betrayed the trust of the Qajar dynasty and joined the Masonic Lodge along with the Bahbahani, and their sons also continued their betrayal in the Mashruta movement. These perfidious spiritual representatives, who desired Majlisi Islam, finally agreed to the creation of Majlisi Mili. (Anarkulova, 1984, p. 145).

Marjai Taqlid, Mujteid, Ayatollah Ozma Seyyed Muhammad Kazem Shariatmadari Tabrizi - was born in 1906 (1284 AH) in the city of Tabriz. His father Seyid Hasan Shariatmadari Tabrizi (died 1914, 1293) was one of the famous preachers of Azerbaijan (Tabriz) of that time.

Like most children from religious families, Sayyid Muhammad, like all other theologians, was educated first in the city of Qom, then in Najaf and was a student of Sheikh Abdul Karim Khaeri Yazdi, Mirza Javad Maliki of Tabriz.

Although there is no information about this person in Azerbaijani and Russian, information is partially presented in English-language resources. However, on the Wikimedia platform (in Persian) you can get a lot of information about this scientist. Surprisingly, Wikimedia shows the worldview of Seyyed Mohammad differently than the propaganda of the Islamic Republic of Iran. In all cases, in the scriptures on Shariatmadi, one can see a set line serving corporate interests. According to the correspondent of the TV channel AN.T, the interviews, built in the form of custom questions and pre-prepared answers, did not "light up" on the dark pages of

Shariatmadari's political views and biography. Also, despite the fact that the son of this clergyman (who has recently given frequent interviews), (Arabadzhyan, 2019, p. 172) Ahmed Shariatmadari lived in exile (in Germany) for the last forty years of his life, despite the fact that he presented himself as an Azerbaijani, despite the fact that he declared that his father should lead the national movement, he seeks to enlist the support of the leadership of the Republic of Azerbaijan, despite his request, he has not yet been to Azerbaijan, because he knows that coming to Azerbaijan for any reason in these forty years will be considered a loss of confidence before by their leaders.

Seyyed Muhammad Shariatmadari led the Khalaoglu mosque in Tabriz from 1934, and in 1950 he returned to Kum and began teaching there. (Oral lecture, 2014). Therefore, Azerbaijan sees its national revival (the national government established under the leadership of Peshawar) in Tabriz and lives in that period in Azerbaijan. Although it is impossible to determine Shariatmadari's opinion about the national movement and the national government in Azerbaijan from specific reliable sources, his disagreements with Khomeini and his opinions in interviews show that his attitude to national issues did not coincide with official state relations.

After the national government was proclaimed in Tabriz in December 1945, Ayatollah Tabatabai moved from Tabriz to Qom with his family. Shariatmadari was in charge of the mosque in the Tabriz bazaar, although at that time he did not have big titles, and we know how important the bazaar is in a city like Tabriz. Instead of asking the son of this clergyman about his father's memories of the Azerbaijani national movement (movement), the journalists who handed over the microphone to the son of Shariatmadari do not make sense to ask questions that many of us are well aware of.

Shariatmadari was considered a supporter of the theory of "civil Islam", opposed to the theory of "political Islam". According to civil Islam, Islam is not for power and does not prescribe any specific forms and methods of government. According to this theory, the main duty of a lawyer is not a politician, but a lawyer. You don't have to get into politics. Shariatmadari believed that national sovereignty should be recognized. From his point of view, national sovereignty eliminates the domination of the people over the people, and the duties of the clergy do not contradict national sovereignty. From his point of view, a "religious jurist" can speak out only in two cases: in the first case, if one or a group of actions contradict Islam, the constitution, or the general interest of the people, and in the second case, important work needs to be done, for which there is no one responsible person when it comes to. This information is the official information posted in the encyclopedia Wikishia of the Qom Theological Institute. (Bamdad, 1992b, p.12). If this information matches in reality, Shariatmadari had to support the Azerbaijani national movement, the "21 Azer" revolution.

Conclusions.

This is where the scholar's son Seyyed Hasan Shariatmadari responds in his recent interviews to

comments about the fall of the Muslim People's Movement. In 1979-1981, the national-democratic movement in the south of Azerbaijan was multifaceted. Apart from the People's Muslim Party and its leader Shariatmadari, no one could mobilize the people. Everyone was waiting for the fatwa of the leader (Shariatmadari). Shariatmadari, who did not support Khomeini's call for a referendum, could hear the slogans of hundreds of thousands of people on the streets of Tabriz: "The original 110 people against the legal framework, reformed or not, threatened." He knew that the whole of Azerbaijan was expecting "fatwa" from him, and only his call could unite all the "left and right" (right and left), democrats and non-democrats in Azerbaijan. He didn't. Although there were 11 committees and armed groups in Tabriz and its provinces.

This organization has become a center of power that will frighten people and secular movements in Azerbaijan (Tabriz). The memoirs of the national forces say that his son Hassan (who gave an interview in recent months) was at the head of the armed forces. Although he studied technology in Iran, he was his father's confidant. Hasan Shariatmadari, the leader of the armed forces of the People's Muslim organization, who spent a lot of time with theologians, although he did not receive a theological education, attacked people with different ideas, national activists during elections, beat them to death and threw them into the cemetery, terrorizing the eyes of people.

In the early years of the revolution, he attacked the trade union organization of 13,000 people, created by the carpet weavers and workers of Tabriz, raided the "khaneh kargar" (working house-trade union organization) located in the Bagmesh district of the city of Tabriz, dispersed them with his armed gang, beat them to death of the head of the organization, and later executed through the government of Ahmet Shariatmadari, who imprisoned him for six years. (Kasrawi, 1997, p.131). Of course, at that time everyone knew that the Shariatmadari family was the patron of Farshi Iran. This patronage passed to

them after Tabatabai, and they "delivered" to the ayatollah that if the carpet weaver and the workers form a union, then they will have to cut "their share".

At the head of these affairs at that time was Hassan Shariatmadari, who called himself "secular" and entered into an alliance with Reza Pahlavi to build a "democratic Iran." (Kermani, 1949, p. 7).

It is believed that in the first years of the Islamic revolution in Azerbaijan, when there was a political vacuum, Khomeini, who did not travel anywhere in the process of national slogans, came with his son to the city of Qom, to the meeting of Shariatmadari. After this meeting, all national wishes and desires were put to an end. Of course, he could not sit in Qom (city) and lead the national movement in Azerbaijan. Maybe he didn't even have that thought. (Agheli, 1993, p. 371). It is possible that the national rights of Azerbaijan were for him a means of trade with the central government, and he lost in this trade.

However, in all cases, Marjei Taqlid, Mujteid, Ayatollah Ozma Seyyed Muhammad Kazem Shariatmadari Tabrizi played an important role in the national thought of South Azerbaijan, in the victory of the February Revolution (1979), in the theory of national interests that did not contradict religious dogmas, and in the creation of a national Muslim (actually Azerbaijani) movement. The views, expressions, actions and interpretations of this group are very similar to the model of the Taliban in Afghanistan. Of course, they were not national and are not so today. (Namee Negab, 1983). It is known that it was impossible to lead the national movement in Azerbaijan sitting in Guma. Of course, if he came to Azerbaijan, if he mobilized the available armed forces and supporters, the Islamic Republic of Iran would not be able to do anything to him, and there would be no disrespect associated with his death and burial. But he didn't choose it. This was our history, we should know and appreciate it with its victories and defeats.

REFERENCES

- Agheli, B. (1993). *Iran's political diary*. (Vol. 1). Tehran.
- Algar, H. (1973). *Mirza Malkom Khan a Biographical Study of Iranian Modernization*. Berkley; Los Angeles; London: University of California Press.
- Anarkulova, D. M. (1984). *Socio-political activity of Malcolm Khan*. Dushanbe.
- Arabadzhyan, Z. A. (2019). *Iranian Freemasonry and Its Role in the Socio-Political Development of the Country (from the Origins to the Beginning of the 20th Century)*. M.
- Bamdad, M. (1992a). *Biographies of Iranian statesmen*. (Vol. 4). Tehran.
- Bamdad, M. (1992b). *Biographies of Iranian statesmen*. (Vol. 2). Tehran.
- Kasrawi, A. (1997). *History of the constitutional movement of Iran*. (Vol. 1). Tehran.
- Kazimi, P. (2023). Kitab Qenosidi and His Other Repressiya Jerseys. *Journal of Academic History and Thought*, 10(2), 32-42. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/atdd/issue/76976/1290343>
- Kermani, N. (1949). *History of the Awakening of the Iranians*. (Vol. 2). Tehran.
- Namee Negab. (1983). *Paris*, 18 ordibekhesht. 10:4.
- Nejat, A. (2010). *Secret Organization and freemasonry*. Los Angeles.
- Oral lecture by Professor Bahram Chubine. (2014). Retrieved from https://www.youtube.com/watch?v=ChPJcn0JO_g&feature=youtu.be
- Rain, E. (1978). *Faramush-khane and freemasonry in Iran*. (Vol. 1). Tehran.
- Rain, E. (1978). *Faramush-khane and freemasonry in Iran*. (Vol. 2). Tehran.
- Ravandi, M. (1970). *Social History of Iran*. (Vol. 3). Tehran.

Creation and Formation of Document Flow in the Field of Library-Bibliography (on the Basis of Tazkiras)

UDC: 316.6

DOI: <https://doi.org/10.15421/172364>**Ismayilov Nadir¹**Ph.D., Assoc. Prof., Head of the Department of Bibliography, <https://orcid.org/0000-0002-2966-1991>,
Nadir_ismayil@gmail.com**Aliyeva Gulshan²**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0003-4325-6092>, Gulshan.aliyeva@admiu.edu.az¹*Baku State University (Baku, Azerbaijan)*²*Azerbaijan State University of Culture and Arts (Baku, Azerbaijan)*

Abstract

The study of document flow is the most important condition for evaluating the current situation, trends, and development prospects in a certain field. Scientific information obtained with the help of conducted research is successfully applied in various assessment processes, which in turn allows to accurately determine the development of a certain scientific direction.

In the article, the study of document flow in the field of library and bibliography becomes the object of scientific research in the following areas: drawing up a list of actual thematic problems; identification of authors and collective authors directly related to the development of the field; evaluation of the speed of development of document flow in certain scientific directions; determination of the level of development of the individual scientific activity of individual scientists, scientific organizations and enterprises engaged in the development of a certain problem; assessment of the role of specific specialists, research groups and organizations in solving a scientific problem; forecasting the development trends of the studied area (Bunyadov, 1985).

Document flow in the field of library-bibliography is based on the general legislation of information dissemination in society. At this time, the first problem is the increase in the volume of document flow, the second problem is the re-creation of documents during the continuous growth, and the third problem is the distribution of information. All these problems are solved by studying primary documents (Ismayilov, & Khalafova, 2022a).

In the article, the problems of creation and formation of document flow in the field of librarianship-bibliography in Azerbaijan are investigated. National bibliographic products from the Middle Ages to the end of the 19th century were involved in the research, and each period was grouped under separate headings. Here, bayazis and tazkiras are studied as historical forms of document flow in the field of library-bibliography, and information about each tazkira and tazkiras is given. Based on the research of local authors, tazkira authors and their works are grouped by centuries according to the years of their publication (Chernyaevsky, 1867).

Keywords: library and bibliography, document flow, historical source, memoir, national bibliographic product

Створення та формування документообігу в галузі бібліотечно-бібліографічної справи (на основі Tazkiras)

Ісмаїлов Надір¹, Алієва Гульшан²¹*Бакинський державний університет (Баку, Азербайджан)*²*Азербайджанський державний університет культури і мистецтв (Баку, Азербайджан)*

Анотація

Вивчення документообігу є найважливішою умовою оцінки поточної ситуації, тенденцій і перспектив розвитку певної галузі. Наукова інформація, отримана за допомогою проведених досліджень, успішно використовується в різноманітних процесах оцінювання, що в свою чергу дозволяє точно визначити розвиток певного наукового напрямку.

У статті дослідження документообігу в галузі бібліотечно-бібліографічної справи стає об'єктом наукового дослідження за такими напрямками: складання переліку актуальних тематичних проблем; виявлення авторів і колективів авторів, які мають безпосереднє відношення до розвитку галузі; оцінка швидкості розвитку документообігу за окремими науковими напрямками; визначення рівня розвитку індивідуальної наукової діяльності окремих учених, наукових організацій і підприємств, які займаються розробкою певної проблеми; оцінка ролі конкретних спеціалістів, дослідницьких груп та організацій у вирішенні наукової проблеми; прогнозування тенденцій розвитку досліджуваної території.

Документообіг у галузі бібліотечно-бібліографічної справи базується на загальному законодавстві поширення інформації в суспільстві. У цей час першою проблемою є збільшення обсягу документообігу, другою проблемою є відтворення документів у процесі безперервного зростання, третьою проблемою є розподіл інформації. Всі ці проблеми вирішуються шляхом вивчення первинних документів.

У статті досліджено проблеми створення та формування документообігу в галузі бібліотекознавства-бібліографії в Азербайджані. До дослідження було залучено національну бібліографічну продукцію від Середньовіччя до кінця XIX ст., кожен період згруповано за окремими рубриками. Тут досліджуються баязи та tazkiras як історичні форми документообігу в галузі бібліотечно-бібліографічної справи та наводяться відомості про кожну tazkira та tazkiras. На основі досліджень місцевих авторів автори tazkiras та їхні твори згруповані за століттями за роками видання.

Ключові слова: бібліотеко-бібліографія, документообіг, історичне джерело, мемуари, національний бібліографічний продукт

Стаття надійшла / Article arrived: 12.05.2023

Схвалено до друку / Accepted: 12.06.2023

Introduction.

During the study of the history of Azerbaijani literature, it is known that Azerbaijani poets and scientists did not lay the foundation of literary history by writing works in Arabic, they also laid the foundation stone of bibliography in order to help the study and research of literature. Referring to the researches of A. Khalafov, who conducted research in this direction, we can note that these bibliographic works were syncretically created in the form of jungs and bayazs. The scholar notes that "in Maulana Saibin's poem "Beyaz", 25,000 verse poems of famous wordsmiths who are his contemporaries are given, and bibliographic information about 800 poets is presented. "Beyaz" is reminiscent of a collection of poems, anthologies and almanacs published in modern times (Khalafov, 1997, p. 82).

For information, let's note that until the 20th century, among Azerbaijani intellectuals, manuscripts kept in families were called bayaz. Selected pieces of poetry, prayers, notes on the good and bad of the family (death, birth of a new child, marriage, travel, etc.) were written here. Lovers of literature would write down their favorite poems and words of wisdom here. In other words, the bayaz partially replaced the modern memorial albums, partially the jungs, and partially replaced the current citizenship documents (Khatayi, 1975).

In addition to this syncretic form, tazkiras of a purely bibliographic nature also appeared. The word "Tazkira" means "mentioned, talked about". In ancient times, those who were engaged in writing in the Iranian territory in official circles were called "tazkirei" or "tazkirechi" in Turkish. Starting from 1221 with the work of the Persian scholar Muhammad Ovfi "Lubab al-albab" (The Selection of Minerals) until the beginning of the 20th century, tazkiraism began to be written as literary historiography (Aslan, 2005). Azerbaijani scholar K. Nehmatova came across the word "tazkira" in M.F. Akhundov's "Adventure Molla Ibrahim Khalil Chemist" and came to the conclusion that in the 19th century, tazkira had the meaning of "identity card" (Nehmatova, 2012, p. 18).

The Method of the Research.

In the article, attention was paid to the scientific interpretation of the issues, systematic approach, historical research, analysis, and accurate grouping methods were used (Valuable "library", 2013). Based on the historical research and analysis method, it is noted that in the article, first of all, it is necessary to consider two sides of the document - its ideal content and its material form. Both sides are necessary within bibliographic terminology, so the designation of the document should include both of them. In other words, there is a need to give two definitions of the same meaning of the document: the first - from the point of view of the content of the document, and the second, from the point of view of the form. These promotions are (Nuraliyeva, 1998):

1. In terms of content: a document is a certain social information fixed (fixed) by a person in a certain material carrier for the purpose of protection, distribution and use.

2. In terms of form: a document is a certain material carrier on which some social information is fixed (fixed) by a person for the purpose of protection, dissemination and use (History of Azerbaijan, 1965).

Memoirs as a Source of Bibliographic Information.

Tazkiras contain biographical information about prominent people. As they perform the function of remembering the people gathered in the work, this type of works has gone down in history under the name of "tazkirah" (Sharifli, 2009).

It is possible to find information about the emergence of tazkira in Iranian literature in the researches of the Turkish scientist Ahmet Gabaklı (Kabakli, 1983, p. 6).

Near and Middle Eastern examples of tazkiras include Muhammad ibn Sallam al-Jumahi's Tabaqatush-Shuara, Ibn Qutayba's Kitab al-Sher washshuara, Kitab al-Aghani (The Book of Songs), and Al-Marzubani's Mojamush-Shuara (Topalova, 2001, p. 7).

In the course of our research, it is known that tazkirs are divided into 3 groups according to their content:

- Tazkirat al-Shuara (Tazkirat of Poets) (Ahmadov, 1982),
- Tazkirat al-Khattatin (Tazkira of Calligraphers) (Afshar, 1971),
- Tazkirat al-Avliya (Tazkeera of Saints) (Aliyev, 2007).

In addition, sources such as "Hadigatu'l-Vuzara" and "Safine-i Mawlaviiya", which are named Hadiqa and safina, also have the feature of tazkira (Naghiyeva, 1976).

Up to 20 national tazkiras have been revealed and involved in research by scientists studying tazkiras in Azerbaijan. However, in the research conducted in recent years, it was found that their number is more. Azerbaijani scholar Vusala Musali, in addition to researching 20 known tazkiras in his research, discovered 26 more tazkiras and listed them in the following way (Rahimov, 1970): 16th century authors Sam Mirza's "Tohfeyi-Sami", Ahdi Baghdadi's "Gulshani-shuara", Ibrahim Mirza's "Farhangi- Ibrahim", "Majmaul-khavas" by Sadiq Bey Afshar, one of the 17th-century tazkiras, "Riyazush-shuara" by Aligulu Khan Valeh, one of the 18th-century tazkiras, "Atashkade" by Lutfali Bey Azer, "Tazkireyi-Mohammedshahi" by Bahman Mirza, one of the 19th-century authors, "Khairati" by Muhammedhasan Khan Etimadusseltana. -hesan", "Tazkire" by Seyid Azim Shirvani, "Tazkireyi-Ziyai" by Ziyai, "Tazkireyi-Nawab" by Mir Mohsen Nawwab, "Riyazul-Ashigin" by one of the 20th century tazkireists Muhammad Agha Mujtahidzade, "Tazkireyi-Garadagi" by Hasani Khan Garadaghi, Ibrahim Tahir "Riyazul-arifin" by Musayev, "Danishmandani-Azerbaijan" by Muhammadali Tarbiyat, "Tazkira" by Ghulam Mammadli, "Sukhanvarani-Azerbaijan" by Aziz Dovlatoba-din, "Davist Sukhanvar" by Ali Nazmin, "Tazkireyi-shuarayi Azerbaijan" by Muhammad Deyhim, "Tawfi Tabrizi" Tazkireyi-Tawfi (16th century), Nazim Tabrizi "Nazmi-guzida" (17th century), Ishaq Bey Uzri "Tazkireyi-Ishaq" (18th century), Abu Talib Khan Tabrizi "Khulasatul-afkar" (18th century), Sultan Muhammad mirza Bahadir Khan Safavi "Tohfatush-shuara" (18th

century), Abdurrazzaq Bey Dunbuli "Takrubatul-ahrar va tasliyatul-abrar", "Hadaiyiqul-udeba", "Nigaristani-Dara" (19th century), Muhammad Fazil Khan Gorusi Ravi "Anjumani -khagan" (XIX century), Muhammad Saleh Shamlu "Mahakush-shuara" (XIX century), Hulaku Mirza Qajar "Kharabat" (XIX century), Khudaverdi Khan Qajar "Tazkireyi-madayih-i Elkhaniyya" (XIX century), Muhammad Bagir khan Qajar "Falakul-Marrikh" (XIX century), Heydargulu Mirza Qajar "Tazkireyi-Khavar" (XIX century), Mahammadgulu Mirza Qajar "Tazkireyi-Khosrovi" (XIX century), Seyfuddovla Sultan Muhammad Taghi "Bazmi-khagan" (XIX century), Muhammad Kazim Asrar Alishah Tabrizi "Behcetush-shura" (19th century) (Herischi, 1988; Khalafov, 2004; 19), Ali Reza Mirza Qajar "Bustanul-khaganiya" (19th century), Abulgasim Mohtasham Shirvani "Akhtari-taban" (19th century), Shamseddin Khan Haqi Tabrizi "Anjumanul-udeba" (20th century), Seyyed Abdulhamid Khalkhali "Tazkireyi-shurayi-modern-Iran" (20th century), Yahya Sheyda "Literature furnace" (20th century) (Musali, 2012, p. 17-18).

"Tohfeyi-Sami" written by Sam Mirza in 1550 is considered to be the first work in the history of Azerbaijani tazkirism. 664 The work containing information about Azerbaijan, Persian poets and other artists consists of an introduction and seven chapters: Chapter I about Shah Ismail Khatai and his descendants and contemporary rulers, Chapter II about scholars, Chapter III about official poets close to Shah Ismail's palace, Chapter IV contained information about poets, Chapter V about poets writing in Turkish, Chapters VI and VII about El poets. (Mammadov, 1988, p. 32) Most of the poems collected in the works are poems written in Persian language (Rzayev, 2014).

From the chronological point of view, the second tazkira is considered to be Ahdi Baghdadi's "Gulshanush-Shu'ara" tazkira. There are also many features that connect tazkiras written under the influence of Anatolian tazkiras with tazkiras written in the territory of Azerbaijan. Tazkira went down in history as the first Tazkira written in the mother tongue. (Feizullayeva, 2000, p. 198). Tazkira was written in 1563, it consists of four sections and an index of names (Musayeva, & Musayev, 1997, p. 16). Information about the life and work of 375 poets who wrote and created in Ottoman and Azerbaijani Turkish, who lived between 1552 and 1563, was collected in Tazkira. (Feizullayeva, 2000, p. 199). It resembles a kind of catalog in its layout (Bakikhanov, 1983).

The third work among national tazkiras is Sadiq Bey Sadiq's "Majmaul-khawas" tazkirah. Muhammedali Tarbiyat, one of the researchers of tazkirah written in Turkish, noted that it was written in Cigatai dialect. Sadiq Bey Afshar's tazkirah, which went down in history under the name of Kitabdar, was completed during the reign of Shah Abbas (35, p. 43) and the tazkira contains the biographies of 480 wordsmiths who lived from the era of Shah Ismail Safavi to the era of Shah Abbas. (Tarbiyat, 1987, p. 281). The work written on the

basis of the regional principle consists of 8 "Majma-i khas" (Gafarova, & Gerayzadeh, 2010; Guliyev, 1989; Magsudov, & Abdullazadeh, 1982).

It is possible to obtain information about the tezkiras of the 17th and 18th centuries only from the "Danishmandani-Azerbaijan" tezkire of Muhammadali Tarbiyat. Thus, in the work, Khaja Muhammad's tazkira called "Nazmi-guzide" (Agayev, 2003, p. 242), Ibrahim Mirza's "Farhangi - Ibrahim" (Tarbiyat, 1987, p. 162), Tawfi's tazkira (Tarbiyat, 1987, p. 337), Agha Said Saleh's "Tazkiratul-afkar", Fani Mirza Hasan Zunuzi's "Bahrul-Ulum" (1794) and "Riyazul-Jannah" (1801) Tazkiras (Tarbiyat, 1987, p. 345) were systematically interpreted.

The most famous tazkirah of the 18th century is Lutfali Bey Azer's tazkirah called "Atashkeda". Azar Lutfali Bey, the son of Imamudvla Muhammad Momin Khan, who was famous in Isfahan, Agha Khan was also Beydili's son. (Mammadova, 2001, p. 11). The work, written in Persian, was completed in 19 years (1760-1779). As for the title of the work, Lutfali Bey Azer himself writes that: "I am naming this book "Atashkade" and I threw the notebooks of previous tazkirs into the fire of jealousy" (Mammadova, 1974; Mammadov, 1983; Mammadov, 1957; Mammadov, 1991).

The geographical principle was taken as the basis for the writing of the work. (Harun, 1985, p. 34) It is clear from the author's notes that the principle of the alphabet played a key role in the composition of the work. Thus, while giving information about the structure of the work, the author said, "I turned to the history books and determined the poets' birth years and their places of origin. I wrote information about the poet of any country and city on the page dedicated to that poet. "When I mentioned the names of the poets, I did not mean who lived later, whose pen was strong and who was weak, and I wrote the work in alphabetical order" (Mammadova, 2001, p. 69).

Tazkira consists of two parts (Majma). In the first part, there is information about ancient poets, and in the second part, about modern poets (the contemporary of the author). Paying attention to the structure of the work, it becomes clear that the author divided the work into parts called "Pertov" (Part I - the author's contemporaries (Ismayilov, 2022). Part II - provides information about the author himself.) (Travel in Dagestan, 1849). The second part is divided into parts called "Akhgar" by the author, and the work contains information about 842 poets who lived and created in the Middle East (Mosaddiq, 1980). Although the work contains information about up to a hundred Azerbaijani poets, since the work is written in Persian, their poems written in Persian are included in the work (Rzayev, 1996).

Abdurrazzaq Bey Dunbuli is considered to be one of the most important tazkiras in the history of 19th-century Azerbaijani tazkiras. He wrote the tazkirah "Nigaristani-Dara" under the pseudonym Maftun in 1825. Tazkira reflects the biography of the poets who lived and created during the reign of Fatali Shah and their creativity

(Kazimi, 2008). Abdurrazzaq Bey Dunbuli was born in 1762 in the city of Khoy. (Tarbiyat, 1987, p. 204). Maftun also wrote "Hadaicul-jinan" (Gardens of Paradise), "Takrubatul-ahrar wa tasliyatul-abrar" (Experience for free people and consolation for free people), "Hadiqah" (Garden), "Rovzatul-adab and Jannat al-albab" (Garden of Literature and Paradise of Truths), "Hagayiqul-Anwar", "Hadaicul-Udaba" (Gardens of Literature) was the author of Tazkiras (Taghiyev, 1964).

Bahman Mirza, the author of "Tazkireyi-Mohammadshahi" is considered one of the 19th centuries Azerbaijani tazkires. Although the exact date of writing of the work is not known, it is said that it was written during the reign of Muhammad Mirza. It is possible to find notes about this in the preface of the copy of the work kept in the Institute of Manuscripts of ANAS (Kazimi, 2010): "So that the merciful Shah said this matter, for this work I tied my belt" (Nuraliyeva, 1998, p. 80). The tazkirah consists of three parts (about the Mutaqadims; about poets from some princes, prominent merchants, emirs; about poets who were Bahman Mirza's contemporaries), and the alphabetic principle was followed during the compilation. In addition to bibliographic information, it is possible to find examples of poems here (Gafarova, & Gerayzadeh, 2010). After Lutfali Bey, Muhammad Shah wanted the newly created work to be superior to "Ateshkada" when he wanted to write a tazkir after Lutfali Bey, but Bahman Mirza could not go further than "Ateshkada" while fulfilling that order and took most of the information from Lutfali Bey (Mammadova, 2001, p.71).

The first tazkirah in 19th century Turkish is a four-part tazkirah compiled by Seyyid Azim Shirvani in 1885 (Bagirov, 1995).

One of the tazkiras created in Azerbaijan in the 19th century is called "Tazkireyi-Ziyai". Although it is claimed in the "Anthology of Southern Azerbaijan Literature" that the author of the tazkira was Haji Muhammad Ruhim's son Ziyai, this issue has not been resolved to this day (Those who left, 2016).

One of the examples of tazkirah of the 19th century is Mir Movsum Nawab's "Tazkireyi-Nawwab" tazkira. The author's leadership of "Majlisi faramushan" and the exchange of poems with other members of the literary council led to the creation of tazkira. From the remarks made by Mir Mohsin Nawwab in the preface of the tazkirah, it can be concluded that the two-part tazkirah, in which all the prose parts and most of the poems are in Persian, was written in 1891-1892 (Garayev, 1976, p. 84).

In the 19th century, as a continuation of tazkirah traditions, we can give an example of "Riyazul-ashiqin" tazkirah written in Azerbaijani language by Muhammedaga Mujtahidzadeh and published in Istanbul in 1912 (Topalova, 2001, p. 64). According to the information obtained from the introduction of the work, the tazkira was written based on the order of Iskander bey Rustambayev. Giving autographs of poets in tazkirah distinguished it from other tazkiras (Zakiyev, 1992).

Karabakhi, one of the tazkiras who lived and created in the 19th century, included information about the poets who lived in Karabakh in his tazkira. Although the tazkirachi went down in history as the tazkirachi who mentioned Sarı Ashik for the first time, he did not comment on any work in his work (Arasli, 1956, p. 6).

In the 20th century, the traditions of tazkiraism were partially continued despite their weakening. As an example of the tazkiras of this period, the first tazkira that we can show is the tazkira of "Riyazul-ashigin" written by Ibrahim Tahir Musayev in 1918. It is known from the author's notes in the preface of the tazkirah that the tazkirah is a Persian translation of Rzaqulukhan Hidayat's "Mastu'ul-fusaa" at the instigation of Ali Abbas Muznib (Musayev, 1910).

One of the most important tezkiras of the 20th century is considered to be the tezkiras "Danishmandani Azerbaijan" ("Azerbaijani Scholars") of Muhammad Ali Tarbiyat . Volume I of the work, published in Tehran in 1935, consists of 414 pages. From the article "Mirza Mohammadali Khan Tabrizi" published by Mohammad Nakhchivani in "Shafaq" magazine in 1941, it is known that the manuscript of volume II of the tazkirah is kept by the author's family. The author came to this conclusion based on the fact that scientists and writers who were the author's contemporaries were not included in the first volume. After 40 years of research, the author included information about 919 personalities in the work - poets, writers, philosophers, commentators, literary critics, artists, doctors, astrologers, engineers, architects, mathematicians, musicologists, journalists, historians, calligraphers, painters, travelers, theologians. Mammad Amin Rasulzadeh called M. Tarbiyat's work "tazkira", Gafar Tsehli "encyclopedia", and Nazif Kahramanli "gamus type dictionary" in his work "Nizami" (Nehmatova, 2012, p. 54-55; p. 57).

Conclusions.

From our research on tazkiras, it is known that tazkiras include biographical information about the poets and writers written about them, as well as bibliographic information about their authored works. From this point of view, we can consider tazkiras as a form of historical presentation of bibliographic information and primary bibliographic sources (A bright star, 2012). Based on the research of local authors, tazkira authors and their works are grouped by centuries according to the years of their publication (Ismayilov, & Khalafova, 2022b). The founders of libraries were evaluated as the creators of the flow of documents on library-bibliography and studied as the predecessors of today's librarians. In the article, the problems of the formation of document flow in the field of library-bibliography in the 19th century were also touched upon, and the role of educators in this field was emphasized. One of the important aspects of the work is that the working experience of every institution, from Palace libraries to private libraries-reading houses, is examined on a historical level (Ismayilov, & Khalafova, 2022c).

REFERENCES

- A bright star in the musical sky. (2012, November 3). *Freedom* (p. 14).
- Afshar, S. B. (1971). *The law is the foundation*. Baku: Science.
- Agayev, I. (2003). *Alabbas Muznib: Life, creativity, selections from his works*. Baku: Science.
- Ahmədov, T. (1982). *Nariman Narimanov*. Baku: Yazichi.
- Aliyev, Z. (2007). *History of Azerbaijani bibliography*. Baku: BUN.
- Arasli H. (1956). *History of Azerbaijani literature of XVII-XVIII centuries*. Baku: ASU publication.
- Aslan, K. (2005). Book meetings of Nasreddin Tusi. *Khazar news*, 191, 23-26.
- Bagirov, A. (1995). *Muhammadaga Muhtahidzadeh. "Riyazul-ashiqin" (preface)*. Baku.
- Bakikhanov, A. A. (1983). *His works, treatises, letters*. Baku: Science.
- Bunyadov, Z. (1985). *State of Atabays of Azerbaijan*. Baku: Science.
- Chernyaevsky, A. G. (1867). A few words about the structure of village schools in Shamakhi district. *Kavkaz newspaper*, 100.
- Feizullayeva, V. (2000). Ahdi Baghdadi and his "Gulshanush-shu'ara" tazkirah. *Collection of literature* (pp. 198-205). Baku.
- Gafarova, G., & Gerayzadeh, E. (2010). *History of teaching of Azerbaijani literature*. (Textbook). Baku: Translator.
- Garayev, N. (1976). Some notes on "Tazkireyi-ziyayi" and "Tazkireyi-Nawab". *Treasure of Azerbaijani manuscripts*. IV c. (p. 84). Baku.
- Guliyev, V. (1989, September 23). Mr. Hashim Vazirov. *Literature and art newspaper*.
- Harun, T. (1985). *Literary Research and Criticism in XVI century according to Sehi, Latifi, Asik Celebi Tezkires*. Izmir.
- Herischi, G. K. (1988). *Khagani Shirvani (time, life and environment)*. Baku: Science.
- History of Azerbaijan*. (1965). In 3 volumes. Vol. 1. Baku: Elm.
- Ismayilov, N. (2022). Library Resources: Allocation and Usage Problems (Comparative Analysis of the World and Regional Practice). *Grani*, 25(4), 60-73. <https://doi.org/10.15421/172251>
- Ismayilov, N. I., & Khalafova, S. A. (2022a). General Characteristics of Local Lore Documental Network Resources of the Libraries of Azerbaijan (Based on library collection). *Technium Social Sciences Journal*, 33(1), 628-637.
- Ismayilov, N. I., & Khalafova, S. A. (2022b). Library Sites that Provide Information to Users (Based on Domestic and Foreign Library Experience). *Grani*, 25(2), 22-28, DOI: <https://doi.org/10.15421/172219>
- Kabakli, A. (1983). *History of Turkish Literature*. (In 5 volumes. Vol. I). Istanbul.
- Kazimi, P. (2008). *Library work in Azerbaijan during the Safavid era (electronic resource)*. Baku.
- Kazimi, P. (2010). Abdulqani Nukhavi library. *Librarianship and information: a scientific-theoretical and practical journal*, 3, 59-66.
- Khalafov, A. A. (2004). *History of library work in Azerbaijan (from the earliest times to the 20th century)*. Baku: BUN.
- Khalafov, A. T. (1997). On the literary bibliography of medieval Azerbaijan. *Librarianship and bibliography: scientific-theoretical, methodical and practical journal*, 1, 82-93.
- Khatayi, Sh. (1975). *Works*. Baku: Azernashr.
- Magsudov, F., & Abdullazadeh, F. (1982). *Mathematics and mathematicians*. Baku: Youth.
- Mammadov, A. (1988). *Shah Ismail Khatai*. Baku: Children's publication.
- Mammadov, K. (1991). *Yusif Vazir Chamanzaminli*. Baku.
- Mammadov, V. (1957). *Nariman Narimanov*. Baku.
- Mammadov, X. (1983). *Sultan Majid Ganizadeh*. Baku.
- Mammadova, M. (1974). Medieval Tazkirah. *Science and life*, 12, 25.
- Mammadova, M. (2001). *Lutfali Bey Azer and Azerbaijani literature*. Baku: Example.
- Mosaddiq, M. H. (1980). From the history of the library in Azerbaijan. *M.F. Akhundov State Library of the Republic of Azerbaijan: Works*, 1, 41-59.
- Musali, V. A. (2012). *The history of Azerbaijan tezكيرism*. Baku: Science and Education.
- Musayev, I. T. (1910). Riyazul-Ashigin. *ANAS Institute of Manuscripts*. D-207-7564.
- Musayeva, A., & Musayev, C. (1997). *Azerbaijani literature originated in Baghdad*. Baku: Azernashr.
- Naghiyeva, C. (1976). "Majalisun-Nafais" and its 2 manuscripts. *Treasury of Azerbaijan Manuscripts*. IV c. Baku.
- Nehmatova, K. (2012). "Danishmandani Azerbaijan" work by Mohammadali Tarbiyat. Baku: Science and education.
- Nuraliyeva, T. (1998). *Importance of manuscript collections in the study of Azerbaijani literature*. Baku: East-West.
- Rahimov, A. (1970). *Ahdi Bey Shirazi*. Baku: Science.
- Rzayev, A. (1996). *Nasreddin Tusi's life, science, world view*. Baku: "Irshad" Center for Islamic Studies.
- Rzayev, B. (2014). *Human genius: Muhammad ibn Muhammad ibn Hasan - Nasir al-Din Tusi (XI)*. Baku: "ADPU publishing house".
- Sharifli, K. (2009). *Azerbaijani manuscript books and libraries*. Baku: Nurlan.
- Taghiyev, H. (1964). *Librarian work in Azerbaijan*. Baku: Azerbaijan State Publishing House.

- Tarbiyat, M. (1987). *Danishmandani-Azerbaijan*. Baku: Azernashr.
- Those who left a mark in history: Nizami Ganjavi*. (2016, March 5-7). Baku news (p. 15).
- Topalova, A. (2001). *The role of tazkiras in the study of literary history and the tazkiras of Agha Muhammad Mujtahidzade "Riyazul-ashiqin"*. Baku: Science.
- Travel in Dagestan and Transcaucasia*. (1849). Cauldron. (Appendix VIII, p. 16)
- Valuable "library" of the great scientist*. (2013, July 12). Freedom. (p. 14).
- Zakiyev, I. (1992). *Echoes of the ages*. Baku: Azernashr.
- Ismayilov, N. I., & Khalafova, S. A. (2022c). The role of digital marketing in the management of library information resources. *Academic review*, 2(57), 194-202.

Idea Artistic Characteristics of Children's Prose in Nakhchivan Region (Late 19th century early 20th century)

UDC: 37.026(479.24)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172365>**Ismayilova Nazakat**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0009-0006-2619-2823>, nezaket.ismayilova@yahoo.com*Nakhchivan State University (Nakhchivan, Azerbaijan)*

Abstract

In this scientific article, examples of children's prose in Azerbaijan at the end of the 19th century and at the beginning of the 20th century in the Nakhchivan literary environment were investigated and analyzed in terms of genre, theme, plot, composition, language, and style. As for researchers this age is the formation period of children's prose. The emergence, formation, and evolution of this genre in Azerbaijani literature is directly evaluated as the dialectical development of national life. Azerbaijani prose-Azerbaijani way of thinking, national character, national issues, national language, parlance and intonation, manifestations of national style - where one, several, or all of these components coincide with Western-Eastern prose dimensions, so the sign of nationality in artistic prose starts here.

It has been shown that the samples of children's prose created in the Nakhchivan region differ in terms of purpose, artistic-aesthetic effect, a number of original features, genre typology, theme, style, idea-content and artistic aspects as a part of the artistic prose thinking of that period. The main theme of these literary examples based on folklore and classical literary traditions was the promotion of science-education, education, and our national values.

It is concluded that one of the important aspects of Azerbaijani literature at the beginning of the 20th century was to describe childcare in the works written for children and to produce such works. In each of these works, colorful works with various ideals and thoughts have been created, that resonate with today. On the basis of children's characters, social and moral deficiencies are criticized by worrying about the future fate of children and protecting them. Today, these works, examples of our literature dedicated to children, have serious value. From the beginning of the 20th century, the number of perfect, accomplished children's prose samples based on the literary tradition begins to increase in quantity.

Keywords: Azerbaijani literature, children's prose, Muhammad Taghi Sidgi, Eynali Bey Sultanov, Mammadali Safarov, Ali Sabri, Huseyn Rasizadeh, Alakbar (Garib) Abbasov, Jalil Mammadguluzadeh, Tofiq Mahmud Huseyn Ibrahimov, Mammad Said Ordbadi

Ідея художньої характеристики дитячої прози в Нахчіванському регіоні (кінець 19 століття, початок 20 століття)

Ісмаїлова Назакат*Нахчіванський державний університет (Нахчівань, Азербайджан)*

Анотація

У цій науковій статті приклади дитячої прози в Азербайджані в кінці 19 століття і на початку 20 століття в літературному середовищі Нахчівань були досліджені і проаналізовані з точки зору жанру, теми, сюжету, композиції, мови і стилю. Як на думку дослідників, цей вік є періодом становлення дитячої прози. Виникнення, становлення та еволюція цього жанру в азербайджанській літературі безпосередньо оцінюється як діалектичний розвиток національного життя. Азербайджанська проза-азербайджанський спосіб мислення, національний характер, національна проблематика, національна мова, мова та інтонація, прояви національного стилю - там, де одна, кілька або всі ці складові збігаються із західно-східними прозовими вимірами, тому ознака національності в художній прозі починається саме тут.

Показано, що зразки дитячої прози, створені в Нахчіванському регіоні, відрізняються за призначенням, художньо-естетичним ефектом, низкою оригінальних особливостей, жанровою типологією, темою, стилем, ідейно-змістовним та художнім аспектами як складової художньо-прозового мислення того періоду. Головною темою цих літературних прикладів, заснованих на фольклорі та класичних літературних традиціях, була популяризація науки-освіти, освіти, наших національних цінностей.

Зроблено висновок, що одним з важливих аспектів азербайджанської літератури початку 20-го століття був опис догляду за дітьми в творах, написаних для дітей, і створення таких творів. У кожному з цих творів створені барвисті твори з різноманітними ідеалами і думками, які перегукуються з сьогоdnішнім днем. На ґрунті дитячих характерів критикують соціальні та моральні недоліки, переживаючи за подальшу долю дітей і захищаючи їх. Сьогодні ці твори, зразки нашої літератури, присвяченої дітям, мають серйозну цінність. З початку 20 століття починає збільшуватися кількість досконалих, досконалих зразків дитячої прози, заснованих на літературній традиції.

Ключові слова: азербайджанська література, дитяча проза, Мухаммад Тагі Сідгі, Ейналі бей Султанов, Мамедалі Сафаров, Алі Сабрі, Гусейн Расізаде, Алакбар (Гаріб) Аббасов, Джалілі Мамедгулузаде, Тофіг Махмуд Гусейн Ібрагімов, Мамед Саїд Ордаді

Стаття надійшла / Article arrived: 12.05.2023

Схвалено до друку / Accepted: 12.06.2023

Introduction.

It has been shown that the samples of children's prose created in the Nakhchivan region differ in terms of purpose, artistic-aesthetic effect, a number of original features, genre typology, theme, style, idea-content and artistic aspects as a part of the artistic prose thinking of that period. The main theme of these literary examples based on folklore and classical literary traditions was the promotion of science-education, education, and our national values. It is known that the main ideological aspect of children's literature is the subject of education. V. G. Belinsky once wrote: "Children's books are written for educational purposes. Education is a very big task: it determines a person's destiny" [Belinsky, 1948, p. 126]. And in this way, he shows the essence of children's literature.

Research area.

The Nakhchivan region also has share in the development of children's prose, which has undergone a unique evolution in Azerbaijani literature. Muhammad Taghi Sidgi, Eynali Bey Sultanov, Mammadali Safarov, Ali Sabri, Huseyn Rasizadeh, Alakbar (Garib) Abbasov, Jalil Mammadguluzadeh, Tofiq Mahmud Huseyn Ibrahimov, Mammad Said Ordbadi, etc. who made great contributions to the formation and development of Azerbaijani children's literature at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century have created a number of interesting prose examples for the enlightenment of the younger generation.

Written with the rich events suitable for children's thinking, the attractive plot, the sweetness of narration, and the simplicity of the language M. T. Sidgi's "Exemplars of Morality", "Gift to Girls", E. Sultanov's "The Faithless Will Overcome the Faithless", "Cross the River, Then Be Proud", "Fairness", "King's Clown", M. Safarov's "Student who comes late to school", "Naughty child", "Hardworking school student", "Student who is not interested in lessons", "This is a bad student", "Ahmed who loves to read", "Fridays", J. Mammadguluzade's "Ice", "Pirverdi's Rooster", "Two Apples", "Bearded Child", "Dallek" ("Barber"), "Thief Cow", "Oriental Faculty" and other prose examples form moral qualities such as faith in life, self-power, patriotism, love for humanity, loyalty, respect for elders, and kindness in children's mind.

Academician I. Habibbayli highly appreciates the activities of M. T. Sidgi, who has exceptional contribution to the formation of Nakhchivan children's literature and writes: "M. T. Sidgi wrote interesting works of art in various genres of children's literature: Enlightenment poems, poetic reminders, rhyming stories and didactic stories form the basis of his children's works. Poems written by the artist for children mainly consist of educational reminders" (Askerova, 2012, p. 18).

The stories with simple plots included in the textbook "Gift to Girls" by M. T. Sidgi, an outstanding educator-intellectual, whose main focus is the struggle

for a happy future, well-educated young people and adolescents, are readable artistic examples that reflect concise and interesting events. The author's textbook "Ethical examples" includes more than 15 instructive stories. The essence of the events described in these moral and didactic stories is revealed through the characters of polite, well-mannered, zealous, brave, sometimes immodest, lazy, indifferent children. In the stories in both textbooks, the author clarifies his pedagogical ideas with obvious examples. Generally, in the works of author, the progressive ideas of the period, sympathy for school and science, respect for the teacher, and the issue of educating the youth are in the foreground.

Researcher N. Aliyeva writes: "Mohammed Taghi Sidgi entered the world of literature during the period of democratization of society and formation of general development in Azerbaijan and created memorable examples of children's literature. His activity in this field encompasses a particular stage" (Eyvazov, 2002, p.17).

M. T. Sidgi clarifies his pedagogical ideas with visual examples in the stories included in his textbooks "Ethical examples" and "Gift to girls". During his activity, he skillfully revived children's images and portraits in Pedagogical examples such as "Disobedient child", "Unjealous and lazy child", "Polite and well-mannered child", "Generous child", "Liar child", "The story of satisfied child", "Discouraged child", "Brave and courageous child", which were the product of his personal observation. Except two or three artistic examples in the "Moral Examples" textbook, most of the children's stories here are given in the background of the teacher-author's pedagogical thoughts. These stories are instructive examples to visually justify the author's enlightened discretion. There are 40 story-type dictations in the "Moral Examples" textbook. "Polite and educated child", "Truthful child", "Liar child", "Pleased child", "Stingy and envious child", "Brave and courageous child" etc. artistic examples are independent stories, these stories do not contain educational-pedagogical considerations.

In the textbook "Gifts for Girls" by M. T. Sidgin there are many didactic examples with a simple plot. In the story "Sitara and her aunt" her love for her father and mother is presented in an unforgettable way. The writer shows that "...God is in heaven, and parents are on earth, there is no greater blessing than a mother. The stories "Ruqiyya's rumor" and "The story of the child with a broken leg" also talk about parent-child relationships. A number of stories talk about the benefits of learning science and knowledge.

The dialogue between the girls named Izzat and Saadat in the story "The Conversation of Two Sisters" is interesting. Saadat's younger sister said, "What is our goal in studying science? What is the benefit to us?" answers the questions as follows: "My little sister! You are still young. You are not aware of the pleasure and benefits of science. Know that nothing in the world has been created without science, and science is needed in every

matter and behavior of a person. The dignity of man and the difference between human and animal is known by science. You too study science, so that you will be happy in this world and the hereafter" (Huseyn, 1982, p. 107).

Science is at the core of all the author's ideas and thoughts. Signs such as tendency to psychological problems, evaluation of the inner world and feelings of an ordinary person are the main merits of prose examples written by the writer for children. Two different mother characters were created in the story "Mothers Adornment". One of them is vulgar by nature. This vulgar woman visits the house of a modest woman. When she expressed her desire to see woman's jewels, the woman pointed to the children returning home from school and said "my jewels, property and wealth, my pride and glory are my beloved children (Eyvazov, 2002, p.109).

The author draws attention to the role of the mother in the education of the child and notes that: "The mother is the first person who teaches and educates the child. The mother's attitudes and behaviors, situations and actions are reflected in the children's heart. Knowledgeable and intelligent mothers are engaged in the education and upbringing of their children, starting from the time of breastfeeding. Parents of high moral standards prefer their children's upbringing to their grooming. (Eyvazov, 2002, p. 108-109).

Though Mammadali Sidgi Safarov's, one of the students of Nakhchivan literary environment, activity is directly related to education, but he is also known as the author of valuable works written for children. According to the research of Professor H. Hashimli and PhD in philology Naila Samadovan, about writer's legacy it is clear that M. S. Safarov worked in the field of media as well as pedagogical activity. He collaborated with "Molla Nasreddin" and "Maktab" collections, translated official and journalistic materials into our language, did useful works for the development of our national theater, wrote valuable articles and memoirs about various personalities, and finally produced instructive and admonishing verse works, plays, as well as wrote prose works (Huseyn, 1982, p. 36).

M. Safarov, who continued the ideas of his father, the great educationalist-pedagogue M. T. Sidgi, is the author of reminders such as "Student who comes to school late", "Naughty child", "Hardworking school student", "Student with no enthusiasm for lessons", "This is a bad student", "Ahmed who loves to read" The author's didactic stories published in the "School" magazine under the signature of Mammadali Sidgi can be evaluated as a perfect example of art due to the original composition, the possibilities of using the image and artistic representation means in accordance with the idea-aesthetic taste of the time.

The story "From the words of a hard-working student" in which exhortation became the leading tool was published in the 13th issue of the "School" magazine on September 20, 1914. In this work, the author created the character of a student who is distinguished by his

activity and discipline, who prepares for the lesson with enthusiasm, as an example for children who study poorly and have no enthusiasm for lessons. A diligent student is looking forward to the opening day of school. The author presents his feelings through emotive terms like this: "The school has opened, and students are starting to arrive slowly. From today on, I go to school every day and meet newcomers". It is clear from the content of the story that the student's daily school life is not framed by verbal achievements. He also brings other children who wish to study to the school and enrolls them. He helps children when they have difficulties in their studies. "... Seeing them in such a sad mood, I go and talk to them. In order to make them happy, I take them around the rooms, classrooms and other places of our school and give them engagements. (Habibbayli, 1997, p. 119).

At the beginning of the 20th century, Jalil Mammadguluzade, who brought a new form and style to Azerbaijani literature, also wrote realistic stories that played an important role in shaping the thinking and artistic imagination of young readers. The artistic prose of Mirza Jalil, whose creativity has become a great literary school and a factor determining the success of works written in this genre in our literature as a whole. In the words of the literary critic, writer Elchin: "Today, the formation and development of Azerbaijani prose as a separate genre owes primarily to this small genre - "droplet" (Eyvazov, 2002, p. 140).

In terms of style, aesthetic ideal and artistic expression, the works written by the author about children in his prose works began to appear from his teaching period. Of course, being in contact with children, Mirza Jalil not only taught them the secrets of science, but also instilled in their memories the social deformities that left a mark on their thoughts. Thus, the tendency to write works that can significantly affect children's future development begins here. It should also be noted that the writer's works about children coincide with the period when children's literature was formed as a science. The author does not hesitate to write the realities of the Islamic world in his children's works, and he mentioned and criticized the flaws in the society as well. He touched upon the complex and contradictory social relations of the period in his stories, which are a manifestation of moral and spiritual values, such as "Mailbox", "Ice", "Pirverdi's Rooster", "Two Apples", "Bearded Child", "Dallek", "Faculty of the East", "Cow Thief", "Grain Doctor", as well as in the story "Danabash Village Stories.

The writer's story "Mailbox" is an achievement of our children's prose. In the story with an original and simple plot, C. Mammadguluzade approached the problems of the period from an enlightened perspective in the example of the generalized image of Novruzali.

Critic Y. Garayev writes: "J. Mammadguluzade, first of all, creates a completely new realistic prose hero, describes him in the concrete environment of modern social relations and relations. As we mentioned, this

hero is called "ordinary", "small", "little" hero in literary studies as an aesthetic term. For the first time, Mirza Jalil brings to our prose these "ordinary people", who are intimately acquainted with the realistic artistic thought of the 20th century" (Habibbayli, 1997, p. 175).

As a great master of short stories, J. Mammadguluzade describes the ideas and life events in his works with such interest and reality that every child can clearly understand, think about, compare and make independent judgments about that event. Writer always compares negative and positive qualities to convey moral qualities more effectively by easily instilling the main idea of his work to children. For example, in the story "The Bearded Boy", the writer speaking from the position of enlightenment describes the concerns of the father who is worried about writing on the walls. But he feels more worried about her children lying out of fear than writing on the wall. In the story "The Bearded Child", Jalil Mammadguluzade, in addition to the main idea of the work, urges parents to fight against harmful habits such as lying, cowardice, not listening to the adults that can become habitual (Garayev, 2013, p. 97).

In the stories "Quiet Evenings" and "Genghis", in which H. Ibrahimov prefers to express the inner feelings and thoughts of the characters, the full characters of children and teenagers differ sharply from the previous ones due to their lifestyle, outlook, and behavior. The desire to form a strong character in children was one of the most essential issues H. Ibrahimov faced as a writer. From this point of view, it is interesting that the author uses modern methods and original nuances in the psychological description of the inner worlds of the images he created and gives preference to the national thinking factor in the description of moral and spiritual values.

"The development of Azerbaijani children's prose, created in the 60s and 80s, draws attention as an interesting period. Our writers, who came to our literature with children's prose in these years, succeeded in creating a new literary environment in art. It is no coincidence that the prose that started in the 60s was called "new prose" in literary criticism (Askerova, 2012, p. 278). Trends towards democratization in society during these years led to a new evolution of children's prose, both in content and form. New events and images began to emerge in this area as well.

Prominent critic M. Jafar evaluates the problem of character as one of the most basic requirements of children's literature and writes: "Children's attitude towards work should not be limited to fun activities, digging the ground, sweeping the garden or chimney, and hunting for fish and rabbits. In children's literature, articles that encourage the new generation to engage in thought-provoking mental work, to master scientific principles, to enrich their knowledge and to learn languages should have an important place" (Mammad, 2019, p. 135).

These qualities can also be applied to the creativity of Tofiq Mahmud, who had serious artistic achievements in

the development of children's prose in the 60s. T. Mahmud headed the magazine "Dove", which had an exceptional role in the development of children's literature, until the end of his life. His collection of stories published for children such as "Pot", "My window is open", "Alpinists", "Mother's lap", "My daughter's questions", "Waves", "The beauty of Butterfly" "I will stay with this light", "Happy poems", "Mountains rising in the distance", etc. are rich in new ideas, form and features style. The characters depicted in these works are different in terms of character and outlook. Thus, the perfect qualities of the characters are revealed in the interesting, lively dialogues created by the author.

T. Mahmud's stories "Waves", "Woodman's Talk", "Hero Pilot's Brother", "A tale about soldiers", "Incident on the island", "Mother Seagull", "Brave Jockey", "Light", "Blacksmith's Wrath", "Good man", "Butterfly and crow" etc. literary fairy tales and the narrative "The Dwarf's Talks" serve the development of children's thinking and artistic imagination. These works have a significant impact on the psychology and worldview of children, as well as on the formation of their spiritual qualities. The author's heroes are described in such a way that children can choose these characters that are ideal for them. For example, Faig who is proud of her captain father ("Waves"), the statue of Kamila Kahraman swearing in front of the statue of partisan Mehdi Huseynzade, Salima ("Soldier's Photo"), who wants to immortalize the picture of her uncle who died heroically in the war, are role models for children.

In T. Mahmud's stories "Woodman's Talk", "Mother Seagull", "On the Meadow" children's sensitivity is described in unity with nature. For example, in the story "Mother Seagull", a bird who feels that her eggs are in danger asks people for help. The messages the author wants to convey to children in the thoughts of Grandfather Shirali and little Davud in the story "On the Meadow" point to more serious matters. The author urges the children to guard the beauty of every inch of our Motherland with their life.

The relationship system, which constantly worries children and teenagers, finds its artistic solution in Tofiq Mahmud's "Fair Elephant", "Both Beautiful and Native", "Butterfly and Crow", "Good Man", "Woodman", "Soltantoyugu", "The Tale of the Gray Sparrow", "The secret of a valley" and others. The heroes in these works, which are based on the plot of myth and fairy tale genres, are intelligent, careful, brave and gentle. The writer advises children to always be helpful and kind. Farametz, the little hero of the story "Good Man", realizes that goodness is the most valuable quality in the world thanks to the kindness shown to him by others. After that, his character and his attitude towards those around him changes and improves. He also shows mercy to the helpless, the hungry, like the people who give a helping hand to him.

Professor E. Akimova writes: "At the beginning of the 20th century, one of the reasons that prompted

enlightened intellectuals - teachers and writers to write children's texts - was the lack of books for students to read in schools. Therefore, enlightened writers took care of writing not only textbooks but also books for extracurricular reading in their mother tongue. These intellectuals were thinking about the development of children's literature in all its scope and shades. In other words, besides how to write, they also expressed their concerns about what to write and what type of text to create. Not only children's poems, fables, fairy tales, but also writing powerful stories were the reasons that made them think" (Akimova, 2021, pp. 18-20).

Conclusions.

In conclusion, we can say that one of the important aspects of Azerbaijani literature at the beginning of the 20th century was to describe childcare in the works written for children and to produce such works. In each of these works, colorful works with various ideals and thoughts have been created, that resonate with today. On the basis of children's characters, social and moral deficiencies are criticized by worrying about the future fate of children and protecting them. Today, these works, examples of our literature dedicated to children, have serious value. From the beginning of the 20th century, the number of perfect, accomplished children's prose samples based on the literary tradition begins to increase in quantity.

Beginning from the 1980s, Nakhchivan children's fiction is distinguished by the completeness of the described events and the perfection of the images. This manifested itself mostly in the searches for artistic form and idea-content. Prose works intended for the little ones were dominated not only by entertainment, but also by the description of serious moral problems. In the description of author, the issues of imagery were the main object of artistic judgment in Nakhchivan children's prose of the 80s. Thus, the images system of this field, the setting of characters, the aesthetic expression of moral and spiritual values was formed in a completely different way, in accordance with the requirements of contemporary literary and theoretical thought (Mammadov, 2015).

In these prose examples, which are rich in national colors, the author called the youth to education and culture, progress, and science, and instilled in them the fanaticism of the Motherland. Distinguished by his knowledge, erudition, and progressive attitude towards social events, the enlightener-writer draws the attention of children and teenagers to the characters he creates with high artistry in his prose works, and to the necessity of solving moral problems. Thus, he instills in them the ideas of courage, struggle, willpower, fighting for moral values.

REFERENCES

- Akbarov, A. (1912) About our literature. *"Iqbal" newspaper*. Baku.
- Akimova, E. (2021.) Azerbaijani ideology in children's literature. *"Literature" newspaper*. Baku.
- Aliyeva, N. (2019) Vagif Mammadov's poetic expression of the theme of patriotism. *Materials of the scientific conference on "20th century literary environment of Nakhchivan"*, Nakhchivan 2020. Gayret publishing house.
- Askerova, N. (2012). Some features of children's games. *Journal of searches (folklore, literature, language, art, and history)*. Scientific collection. Nakhchivan.
- Belinsky, V. G. (1948). *Selected pedagogical compositions*. L.: Academy ped. Science.
- Eyvazov, S. (2002). *Sharur Literary Union*. Baku: Science.
- Garayev, A. (2013). Painful memory of Y. Nasrin and the scene. *Literary newspaper*, p.1, #4.
- Habibbayli, I. (1997). *Jalil Mammadguluzade: his environment and contemporaries*. Baku: Azernashr.
- Huseyn, J. (1982). *Works in 4 volumes*, 1 volume. Baku: Yazici.
- Mammad, S. (2019). *Themes and images of fairy tales in fiction*. (Monograph). Baku, Education.
- Mammadov, R. (2015). *Modern children's prose (1970-80s)*. Phil. Author's abstract of a dissertation to receive a Ph.D. degree. Baku.
- «Molla Nasreddin» magazine. (1917, November 27). No. 24

Ways of Forming Social-Emotional Development in Preschool Children

UDC: 373.21

DOI: <https://doi.org/10.15421/172366>**Ismayilova Nigar Ramiz**Ph.D., Senior teacher, <https://orcid.org/0000-0002-0857-7475>, nigarism@gmail.com*Azerbaijan State Pedagogical University (Baku, Azerbaijan)*

Abstract

The article talks about ways of shaping social-emotional development in preschool children. At the same time, the issues of the development of this process in different age periods are also touched upon. Ways to support social-emotional development are also included in the analysis. The article also examines the issues that ensure community and its development in the process of social development. Examples of games about this are given in the article.

In addition, social and emotional development of a child from the first years of his life has a great influence on the development of his personality. Social development is the ability of the child to communicate, cooperate, work together with relatives, and then with children and adults, as well as mastering social norms. Emotional development means that the child understands the feelings of others, expresses his own feelings correctly and regulates his feelings. The social development of the child starts with the family and is continued in the pre-school educational institution. This chain continues and shows itself.

For a child, the early age period is characterized by unstable emotional mood, emergence of emotions, sensitivity. All this determines the main directions of psychological work with children - the emotionality of the child's life and help in its regulation. In preschool children, social and emotional qualities develop together. The child regulates his emotional mood based on the norms of the social environment in which he lives. Through socio-emotional development, children develop a positive attitude towards people, kindness, care, mutual help, sharing in other people's pain, conflict resolution, etc. such moral qualities are formed. Children acquire basic skills of play, work and practical activities, rules of behavior in a team. During this period, various forms of initial interaction of children with adults and peers emerge. In the article, the work carried out in this direction is included in the analysis and detailed information is given about them. The fuller and more colorful the child's activity, the more important it is for the child and reflects his nature, the better his development will be.

Keywords: child, social, development, emotional, formation, environment

Способи формування соціально-емоційного розвитку у дітей дошкільного віку

Ісмаїлова Нігяр*Азербайджанський державний педагогічний університет (Баку, Азербайджан)*

Анотація

У статті йдеться про способи формування соціально-емоційного розвитку у дітей дошкільного віку. При цьому зачіпаються і питання розвитку цього процесу в різні вікові періоди. Способи підтримки соціально-емоційного розвитку також включені в аналіз. У статті також досліджуються питання, які забезпечують спільноту та її розвиток у процесі суспільного розвитку. Приклади ігор про це наведені в статті.

Крім того, соціальний та емоційний розвиток дитини з перших років його життя має великий вплив на розвиток його особистості. Соціальний розвиток - це здатність дитини спілкуватися, співпрацювати, працювати разом з родичами, а потім з дітьми і дорослими, а також оволодіння соціальними нормами. Емоційний розвиток означає, що дитина розуміє почуття інших, правильно висловлює власні почуття і регулює свої почуття. Соціальний розвиток дитини починається з сім'ї і продовжується в дошкільному навчальному закладі. Цей ланцюжок триває і показує себе.

Для дитини ранній віковий період характеризується нестійким емоційним настроєм, виникненням емоцій, чутливістю. Все це визначає основні напрямки психологічної роботи з дітьми - емоційність життя дитини і допомогу в її регуляції. У дітей дошкільного віку соціальні та емоційні якості розвиваються разом. Дитина регулює свій емоційний настрій, виходячи з норм соціального середовища, в якому живе. Через соціально-емоційний розвиток у дітей формується позитивне ставлення до людей, доброта, турбота, взаємодопомога, участь в чужому болю, вирішення конфліктів тощо. Діти набувають базових навичок ігрової, трудової та практичної діяльності, правил поведінки в колективі. У цей період виникають різні форми первинної взаємодії дітей з дорослими і однолітками. У статті в аналіз включаються роботи, що ведуться в цьому напрямку, і наводиться докладна інформація про них. Чим повніше і барвистіше діяльність дитини, чим вона важливіше для дитини і відображає його характер, тим краще буде його розвиток.

Ключові слова: дитина, соціальний, розвиток, емоційний, формація, оточення

Introduction.

In preschool children, social and emotional qualities are formed together. The child regulates his emotional mood based on the norms of the social environment in which he lives. So, the processes taking place can sometimes raise his mood and sometimes lower it.

Social-emotional development, which is one of the 4 areas of development in the preschool education program (curriculum), is distinguished by the fact that it includes many important issues. Thus, the child's social development covers the issues like knowing the traditions and culture of the society and finding a unique place in the society where he lives. Let me mention one point that during infancy, the child establishes the first communication with adults, makes eye contact, trusts them, starts to control his body and behavior, and organizes his speech. In order to form the social development of the child, it is necessary to pay special attention to him and his interests, to allocate time.

Social and emotional development of a child from the first years of his life has a great influence on the development of his personality. Social development is the child's ability to communicate with relatives, other children, and adults, to cooperate, to act together, and to master social norms. Emotional development means that the child understands the feelings of others, correctly expresses his own feelings, and regulates his feelings.

For a child, the early age period is characterized by unstable emotional mood, emergence of emotions, sensitivity. All this determines the main directions of psychological work with children, that is, the emotionality of the child's life and help in its regulation.

Results.

1. The role of social conception in the process of social-emotional development.

Through social-emotional development in young children, positive attitude towards people, kindness, caring, mutual assistance, sharing in other people's pain, conflict resolution, etc. such moral qualities are formed. Children acquire basic skills of play, work and practical activities, rules of behavior in a team. During this period, various forms of initial interaction of children with adults and peers emerge. Thus, with the help of communication, interpersonal relations, respect for elders, and concession to peers, mutual influence and mutual understanding are ensured in various types of joint activities. People constantly exchange information with each other during cohabitation and joint activities, and on this basis, they interact with each other. At this time, they operate in the conditions of perception and understanding. In other words, a communication process is created. Communication is a necessary condition in all human activities. Without communication, it is impossible for people to carry out joint activities. People feel lonely and lonely without communication.

Many psychologists who have conducted research in the field of communication have explained its functions

in detail. From this point of view, the ideas put forward by B. F. Lomov attract special attention. B. F. Lomov combines the functions of communication in three groups: informative-communicative, regulatory-communicative, and affective-communicative. The socio-economic and cultural backgrounds of children are different around the world and have a substantive influence on language development (Salomo, & Liszkowski, 2013; Fawcett, & Liszkowski, 2015).

Apparently, according to B. F. Lomov, communication primarily fulfills the task of giving and receiving information, in other words, the function of information exchange. That is why, it is not accidental that they consider information exchange as one of the main aspects of communication. However, during communication, people are not limited only to information exchange, but at the same time, they also affect the mutual regulation of behavior in this process. The importance of this is self-evident. By fulfilling this function, communication serves to create effective mutual relations between people and to regulate mutual relations.

Preschool children continue to develop their communication skills. Genetically, the earliest form of communication is imitation. A. V. Zaporozhets notes that a child's self-imitation is one of the ways to assimilate social experience.

According to D. Feldstein issues related to social development in child psychology have their own problems. Those problems include the following important issues: 1. Specific laws of personal development; 2. Formation of conscious and purposeful activity; 3. Creation of practical skills with real and imaginary objects; 4. Strengthening the internal position of the child and other similar opportunities. The leading essence of the form of activity consists in the fact that mental processes are developed more successfully and intensively in that activity. The child is preparing to move to a new and higher stage of development" (Aliyeva, Mustafayeva, and Hamidova 2010).

Many games are used to form the culture of communication in the process of social-emotional development in preschool children. Let's focus on a few:

"Forest Life" game.

The educator-teacher sits on the carpet and gathers the children around him.

Educator-teacher. Imagine that you are in the forest, and you are speaking different languages. But you have to communicate with each other in any way you can. How to do this? How can you express your kindness without saying a word? What to do to ask something? We shake our partner's hand to ask the question "How are you" (shows). We bow our heads to his shoulder to say "it's all right"; we stroke his head to express our friendship and love (shows). Unprepared? We started. It's morning, the sun has risen, you just woke up.

The teacher voluntarily continues the further course of the game and makes sure that the children do not talk among themselves.

"Anthill" game.

The educator-teacher sits the children around him.

Educator-teacher: Have you ever seen an anthill in the forest? In an anthill, not a single ant sits idle, each one is busy: one carries wood shavings to strengthen the house, one cooks, one looks after the children. This kind of ant life lasts all spring and summer. When the cold autumn comes, the ants gather together and sleep in their warm houses. Since their sleep is so sound, neither snow nor blizzard can frighten them. The anthill wakes up with the arrival of spring. But before starting their usual work life, the ants throw a big party. I have a suggestion: let's become happy ants who live the holiday? Let's show how the ants greet each other, how they are happy about the arrival of summer, how they tell each other about the dream they saw in winter? But we must not forget that ants cannot speak. That's why we have to communicate with gestures. The educator-teacher and the children show the above story in the form of a pantomime and finish it with dances" (Aliyeva, Mustafayeva, & Hamidova, 2020).

Thus, communication becomes the main tool in the formation of a child as a social personality.

1.1 The issues of the pre-school child's attitude to the environment and nature in the process of social-emotional development.

It is very important to create conditions for the child to develop a caring and responsible attitude towards the environment, nature, and the products of human labor, including taking care of animals and plants, feeding birds, observing cleanliness, and protecting toys and books. Also, social-personal development implies having moral norms of behavior in nature and public institutions, understanding the sense of responsibility for oneself and other people (relatives, peers, etc.).

The environment refers to the inanimate and living nature that surrounds us, the society we are surrounded by, and the social environment. Each of these has an important impact on children's education, upbringing, general development, and formation as a personality. It is difficult to achieve the goal without taking into account all these, and without taking them together.

The socio-emotional development of a preschool child is inextricably linked with the general processes of his intellectual, emotional, aesthetic, physical development, and other types of development. Therefore, sometimes it is very difficult to limit it from other types and directions of development.

"Preschool education is important in the intellectual, physical and psychological development of children, revealing their potential, preparing them for school, acquiring simple work habits, revealing their talents and abilities, protecting their health and aesthetic development, and forming qualities, feelings and life skills such as independence, creativity, initiative plays a role. In the first years of life, pre-school educational institutions have great responsibilities in the proper organization of physical and mental, cognitive, social,

communicative, aesthetic development, in the field of preparing children for school. Preschool age is a period of active socialization of a child, more communication with adults and peers, acquisition of cultural habits, awakening of spiritual and aesthetic feelings. Kindergarten, in turn, is able to ensure mutual harmony of the child with the surrounding world, to arouse good feelings, to achieve cooperation and positive self-affirmation. The child's social activism arises when he strives to express his attitude to the surrounding world in accordance with the cultural traditions accepted by the society. The basis of these is laid in preschool institutions. It is during this period that children form their initial ideas about the world around them, elements of thinking, the ability to determine mutual relations between the events, simple laws, and regularities of the world around them, and to independently apply the acquired knowledge in practical activities. Children acquire skills such as comparing processes (objects), summarizing, grouping, separating according to their characteristics, drawing conclusions"

Pre-school education is the first stage to hear the beauty of the surrounding world, to perceive it aesthetically and to create suitable artistic examples from this point of view. Works carried out in this field are included in the tasks of aesthetic education. Thus, the aesthetic development of preschool children makes their creative abilities more colorful.

Aesthetic education forms the development of artistic feelings and taste, consciousness, artistic creative abilities in preschool children. The harmony of colors and shapes in visual activity classes, building various models in the installation process, listening to a simple melody in music classes, and playing children's musical instruments contribute to the aesthetic development of preschool children and support their formation on a higher level. At the same time, the ability of young children to appreciate the beauty of the surrounding world is formed here.

The situation changes when young children are offered a concrete action, for example, drawing a picture of a leaf, making a mushroom, building a bridge. Figurative actions do not work here anymore; the solution of the training task is required. It is from this point of view that the condition of creating game situations in order to fulfill the training tasks is created. Such a situation with children can be implemented on the basis of the principle of "play-training-play", and the situation with five-year-olds can be implemented on the basis of the principle of "training-play-training". It is necessary to take into account one issue that here we are not talking about the organization of children's activities in general, but about their subjective aspects.

In the pre-school age, a person's approach to the events of the surrounding world, the individual style he chooses for the activity process, his personality and cognition are manifested with all their possibilities, and an idea about his character is formed. Whatever should be taught in this field, it is necessary to teach them at the age

of 3-6. Taking into account these conditions, those effects can be made to the child not directly, but through indirect means, by forming feelings that have a dynamic effect on moral qualities.

1.2. The role of social-emotional development in the formation of a child as a personality.

The child's behavior is often characterized by self-respect, aimed at gaining the sympathy of the elders. A 3-year-old child has enough social experience to communicate with the environment. He acquires this experience on an individual basis with various social influences. The child's identity is already fully formed.

Every person is born as an individual. That is, he is born as a human being with his biological characteristics, but over time he becomes a personality. The study of the personality problem has attracted the interest of philosophers since ancient times. Starting from the last century, scientists, especially pedagogues and psychologists, have conducted more serious research on the problem of personality both in our country and in the world. Articles and scientific works have been written in this regard. Since the works conducted in this field are very extensive, the authors have investigated various aspects of the fields of personality.

By personality, we mean someone who is conscious, socially engaged, and benevolent. The word personality means "persona" in Latin. That is, this word in its first sense showed comic and tragic characters in theaters. From here we can say that "personality in its original meaning is valued as a social image that plays a certain role".

Identity is a historical category. So, as a biological being, man is both different and conscious from animals. Personality development depends on internal and external factors. Internal factors: genetic, biological, physical, physiological factors. Therefore, internal factors include a person's self-interest. External factors: individual belonging to culture, family. In this respect, external factors include the social environment.

Personality traits are different. To them that the personality has consciousness; to have speech; to be able to master personal social and historical experience; to be able to transfer social-historical experience to others; to be able to use labor tools; being able to protect labor and labor tools, etc. we can relate the issues.

The foundation of the formation of human personality is laid in the pre-school period. The initial and most dynamic, comprehensive, meaningful stage of this process is over. Thus, during this period, spiritual feelings develop, ideas and understandings about spiritual qualities are formed. The child begins to understand himself as a social being. From this point of view, personality is formed in the process of understanding. This event occurs on the basis of mutual relationship with the surrounding world, that is, in the process of self-awareness. Therefore, the initial stage of understanding and personality development is self-knowledge. A child

experiencing the process of self-awareness begins to understand his body and internal organs through muscles, tendons, and ligaments. This stage continues from the moment the child is born to naming the body parts and understanding their functions. As a result, it distinguishes itself from other objects.

The second important stage in the development of a child's personality is the period of individuality. They name and distinguish their people, things, family, home, the area they live in, and finally, their Motherland. At the age of 3, qualitative changes are observed in the child's personality with the emergence of the "I" - imagination. On the basis of regular contacts with the surrounding world, the child acquires ideas about his identity, and differentiates himself from the gender point of view. Thus, a child learns his name, gender, and whose child he is, and begins to realize that he remains a valuable person for everyone, regardless of his height and relationships with others. A child's rich social development environment strengthens the sense of individuality.

From the end of the second year, the child begins to understand the means and ways of communication, which creates the basis for the work on moral education. During this period, the joint activity of children in the team gradually creates good, emotional communication relationships.

In the sixth year of his life, the child acquires important qualities that will be needed throughout his life: he understands what adults are talking about, he can explain his thoughts to them. The most prominent form of communication with adults is personal communication based on mutual understanding. He wants to know the opinion of adults about his personal qualities.

In the process of playing and learning, which is a more complex form of communication with adults, mutual assistance and simple tasks begin to form feelings, cognition, and moral qualities in the child.

During this period, the child's interaction with peers is strengthened. Based on mutual understanding and sympathy, children are united in a group. Every child has a critical attitude towards the actions of their peers. Intra-group relations create the first seeds of solidarity and lay the foundation of collectivism.

"Tantrums are at their peak at this age, as your child learns to manage himself in stressful situations. So even though your 3-year-old demands independence, he can't control his feelings even when he's given the chance to try something on his own. Some 3-year-olds may experience anxiety when separated from their caregiver (mom, dad, etc.). Therefore, when you put your child in kindergarten, even if he loves it very much, he may cry or be disappointed. Some 3-year-olds have difficulty leaving their caregivers. So, your child may cry when you cut preschool, or express sadness that you're not going to daycare, even though he likes it there" (Schilling et al, 2022).

The child, under the influence of internal forces in the early stages, acts with immediate feelings without serious consideration or planning, and has difficulty explaining what he wants. It is possible to determine the main reason that prompts him to act only from the purpose of the action.

When social motives were first formed is a matter of debate, but the scientific analysis of the formation process is reflected in numerous theories. The main aspect of these theories is the explanation of social motives as an integral part of the process of personality formation. The formation of personality is associated with the 3-5 age stage.

As in early childhood, at the age of 3-5, feelings affect all aspects of the child's life and give them a unique tone and expressiveness. At this age, the child cannot control the impressions created by the world around him and almost always becomes a prisoner of the emotions that dominate him. All children have individual characteristics, and their experiences determine the understanding of the world and the world around them. Compared to adults, the external manifestation of emotions in children is more passionate, naive, and sincere. The child's feelings are quickly and brightly excited, and just as quickly extinguished: in many cases, his overwhelming joy is replaced by tears. The strongest and most important source of a child's impressions is his relationship with other people, that is, with adults and children. When the surrounding people are kind to the child, protect his rights, pay attention and care to him, the child feels emotional comfort - certainty and security. Usually, in such conditions, the child is in a cheerful and cheerful mood.

«In everyday life, the attitude of others to the child has a wide palette of feelings, in which there are various mutual feelings - joy, pride, resentment, etc. A child is extremely dependent on the attitude of adults. In communication through imitation, the child learns how people relate to each other. He is eager to receive praise, to learn the ways of movement that are attractive to him, to listen to an interesting story about him. He plunges into communication with a loved one or a favorite fairy tale, living for someone else, projecting himself into the place of this other person with childish enthusiasm. At the same time, in order to confirm his independence, the child is very unambiguously isolated, he shows a desire to insist on himself: "I said so!", "I will do it!" and so on.

In childhood, the child is still unable to control his emotions skillfully, which prompts him either to identify himself with another person or to reject him in anger».

There are many ways to support social-emotional development, which are distinguished by their importance.

Ways to support social-emotional development are as follows:

- Always expressing your feelings with facial expressions and words.
- Encouraging children to see change and to have a positive attitude towards any change they see by having

conversations about changes in the environment and in their family.

- Always build the relationship with the child on the basis of attention, respect and love.

- Involve the child in role-playing games, always giving him the opportunity to act in another role and behave accordingly. Intended skills in the field of social-emotional development:

- Follows simple communication etiquette.
- Expresses desires, feelings and wishes.
- Demonstrates collaborative skills (plays with peers and adults, holds discussions, etc.).
- Values the wishes and desires of others.
- He relates to his own and others' emotional state.
- He tries to do everything himself, uses the expressions «I will do it», «I know it».
- Personal qualities are formed. He understands the expressions of good and bad, good and evil, beautiful and ugly, lie and truth.
- Express your emotions, joy, sadness, fear, excitement, etc. he expresses his feelings with words and shows them with his actions.
- Makes choices, expresses what he likes and what he doesn't like.
- Recognizes and evaluates his achievements.
- He already hears the comments and remarks of adults and tries to implement them.
- Is tolerant of peers during play.
- The child can communicate his ideas during communication.

- Can share roles with friends in games.

The purpose of social-emotional development and education is to create comfortable conditions that ensure the comprehensive development of the personality of a preschool-age child.

To achieve this goal, the following tasks must be performed:

1. To form a positive emotional feeling in all situations of life.
2. Develop awareness of the individual characteristics of the child and their uniqueness (positive image - "I").
3. To develop confident behavior (ability to express wishes and demands, show will, make one's own decision, make a choice) and regulatory skills.
4. Forming the child's positive attitude towards others.
5. Develop social skills: the ability to resolve various socially acceptable ways to resolve conflict situations, pay attention to etiquette and safety rules, reach agreement, build friendships and new relationships.

The following mechanisms are recommended and necessary for the performance of tasks related to the social and emotional development of students:

- Organization of the educational process.
- Interaction with family.
- Changing the developing object-spatial environment.

All these mechanisms represent a single educational environment.

2. Research of scientists about understanding the situation of social development.

In this process, 2 points attract attention: 1. Social - i.e., issues of connection with the life and relationships of people in society. 2. A situation is a set of conditions, conditions that create this or that relationship, situation.

The concept of "state of social development" was first put forward by L.S. Vygotsky. According to the scientist, the main characteristics of the developmental period, including central mental neoplasms and age-related changes in the child's psyche as a whole, as well as the child's relationship with the surrounding social environment, leave their mark on personal development. The scientist believed that each stage of children's development is characterized by their social status. Over time, this field of research has been filled with new scientific knowledge.

At the same time, Vygotsky's main ideas were implemented during the organization of work in preparatory school groups as follows:

- Mastering new material is a social activity resulting from child-teacher interaction.
- Both a professional teacher and a parent can act as educators.
- Depending on the child's ability, the material to be learned should be divided into parts and steps.

Depending on the emotional attitude, the experiences of different children of the same events, environmental

factors and social relations play a different role in the mental development of children and can determine their own developmental trajectories.

«The separation of subjective and objective aspects of the social situation of development put forward by L.S. Vygotsky, the conditions and mechanisms of the transition of objective relations to subjective relations that have an individual meaning for the child were investigated by L.I. Bozovich. The scientist defined the objective side of the social situation of development as the child's certain rights, behavior and activity requirements of the environment, the child's place in the system of social relations. Society develops a system of education, including childhood, cultural expectations, social rules and restrictions, which constitute the objective content of the state of social development» (Bozovic, 1968).

Conclusions.

The proposed ways for the implementation of social-emotional development in preschool children are distinguished by their uniqueness. Thus, both the implemented tasks and the mechanisms will lead to an important progress in the future life of the preschool child.

When the surrounding people are kind to the child, protect his rights, and show attention and care to him during preschool age, the child returns those feelings as well. At the same time, we instill a sense of self-confidence in the child. From this point of view, logical thinking is formed at a high level and is considered the highest stage of development of children's thinking.

REFERENCES

- Abdulov, R. (2002). *Your social activism*. Baku.
- Aliyeva, Sh., Mustafayeva, X., & Hamidova, X. (2020). *Implementation of training and development process*. Baku.
- Bozovic L.I. (1968). *Personality and its formation in childhood*. Science.
- Fawcett, C., & Liszkowski, U. (2015). Social Referencing during Infancy and Early Childhood across Cultures. In Editor(s): James D. Wright. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* (Second Edition), Elsevier. P. 556-562. ISBN 9780080970875, <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.23169-3>.
- Feldstein, D. A., Maenner, M. J., Srisurichan, R., Roach, M. A., & Vogelmann, B. S. (2010). Evidence-based medicine training during residency: a randomized controlled trial of efficacy. *BMC medical education*, 10, 1-7.
- Liszkowski, U., Brown, P., Callaghan, T., Takada, A., & De Vos, C. (2012). A prelinguistic gestural universal of human communication. *Cognit. Sci.* 36 698–713. 10.1111/j.1551-6709.2011.01228.x
- Salomo, D. & Liszkowski, U. (2013). Sociocultural settings influence the emergence of prelinguistic deictic gestures. *Child Dev*, 84, 1296–1307. doi: 10.1111/cdev.12026.
- Schilling, S., Bigal, L., & Powell, B. J. (2022). Developing and applying synergistic multilevel implementation strategies to promote reach of an evidence-based parenting intervention in primary care. *Implementation Research and Practice*, 3, 26334895221091219.

Науково-теоретичний альманах "ГРАНІ"

Підписано до друку 12.06.2023 р.
Формат 60х84 1/8. Папір офсетний. Гарнітура Time New Roman.
Друк цифровий. Ум. друк 18,18. Наклад 100 пр. Зам. № 5/23

Видавництво «ГРАНІ»
49005, м. Дніпро, вул. Гоголя 20-б/32
Свідоцтво про внесення до Держреєстру ДК № 2131 від 23.02.2005
www.grani-print.dp.ua granidp@gmail.com